

ΝΙΚΟΥ Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ

**ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ Γ**

Ἀνακεφαλαίωση καὶ Ἀγαθοτοπία
Ἐκθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα
τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001

ΕΚΔΟΣΕΙΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Σ. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
ΚΑΣΤΡΙΤΣΙΟΥ 12 - 546 23 Θεσσαλονίκη
Τ.Θ. 11220 - 546 26 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
Τηλ.: 031-270 941, Fax: 031 228 922
e - mail: pournarasbooks@the.forthnet.gr

© Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ - Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
Έπιμέλεια - Έξώφυλλο: Δ. Άθ. Λιάλιου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΑ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α, ΘΕΟΛΟΓΙΑ

1. Ἡ ὑπαρξη Θεοῦ	59
2. Ἀποδείξεις περὶ Θεοῦ	68
3. Θεός τρισυπόστατος	76
4. Αἶδια αὐτέκφανση καὶ οἰκονομικὴ κίνηση	84
5. Λόγος	92
6. Ἅγιο Πνεῦμα	98
7. Κτιστό - Ἄκτιστο	103
8. Οὐσία - ἐνέργεια	110
9. Θεοφάνειες	118
10. Θεογνωσία	127
11. Θεῖα ὀνόματα	132
12. Καταφατικὴ καὶ ἀποφατικὴ ὁδὸς θεογνω- σίας	139
13. Ὑπομνήματα ἢ μνημεῖα τῆς ἀποκάλυψης	147

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΓΕΝΕΣΗ

1. Ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία	155
2. Οἱ λόγοι τῶν ὄντων	162
3. Τὸ ποιὸς καὶ τὸ πῶς τῆς δημιουργίας	168
4. Χρόνος καὶ αἰωνιότητα	179
5. Ἄγγελοι καὶ δαίμονες	185
6. Τὸ κατ' εἰκόνα καὶ τὸ καθ' ὁμοίωσιν	192

7. Τό προπατορικό ἁμάρτημα	200
8. Τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ	216
9. Σῶμα καί ψυχή	223
10. Βιασύνη καί βία	229
11. Μνήμη καί λήθη Θεοῦ	232
12. Πρωτολογία καί ἔσχατολογία	234

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΤΕΛΕΙΩΣΗ

1. Ἰσασαρκη καί ἔνσαρκη παρουσία τοῦ Λόγου	239
2. Τό δόγμα τῆς Χαλκηδόνας	242
3. Τά τρία ἀξιώματα τοῦ Χριστοῦ	255
4. Ἐκκλησιασμός τῆς δημιουργίας	258
5. Σῶμα Χριστοῦ	261
6. Τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ἢ λόγος περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς τοῦ κόσμου	263
7. Τέλεση καί περιεχόμενο τῶν μυστηρίων	275
8. Περί οἰκουμενικῶν συνόδων	291
9. Οἰκονομία καί κυβέρνηση	297
10. Δοξασμός, θέωση καί ἀθανασία	300
11. Μέση κατάσταση	306
12. Παράδεισος καί κόλαση	308
13. Ἀνακεφαλαίωση καί ἀγαθοτοπία	312

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, ΚΤΙΣΗ - ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Μύθος καί δράμα τῆς ἐπιστήμης	319
2. Ἀρχή καί γένεση τοῦ σύμπαντος	333
3. Χρόνος καί κόσμος	339
4. Ἀρχέτυπα καί ἐξέλιξη	343
5. Ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίνοντα	346
6. Ἐνότητα τῶν πάντων	351
7. Σχετικότητα	355
8. Ὑπαρξιακή ἐνότητα	359

9. Προσπέλαση τῆς γνώσης	363
10. Κοινωνική ἰσοτιμία	368
11. Κοινότητα ἀγαθῶν	371
12. Φυσιολογία καί παθολογία	376
Βιβλιογραφία κατά χρονολογική σειρά καί κατ' ἐπιλογή	381

ΕΙΔΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A. Ἐάν ὁ Ἡράκλειτος ἦταν χριστιανός, θά ἔταν προφήτης	385
B. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ	388
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ Α	413
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ Β	431

«... κατά την εὐδοκίαν αὐτοῦ, ἦν προέθετο ἐν αὐτῷ εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς».

(Ἐφεσ. 1,10)

«... καὶ τὴν ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Πατρὸς παρουσίαν αὐτοῦ, ἐπὶ τὸ ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα, καὶ ἀναστῆσαι πᾶσαν σάρκα πάσης ἀνθρωπότητος»

(Εἰρηναίου, Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως 1,10 PG 7, 549 AB)

«... ἔξ ἧς κατὰ ἀπειρόδωρον χάριν ἀγαθότητος τὰ ὄντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος παραγαγεῖν τε καὶ ὑποστήσασθαι, θελῆσαι καὶ ἑαυτὸν ἀναλόγως τοῖς ὄλοις καὶ τῷ καθ' ἕκαστον ἀχράντως μεταδοῦναι τὴν πρὸς τὸ εἶναι καὶ διαμένειν ἐκάστῳ χαριζόμενον δύναμιν»

(Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν PG 91,1288 D-1289 A)

«Δύο γὰρ λεγομένων πραγμάτων, θεότητός τε καὶ κτίσεως, καὶ δεσποτείας καὶ δουλείας, καὶ ἁγιαστικῆς δυνάμεως καὶ ἁγιαζομένης»

(Μ. Βασιλείου, Κατ' Εὐνομίου 3 PG 29, 660A)

«Καὶ τίς ὁ τὴν ἀνάγκην ἐπιβαλὼν αὐτῷ, πονηρότατοι, καὶ πάντα πρὸς τὴν αἵρεσιν ἑαυτῶν ἔλκοντες;»

(Μ. Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν 3 PG 26, 453B)

«Ἄνθρωπον καὶ Θεὸν εἰδέναι ἐκ τοῦ ἰδέσθαι»

(Ἰουστίνου, Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος PG 6, 481BC)

«Ὅσων ὄψις ἀκοή μάθησις, ταῦτα προτιμέω»

«Τοῖς ἐγρηγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι»

(Ἡράκλειτος, H. Diels, IB 59, 89)

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΑ

Ἐκρως ἱκανοποιητικὴ ὑποδοχὴ εἶχαν οἱ δύο τόμοι μέ τίτλο *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, ποὺ ἐκδόθηκαν ἐδῶ καὶ δέκα χρόνια στή σειρά *Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη*. Μαθητὲς μου, δάσκαλοι καὶ διανοούμενοι τίμησαν αὐτὰ τὰ βιβλία, σὲ πολλές περιπτώσεις μέ πολύ ἐνθουσιασμό. (Τό ἴδιο ἀκριβῶς δέν μπορῶ νά πῶ γιὰ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους, καὶ μάλιστα τοὺς φερόμενους ὡς εἰδικούς· γιὰ πολλοὺς ἡ *Δογματικὴ* ἔχει σταματήσει πρὶν ἀπὸ 40 χρόνια στόν Π. Τρεμπέλα –μερικὲς φορές πηγαίνουν πίσω καὶ ἓνα αἰῶνα ὡς τό Δυοβουνιώτη– καὶ ἀπὸ ἄγνοια ἢ δυσεξήγητη ἀδιαφορία, κόσμημα λαμπρὸ τῶν ἐρευνῶν τους, δέν αἰσθάνονται τὴν ὑποχρέωση γιὰ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ κριτικὴ –πέρα ἀπὸ τό ὅτι πρέπει νά βγεῖ καὶ κάτι ἀπὸ τίς δημόσιες σχέσεις). Πρόσφατα ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Dehoniane Roma ἐξέδωκε τοὺς δύο τόμους, μεταφρασμένους στήν ἰταλικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴν καθηγήτρια Ἑλένη Παυλίδου. Ζητήθηκε ἐπίσης ἡ ἄδεια τοῦ συγγραφέα νά μεταφραστοῦν στή φινλανδικὴ καὶ τὴ ρουμανικὴ γλῶσσα. Ἐντωμεταξὺ κριτικὴ παρουσίαση ἔκανε ὁ π. Ἰωάννης Σπιτέρης στό ἔργο του, *La teologia ortodossa neo-greca*.

Συγκινητικὲς ἦταν οἱ ἐπιστολὲς πρὸς τό συγγραφέα διανοουμένων καὶ ἀπλῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἔδειξαν τό ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὰ θεολογικὰ γράμματα. Ἔτσι ἔδρεψα πλούσιες παρατηρήσεις καὶ ἐνδιαφέροντες κριτικὲς ἀπόψεις. Καὶ ὁ ἴδιος συνάμα εἶχα τόν καιρό

νά διαπιστώσω ότι σε μερικά σημεία του έργου καλό θά 'ταν νά γίνουν συμπληρώσεις και άποσαφηνίσεις. Ώστόσο αποφάσισα νά μήν κάνω αυτές τίς επεμβάσεις στους δύο τόμους, και, μολονότι καλό θά 'ταν νά γίνονταν αυτές οί συμπληρώσεις και οί άποσαφηνίσεις, προτίμησα νά τούς αφήσω ως έχουν και νά συγγράψω έναν τρίτο τόμο, πού νά περιέχει σε νέα σύνθεση τό περιεχόμενο τών δύο πρώτων τόμων. Μέ τήν εύκαιρία αυτή θά άποτελεστεί ένα εύσύνοπτο έγχειρίδιο *Δογματικής*. Άλλά και κάτι παραπάνω· πέρα από τήν *κατ' άκριβειαν* καταγραφή του περιεχομένου τής χριστιανικής πίστης, θά ύπάρχει έρμηνευτική άπάντηση στά δεδομένα του καιρού μας. Ο πιστός μέ τό περιεχόμενο τής πίστης του ζει στό περιβάλλον του, σ' αυτό τό δεύτερο σωμα του, και διαλέγεται μέ αυτό. *Είτε μέ τήν άπλότητα τής πίστης, είτε μέ τόν εύτυχή συγκερασμό άπλότητας και άποσαφηνισμένης λογιούσύνης, ή χριστιανική διδασκαλία κάνει φωτεινά τά πράγματα τής κτίσης και τά γεγονότα τής ιστορίας*. Μέ άλλα λόγια, ή εκκλησιαστική ζωή σώζει τόν άνθρωπο και συνάμα του λύνει, όσο είναι έφικτό, και τά αινίγματα κάθε πραγματικότητας. Έτσι νοείται λοιπόν ή αδιάλειπτη άπάντηση τής πίστης πρός τά δεδομένα του κόσμου, ώστε νά συγκροτείται ή ήθική στάση και κάθε κοινωνική σχέση. Τό περιεχόμενο τής πίστης, πού είναι πράγμα ζωντανό και όχι άπλως θεωρητική διδασκαλία, κάνει τό αγωνιστικό ήθος και τήν άγρυπνη κοινωνική συνείδηση. Στην προκειμένη περίπτωση στό πιό εύτυχές και έντυπωσιακό ζευγάρωμα τής άπλότητας πίστης και ήθους μέ τή λαγρή και άνεπιτήδευτη λογιούσύνη μπορεί ό σύγχρονος άνθρωπος ν' αναπαύσει όχι μόνο τίς *μεταφυσικές του άνησυχίες* –πρόκειται, βέβαια, για μιά κακή παραδοσιακή έκφραση, πού δέν πρέπει νά παρεξηγηθεϊ –, αλλά και τήν (άνιδιοτελή) όρεξη τής γνώσης, δηλαδή του *είδέναι* κατά τήν

ἀριστοτελική φιλοσοφία.

Ἐπομένως σέ τοῦτο τό σημεῖο θά μποροῦσα νά ἐπισημά-
νω μιά ἐντελῶς νέα προέκταση τῆς δογματικῆς διδασκα-
λίας, μέ τήν ἐμφαντική διευκρίνιση διτι ἔτσι κι ἄλλιῶς θά
παραθέσω κατ' ἀκριβείαν (κατά τό *de lege lata* τῶν νομικῶν)
τά δόγματα τῆς Ἐκκλησίας. Πάντως δέν εἶναι δυνατό στά
πλαίσια ἐνός Προλογίσματος ν' ἀναλύσω μέ λεπτομέρειες
τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς σύγχρονης περιρρέουσας
ἀτμόσφαιρας τοῦ πολιτισμοῦ μας, ὥστε νά ἀποσαφηνίσω
καί νά ἐξάρω τό ἐπαναστατικά ρωμαλέο περιεχόμενο τῆς
δογματικῆς διδασκαλίας, μέ τό ὅποιο εἶναι δυνατό νά κρί-
νει καί νά ἀξιολογήσει κανεῖς τά σημερινά δεδομένα.
Ἄλλωστε αὐτό θά γίνει στήν προέκταση τῆς δογματικῆς δι-
δασκαλίας στόν παρόντα τόμο. (Κατά τή γνώμη μερικῶν,
πού γράφουν πρωτίστως σέ ἐφημερίδες, ὁ κατά πάντα ἐπι-
τυχής καί χαρακτηριστικός ὁρος περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα,
πού προέρχεται ἀπό τόν κάλαμο τοῦ Ἐμμανουήλ Ροῦθι, εἶναι
«διανοουμενίστικος». Πέρα ἀπό τό διτι τούτη ἡ λέξη
«διανοουμενίστικος» ἔτσι κι ἄλλιῶς ἤχει φρικαλέα, ὅσοι μέ
τέτοιες κι ἄλλες παρόμοιες ἐκφράσεις πολεμοῦν τή διανόη-
ση μοῦ θυμίζου τήν ἀλεπού τοῦ αἰσώπειου μύθου ἀφενός,
καί τό γεγονός διτι ὄλα τά ὀλοκληρωτικά καθεστῶτα κατα-
διώκου μέ νύχια καί μέ δόντια τή διανόηση ἀφετέρου).

Ὡστόσο σκόπιμο κρίνω νά ἐκθέσω μερικές γενικές καί
εἰσαγωγικές ἀρχές. Ρευστότητα κυριαρχεῖ στίς ἡμέρες μας
στό θεωρητικό ἐπίπεδο, ὅπου διεξάγεται ἡ συζήτηση γιά τή
σχέση ἐπιστήμης καί φιλοσοφίας. Ἄναφέρομαι σέ τοῦτο τό
πρόβλημα, ἐπειδή, κατά τή γνώμη μου, οἱ πρακτικές ἐπιπτώ-
σεις ἀπό μιά νοοτροπία καί θεωρητική θέση πάνω σ' αὐτό
τό ζήτημα καθορίζου τήν Α ἢ Β στάση ἀέναντι στά πράγ-
ματα καί τή ζωή. Πλεῖστοι ὅσοι σημερινοί θετικοί ἐπιστήμο-
νες τηροῦν ἐχθρική στάση πρὸς τή φιλοσοφία, μιά καί τή θε-

ωρούν ως ανασταλτικό παράγοντα στην πρόοδο της επιστήμης ή ως τό ίδιο πράγμα μέ τή μεταφυσική. Τό τί έννοεί ό καθένας μέ αυτόν τόν πολυσήμαντο καί κακοποιημένο δρο, τοῦτο ἀποτελεῖ τῶντι θλιβερή ἱστορία στόν κόσμο τοῦ πνεύματος. Τελικά, κυρίως σ' αὐτούς τούς κύκλους, ἡ φιλοσοφία ἐξισώνεται μέ τήν ἐπιστημολογία. Ἄλλοι πάλι, ἐλεύθεροι κατά πάντα στοχαστές, φιλοσοφοῦν κατά τό δοκοῦν σωρεύοντας μύριους δσοὺς κακότεχνους δρους καί νεολογισμούς, ὁπότε μέ σύμμαχο τή διεθνή δημοσιογραφία ἀναγορεύονται σπουδαῖοι φιλόσοφοι! Σέ τοῦτο τόν κυκεῶνα ὡστόσο μπορεῖ νά ξεχωρίσει κανεῖς οὐκ ὀλίγους φιλοσοφημένους θετικούς ἐπιστήμονες, κατά τό πρότυπο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σκέψης καί τῆς βυζαντινῆς νοοτροπίας, καί φιλοσόφους, πού συνειδητά ἢ ἀσύνειδα, προσεγγίζουν τό πρότυπο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας.

Μέ ἄλλα λόγια, οἱ διανοούμενοι, κυρίως τῶν νεότερων χρόνων, ἔχουν παρερμηνεύσει ἢ ξεχάσει τοῦτο τό πρότυπο. Ἡ φιλοσοφία, καθαρό γέννημα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀκόμη καί ὡς τεχνικός δρος, ποτέ δέν καλλιεργήθηκε ἐρήμην τῶν ἐπιστημῶν τοῦ καιροῦ τῆς. Καί τοῦτο ἐπισημαίνεται ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐπιμέρους σημασίες τῆς φιλοσοφίας καί τίς παρερμηνεῖες μεταγενέστερων ὑπομνηματιστῶν καί στοχαστῶν. Ἐπομένως ἡ φιλοσοφία κατ' ἀνάγκη ἦταν *μεταεπιστήμη*, ἡ ὁποία στηριζόταν σέ ἐπιστημονικά δεδομένα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς, τά ὁποῖα προέκυπταν ἀπό *μικροσκοπική* ἔρευνα πραγμάτων καί γεγονότων, ὁπότε μέ *μακροσκοπική* θεώρηση διατύπωνε ἀρχές καί νοήματα. Πάντως ἡ σχέση ἐπιστήμης καί φιλοσοφίας, ὡς *μεταεπιστήμης*, εἶναι ἀμφίδρομη, ὁπότε χρειάζεται πολλή προσοχή καί συστηματική ἔρευνα γιά νά καθοριστεῖ ἡ παραπάνω λειτουργία σ' ὄλα τά δεδομένα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἴσως εἶναι καιρός ἡ φιλοσοφία νά γίνει καί πάλι

μεταεπιστήμη, όποτε πλούσιοι θά είναι οι καρποί του πολιτισμού και κάθε πολεμική ένταση μεταξύ επιστήμης και φιλοσοφίας δέν θά έχει κανένα νόημα. Καταλαβαίνει κανείς εύκολα για ποιό λόγο στή βυζαντινή παράδοση ή άσκηση και ή χαρισματική θεολογία όνομάστηκαν *φιλοσοφία*, μιά και προηγούνταν τά εκκλησιαστικά πράγματα, τά ιστορικά γεγονότα των θεοφανειών τής άποκάλυψης και ή επιστημονική θεολογία του καιρού εκείνου, όποτε ή *μακροσκοπική* θεώρηση όλων αυτών των δεδομένων δέν ήταν τίποτε άλλο παρά *φιλοσοφία* ως *μεταεπιστήμη*.

Έπιστρέφοντας στή σημερινή πραγματικότητα, εκφράζω καταρχήν τήν άκρα επιφύλαξή μου άπέναντι στους σύγχρονους φιλοσόφους. Δέν νομίζω ότι θά μπορούσε κανείς νά τους κατατάξει μέ άξιώσεις άπέναντι στή χαρισματική και στήν επιστημονική θεολογία, ώστε νά διαλεχθεί μέ αυτούς κατά τό πρότυπο των πατέρων. Ίσως όφείλω νά έξαιρέσω τήν ύπαρξιακή φιλοσοφία, λόγου χάρη, ή τους στοχαστές, οι όποιοι έπισημαίνοντας τους έρειπιώνες των ιδεολογιών, τή ρευστότητα και τόν κατακερματισμό πραγμάτων και γεγονότων (κατά τους όρους *déconstruction* και *dissémination* τής έν πολλοίς άκατανόητης φιλοσοφίας του J. Derrida), έπιχειρούν τελικά, έστω και άνεπιτυχώς, νά φιλοσοφήσουν, νά σκεφθούν δηλαδή *μακροσκοπικά*, κατά τό άρχαίο έλληνικό πρότυπο. Πάντως, όπως πιστεύω, έμπιστοσύνη όφείλει κανείς νά έχει προς τίς θετικές επιστήμες και τά πορίσματά τους, ώστε και μόνο μέ αυτές τίς κατακτήσεις, ή άκόμη και μέ τίς επιστημονικές θεωρίες, νά άνάγεται σέ γνήσιες φιλοσοφικές συλλήψεις. Η άπάντηση, λοιπόν, τής δογματικής διδασκαλίας προς τά σημερινά δεδομένα θά στηριχτεί σέ θέσεις των θετικών επιστημών. Έτσι τό οίκοδόμημα αυτό τής έλληνορθόδοξης παράδοσης –τοϋτο δέν είναι κανένas σωβινισμός– σέ σχέση μέ τή σύγχρονη πραγματικότητα μπο-

ρει ν' αποτελέσει ένα φιλοσοφικό δράμα, ή ακόμα και μιά μυθική κατασκευή, κατά τό αρχαίο ελληνικό πρότυπο. Μέ άλλα λόγια, ένα τέτοιο δράμα θά προϋποθέτει τόσο τίς θέσεις τών θετικῶν ἐπιστημῶν, ὅσο και τίς θέσεις τῆς ἐπιστημονικῆς καί χαρισματικῆς θεολογίας. Καί πρὸς Θεοῦ, δέν πρόκειται γιά καμιά ἀπολογητικὴ!

*

Ἕνα ἄλλο πρόβλημα, κυρίως ἢ ἀποκλειστικά παρ' ἡμῶν ἐμφανιζόμενο, πού ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει ἡ ἔκθεση τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, δηλαδή τῆς δογματικῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ σχέση τῶν θεολογικῶν κλάδων ἢ μαθημάτων. Κατά ἓνα ἄκρως παρὰδοξο τρόπο, στοὺς ἐλληνικοὺς θεολογικοὺς κύκλους, στήθηκε μιά (κωμικὴ) διεκκυστίνδα μεταξύ βιβλικῶν μαθημάτων καί τῆς λεγόμενης συστηματικῆς θεολογίας. Ἦδη ὁ καθηγητὴς π. Ἰωάννης Ρωμανίδης εἶχε παρατηρήσει τοῦτο τό σοβαρὸ ἀτόπημα. Ἐδῶ καταρχὴν νά τονίσω μέ ἔμφαση ὅτι στίς ἡμέρες μας τουλάχιστο δέν ὑπάρχει καμιά συστηματικὴ θεολογία. Γιά μιά τέτοια θεολογία κάνουν λόγο ὅσοι, ἀτυχῶς, ἔχουν μείνει στό Schleiermacher, στόν Ἄνδρουτσο καί τόν Τρεμπέλα. Ἦσως, μάλιστα δέν ἔχουν ὑποψιαστῆ τίποτα ἀπὸ τὴν παρουσία ἑνὸς Florovsky. (Ἐδῶ ὡστόσο ὀφείλω νά σημειώσω ὅτι ἐκτιμῶ καί θαυμάζω τοὺς Ἄνδρουτσο καί Τρεμπέλα). Ἡ δογματικὴ καί συμβολικὴ θεολογία, μέ ἄλλα λόγια, ἐκθέτει καί ἀναλύει τό περιεχόμενο τῶν δογμάτων στηριζόμενη στὴν ἱστορικοφιλοσοφικὴ καί τὴν ἱστορικοδογματικὴ ἔρευνα βιβλικῶν, λειτουργικῶν καί πατερικῶν κειμένων, ἀκόμη καί ἄλλων μνημείων. Ἐπειτα, ἡ ἔρευνα δείχνει περὶτρανα ὅτι οἱ πατέρες ἦταν κατεξοχὴν βιβλικοὶ θεολόγοι, ἐξάπαντος βέβαια μέ τὴ μέθοδο τοῦ καιροῦ τους. Ἡ Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὁδοδόξου πίστεως τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, λόγου χάρι, κατά τὴ γνώμη μου, εἶναι ἓνα ἀξεπέραστο βιβλικὸ καί ἱστορικοδογματικὸ ἐγχειρίδιο.

Προσωπικά αναγνωρίζω ένα ελαφρυντικό σέ όσους κάνουν λόγο για συστηματική θεολογία, επικρίνοντάς την και διαχωρίζοντας τά βιβλικά μαθήματα απ' αυτήν. Παρ' ήμιν, άτυχώς, άρκετοί άξιόλογοι, κατά τά άλλα, θεολόγοι άσχολούνται κατά άφηρημένο τρόπο μέ θέματα πού άφορούν τό τριαδικό και τό χριστολογικό δόγμα, λόγου χάρη. Έπειτα, παραμερίζοντας ή άγνοώντας τούς τεχνικούς όρους τής παράδοσης, και πλάθοντας καινούργιους όρους σωρεύουν «άνθρακας πυρός» επί δικαίους και άδίκους. Προκειμένου νά έρευνηθοϋν μέ πλήρη κατανόηση λεπτές έννοιες, όπως καθ' ύπόσταση ένωση τών δύο φύσεων του Χριστού, προσωπο, ύπόσταση, ούσία, φύση, φυσικές και ούσιώδεις ένέργειες (όχι ύποστατικές ή προσωπικές· τό άπαγορεύουν τά πατερικά κείμενα!), τών προσώπων τής Άγίας Τριάδας, έλευθερία του Θεού, άναμαρτησία του Χριστού κτλ., απαιτείται γερή ιστορικοδογματική και φιλοσοφική ύποδομή.

Δέν είναι λίγες και άσήμαντες οί περιπτώσεις, όπου ή άγνοούντα ή εκβιάζονται ή παραθεωρούντα πατερικά κείμενα, και παρ' όλα αυτά αναπτύσσονται ύψηλές θεολογικές άρχές ως πατερική θεολογία. Ίσως διόλου δέν θά πείραζε άν τονιζόταν ότι άποτελούν προσωπικές ανακαλύψεις ή απόψεις. Μέ όλο τό σεβασμό προς αυτές τίς όντως δύσκολες και ύψηλές προσπάθειες, δέν μπορώ νά συμφωνήσω μέ τίς επιδιώξεις και τά άποτελέσματα. Λόγου χάρη, νεότεροι θεολόγοι, μερικοί πράγματι προικισμένοι, πολύ λόγο έκαναν και κάνουν περι προσώπου. Άνεξάρτητα από τή σημαίνουσα θέση, πού έχει ή διδασκαλία περι προσώπου στην όρθόδοξη παράδοση, για τήν όποία θά γίνει λόγος στον οικείο τόπο, οί περι ών ό λόγος νεότεροι θεολόγοι πραγματεύονται τή λεγόμενη θεολογία περι προσώπου χωρίς νά ξεκινάνε από τίς προς τουτο σχετικές πατερικές πηγές, αλλά από τίς σύγχρονες άντιλήψεις περι ενός αυτόνομου και

είδωλλιακού περσοναλισμοῦ, ὄντας παγιδευμένοι ἔτσι κι ἄλλιῶς σ' αὐτές. Ἐπομένως ἀκατάσχετος λόγος περὶ προσώπου γίνεται, ἐνῶ παραγνωρίζεται ἡ μεγάλη σπουδαιότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης κατὰ τὴν πατερική θεολογία, τοῦ φυσικοῦ θελήματος σέ σχέση μέ τό γνωμικό θέλημα, τῶν φυσικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ κτλ. κτλ. Παράλληλα, ἄν δέν ἐξαφανίζεται, πάντως ὑποτονικά σημαίνεται ὁ δραματικός ἱστορικός παράγοντας, ἡ πάλη πρός τίς ἀντίθεες δυνάμεις καί ὁ ἀναμενόμενος θρίαμβος κατὰ τοῦ δαινομισμοῦ μέ τὴν ἀνατολή πάντοτε νέων προοπτικῶν. Ἔχω τὴν ἐντύπωση καί τό φόβο ὅτι, ὅπως τό μορμολύκειο τοῦ δαρβινισμοῦ παρέσυρε τοὺς δυτικούς θεολόγους καταρχὴν νά ὑποτιμήσουν τὰ ζῶα, ἔτσι καί ἡ σημερινή ἐμμονή στή θεολογία τοῦ προσώπου θέτει ἢ μπορεῖ νά θέσει στό περιθώριο τὴν κτίση καί τὴν ἱστορία, κι ἀκόμη γιὰ μιά φορά τὰ δύσμοιρα ζῶα τοῦ πλανήτη μας! Ἄν ὄχι θλιβερό, πάντως δέν εἶναι εὐχάριστο φαινόμενο σύγχρονοι θεολόγοι χωρὶς τόν κατάλληλο θεολογικό ἐξοπλισμό νά κυνηγᾶνε καταπόδι τὴ σύγχρονη διάνοηση, *μήτε νά ἐκλέγουν πιά, ν' ἀκολουθοῦνε μόνο.*

Ἐξάλλου ὀφείλει κανεὶς νά κατανοήσει σωστά τὴ δογματική διδασκαλία, ἡ ὅποια κατεξοχὴν ἀφορᾷ τὴν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας. Χρειάζεται ἀπόλυτος σεβασμός στή σιωπὴ τοῦ μυστηρίου, δηλαδή τῆς *θεολογίας* (μέ ἐξειδικευμένη σημασία), ἡ ὅποια ἀπλῶς περιγράφει προστατευτικά τὴν αἰδία ὑπαρξη τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας. Μέ αὐτὴ τὴ *θεολογία* οἱ πατέρες ἀσχολήθηκαν ἄκρως προσεχτικά καί λιτά, καί μάλιστα ἐξαιτίας τῶν ἐπίμονων καί ἐξεζητημένων αἰρέσεων. Τό κύριο μέλημα τῶν πατέρων ἦταν ἡ *οἰκονομία*. Ἐπιβάλλεται, λοιπόν, οἱ σύγχρονοι θεολόγοι νά μὴν ξεστρατίζουν ἀπ' αὐτὴ τὴν ὁδὸ, καί μάλιστα στίς ἡμέρες μας, ὅπου ἀπὸ τὴ μιά μεριά οἱ πάντες δίνουν ἔμφαση στὰ πράγματα τῆς φύσης καί στὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας, καί ἀπὸ τὴν

άλλη δέν υπάρχουν οί γνωστές αίρέσεις, ώς κυριαρχικές βλέψεις, τοῦ 4^{ου} καί 5^{ου} αἰώνα, πού προσέβαλλαν τό δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Λόγου. Στήν προκειμένη περίπτωση ἐπιθυμῶ νά ἐπισημάνω ἐμφαντικά τό γεγονός ὅτι ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ *ἐρμηνευτική προέκταση* τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, ώς ἀπάντηση στά σημερινά δεδομένα, πράγμα πού ἀποτελεῖ μιᾶ ἀπό τίς ἐπιδιώξεις τοῦ παρόντος τόμου, καί ἄλλο ἡ ἀπαρχῆς ἐνασχόληση μέ τίς αἰδιες σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἐν πάση περιπτώσει, ἐπειδή ἔγινε λόγος γιά συστηματική θεολογία, πρέπει νά σημειώσω ἐπίσης ὅτι εἶναι δυνατή ἡ χρήση αὐτοῦ τοῦ τεχνικοῦ ὄρου μέ τή σημασία πού ἔχει σέ κάθε ἐπιστήμη, ἀνθρωπιστική καί θετική. Μέ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιά τή συστηματική κατάταξη τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καί πείρας, καί ὄχι γιά τά συστήματα τῶν σχολαστικῶν, πού βασίζονται ἀπλῶς στούς συλλογισμούς (*ἀσυλλογίστους* κατά Γρηγόριο Παλαμᾶ!) μέ τή συνδρομή τῶν γενικῶν ἐννοιῶν (*οὐνιβερσαλίων*), τῶν ἱερῶν κειμένων καί τῶν φιλοσόφων μαθημάτων. Ἡ μέ συστηματικό τρόπο κατάταξη τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων εἶναι πάντοτε ἀνοιχτή καί μεταβαλλόμενη.

Πάντως πρέπει νά γίνει κατανοητό ὅτι ἡ ἐκκλησιαστική ζωή, ώς παράδοση, εἶναι *συνεχῆς* (καί ὄχι *ἀσυνεχῆς*) ἱστορία· πρῶτα ἔχει γεγονότα καί ἔπειτα κείμενα. Ἐπομένως ἡ ἐπιστημονική θεολογία, καί συγκεκριμένα ἡ δογματική καί συμβολική θεολογία, κατά τήν ἔρευνα καί τήν ἔκθεση τῶν ἀποτελεσμάτων της δέν μπορεῖ νά χωρίζει βιβλικά καί μεταγενέστερα γεγονότα, τήν ἴδια τήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας. Στή *συνεχῆ* αὐτή ἱστορία ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιστημονική καί χαρισματική, παρεμβαίνει νομοτελειακά στήν πολιτική καί πολιτιστική ζωή ἑνός λαοῦ, χωρίς νά σφετερίζεται κοσμική ἐξουσία καί χωρίς ν' ἀναγνωρίζει κα-

μιά μορφή κατεξουσίωσης. Έτσι στά πρώτα μεταχριστιανικά χρόνια, σύμφωνα μέ τά Συνοπτικά Εὐαγγέλια καί τήν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη λόγου χάρη, ἡ Ἐκκλησία παρεμβαίνει πολιτικά καί μέ τή βοήθεια τῆς ἰουδαϊκῆς ἀποκαλυπτικῆς καταδικάζει τήν ἄκρως τυραννική καί εἰδωλολατρική ἐξουσία τῶν καιρῶν τῆς. Ἀργότερα, μετά τόν 3^ο αἰῶνα λόγου χάρη, θά ἔταν ἀστοχία καί προδοσία, ἄν ἡ Ἐκκλησία δέν παρενέβαινε πολιτικά καί πολιτιστικά μέ ἄλλο τρόπο καί ὄχι μέ τήν ἰουδαϊκή ἀποκαλυπτική. Ἐνας τρόπος εἶναι ὁ θρυλούμενος «ἐξελληνισμός» τοῦ Χριστιανισμοῦ, πού δέν ἦταν καθόλου ἀλλοίωση, ἀλλά ρωμαλέα ἀφομοίωση τῆς γλώσσας τοῦ περιβάλλοντος. Τό ἀντίθετο λοιπόν θά ἀλλοίωνε τό Χριστιανισμό, ἄν ἡ Ἐκκλησία δέν εἶχε «ἐξελληνισμένη» θεολογία, πράγμα πού θά σήμαινε νεκρότητα, ἄρα ἔλλειψη προσαρμοστικῆς ἀπάντησης. Ὅμως στά χρόνια τῆς τουρκοκρατούμενης Ὁρθοδοξίας πολύ σωστά μπῆκε ζωηρά στό προσκήνιο καί πάλι ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη γιά εὐνόητους λόγους!

Ἐπομένως ἡ πολιτική καί πολιτιστική παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας στά γεγονότα τῆς ἱστορίας, μέσω τῆς χαρισματικῆς τῆς ζωῆς καί μέ τή βοήθεια τῆς ἐπιστημονικῆς θεολογίας, νοεῖται ἀδιάκοπα σέ μιά *συνέχεια* (καί ὄχι *ἀσυνέχεια*). Δέν ὑφίσταται λοιπόν καμιά *ἀρχέγονη καθαρότητα*, στήν ὁποία ὀφείλουν τά μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος νά ἐπιστρέψουν· κατά μείζονα λόγο καταντᾶ κωμική ἡ ἀντίληψη ὅτι τοῦτο μπορεῖ ἢ πρέπει νά γίνεται μέ τήν ἱστοριοκριτική ἔρευνα τῶν βιβλικῶν καί πατερικῶν κειμένων! Τέτοιες ἔρευνες εἶναι χρήσιμες οὐκ ὀλίγον, μιά καί μᾶς βοηθᾶνε στίς ἐρμηνευτικές μᾶς προσπάθειες, ὥστε νά ἔχουμε μιά *συνεχῶς* προοδεύουσα καί ζωντανή θεολογία. Ἐτσι οἱ ὅποιες θέσεις τῆς ἱστοριοφιλολογικῆς ἔρευνας κατά κανένα τρόπο δέν μᾶς πηγαίνουν πίσω, ἀλλά μόνο μπρός, *συνεχίζοντας*

μιά ήδη ολοκληρωμένη και ζωντανή παράδοση. Ἀλλιώς, ἡ ζωή τῆς Ἐκκλησίας θά ἦταν κάτι περισσότερο ἀπό στατική καί ἀπολιθωμένη. Θά ἔλεγα, ἀλλάζοντας κατά τι μιὰ βιβλική εἰκόνα, ὅτι ἡ ζωή τῆς Ἐκκλησίας θά ἔμοιαζε μέ κατάκλειστο καί ὄχι ἐλισσόμενον βιβλίον.

Ἡ ἄποψη σύγχρονων θεολόγων ὅτι τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας τῶν πρώτων χρόνων διαψεύστηκαν στήν ἐλπίδα τους, μιὰ καί περίμεναν τήν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ στίς ἡμέρες τους, ὡς πρὸς τή διατύπωσή της τουλάχιστο πρέπει νά κριθεῖ ἀτυχής, ἂν ὄχι ἀφελής. Δέν πρόκειται γιά διάψευση, ἀλλά γιά ἀποτέλεσμα ἔντονης καί ἄκρως ἐνθουσιαστικῆς ἀναμονῆς. Μέ ἄλλα λόγια, τό μαρᾶν ἀθά μέ ὄλες τίς ἐσχατολογικές του παραμέτρους καί ἐπιπτώσεις ἰσχύει ἔτσι κι ἄλλιως γιά ὀλάκερη τή *συνέχεια* τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Ἡ Ἐκκλησία, κατά τὰ ἀντικειμενικά καί ἐπιστημονικά δεδομένα (καί ὄχι τὰ ἀπολογητικά) προσδοκᾷ τόν ἀναστημένο ἀρχηγό της κάθε στιγμή *ὡς κλέπτην ἐν νυκτί*. Οἱ ἐκάστοτε ζῶντες καί περιλειπόμενοι ὀφείλουν, ὡς πιστά μέλη τῆς Ἐκκλησίας, νά ἀναμένουν ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο τῆς κάθε στιγμῆς. Ὡστόσο εὐλόγο εἶναι κατά πάντα ἡ ἔνταση καί τό χρῶμα τῆς ἀναμονῆς νά καθορίζεται ἀπό τὰ συμβαίνοντα καί συμβαίοντα τοῦ κάθε περιβάλλοντος. Ἄλλο πράγμα εἶναι, λόγου χάρι, νά ζεῖ κανεὶς ἔντονα τήν προσδοκία μιᾶς θριαμβευτικῆς ἔλευσης τοῦ ἀναστημένου Κυρίου, γιά νά πάρει τὰ κεφάλια τῶν καισάρων, καί ἄλλο, μέ τήν ἴδια προσδοκία, νά μετέχει δυναμικά καί δημιουργικά στόν πολιτισμό τῆς ἱστορίας, ἀναμένοντας τήν τελείωση καί τή μεταμόρφωση τῶν πάντων ἐσχατολογικά στά ἄπειρα βᾶθη τῆς ἐρχόμενης δόξας τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως ἡ ἴδια ἐσχατολογική ἀναμονή καί κυρίως ὁ ἴδιος δυναμισμός χρωματίζουν μιὰ ζωντανή πίστη σ' αὐτή τή *συνέχεια* καί στήν πορεία τῆς Ἐκκλησίας. Οὔτε εἶναι ὀρθή ἡ ἄποψη ὅτι στά πρώτα χρόνια

τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς ἡ ἔσχατολογία εἶχε δυναμικά ἱστορικό χαρακτήρα καί ἔπειτα ἀτόνησε. Ἡ δημιουργική συμμετοχή στόν πολιτισμό, θά ἔλεγα χωρίς δισταγμό, εἶναι περισσότερο δυναμική ἀπό ὅ,τι ἡ στάση τῶν Χριστιανῶν τά πρῶτα χρόνια. Ὅσοι ἀκουγαν, λόγου χάρη, τό κήρυγμα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ δέν μεταβλήθηκαν ἀπό ἐργαζομένους σέ περιεργαζομένους, ἐνῶ τοῦτο συνέβη στή Θεσσαλονίκη κατά τά χρόνια τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ἐξοῦ καί ἡ περιώνυμη ρήση: *Εἴ τις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι, μηδὲ ἐσθιέτω*. Τέτοια φαινόμενα δέν ἦταν σπάνια τά πρῶτα χρόνια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας.

Ὁ τρίτος τόμος τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς θεολογίας* πιστεύω ὅτι θά δώσει ἱκανά ἐναύσματα γιά μιά οὐσιαστική μελέτη τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐδῶ ὀφείλω νά σημειώσω μερικά τεχνικά ζητήματα τῆς παρούσας ἐκδόσης αὐτοῦ τοῦ τόμου. Λεπτομερεῖς καί συγκεκριμένες παραπομπές σέ βοηθήματα δέν θά περιέχει αὐτός ὁ τόμος. Γιά τέτοιου εἴδους παραπομπές ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά προσφεύγει-στούς δύο πρώτους τόμους. Ὅσες φορές θά μνημονεύονται βοηθήματα, ἡ ἀναφορά θά γίνεται χωρίς παραπομπές σέ σελίδες. Κείμενα ἀγιογραφικά, πατερικά καί τῆς θύραθεν γραμματείας θά ἀναφέρονται ἐνδεικτικά σέ βασικά σημεῖα. Καί στήν προκειμένη περίπτωση οἱ δύο πρώτοι τόμοι μποροῦν νά καλύψουν ἐνδεχόμενα κενά. Ἐνῶ προϋποτίθενται οἱ κριτικές ἐκδόσεις τοῦ J. Barbel, τοῦ Yves Courtonne, τοῦ W. Jaeger, τοῦ B. Kotter καί ἄλλων, οἱ παραπομπές γιά λόγους εὐχρηστίας γίνονται κυρίως στήν Πατρολογία τοῦ Migne. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι γιά ἔργα πού δέν περιέχονται σ' αὐτή τήν ἐκδοση, χρησιμοποιοῦνται ἄλλες ἐκδόσεις.

Τέλος γιά τή διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη ἀξίζει νά ση-

μειώσω και τό ἔξῃς· τό ἕνα κεφάλαιο προϋποθέτει τό ἄλλο, ὅπως και ἡ κάθε ἐπιμέρους ἐνότητα ἐνός κεφαλαίου προϋποθέτει τήν ἄλλη. Μέ ἄλλα λόγια, μολονότι ἡ αὐτοτέλεια τῶν κεφαλαίων και τῶν ἐπιμέρους ἐνοτήτων εἶναι δεδομένη, ἡ ὄλη ἀνάπτυξη τῆς δογματικῆς διδασκαλίας και τῆς σχετικῆς προέκτασης γίνεται μέ ὄργανικό δέσιμο και μέ διήκουσες ἐννοιες· ὅποτε μερικές ἐπαναλήψεις εἶναι ἐπιβεβλημένες –μόνο συμπληματικά ἔργα δέν χρειάζονται ἐπαναλήψεις, κι ἂν ἔχουν εἶναι πολύ κακές–, ὅπως ἐπιβεβλημένη εἶναι και ἡ ἀνάγκη τοῦ ἀναγνώστη ν' ἀνατρέχει σέ προηγούμενες ἐνότητες, ὅταν ἀπλῶς ἀποσπασματικά συμβουλευέται μία Α ἢ Β ἐνότητα.

Ἡ ἐπιμέλεια τοῦ τόμου ἔγινε μέ περισσή φιλοτιμία ἀπό τήν ἐπίκ. καθηγήτρια Δέσπω Ἄθ. Λιάλιου, ἐκλεκτή συνεργάτιςσα, πού φιλοτέχνησε μέ ἐξαιρετική εὐαισθησία τό ἐξώφυλλο και κατήρτισε τά εὐρετήρια. Τήν εὐχαριστῶ θερμῶς ὄχι μόνο γιά τήν παρούσα συνεργασία ἀλλά ἐξάπαντος γιά τό κοινοτικό πνεῦμα τῆς ἐργασίας της στήν κοινή προσπάθεια ἀναβάθμισης τῶν σπουδῶν στή Σχολή μας, ἀντίδοτο σέ ἐμπαθεῖς λογισμούς και φθοροποιά πάθη.

Μέ τήν εὐχή ἡ παρούσα ἔκδοση ν' ἀποτελέσει κι αὐτή ἕνα μικρό λιθάρι στό οἰκοδόμημα τῶν θεολογικῶν γραμμῶν, και μέ τήν ἐλπίδα ἄλλοι, μέ τίς δημιουργικές προσπάθειες, νά καλύψουν ἐνδεχόμενες ἐλλείψεις, τήν παραδίδω στό ἀγαπητό ἀναγνωστικό κοινό.

Χριστούγεννα 1996
Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ

Ἐκθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας θά ἐπιχειρήσω μέ βάση τήν ὀρθόδοξη θεολογία καί τά μνημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ της. Τούτη ἡ θεολογία καί τά μνημεῖα της δέν ἀποτελοῦν ἀπλῶς μιά παράδοση, ὅπως τόσα ἄλλα ἱστορικά ἐπιτεύγματα στήν πορεία τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλά μιά ἄκρως ζωντανή παρουσία. Ἄρκει νά σκεφτεῖ κανεῖς μόνο τή θεία λειτουργία, πού ἐδῶ καί δυό χιλιάδες χρόνια τελεῖται ἀκατάπαυστα μέ ὄλες τίς συνάξεις τῶν μυστηρίων σέ ἀναρίθμητες ἐνορίες ὅπου γῆς, καί παρευθύς κατανοεῖ καταρχήν ὄλα τά ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίνοντα, πού δραματικά πραγματώνουν τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Τῶντι, ἄν ἐξετάσει κανεῖς, λόγου χάρη, ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει ἀπό τό βάθος καί τό μεγαλεῖο τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, καί συνάμα μελετήσῃ τίς ἐπίπονες, ἀκόμη καί ἀπελπισμένες, προσπάθειες νά ἀναβιωθεῖ τό πνεῦμα της σέ θεατρικές ἐκτελέσεις –ἐξάπαντος μέ ἀμφίβολα ἀποτελέσματα–, θαυμάζει μέ περισσή ἀπορία τό ἀδιλείπτως τελεσιουργούμενο δράμα, σέ ἄκρως ζωντανή ἔκφραση, τῆς θείας λειτουργίας. Μέ ἄλλα λόγια, στά λειτουργικά κείμενα καί στά ἀπαράμιλλα μνημεῖα τῆς τέχνης ἀποτυπώνονται καί ἀκατάπαυστα ἀναπαριστάνονται ὁ χαρισματικός πλοῦτος, τά δραματικά γεγονότα τοῦ βιβλικοῦ καί τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κόσμου, μέσω μύριων ὄσων ὠδίνων, ὀδυνῶν καί θριάμβων, καί ἡ οἰκείωση τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, τῆς

ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας καί τῆς συνολικῆς δογματικῆς διδασκαλίας· ἀποτυπώνεται καί ἀναπαριστάνεται μέσα σέ τοῦτο τό περιωρεόν κλίμα ἢ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, στήν ὁποία περιέχεται ὀλάκερη ἢ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, ἀρκεῖ νά ἔχει κανεῖς γεγυμνασμένα αἰσθητήρια¹ γιά νά τή δεῖ.

Τά δόγματα τῆς Ἐκκλησίας δέν βρίσκονται διατυπωμένα καί ἀποσαφηνισμένα μονάχα στίς ἀποφάσεις, στά σύμβολα καί στούς ὄρους τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, ἀλλά σ' ὄλες τίς μορφές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἢ ὁποία ἐξάπαντος ἀποτελεῖ τό κύριο ὄργανικό κομμάτι τῆς ἱστορίας. Βιβλικά, λειτουργικά καί πατερικά κείμενα, ὑπομνήματα καί ἐρμηνευτικά ἔργα, ἀρχιτεκτονική, ζωγραφική, μουσική καί λοιπές μορφές τῆς τέχνης, ἦθη καί ἔθιμα τῆς παράδοσης, πλείστα ἀλλά πολιτιστικά στοιχεῖα, καί αὐτά ἀκόμη τά συναξάρια, ἐκφράζουν μέ λαγαρή ἀκρίβεια τήν ἀπλότητα καί τό περιεχόμενο τῆς πίστεως, ἔτσι ὥστε ὁ λόγιος θεολόγος μέ τό ἐπιστημονικό καί φιλοσοφικό ντύμα συνεπαρμένος, νά στέκεται ἴδιος, ισότιμος καί ἀπλός μέ τόν ἀπλό πιστό, πού ζεῖ καί γεύεται τή συγκλονιστικά ρωμαλέα ἀλήθεια τῆς ἀποκάλυψης. Γι' αὐτό ὁ σοφός Μ. Ἀθανάσιος ἔχει ὡς πρότυπο τόν ἀγράμματο, μέ ἀσκημένο νοῦ, Μ. Ἀντώνιο. Ἐξάλλου ὁ λόγιος θεολόγος, πού κατέχει τήν ἐπιστημονική καί φιλοσοφική γλώσσα, μέ τήν ὁποία διατυπώνονται τά δόγματα, ξέρει τόσο τή δογματική διδασκαλία ὅσο ἓνας πού μελετᾷ τήν ὀρθόδοξη ἀγιογραφία ἢ τά λειτουργικά κείμενα. Ἀτυχῶς σήμερα πλείστοι ὄσοι θεολόγοι καί λοιποὶ σοφοὶ ἀδυνατοῦν νά συλ-

1. *Εβρ. 5,14*. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,197C: «Οἶμαι γάρ οὐκ ἐπιστήμην ἐνταῦθα παρὰ τῆς Γραφῆς νοεῖσθαι τήν γνῶσιν, ἀλλά τινα διαφορᾶν ἐκ τῆς γραφικῆς συνηθείας εὐρίσκω, γνώσεώς τε καί διακρίσεως. Τὸ μὲν γάρ διακρίνειν ἐπιστημόνως τὸ καλὸν ἐκ τοῦ κακοῦ τελειοτέρας ἔξεως εἶναι φησιν ὁ Ἀπόστολος, καί γεγυμνασμένων αἰσθητηρίων».

λάβουν τούτη τήν ἀπλή ἀλήθεια, ἐπειδή στή σκέψη τους ἔχουν διασπάσει τήν ταυτότητα τῆς λογιισύνης καί τῆς ἀπλότητας, καί ἔτσι ἀντιθέτουν τήν κατ' αὐτούς ὑψηλή θεολογία πρὸς τήν ἀπλότητα τῆς πίστεως, ἐνίοτε παρερμηνεύοντας καί τά ἴδια τά ἱστορικά γεγονότα. Ἄλλωστε αὐτή ἡ ταυτότητα διακρίνει ριζικά τή θεολογική σοφία ἀπό τίς ἐξειδικευμένες καί φιλοσοφικές γνώσεις τῶν ποικιλίωνυμων σοφῶν τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἐδῶ νά παρενθέσω μιά βασική διευκρίνιση καί μερικές ἐπεξηγηματικές προεκτάσεις, μιά καί πιστεύω ὅτι διαφωτίζονται καί ἀξιοποιοῦνται καλύτερα ὅλα τά παραπάνω. Ὅταν λέμε ὀρθόδοξη θεολογία, δέν ἐννοοῦμε ὅτι αὐτή εἶναι παντελῶς ἀποκλεισμένη ἀπό τήν παράδοση τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης. Ἄλλωστε νά μήν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ οἰκουμενικότητα τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας δέν πρέπει νά νοεῖται μονάχα ὡς πλήρωμα τῆς ἀλήθειας, ἀλλά καί ὡς ἀπλωτική κίνηση σέ γεωγραφικά οἰκουμενικά πλαίσια. Ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα, ἱστορικά τουλάχιστον εἴμαστε βέβαιοι ὅτι τό πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι οἰκουμενικό, καί οἱ Ἐκκλησίες μετέχουν οὕτως ἢ ἄλλως σέ μιά κοινή παράδοση. Ξέρουμε ὅτι ὡς τό 1054, παρ' ὅλα τά μικρά σχίσματα μεταξύ Δύσης καί Ἀνατολῆς, ὑπῆρχε μιά ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στίς Ἐκκλησίες περισσότερο οὐσιαστική καί εἰλικρινής ἀπό ὅ,τι μεταγενέστερα. Πέρα ἀπ' αὐτά τά δεδομένα ὀφείλουμε νά κρίνουμε μέ ἄκρα προσοχή τούς σκληρούς πολιτικούς ἀνταγωνισμούς τοῦ παρελθόντος, πού τροφοδότησαν τήν ἐκρηξή νά ὑπολογίσουμε ἀκόμη καί τίς σημερινές ἐμπλοκές πολιτικῶν συμφερόντων καί ραδιουργιῶν, ὥστε κατά τίς θεολογικές μας ἐκτιμήσεις νά εἴμαστε, ὅσο εἶναι ἐφικτό, περισσότερο ἀποτελεσματικοί στίς προσπάθειες ἀλληλοκατανόησης καί ἀλληλοπροσέγγισης. Ὡστόσο, ὅταν ἐπιχειροῦμε ἀπό τήν πλευρά τῆς Ὄρθόδοξης Ἐκκλησίας νά κάνουμε καταρχήν

μιά αντιπαράθεση (στά μή δημοσιογραφικά και στά ὀρθά ἑλληνικά ἀντιπαράθεση σημαίνει σύγκριση)² πρὸς τίς Ἐκκλησίες τῆς Δύσης, τοῦτο κατὰ κανένα τρόπο δέν σημαίνει πολεμική ἢ φανατισμό. Ὅφείλουμε μέ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν θέσεων καί μέ τὴ συγκριτικὴ ματιὰ νά ἐντοπίσουμε ἐνδεχομένως τὸν κοινὸ κορμὸ τῆς Χριστιανοσύνης.

Μέ τέτοιες προσπάθειες μπορούμε νά ξεπεράσουμε καταρχὴν ἱστορικές προκαταλήψεις, πού ἔχουν εἰσβάλει στή ζωὴ τῶν Ἐκκλησιῶν μετὰ τὸ σχίσμα τοῦ 1054 μετὰξὺ Δύσης καί Ἀνατολῆς, καί μετὰ τὴν προτεσταντικὴ Μεταρρύθμιση τοῦ 16ου αἰώνα, καί νά ἀντιμετωπίσουμε ἐπιτυχῶς τίς σημερινές κρίσιμες ἐμπλοκές στίς σχέσεις ἐθνῶν καί Ἐκκλησιῶν. Ὡστόσο οἱ παραδόσεις μας πρέπει νά παρουσιάζονται στή θεωρία καί στήν πράξη ἀτόφιες, γνήσιες καί ἀποσαφηνισμένες, μέ ὅλες τίς ἐπιστημονικές καί φιλοσοφικές προεκτάσεις. Ὁ ἐπιστημονικὸς λόγος τῆς θεολογίας ὀφείλει νά εἶναι ἄκρως ἀκριβῆς καί ἀντικειμενικὸς στήν περιγραφή τόσο τῆς χαρισματικῆς ζωῆς κάθε Ἐκκλησίας, ὅσο καί τῶν ἱστορικῶν μνημείων καί τῆς δογματικῆς διδασκαλίας. Ὄταν, λόγου χάρι, ὁ ὀρθόδοξος δογματολόγος παρουσιάζει τὸ θέμα τοῦ Filioque ἢ βασικά σημεῖα τῆς Ἐκκλησιολογίας, ὅπως πράγματι τὰ ἀποδέχεται καί τὰ ὑποστηρίζει ἢ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, τοῦτο κατὰ κανένα τρόπο δέν εἶναι φανατισμός, ἀλλὰ ἀπεναντίας ἓνα ἀνοιχτὸ βῆμα γιὰ νά κατανοηθεῖ ἀπὸ ὅλους χαρισματικά, ἱστορικά καί κατὰ τὴ σημερινὴ ἐμπειρία ἢ κοινὴ παράδοση. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί δταν ἓνας δογματολόγος,

2. Ὁ Yannis Spiteris στὸ ἔργο του *La theologia ortodossa neo-greca*, Bologna 1992, κρίνοντας τὰ δογματικὰ ἔργα τοῦ Νίκου Ματσούκα, μολονότι διατυπώνει πολὺ θετικὲς καί ἐγκωμιαστικὲς κρίσεις, παραδόξως τελικὰ ἀποφαίνεται μέ ἔμφαση ὅτι ὑπάρχει ἐκδηλὴ φανατικὴ πολεμικὴ ἐναντίον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, παρεξηγώντας αὐτονόητα καί τὸ λεκτικὸ ὄρο *ἀντιπαράθεση!*

ρωμαιοκαθολικός ἢ προτεστάντης, περιγράφει τὴν παράδοσή του. Ἐξάπαντος ἀσαφής καὶ διπλωματικά συγκεκαλυμμένη περιγραφή τῆς κάθε παράδοσης μονάχα σύγχυση καὶ ζημιὰ μπορεῖ νὰ προξενήσει, χῶρια ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη καλλιέργεια τῆς ὑποκρισίας. Ὅμως μιά εἶναι ἡ βασικὴ καὶ δημιουργικὴ προϋπόθεση· νὰ παραμερίσουμε ἐπιμόνως πάθη καὶ προκαταλήψεις, καὶ νὰ πολεμήσουμε, ὅσο εἶναι ἐφικτό, τὰ φθοροποιὰ συμφέροντα, πού κατὰ κύριο λόγο καλλιεργοῦν οὐκ ὀλίγοι πολιτικοί. Πάντως ἔτσι κι ἄλλιῶς ἰσχύουν τελικὰ οἱ θεόπνευστοι λόγοι τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «Οὐ γὰρ δυνάμεθα τι κατὰ τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας»³.

Ὑπὸ τίς παραπάνω προϋποθέσεις μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε στή συγκότηση μιᾶς οἰκουμενικῆς θεολογίας, μέ ὅλες τίς προεκτάσεις πρὸς τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς περιρέουσας ἀτμόσφαιρας τοῦ πολιτισμοῦ μας, κατὰ τὸ ἀσφαλές πρότυπο τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης. Ὡστόσο ὀφείλουμε νὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι γιὰ μιά τέτοια θεολογία, πλούσια σὲ δυναμικὰ στοιχεῖα, χρειάζεται ἀκόμη πολλή προεργασία. Ἦδη ὁ προτεστάντης καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης Edmund Schlink ἔχει γράψει *Οἰκουμενικὴ Δογματικὴ*⁴. Ἀλλά, παρ' ὅλα τὰ πλούσια οἰκουμενικὰ στοιχεῖα, πού μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐντοπίσει σὲ τούτη τὴ *Δογματικὴ*, εἶναι ἐκδηλῆ ἢ κατὰ τὰ ἄλλα σεβαστὴ καὶ ἀξιοπρόσεχτη προτεσταντικὴ ἀποκλειστικότητα. Τοῦτο ὁμως διόλου δέν σημαίνει ὅτι ἡ *Δογματικὴ* αὐτὴ τοῦ E. Schlink δέν εἶναι χρήσιμη καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Οὕτως ἢ ἄλλως ἀποτελεῖ μιά προεργασία γιὰ τὴ μελλοντικὰ ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους οἰκουμενικὴ θεολογία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει μέγιστη σπουδαιότητα καὶ σημασία ἔχουν τὰ ἔργα καὶ ὁ λόγος τοῦ κάθε πολιτισμοῦ, καὶ πρὸς αὐτὴ τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἀξιολόγησή της πρέπει νὰ

3. Β' Κορινθ. 13,8.

4. *Ökkumenische Dogmatik*, Göttingen 1983.

τείνει ή οικουμενική ζωή. 'Ο Γάλλος γλωσσολόγος Vendryes εἶπε μιά σπουδαία κουβέντα: βασικοί συντελεστές τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι τό χέρι καί ἡ γλώσσα –La main et le langage, voilà l' humanité. Μέ ἄλλα λόγια, τά ἀνθρώπινα χέρια πλαστοουργοῦν τά ἅγια ἔργα καί τά δρώμενα τοῦ πολιτισμοῦ, καί ἡ γλώσσα μέ τό λόγο τά ἐξανθρωπίζει. Στήν προκειμένη περίπτωση ἡ ζωή τῆς Ἐκκλησίας, πού ἀγιάζει τήν κτίση καί τήν ἱστορία, παράγει μέ τά μυστηριακά δρώμενα καί μέ τό λόγο τά μνημεῖα πού κοσμοῦν τήν ἀνθρωπότητα. Μόνο μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ Ἐκκλησία, ὡς φορέας τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ, συνδυάζοντας ἄρρηκτα *θεοκεντρικότητα* καί *ἀνθρωποκεντρικότητα*, οὐρανό καί μάνα γῆ, ἀγκαλιάζει *χαρισματικά*, καί ὄχι *ἐξουσιαστικά*⁵, τόν κάθε πολιτισμό τῆς ἀνθρωπότητας. Καί μόνο ἔτσι, κι ὄχι μέ ἄλλους γενικούς ἀφορισμούς, ἐπισημαίνεται *ἔργω καί λόγῳ* ὁ *ἱστορικός* καί *ἔσχατολογικός* χαρακτήρας τῆς ἀποκάλυψης. Ἡ μύηση τῶν πιστῶν καί ὄλων τῶν ἀνθρώπων σ' αὐτά τά ἔργα καί σ' αὐτό τό λόγο εἶναι ὁ βασικός καί σωτήριος σκοπός κάθε ἐκκλησιαστικῆς παρουσίας στόν κόσμο.

*

Γιά νά κατανοήσει κανείς καλύτερα τίς παραπάνω θέσεις γιά τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ, τή ζωή καί τά μνημεῖα τῆς Ἐκκλησίας, τόν οικουμενικό χαρακτήρα τῆς θεολογίας καί τή σχέση κόσμου καί ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, πρέπει νά γίνουν

5. Πάμπολλοι διανοούμενοι, πού ἐνδεχομένως θά ἤθελαν τήν ἱστορία, καί φυσικά τήν ἐκκλησιαστική, νά τή γράφουν μονάχα κοκκινοσκουφίτσες, στή ζωή τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπισημαίνουν ἀπλῶς τήν κακοήθεια τῶν ἱστορικῶν συγκρούσεων, καί ἔτσι ἀσκοῦν περιέργως κωμική κριτική ἐναντίον τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρουσίας στόν κόσμο. Ὅμως ἡ ὡς τώρα τουλάχιστον ἱστορία δέν γράφεται ἀπό κοκκινοσκουφίτσες, καί εἶναι ἐντελῶς ἀδιανόητο ἡ χαρισματική διάσταση τῆς Ἐκκλησίας νά μὴν ἐμπλέκεται κατά καιρούς καί περιστάσεις σέ ὄλα τά ἱστορικά συμπαρομαρτοῦντα. Διαφορετικά, ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ δέν θά ἦταν ἱστορική.

ἀκόμη μερικές διευκρινίσεις για τήν Ἐκκλησία καί τό χαρακτήρα τῆς θεολογίας.

Σύμφωνα μέ τίς βιβλικές καί τίς κατά προέκταση θεολογικές εἰκόνας, πού σημαίνουν τήν Ἐκκλησία, σέ σχέση παράλληλη μέ τήν ἀνάλογη διδασκαλία, εἶναι ἐσφαλμένες οἱ ἀντιλήψεις πού θεωροῦν τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὡς μιά περιοχὴ στατική, ταυτισμένη μέ μιά ἱστορική φάση ἢ ἀκόμη τό χειρότερο μέ μιά τοπική καί χρονική διάσταση. Ἡ Ἐκκλησία ὁμως εἶναι κάτι τό εὐρύτερο καί δυναμικό. Ἡ ἐπί γῆς στρατευόμενη Ἐκκλησία, πού συνάμα εἶναι καί θριαμβεύουσα, ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιά φάση καί ὄχι τά ὄρια τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία, μέ ἄλλα λόγια, ἀπλώνεται σέ ὅλα κερη τήν κτίση, αἰσθητή, ἱστορική καί νοητή, ἡ ὁποία μετέχει στήν ἄκτιστη δόξα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς ὅτι ἡ κτίση εἶναι Ἐκκλησία. Ὁ Θεός μέ τή δημιουργία ἔκτισε τήν Ἐκκλησία, πού εἶναι σύμβολο, τύπος καί εἰκόνα δική του. Ὁ ἐκκλησιασμός τῶν ὄντων λοιπόν νοεῖται σέ μιά συμπαντική πραγματικότητα, ὅπου ἀπαραίτητα ὑφίσταται ἄρρηκτος καί δυναμικός δεσμός οὐράνιας καί ἐπίγειας πραγματικότητας, νοητῆς καί αἰσθητῆς διάστασης⁶.

Ὅταν κάνουμε λόγο γιά τήν παρούσα φάση τῆς Ἐκκλησίας, ὀφείλουμε ἐξάπαντος μέ ἀκριβή θεολογικό λόγο νά προσβλέπουμε στήν παραπάνω ἐνιαία εἰκόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητας. Εὐθύς ἐξαρχῆς λοιπόν πρέπει νά διευκρινίσω τό χαρακτήρα τῆς θεολογίας, γιατί μόνο μέ αὐτή εἶναι δυνατό νά προσδιοριστεῖ καί ὁ χαρακτήρας τῆς Ἐκ-

6. Γιά τεκμηριωμένες καί περισσότερες θέσεις ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά δεῖ τά ἔργα τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα: 1. *Κόσμος, ἄνθρωπος, κοινωνία κατά τόν Μάξιμο Ὁμολογητή*, Ἀθήνα 1980. 2. *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία*, τόμ. Α+Β, Θεσσαλονίκη 1985 (ἀκολουθοῦν καί ἄλλες ἐκδόσεις). 3. Βλ. καί μετάφραση τοῦ παραπάνω ἔργου περὶ τῆς θεολογίας τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητῆ ἀπό τό Μ. J. Monsaingeon: *La vie en Dieu selon Maxime le*

κλησίας. Πρὸς τοῦτο ἀρκοῦν δυὸ βασικὲς ἐπισημάνσεις: 1) Ὡς θεολογία πρέπει καταρχὴν νὰ ἐννοοῦμε τὴ συνεχῶς καὶ διαχρονικὰ ρέουσα ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας μὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις καὶ τὰ μνημεῖα ποὺ παράγει· καὶ ἀκολουθῶς κάθε ἐπισημονική καὶ ἐρμηνευτική λειτουργία, ποὺ ἐξαίρει, ἀποσαφηνίζει καὶ προβάλλει τούτη τὴν ἐμπειρία. Ἐπιπλέον τοῦτο ἀποτελεῖ ἱστορικὴ νομοτέλεια· πάντοτε προηγούνται τὰ πράγματα καὶ ἡ ζωὴ, καὶ ἔπειτα ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἐρμηνεία. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν Ἐκκλησία πρῶτα ὑπάρχουν τὰ χαρισματικὰ γεγονότα καὶ ὁ τρόπος ζωῆς μιᾶς κοινότητας, καὶ ἔπειτα ἔχουμε τοὺς λόγους, τὰ ὑπομνήματα, τὰ σχόλια, τὴν παράδοση, καὶ συνάμα τὴν ἀμεση ἀπάντηση πρὸς τὰ δεδομένα ὀλάκερου τοῦ κόσμου καὶ ὀλάκερης τῆς ζωῆς. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο συντελεῖται ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν διαρκῶν θεοφανειῶν στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία, ὡς χαρισματικὸ σῶμα μιᾶς κοινότητας, δραματικά καὶ προοδευτικά πορεύεται στὶς ἴδιες διαστάσεις. 2) Ἐπομένως ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ἐπισημαίνει αὐτὸ ποὺ κεῖται στὴ διαχρονικὰ ρέουσα ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας (κατὰ τὸ *de lege lata* τῶν νομικῶν), καὶ ἔπειτα αὐτὸ ποὺ ὡς δέον ἀφορᾷ τὴν πορεία τῆς κτίσης καὶ τῆς ἱστορίας (κατὰ τὸ *de lege ferenda* ἐπίσης τῶν νομικῶν, χωρὶς βέβαια τούτη ἡ ἐκθεση νὰ εἶναι νομική), μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸ ποὺ κατὰ κόρον στὶς ἡμέρες μας ἀποκαλεῖται ἱστορικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ διάσταση τῆς θεολογίας ἢ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἐδῶ νὰ ἐπισημάνω ξανά ὅτι ἡ ὀρθόδοξη θεολογία, μιά καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς εἶναι κατεξοχὴν οἰκουμενικός, αὐτονόητα τουλάχιστο κατὰ ἓνα μέρος ἀφορᾷ καὶ τὴ δυτικὴ Χριστιανοσύνη. Γι' αὐτὸ ὅσες φορές γίνεται λόγος γιὰ θέματα, τὰ ὁποῖα πραγματεύε-

Confesseeur, Nethen 1994. (Ἐδῶ γιὰ ἐπιβεβλημένη ἐνημέρωση, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ φθοροποιὰ πάθη, σημειῶνω ὅτι ἡ ἐκδοσις τοῦ μεταφρασμένου βιβλίου συνάντησε λυσιώδη ἀντίδραση).

ται ἡ ὀρθόδοξη θεολογία, τοῦτο κατά κανένα τρόπο δέν σημαίνει αἰχμή καί ἀντίθεση πρὸς τή δυτική θεολογία τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ καί τοῦ Προτεσταντισμοῦ.

Ὡστόσο στήν ὀρθόδοξη παράδοση ὁ δογματολόγος σαφῶς διακρίνει τή διπλή θεολογική μεθοδολογία τῶν πατέρων. Ὅπως εἰπώθηκε πρωτύτερα, πρῶτα θεολογοῦν οἱ πατέρες ζώντας καί γευόμενοι τό μυστήριο τῶν διαρκῶν θεοφανειῶν, κατά τήν ὁδὸ καί τήν ἐμπειρία τῶν προφητῶν, καί ἔπειτα καταγίνονται μέ τήν ἐπιστημονική καί ἐρμηνευτική θεολογία. Τούτη ἡ διπλή θεολογική μεθοδολογία ἀποτελεῖ βασική λειτουργία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Γι' αὐτό τόσο τά βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅσο καί τά ἄλλα μνημεῖα τῆς παράδοσης εἶναι Ὑπομνήματα μιᾶς ἱστορίας, τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας. Ἔτσι ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς ἀποτελεῖ τή χαρισματική θεολογία, καί ἡ καταγραφή γεγονότων καί ἐρμηνειῶν τήν ἐπιστημονική καί ἐρμηνευτική θεολογία. Καταλαβαίνει κανεὶς εὐκόλα καί τό χαρακτήρα τῆς θεολογικῆς γνωσιολογίας. *Ἡ θεογνωσία καταρχὴν εἶναι κάθαρση καί φωτισμός μέσω τῆς ἐμπειρίας, τοῦ λόγου καί τῶν μυστηρίων, ὡς δρᾶση τοῦ Θεοῦ στήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς Ἐκκλησίας*, ὅπως συνέβαινε στό προφητικό περιβάλλον –προφητική ζωή καί ἐμπειρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος ἀποτελοῦν ἐνιαία γραμμὴ ἱστορικῆς πορείας– δηλαδή γνώση τοῦ Θεοῦ μέσω *θέας καί λόγου, ex visu καί ex auditu*. Στήν παρουσία αὐτῶν τῶν πραγμάτων –τά δόγματα ἀποκαλοῦνται *πράγματα* στήν ὀρθόδοξη θεολογία– συντελεῖται κάθε ἐπιστημονική, ἐρμηνευτική καί φιλοσοφική σύλληψη. Ἐξοῦ καί ἡ ἄμεση σχέση Ἐκκλησίας καί θεολογίας πρὸς τά δεδομένα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς.

Ἐπομένως ἡ θεολογία ὡς ζωὴ, ἐπιστήμη καί ἐρμηνεία καταγίνεται μέ τή συνεχή πορεία ἑνός ἱστορικοῦ καί κοινωνικοῦ σώματος, πού εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Πατριάρχες, Μωυσῆς,

κριτές, βασιλιάδες, προφήτες, απόστολοι, ιερείς, άγιοι, μέ
 όλακερο τό σώμα τοῦ λαοῦ, «σὺν ὅλῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ»⁷, κατά
 τίς *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, μέσω τῶν διαρκῶν θεοφα-
 νειῶν στήν κτίση καί τήν ἱστορία, ἀπό τά ἱστορικά συμβάντα
 ὡς τά δρώμενα τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, δέχονται καί
 ἐκφράζουν πάντοτε *καθ' ὁδόν* τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἄσαρκου
 καταρχῆν καί τοῦ ἔνσαρκου μετά ταῦτα Λόγου, τοῦ δευτέρου
 προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδας, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει στόν
 κόσμο τήν ἴδια τήν Ἁγία Τριάδα. Τούτη ἡ δραματική πορεία,
 ἀνάμεσα σέ ὀδυνηρές πτώσεις καί ἀνακαινιστικές ἀνόδους,
 ζωγραφίζεται στά βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, στά μνημεῖα τῆς
 παράδοσης, στά ἔργα τῶν πατέρων, στά λειτουργικά κείμενα
 καί σ' ὅλες τίς μορφές τέχνης. Ὅποιος μέ τή *μικροσκοπική*
 ἐπιστημονική ματιά κατέχει παράλληλα καί τή *μακροσκοπι-
 κή* τῶν πραγμάτων, διαβλέπει καθαρά καί ἑξάστερα τούτη τή
 δραματική πορεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, τό ὁποῖο
 δέν μπορεῖ νά χωριστεῖ μήτε ἀπό τήν κτίση μήτε ἀπό τήν
 ἱστορία. Ἡ ἀλήθεια αὐτή μέσω τῶν μνημείων τῆς παράδο-
 σης δέν προβάλλεται μονάχα μέ μιᾶ ἀπλή διδασκαλία, ἀλλά
 μέ λόγο, μέ εἰκόνες, μέ σύμβολα, μέ δραματικές παραστάσεις
 καί μέ παραβολικούς μύθους. Οἱ θεόπνευστοι συγγραφεῖς
 πολλῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, λόγου χάρι, καί πά-
 μπολλοί πατέρες τῆς παράδοσης ἔκαναν ποίηση, ἐνῶ οἱ ση-
 μερινοί θεολόγοι, κατά ἓνα μεγάλο μέρος τουλάχιστον,
 ἐγκλωβισμένοι στό *μικροσκοπικό* τῆς ἔρευνάς τους –πράγμα
 καταρχῆν βέβαια ὀρθό καί θεμιτό– ἀποθεώνουν τήν τυπο-
 ποίηση καί ἐν πολλοῖς φτιάχνουν μίξερα ἔργα, ἄκρως τυπο-
 ποιημένα, καί ἐνίοτε μερικοί ἔχουν τήν ἀλόγιστη τόλμη νά
 τά ἀντιθέτουν ὡς σωτήριες ἀλήθειες στά κατ' αὐτούς πλατω-

7. *Πράξ.* 15,22: «Τότε ἔδοξε τοῖς ἀποστόλοις καί τοῖς πρεσβυτέροις σὺν ὅλῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ». Πρὸκειται γιά τήν περιώνυμη σύνοδο τῶν Ἱεροσολύμων.

νίζοντα ἢ ἀριστοτελίζοντα ἔργα τῶν πατέρων, ἀναγινώσκοντες καὶ μὴ γινώσκοντες. Καὶ τοῦτο ἰσχύει γιὰ ἑτεροδόξους καὶ ὀρθοδόξους.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐκεῖνο πού προέχει νά ποῦμε εἶναι ὅτι ἡ δραματική ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας δυό κυρίως ἔργα ἐπιτελεῖ σέ διαρκή πάλη πρὸς τίς ἀντίθεες καὶ δαιμονικές δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἐκδηλώνονται σέ συγκεκριμένες μορφές, ὅπως εἶναι ἡ κατάχρηση ἐξουσίας, ἡ ἀρπακτική ιδιοτέλεια, ἡ καταστροφική μανία κτλ. Καὶ τούτη ἡ πάλη πορεύεται ὡς τὴν ἐσχατολογική τελείωση τῶν πάντων, καὶ ἐλευθερώνει τὸν ἄνθρωπο 1) ἀπὸ τῆ φυσική, καὶ 2) ἀπὸ τὴν κοινωνική δουλεία⁸. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ οἰκοδομὴ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας ὑπενθυμίζει διαρκῶς στὸν ἄνθρωπο τίς στρεβλές σχέσεις, πού ἐν πολλοῖς ἔχει πρὸς τὴ φύση, τὴν ὁποία ἐπιθυμεῖ νά τὴν κατακυριεύσει μὲ ἐκρηκτική πλεονεξία καὶ ὄχι μὲ τὴν ἐννοια τῆς βιβλικῆς ἐντολῆς, καὶ πρὸς τὸν συνάνθρωπό του, πού ἐπιδιώκει νά τὸν κατεξουσιάσει ἐγωκεντρικά. Καὶ δὲν τοῦ ὑπενθυμίζει μονάχα τούτη τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ συνάμα τὸν καλεῖ σέ μιὰ διαρκή ἀπελευθέρωση ἀπ' αὐτές τίς δουλικές ἐξαρτήσεις, καὶ σέ μιὰ πάντοτε καινούργια τελειωτική ζωὴ μέσω τῶν ἁγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν, πού διαχέονται στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὴ εἶναι, κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ πραγματικὴ ἀπελευθέρωση. Σήμερα πλεῖστοι ὄσοι συζητοῦν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Σατανᾶ,

8. Πρβλ. ἐνδεικτικά Ἰω. 8,32 καὶ 36: «Γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς». «Ἐάν οὖν ὁ Υἱὸς ὑμᾶς ἐλευθερώσῃ, ὄντως ἐλευθεροὶ ἔσεσθε». Ρωμ. 8,21: «Καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ». Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν τοῦ Σολομώντος* PG 44, 664CD καὶ 665B: «Δουλεία καταδικάζεις τὸν ἄνθρωπον, οὗ ἐλευθέρῃ ἡ φύσις καὶ αὐτεξούσιος, καὶ ἀντινομοθετεῖς τῷ Θεῷ, ἀνατρέπων αὐτοῦ τὸν ἐπὶ τῇ φύσει νόμον;». «Μόνου Θεοῦ τὸ δυναθῆναι τρυτὸ· μᾶλλον δὲ οὐδὲ αὐτοῦ σχεδὸν τοῦ Θεοῦ».

ἀκόμη και ἀπομυθευτές θεολόγοι, ἀλλά ἕνα πράγμα εἶναι σίγουρο· ὁ ἄνθρωπος πολλά ἔμαθε ἀπό τό Διάβολο, ἀπό τότε πού ἔγινε ὁ κόσμος· ὁμως τώρα μαθαίνει ἀπό τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο πολλά φρικαλέα, ὅσα δέν ἤξερε πρῖν, ὅπως δείχνουν τά σημερινά δαιμονικά καί ἄκρως καταστροφικά ἔργα τῆς σημερινῆς πολιτισμένης καί φωτισμένης ἀνθρωπότητας πάνω στήν κτίση καί τήν ἱστορία τῶν λαῶν⁹.

B

Ἐπομένως ἡ θεολογία ὡς ἐρμηνευτική ἐπιστήμη πραγμάτων καί γεγονότων κατ' ἀναπότρεπτη συνέπεια εἶναι ἀφενός μιᾶ κοινωνική θεώρηση ἑνός ζωντανοῦ ἱστορικοῦ σώματος, καί ἀφετέρου μιᾶ διαρκῆς ὑπενθύμιση στόν κόσμο ὀλάκερο μέ λόγο καί ἔργο, γιά τόν προορισμό του, ὁ ὁποῖος ὀλοκληρώνεται σέ μιᾶ μεταμορφωτική καί δοξαστική πορεία μέ τό ξεπέραςμα τῶν φθοροποιῶν καί δαιμονικῶν δυνάμεων τῆς ἱστορίας. Κοινωνικό καί χαρισματικό λοιπόν εἶναι τοῦτο τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας σέ δραματική πορεία καί συνεχῆ ἔξοδο καθ' ὁδόν. Πρόκειται γιά τή φάση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου, μέ ἄλλα λόγια τῆς Πεντηκοστῆς, τῆς ὁποίας μονάχα ἡ εἰκόνα τῆς *A' Πρός Κορινθίους Ἐπιστολῆς*¹⁰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου μπορεῖ νά παραστήσει τήν πραγματικότητα.

9. Σύμφωνα μέ κάποια παρόμοια λόγια τοῦ Φώτη Κόντογλου.

10. *A' Κορινθ.* 12, 14-28: «Καί γάρ τό σῶμα οὐκ ἔστιν ἐν μέλος ἀλλά πολλά... καί εἴτε πάσχει ἐν μέλος, συμπάσχει πάντα τά μέλη· εἴτε δοξάζεται μέλος, συγχαίρει πάντα τά μέλη». Πρβλ. Πλάτωνος, *Πολιτεία* e, 462 cd: «οἷον δταν πού ἡμῶν δάκτυλός πού πληγῆ, πᾶσα ἡ κοινωνία ἡ κατὰ τό σῶμα πρὸς τήν ψυχὴν τεταμένη εἰς μίαν σύνταξιν τήν τοῦ ἄρχοντος ἐν αὐτῇ ἦσθετό τε καί πᾶσα ἄμα συνήλγησε μέρους πονήσαντος δλη, καί οὕτω δὴ λέγομεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος τόν δάκτυλον ἀλγεῖ».

Τούτη ἡ πραγματικότητα εἶναι ἡ οἰκοδομή καί ἡ σύναξη τοῦ σώματος ἑνός λαοῦ, μέ ἄλλα λόγια μιᾶς κοινότητας μέ χαρακτηριστικούς φορεῖς διακονίας. Τρία εἶναι τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς ζωῆς αὐτοῦ τοῦ σώματος: α) ἡ λειτουργική ἐνότητα τῶν μελῶν, β) ἡ ἀγαπητική σχέση, καί γ) ἡ ποικιλία τῶν χαρισμάτων. Σ' αὐτή τήν οἰκοδομή καί τή σύναξη τίποτα δέν εἶναι στατικό καί ἀποτελεσμένο. Τά πάντα εἶναι δυναμικά σέ μιᾶ στροφή μέ κέρδη καί ἀπώλειες, μέ πικρές δοκιμασίες καί μέ θριάμβους. Γι' αὐτό οἱ Χριστιανοί ὀφείλουν νά μὴν παρασύρονται μήτε ἀπό ἐξιδανικευμένα μήτε ἀπό ἐξαχρειωμένα ἱστορικά πρότυπα. Τά δρώμενα τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὄραση τῆς θείας δόξας κατὰ τίς θεοφάνειες τῆς ἀποκάλυψης¹¹, καί ὁ θεῖος λόγος ὡς ἄκουσμα τῶν μηνυμάτων συγκροτοῦν τό συνεκτικό ἴστό τοῦ σώματος.

Ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας προτρέπει τά μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος νά συνάζονται «πυκνότερον ἐπὶ τὸ αὐτό» γιὰ τὴν Εὐχαριστία καί τὴ δοξολογία. Ἔτσι ἀφθαρτίζονται καθαιρώντας μέ τά δρώμενα τοῦ μυστηρίου τίς δαιμονικές δυνάμεις¹². Ἐδῶ ὁ Ἰγνάτιος ἐξάπαντος μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν προτροπὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ποῦ λέγει ρητῶς ὅτι μέ τὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας οἱ πιστοὶ καταγγέλλουν τὸ θάνατον τοῦ Χριστοῦ καί τὸν ἐρχομὸ του κατὰ τά ἔσχατα¹³.

11. Ἡ θεία λειτουργία καί τά μυστήρια, μέ τὴν κατάπεμψη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι συνεχεῖς θεοφάνειες στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας: «Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν...». Ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι νά μὴ ζοῦν οἱ Χριστιανοὶ αὐτές τίς ἐμπειρίες ἀπλῶς μέ μιᾶ ἠθική ἢ ἠθικίζουσα νοοτροπία, καί νά μὴν ἐρμηνεύουν τίς ἐκφράσεις τῶν κειμένων μεταφορικά καί ἀπλῶς λογοτεχνικά. Ὅπως εἰπώθηκε πρωύτερα, χρειάζονται ἀσκημένες αἰσθήσεις ἢ καλύτερα *γεγυμνασμένα αἰσθητήρια*. Βλ. πρὸ πάνω παραπομπή 1.

12. Ἰγνατίου, *Πρὸς Ἐφεσίους* 13,1 PG 5, 656A: «Σπουδάξετε οὖν πυκνότερον συνέρχεσθαι εἰς εὐχαριστίαν καὶ δόξαν· ὅταν γὰρ πυκνῶς ἐπὶ τὸ αὐτὸ γίνεσθε, καθαιροῦνται αἱ δυνάμεις τοῦ σατανᾶ...».

13. Α' Κορινθ. 11,26: «Ὅσάκις γὰρ ἐὰν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε ἄχρι οὗ ἔλθῃ»..

Ἐπομένως ἔχουμε ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίνοντα, πού δυναμικά μεταμορφώνουν τήν κτίση καί τήν ἱστορία, τόν κόσμο δλάκερο. Ἐξοῦ ἡ μεγάλη εὐθύνη τῶν μελῶν τοῦ σώματος, πού μέ *συνεργιακή δράση*, ἀγάπη καί ὁμόνοια, ἐπίμονα καί ἀσκητικά, κάνουν πράξη τούτη τή δυναμική ἔκχυση τῶν δωρεῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καί ὅλα αὐτά πραγματώνονται σέ ἀγωνιστικά καί δραματικά πλαίσια. Ἔτσι καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα ὅτι ἡ εὐχαριστιακή θεολογία ὑπό τόν ἐπίσκοπο, ἡ ὁποία πολύ σωστά ἐπισημαίνεται ἐπίμονα στίς ἡμέρες μας, καταντᾷ ὡστόσο μιᾶ γλυκερή εἰδυλλιακή ἀτμόσφαιρα, ἂν δέν συναρτηθεῖ πρὸς τή δραματική πορεία τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας στή συνεχή καθαίρεση τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων.

Τήν ἐνότητα τῶν μελῶν, τήν ἀγαπητική σχέση καί τήν ποικιλία τῶν χαρισμάτων ἐντός τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἡ θεολογία θεωρεῖ ὡς ἔργο τῆς Ἁγίας Τριάδας πρὸς τό συνολικό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ τριαδοκεντρικότητα αὐτή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος δέν τεκμαίρεται μόνο ἀπό περικοπές πατερικῶν ἔργων. Οἱ θεολόγοι πατέρες, τά βαπτιστήρια σύμβολα, αὐτά τά ἴδια τά βιβλικά κείμενα, τά λειτουργικά μνημεῖα, ἡ εἰκονογραφία καί ἄλλα τονίζουν στό ἔπακρο τήν παρουσία τῆς Ἁγίας Τριάδας ὡς οἰκονομικῆς ἱστορικῆς φανέρωσης. Σέ λίγες περιπτώσεις καί μέ λίγα ἀποσαφηνισμένα λόγια οἱ θεολόγοι πατέρες ἀναφέρονται στίς αἰδίες σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας, μόνο γιά τήν ἀπόκρουση αἰρέσεων. Ὅμως σύμπασα ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας μέ πρωτοστάτες τοὺς θεολόγους πατέρες γνωρίζει τή *οἰκονομική καί ἱστορική Τριάδα*¹⁴. Ἐξοῦ καί ἡ ἔμφαση στίς θεοφάνειες τόσο

14. Βλ. ἐνδεικτικά Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Ἐπίτομη εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* PG 74, 556D-557A: «... τὴν οὐσιώδη παραλαβὴν ἐνότητα ὁ Χριστὸς, ἦν ἔχει μὲν ὁ Πατὴρ πρὸς αὐτόν, αὐτὸς δὲ αὐτὸς πάλιν πρὸς τὸν Πατέρα, συνανακρινᾶσθαι τρόπον τινὰ καὶ ἡμᾶς ἀλλήλοις βούλεται,

τοῦ ἄσαρκου Λόγου, ὅσο καί τοῦ ἔνσαρκου, ἀπό τόν Ἰουσί-
νο ὡς τό Γρηγόριο Παλαμᾶ συνεχῶς καί ἀνελλιπῶς¹⁵. Ὁ Θε-
ός τῆς ἀποκάλυψης εἶναι κινητικός, ἱστορικός καί κοινωνι-
κός, γι' αὐτό εἶναι τριαδικός. Καί εἶναι τριαδικός, κατά τήν
ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, ἐπειδή εἶναι κινητικός, ἱστορικός
καί κοινωνικός.

Ἐδῶ ἀπαραίτητα νά παρενθέσω ὅτι σημερινοί θεολόγοι,
κυρίως ὀρθόδοξοι, παραβλέποντας τήν τριαδοκεντρικότητα
τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καί σωρεύοντας «ἄνθρακας πυρὸς
ἐπὶ τῆς κεφαλῆς» τῶν ἑτεροδόξων, ὅπως οἱ γίγαντες τῆς μυ-
θολογίας ὄρη ἐπὶ ὄρεων, πότε ἀνακαλύπτουν τό *χριστομονι-*
σμό, πότε τόν *πνευματομονισμό* καί προσφάτως πότε τόν
πατρομονισμό. Τέτοια πράγματα ὁμως κατά κανένα τρόπο
δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἐντοπίσει στή θεολογία τῆς παράδοσης,
πού ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι τριαδοκεντρική. Κοντά σέ τοῦτα τά
δεινά ὑπάρχουν καί κάποιοι ἄλλοι σύγχρονοι θεολόγοι, πού,
πραγματευόμενοι τίς αἰδίες σχέσεις τῶν προσώπων τῆς
Ἁγίας Τριάδας μέ ἀκατανόητους ἐν πολλοῖς σημερινούς κα-
κέκτυπους τεχνικούς δρους, προκαλοῦν ἄλλους, ὥστε νά
ἀποφαίνονται ὅτι ἡ περὶ Ἁγίας Τριάδας διδασκαλία εἶναι
ἀνακάλυψη τοῦ Hegel, τοῦ Schelling καί ἄλλων παρομοίων με-
τά Χριστόν προφητῶν! Ὅμως σοβαρῶς καί ὑπό σοβαρῶν
δέν μποροῦν νά συζητηθοῦν τέτοιες θέσεις, τίς ὅποτες προ-
σωπικά δέν τίς θεωρῶ ὡς διαφορετικές ἐπιστημονικές ἀπό-

ἐνδυνάμει δηλονότι τῆς ἁγίας τε καί ὁμοουσίου Τριάδος, ὡς ἐννοεῖσθαι τό
σύμπαν τῆς Ἐκκλησίας σῶμα». Ὁ ἴδιος ἐρμηνεύοντας περικοπή τοῦ
Ἡσαΐα (52, 1-2), ἀποκαλεῖ τήν Ἐκκλησία *πόλη ἁγία*, πράγμα πού σημαίνει
κοινωνία, διάρθρωση καί σφύζουσα ζωή, σέ σχέση πάντοτε μέ τίς ἁγιαστι-
κές ἐνέργειες τῆς Ἁγίας Τριάδας. Βλ. *Εἰ τὸν προφήτην Ἡσαΐαν* 51 PG 70,
1144C.

15. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τῶν πατέρων στηρίζεται καταρχὴν στὸν Ἀπόστολο
Παῦλο καί τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη. Βλ. *Α΄ Κορινθ.* 10, 1-4. *Ἰω.* 12, 40-
41.

ψεις, αλλά παντελῶς ανεπισημονικές.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκεῖνο πού πρέπει νά τονιστεῖ στό ἔπακρο εἶναι τό γεγονός ὅτι τόσο ἡ βιβλική θεολογία, ὅσο καί ἡ πατερική τήν Ἁγία Τριάδα ἐντοπίζουν κυρίως καί κατεξοχήν σέ πλαίσια ἱστορικά, κοινωνικά καί οἰκονομικά. Μέ ἄλλα λόγια, κυρίαρχη εἶναι ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας. Ὑπό τό πρίσμα αὐτό ἡ δράση τῆς Ἐκκλησίας συντελεῖται καί καρποφορεῖ στό χῶρο τῶν λαῶν, στόν πολιτισμό τους καί σέ συγκεκριμένες μορφές ζωῆς. Ἀλλιῶτικα δέν νοεῖται ὁ ἱστορικός καί ἐσχατολογικός χαρακτήρας τῆς ἀποκάλυψης καί τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι μόνο μποροῦμε νά καταλάβουμε πλήρως τό τολμηρό καί σοφό βυζαντινό πείραμα, πού τολμῶ νά πῶ ὅτι ὑπῆρξε μιᾶ γόνιμη καί γενναία πρόκληση στήν ἱστορία. Ἡ ζωή τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας εἶχε καταρχήν ὄλως θετική στάση σ' ὅλα τά πεδία τοῦ πολιτισμοῦ. Δέθηκαν ὀργανικά οὐρανός καί γῆ. Ἡ Ἐκκλησία, κατά τούς κανόνες, ρητά καί κατηγορηματικά δέν ἀσκεῖ καμιᾶ πολιτική ἐξουσία, ὅμως παρεμβαίνει σ' ὄλες τίς ἐκδηλώσεις, ἀκόμη καί τίς λεπτομερειακές, τῆς ζωῆς, τοῦ πολιτισμοῦ καί κάθε ἐξουσιαστικῆς δύναμης, ὄχι μέ κατεξουσιαστική ἰσχύ μήτε μέ ὅποιο-δήποτε ἐξαναγκασμό, ἀλλά μέ τήν ἐνέργεια τοῦ χαρισματικοῦ πλούτου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Γι' αὐτό ἡ Ἐκκλησία, ὡς συνολικό σῶμα, ποτέ δέν συμβιβάζεται, λόγου χάρη, μέ μιᾶ ἐξουσία τυραννική, εἰδωλολατρική καί ἄδικη. Συναμα παρέχει τό ἀλάτι σέ κάθε πτυχή τοῦ πολιτισμοῦ. Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, σέ κάθε ἐποχή, ἡ παρέμβασή της μοιάζει μέ τήν (πολιτική) παρέμβαση τῆς Ἀποκάλυψης τοῦ Ἰωάννη, πού καταδικάζει τήν αἱματόβρεχτη καί σατανόμορφη ἐξουσία τοῦ καιροῦ της. Κι ὅταν λέμε τοῦτα τά λόγια, ἐννοοῦμε τή δυναμική καί δραματική πορεία τῆς Ἐκκλησίας μέ ὄλες τίς κακοήθειες τῆς ἱστορίας καί μέ ὄλους τούς θριάμβους. Καί ὡς Ἐκκλησία νοεῖται ὁλόκληρο τό σῶμα της.

Ἐδῶ νά παρενθέσω ἀκόμη γιά μιὰ φορά μιὰ βασική παρατήρηση, πού ἀφορᾶ τοῦτο τό δυναμικό καί δραματικό προχώρημα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀρκετοί θεολόγοι, δυτικοευρωπαῖοι καταρχήν καί ἀκολούθως Ἕλληνες, ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ βιβλική θεολογία σήμερα ἀνακάλυψε τόν ἐσχατολογικό καί δυναμικό παράγοντα τῆς ἱστορίας στό περιεχόμενο τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐνῶ ἡ θεολογία τῶν πατέρων, κατ' αὐτούς πάντοτε, εἶναι στατική, ἀντιστορική καί πλατωνίζουσα! Βέβαια, ὁ ἰσχυρισμός αὐτός διατυπώνεται χωρίς καμιά βασική τεκμηρίωση. Καί ἐνῶ περὶ τὰ βιβλικά κείμενα οἱ ἐν λόγῳ θεολόγοι «διυλίζουν τόν κώνωπα», ἐνίοτε μάλιστα καί στό ἔπακρο, περὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀποφαίνονται γενικῶς. Ὡστόσο συμβαίνει τό ἐντελῶς ἀντίθετο. Ξέρουμε ὅτι τὰ νεότερα πανεπιστήμια τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου γῆς, ἐκφράζουν ἢ ἐξυπηρετοῦν τὰ ὑπάρχοντα στό περιβάλλον τους κοινωνικά καί πολιτιστικά στοιχεῖα. Ἔτσι ἐνώπιον μιᾶς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, πού τονίζει στό ἔπακρο τόν τεχνολογικό καί τόν τεχνοκρατικό παράγοντα μιᾶς δυναμικῆς ἐξέλιξης, οἱ βιβλικοί θεολόγοι, κυρίως προτεστάντες, ἀνέσθραν, ἐπιτυχῶς καί ὀρθῶς βέβαια, ἀπό τὰ βιβλικά κείμενα μονάχα τόν ἐσχατολογικό καί δυναμικό παράγοντα τῆς ἱστορίας, ἐξυπηρετώντας συνειδητά ἢ ἀσύνειδα, ἀλλ' ἐξάπαντος μέ τό γάντι, κυρίως τόν οἰκονομικό δυναμισμό τοῦ καπιταλισμοῦ. Μέ ἄλλα λόγια, ἔχει συμβεῖ κάτι παραπλήσιο μέ αὐτό πού ἔχει ἐπισημάνει ὁ κοινωνιολόγος Max Weber σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τοῦ καπιταλισμοῦ τή γένεση. Περιώνυμη εἶχε καταστεί ἡ ρῆση Ruf=Beruf, δηλαδή ἡ κλήση πρὸς σωτηρία ἐξισώνεται μέ τό ἐπάγγελμα. Ἔτσι ἡ βιβλική θεολογία, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πολύ σπουδαία συμβολή της στήν ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας, ἔχει ἐπιβάλει μιὰ θεολογία ἀκοσμική, ξεχνώντας καί θέτοντας τήν κτίση στό περιθώριο¹⁶.

16. Τρανό δείγμα αὐτῆς τῆς πραγματικότητας εἶναι ἡ ἀντίδραση ὄλων

Τώρα τελευταία, κυρίως με την άπειλή έναντίον του περιβάλλοντος, οι περί ὧν ὁ λόγος θεολόγοι ἀρχίζουν νά ψελλίζουν καί μερικά οἰκολογικά, καί ἴσως παραδόξως ἀκούσουμε καί πάλι ἀπό τό στόμα καί τή γραφίδα τους τά βαρετά ἐκεῖνα περί πλατωνισμού τῶν πατέρων.

Ἄλλά οἱ πατέρες, μολονότι εἶχαν ἐνώπιόν τους καταλυτικά ἕναν κόσμον κλειστό καί τυποποιημένο, γεωκεντρικά ἀκίνητο, χωρίς καμία φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, κατόρθωσαν ἀπό τό στόμα καί τή γραφίδα τους νά συνεχίσουν τά βιβλικά συμβάντα μέ μιά ρωμαλέα κτισιολογία, βάζοντας στό κέντρο τή δημιουργία ἐκ τοῦ μή ὄντος καί τή διάκριση κτιστοῦ καί ἀκτίστου, κατά τήν ὁποία μονάχα ὁ Θεός εἶναι ἀπόλυτος, ἐνῶ ἡ κτίση εἶναι σχετική καί ἐξελισσόμενη. Καί ὅλα αὐτά δέν ἦταν μόνο λόγος καί θεωρία, ἀλλά ἐνυλώθηκαν στά μυστηριακά δρώμενα τοῦ χαρισματικοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας καί στή μεταμορφωτική δόξα τῆς λειτουργικῆς καί ἀσκητικῆς ζωῆς. Ἔτσι, κατά τή θεολογία τους, τόσο ἡ κτίση ὅσο καί ἡ ἱστορία πορεύονται δυναμικά καί δοξαστικά σέ μιά ἀπαυστη τελείωση. Καί τοῦτο καταφαίνεται ὄχι μόνο στά πατερικά καί λειτουργικά κείμενα, ἀλλά καί στόν ἴδιο τό ρωμαλέο πολιτισμό, πού δημιούργησαν. Ἡ θεολογία τῶν πατέρων, λόγου χάρη, ἀφομοίωσε τή φιλοσοφία μέ τέτοιο ἀκριβῶς τρόπο, ὅπως ἡ ὀρθόδοξη βυζαντινὴ εἰκονογραφία τήν ἑλληνική τεχνοτροπία καί τό σπόρο τῆς ἑλληνικῆς ἰδιο-

τῶν θεολόγων στήν ὀμιλία τῆς νοτιοκορεάτισσας καθηγήτριας Chung Hung Kyung στήν Ζ' Γενική Συνέλευση τοῦ Παγκόσμιου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν στήν Καμπέρα τό 1991, πού ἔκανε λόγο γιά πνεύματα τῆς κτίσης, ἐπειδή κατά βάση οἱ θεολόγοι ἦταν ἐπηρεασμένοι ἀπό σύγχρονες βιβλικές ἐρευνες γιά μιά πνευματολογία τῶν καρδιῶν καί τῆς ἱστορίας, καί ὄχι τῆς κτίσης. Μέ βάση τήν πατερική κτισιολογία ὁμως καί τή διδασκαλία γιά τήν οὐσίωση τῶν πάντων ἀπό τίς ἀκτιστες ἐνέργειες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος θά μπορούσε νά γίνει γόνιμος διάλογος μέ τήν ἐν λόγω νοτιοκορεάτισσα.

φυΐας. Καί ὅλα τὰ δημιουργήματα αὐτά δέν εἶναι μίμηση καί ἐπανάληψη. Σήμερα ὅλοι πείστηκαν ὅτι ἡ ὀρθόδοξη εἰκόνα εἶναι μιὰ πρωτότυπη δημιουργία, ὅπως ὀλάκερη ἡ βυζαντινή τέχνη. Ἄργά ἡ γρήγορα θά πειστοῦν καί γιά τή θεολογία, ὅταν τήν ἐρευνήσουν, ὅπως τήν τέχνη, ὅτι εἶναι μιὰ δημιουργία. Ὅπως λοιπόν ἡ εἰκόνα δέν πλατωνίζει, ἔτσι καί ἡ θεολογία δέν πλατωνίζει.

*

Ἡ δυναμική κοινότητα τῆς Ἐκκλησίας πρωτίστως θεραπεύει τὰ μέλη της, περιορίζει κατά τό ἐφικτό τήν ἐγωκεντρική ἀτομικότητα καί δοξάζει τὰ πρόσωπα, πάντοτε μέσα σέ κακοήθεια καί δραματικές συγκρούσεις. Τῶντι, ὅποιος μελετᾷ τή χαρισματική ζωή τῆς κοινότητας τόσο στά μνημεῖα, ὅσο καί στήν ἴδια τή ζωντανή ἐμπειρία, διαβλέπει καθαρά καί ξάστερα τήν ἀνθηση τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Ἐδῶ φανερόνεται, σέ ζωντανές ἐκφράσεις, *τό προσωπικῶς ὑπάρχειν*. Σῶμα λαοῦ καί θεία παρουσία ἀποτελοῦν μιὰ κοινωνία, ὅπου ἰσχύει *τό ἐνώπιος ἐνωπίω* καί *τό πρόσωπον πρὸς πρόσωπον*. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ θεμελίου τῆς ὑπαρξης καί τοῦ *προσωπικῶς ὑπάρχειν* ἐξάπαντος ὀφείλει νά κινεῖται στά πραγματικά δεδομένα τῆς χαρισματικῆς κοινότητας, ἀξιοποιώντας τόσο τὰ μνημεῖα, ὅσο καί τήν ἴδια τή ζωντανή παρουσία τοῦ σώματος. Καί μόνο ἂν ἀκούσει κανεῖς τὰ λόγια τῶν λατρευτικῶν ὕμνων, ἐκεῖνο, λόγου χάρη, *τό «πῶς ὀφθῶ σοι»* καί *τό «πῶς σε βλέπω»*, καταλαβαίνει ὅτι ἐδῶ γιά πρώτη φορά θεμελιώθηκε *ἔργω καί λόγῳ* ἡ διαπροσωπική σχέση. Σέ τοῦτο τό σημεῖο εἶναι ἀπαραίτητο νά γίνει διευκρίνιση ἢ περιγραφή τῆς ἐννοίας τοῦ προσώπου. Πολλοί φιλοσοφοῦντες περσοναλιστές ἔχουν τή γνώμη ὅτι τὰ κύρια χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου εἶναι ἡ ἑτερότητα καί ἡ ἐπικοινωνία. Ἴσως γι' αὐτό κακῶς κάνουν λόγο γιά προσωπικές ἐνέργειες, πού

πραγματώνουν την επικοινωνία μεταξύ έτεροτήτων. Όμως επικοινωνία σημαίνει κοινότητα, και επομένως ή μέσω (άνυπαρκτων) προσωπικών ενεργειών επικοινωνία σημαίνει όχι διάφορα αλλά κοινά πρόσωπα. Πρόσωπο, λοιπόν, δέν είναι άπλως και μόνο ή έτερότητα, αλλά κυρίως ή ανεπανάληπτη ιδιαιτερότητα. Έπικοινωνία έχουν, ως άτομικότητες και πράγματα, ακόμη και τά ζώα και τά φυτά. Οί άτομικότητες αυτές όμως δέν είναι πρόσωπα, δηλαδή ανεπανάληπτες ιδιαιτερότητες, όπως είναι οί άνθρωποι. Έτσι τά πρόσωπα επικοινωνούν μέσω τής κοινής τους φύσης, επικοινωνούν δηλαδή τή κοινή φύσει. Έξου και ή ύπαρξη φυσικών και όχι προσωπικών ενεργειών.

Μέσω δράσης και λόγου κοινωνούν τά μέλη του σώματος, πάντοτε σε σχέση μέ τό δοτήρα τής ζωής. Έπομένως περιηγήσεις νεότερων θεολόγων στά άδυστα τών ίδιων σχέσεων τών προσώπων τής Άγίας Τριάδας, για νά θεμελιώσουν μία θεολογία του προσώπου και ένα περσοναλισμό, πέρα από τό ότι δέν έχουν κανένα αντίκρισμα στή θεολογία τών πατέρων, πού τέτοια θέματα τά εντόπιζαν στίς ιστορικές και κοινωνικές σχέσεις τής θείας οικονομίας, «έκβιάζουν» και «βιάζουν» κάποια κείμενα μέ τήν παράθεση πληθωρικών και έν πολλοίς ακατανόητων σχολαστικών όρων, χωρίς νά υπάρχει προς τουτο καμιά απολύτως ανάγκη. Δίπλα τους υπάρχει ανέγγιχτος ό θησαυρός τής θείας οικονομίας, αυτό τό λαγαρό πρότυπο τής πατερικής θεολογίας και ή απλότητα τής αλήθειας. Έτσι κι άλλιώς ό καταγιτισμός αυτών τών νεότερων όρων και ό νεότευκτος σχολαστικισμός κανένα απολύτως δέν ενδιαφέρει, και γι' αυτό τό ξυράφι του Όκκαμ είναι απαραίτητο, για νά εξαφανίσει κάθε επιζήμια πολυπλοκότητα.

Έκείνο πού πρυτανεύει λοιπόν είναι τό έργο τής Έκκλησίας, πού έπιζητεί προοδευτικά τή σωτηρία τής κτίσης και

τῆς ἱστορίας, ἀπορρίπτοντας τόσο τὴν εἰδωλολατρία τῆς ὕλης, ὅσο καὶ τὴν εἰδωλολατρία τοῦ πνεύματος, μέ ἄλλα λόγια τὴν εἰδωλολατρία τῶν ἰδεολογιῶν, οἱ ὁποῖες κυρίως στίς ἡμέρες μας λυμáινονται τόν κόσμο. Ἡ ἠθική τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἥθος θεραπευμένης ὑπαρξῆς καὶ ἀσκητικῆς λειτουργίας¹⁷. Ἄλλωστε τό δυναμικό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, μέ τέτοιο τρόπο ζωῆς, ἔχει διαμορφώσει πολιτισμούς, ἀλατισμένους μέ τό ἁγιαστικό πνεῦμα αὐτῆς τῆς ζωῆς, τόσο στήν Ἀνατολή ὅσο καὶ στή Δύση. Πολύ καλύτερα θά ἐρμήνευαν τή βυζαντινὴ καὶ τή δυτικὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία οἱ ἱστορικοί, ἂν γνώριζαν ὅλες τίς πτυχές τῆς Ἐκκλησιολογίας. Εἶτε πρόκειται γιὰ τὴν κάθοδο τῆς καινῆς Ἱερουσαλήμ, κατὰ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη, εἶτε πρόκειται γιὰ τὴν κάθοδο τῶν ἄκτιστων ἁγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν στόν κόσμο, καθὼς οἱ κομποὶ καὶ γοητευτικοὶ τροῦλοι τῶν βυζαντινῶν ναῶν ἐνώνουν οὐρανὸ καὶ γῆ, εἶτε πρόκειται γιὰ τὰ προτεταμένα τόξα τῶν γοτθικῶν ναῶν, πού ἐπιχειροῦν νά τρυπήσουν τόν οὐρανὸ, ἔχουμε ἐνώπιόν μας τό θεολογικό ἄλας ἐνός ἥθους, πού διαμορφώνει πολιτισμούς.

Ἄλλά ἀπό τόν ἠθικισμό ἐνός Ἀρείου καὶ ἐνός Νεστορίου ὡς τούς σημερινούς ἠθικολόγους, ἠθικιστές καὶ κοινωνιστές (ὄχι βέβαια τούς ἥρωικά ἀγωνιζόμενους κοινωνικούς ἐργάτες) ἐνεδρεῦει πάντοτε ὁ μέγας κίνδυνος νά διαβρωθεῖ τό ἐκκλησιαστικό ἥθος. Τά δύο τέρατα, δηλαδή ὁ ἠθικισμός καὶ ὁ Μανιχαϊσμός, ἀποτελοῦν τίς πιό διαβρωτικές κακοδοξίες. *Μύριους ὄσους ἀγῶνες ἔκανε καὶ κάνει ἡ θεολογία, γιὰ νά διώξει ἀπό τὴν πόρτα τόν ἠθικισμό, καὶ αὐτός κατόρθωσε νά εἰσβάλει ἀπό τό παράθυρο μασκοφορεμένος μέ τό ἐπικίνδυνο προσωπεῖο τοῦ κοινωνισμοῦ.* (Πρὸς Θεοῦ, καὶ πάλι το-

17. Τεκμηριωμένες θέσεις βλ. στό ἔργο τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας (Μέ παράρτημα τό σχολαστικισμό τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα)*, Θεσσαλονίκη 1994.

νίζω ότι ο κοινωνισμός δεν έχει σχέση με την κοινωνική ζωή, όπως και η ήθικη μέ τον ήθικισμό). Από την άλλη μεριά ο Μανιχαϊσμός, που εκτρέφει ρατσιστικές ιδεολογίες κάθε μορφής, κορυφώνει τον κίνδυνο να διαβρωθεί το εκκλησιαστικό ήθος. Μια ήθικη, έμποτισμένη με μανιχαϊστικό πνεύμα και με μανιχαϊστική ιδεολογία, που ρατσιστικά χωρίζει τους ανθρώπους σε καλούς και κακούς, σε προοδευτικούς και συντηρητικούς, εξάπαντος δεν μπορεί να σώσει τον κόσμο. Στην προκειμένη περίπτωση όφείλω να τονίσω με έμφαση, στο έπακρο όξυμμένη, ότι η Έκκλησία ποτέ δεν πρέπει –μήτε και τό κάνει– να ύποτιμά τή μεγάλη σπουδαιότητα των ήρωικων αγώνων, που διεξάγουν άτομα και λαοί, για ν' αλλάξει ο κόσμος. Ωστόσο δίνει άλλη έρμηνεία, σύμφωνη με τό εκκλησιαστικό ήθος τής αγιότητας και τής άσκησης. Έντούτοις πλείστοι όσοι σύγχρονοι θεολόγοι έπαυσαν να κάνουν λόγο για θεραπεία, για αγιότητα, για άσκηση και Σατανά. Όραματίζονται τήν Έκκλησία σαν ένα κράτος πρόνοιας και σαν ένα σύλλογο ειρηνιστών. Και εδώ ακριβώς βρίσκεται ο μεγάλος κίνδυνος, έπειδή όλα αυτά είναι καλά λίαν. Τουτός ο κίνδυνος αλλοιώνει ακόμη και τήν έπιστημονικότητα τής θεολογίας. Δύο δείγματα άρκοϋν προς τοϋτο. 1) Ηθικίζουσες a rgioti παραστάσεις κακοποιούν τήν έρμηνεία βιβλικών, πατερικων και λειτουργικων κειμένων. Ο δρος *σάρξ*, λόγου χάρη, κυρίως των πατερικων και των λειτουργικων κειμένων, πρωτίστως έρμηνεύεται με σεξουαλικές παραστάσεις. 2) Η έξουσία καθεαυτή, ύστερα από τό σέξ, κατατάσσεται και αυτή στα θανάσιμα άμαρτήματα, ενω μονάχα ή κατάχρηση έξουσίας και ή ειδωλοποίησή της με τήν κατεξουσίαση άποτελεϊ ένα τέτοιο άμάρτημα. Όπως ήδη ειπώθηκε, ή Έκκλησία παρεμβαίνει πολιτικά και καταδικάζει τή βία και τήν ειδωλολατρία τής έξουσίας, όμως συνεργάζεται με αυτήν, όταν ή έξουσία ενδιαφέρεται με μέσα χρηστά για τήν

πρόοδο του λαού, ό όποϊος τελικά κατά ένα μέρος τουλάχιστον ανήκει στό χαρισματικό σώμα τής Έκκλησίας. Η θεολογία έπισημαίνει σωστά ότι ή κατεξουσίαση και ή άρπακτική βουλμία πηγάζουν άπευθείας από τήν άλαζονική έγωκεντρικότητα, πού άκόμη και κατά Θουκυδίδη είναι ή «διά πλεονεξίαν και φιλοτιμίαν» φιλαρχία¹⁸.

Χρειάζεται λοιπόν θεραπεία και αγιότητα, εκκλησιαστικό ήθος άσκησης, και παραμερισμός κάθε άγοραίου ήθικισμού και Μανιχαϊσμού. Τούτη τή θεραπευτική δύναμη τήν παρέχει ή κοινωνική διάσταση του σώματος του Χριστού, όπως τήν παριστάνει μέ άκρα ζωντάνια, λόγου χάρη, ό Ίωάννης ό Χρυσόστομος¹⁹. Έτσι μέ βάση όλα, πού έχω εκθέσει, έπιθυμώ νά κλείσω αυτή τήν ένότητα μέ δύο ουσιαστικές, κατά τήν άποψη μου, έπισημάνσεις: 1) Η Έκκλησία ποτέ δέν γίνεται όμοια μέ τόν κόσμο, αλλά μέ τό περιεχόμενο τής αγιαστικής της ζωής μεταμορφώνει τόν κόσμο και τήν πρόοδο. Τίποτα δέν πρέπει νά χάνεται από τόν κόσμο και τήν πρόοδό του, αλλά στην πορεία του μπορεί νά σώζεται, νά θεραπεύεται και νά αγιάζεται από τήν Έκκλησία. Άρκεί τούτη ή ζωή νά έχει ρωμαλεότητα και δύναμη άφομοιωτική. 2) Έκσυγχρονισμός –ένας λιγάκι κακός τεχνικός όρος– σημαίνει παροχή εκκλησιαστικού περιεχομένου, ώστε νά δημιουργούνται πολιτιστικά άγαθά ή νά άλατίζονται τά όποια παρόμοια κοινωνικά άγαθά. Χωρίς πολιτισμό δέν μπορεί νά πραγματοποιηθεί καμιά λεγόμενη προσαρμογή τής Έκκλησίας και κανένας έκσυγχρονισμός. Γιατί ή άποκάλυψη του Θεού στην κτίση και τήν ιστορία γίνεται για τή μεταμόρφωση και τήν τελείωση τής δημιουργίας.

18. Θουκυδ. 3,82.

19. Βλ. *Είς τήν Β΄ Προς Κορινθίους Έπιστολήν* PG 61, 527.

Γ

Ἐκ τῆν περιώνυμη πλατωνική πολιτεία, πού κείται ὡς «παράδειγμα ἐν οὐρανῷ»²⁰, καί ἀπό προγενέστερες ἀκόμη ἐποχές, ἡ ἀνθρωπότητα ἀγωνίζεται, σ' ὄλα τὰ πλάτη καί τὰ μήκη τοῦ πλανήτη μας, νά βρεῖ τόπο γιά νά στεγάσει ἕνα ἐπιθυμητό παράδεισο εὐδαιμονίας, ὁμορφιάς καί δημιουργικότητας. Κατά κανόνα τὰ μελλοντικά ὄραματα τρέφονται ἀπό νοσταλγικές ματιές καί ἀναφορές σέ ἄγνωστες καί μακρινές διαστάσεις τοῦ παρελθόντος. Μέ ἄλλα λόγια, ἀναζητεῖται τόπος θεϊκός καί ἄγνωστος, εἴτε πού ὑπῆρξε καί χάθηκε, εἴτε πού πάντοτε ἀναμένεται νά ἔλθει γιά πρώτη φορά. Μολονότι ὁ σημερινός ἀνθρώπος δέν εἶναι πιά ἐγκλωβισμένος στή φυλακή ἐνός εἰδωλολατρικοῦ καί μυθικοῦ κόσμου, ἀκίνητου μέ κέντρο τή γῆ, δέν ἔπαυσε ὡς τίς ἡμέρες μας νά καλλιεργεῖ καί νά τρέφει οὐτοπίες, ἔχοντας πάντοτε ὡς μοναδικό ἐχέγγυο τήν ἐλπίδα. Ἴσως ἡ ἐλπίδα αὐτή νά μὴν εἶναι καί τόσο αὐθαίρετη καί γυμνή. Γιατί, πέρα ἀπό τίς σχεδόν ἀνεξάντλητες δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης εὐφυΐας, ὑπάρχει καί τό ἐξῆς δεδομένο, πού ὁ καθένας συνειδητά ἢ ἀσύνειδα μπορεῖ νά τό σκεφτεῖ καί νά τό ἀξιολογήσει πολύ θετικά. Σέ σχέση μέ τήν ἡλικία τοῦ σύμπαντος, ἀκόμη καί τοῦ πλανήτη μας, ἡ ὁποία ἀριθμεῖται σέ δισεκατομμύρια χρόνια, ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν πολιτισμό του εἶναι πολύ μικρή· ἀπλῶς θά μπορούσε κανεῖς νά ἀριθμήσει μερικές χιλιετίες²¹. Ἔτσι κα-

20. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Θ, 592 b: «Ἄλλ' ἦν δ' ἐγώ, ἐν οὐρανῷ ἴσως παράδειγμα ἀνάκειται τῷ βουλομένῳ ὄραν καί ὄρωντι ἑαυτὸν κατοικίξειν. Διαφέρειν δέ οὐδέν εἴτε πού ἐστιν εἴτε ἔσται».

21. Ἀπό τόν Ὅμηρο ὡς τίς ἡμέρες μας, λόγου χάρη, θά μπορούσε κανεῖς νά ὑπολογίσει 90 ἕως 100 παπποῦδες! Τό παράδειγμα, πού ἀφορᾷ τή γενε-

ταρχήν δέν θά ἔταν αὐθαίρετη ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα βρῖσκεται σέ νηπιακή ἡλικία, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἠθική τῆς ὠριμότητα καί τήν εἴσοδο σ' ἕνα περισσότερο ὀλοκληρωμένο πολιτισμό, ὄχι βέβαια ἀπαλλαγμένο ἀπό ἀντιθέσεις, ἀλλά ἀπό τήν ἄκρα ὑποκρισία, τήν ἐξουσιομανία καί τήν ἀρπακτική βουλιμία. Ἐξοῦ λοιπόν καί τό βάσιμο τῆς ἐλπίδας ὅτι εἶναι δυνατή, κατά ἕνα μεγάλο μέρος τουλάχιστον, ἡ ἐφαρμογή μιᾶς οὐτοπίας καί ἡ πραγμάτωσή-τῶν ὄνειρων ἑνός δράματος.

Οἱ οὐτοπίες δέν ἀναδύονται μόνο σέ ἐποχές δεινῆς κρίσης, ὅπως λένε, ἀλλά ἀκόμη καί σέ καθοριστικές καί γόνιμες ἀνακατατάξεις τῶν πολιτισμῶν. Ὁ σπουδαῖος καί ἰδιότυπος ἱστορικός, γνήσια πρωτότυπος φιλόσοφος τῆς ἱστορίας A. J. Toybee, στό περιώνυμο καί πολύτομο ἔργο του *A Study of History*, καί σέ πολλές μικρές μελέτες²², παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις γιά τίς οὐτοπίες, τίς ὁποῖες ἐρμηνεύει, ὕστερα ἀπό συγκριτική ἔρευνα τῶν πολιτισμῶν, μέ θρησκευτικές κατηγορίες, μέ ἀναλύσεις τοῦ ἰδεολογικοῦ ὑποβάθρου τῶν μύθων, ὅπου ὑποκρύπτονται, κατ' αὐτόν, ἰδεατά καί εἰκονικά ὄλες οἱ πολιτικές καί πολιτιστικές ἄνοδοι καί κάθοδοι, καί γενικῶς ὀλάκερη ἡ δραματική περιπέτεια τοῦ θεάτρου τῆς ἱστορίας. Σέ τούτη τήν περιπέτεια ἐκδιπλώνονται ὄλες οἱ οὐτοπίες, κινητήριες δυνάμεις κάθε πολιτισμοῦ. Καί τό κήρυγμα τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, πού ἀκούστηκε καί πραγματώθηκε μέσα στίς ἀπέραντες καί ἐνοποιημένες ρωμαϊκές ἐπικράτειες, κατά βάση γεννήματα τῶν ἐκτεταμένων ἑλληνιστικῶν ἐπικρατειῶν, χαρακτηρίζεται ὡς δυναμική οὐτοπία. Ἐξάλλου κατά τό 16ο αἰώνα, στίς ἐπαναστατικές

αλογία μιᾶς A ἢ B οἰκογένειας, δέν σημαίνει ἀντίθεση πρὸς τήν μητριαρχία ἢ τίς ἀπόψεις τοῦ φεμινισμοῦ!

22. Βλ. A. J. Toybee, *Civilization on Trial*, London 1948. *Christianity among the Religions of the World*, New-York 1957.

ἐκρήξεις και τίς ἐκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις και ἀντιμεταρρυθμίσεις, μέσα στήν καρδιά τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης και σέ ἀναγεννητικά ρεύματα, ἀνθίζουν οὐκ ὀλίγες οὐτοπίες παράλληλα μέ τό *Μωρίας ἐγκώμιον* (*Stultitiae Laus*) τοῦ ἀνθρωπιστῆ Ἑράσμου. Ἄρκει ν' ἀναφέρει κανεῖς τήν *Οὐτοπία* τοῦ Thomas More και τήν *Ἡλίου πόλις* τοῦ Tommaso Campanella. Καί βέβαια ὡς τόν εἰκοστό αἰῶνα συνεχίζονται λογιῶ λογιῶ οὐτοπίες, βαθιά ἐμποτισμένες κυρίως μέ πολιτικές και οικονομικές ιδεολογίες. Τό ὑπόβαθρό τους ὡστόσο εἶναι θρησκευτικό και μυθικό. Ἐπομένως ὁ ἀνθρώπος ἐν τόπῳ και χρόνῳ δέν μένει ικανοποιημένος, γυρεύοντας ἄλλες τοπικές και χρονικές διαστάσεις μέ πίστη, ἐλπίδα και πάντοτε μέ ὄπλο τήν ἐπινοητικότητα και τήν εὐφυΐα του. Καί δέν πρόκειται μόνο γιά χωροχρονική διεύρυνση, ἀλλά γιά μεταμορφωτική ἀλλαγῆ, ἔτσι ὥστε, παρ' ὄλες τίς ὑφιστάμενες πάντοτε ἀντιθέσεις, ν' ἀνταπτύσσονται πανανθρώπινες ἀξίες, ἀρετές και ἄριστες διαπροσωπικές σχέσεις σ' ἓνα δημιουργικό γίγνεσθαι. Ὡστόσο ἐνώπιον μιᾶς τέτοιας προσδοκίας και τῆς ἀναμενόμενης ἀνάδυσης ἑνός φωτεινοῦ τόπου κυριαρχεῖ ἀπαισιοδοξία και σκεπτικισμός οὐκ ὀλίγος. Καί αἰτία εἶναι τά ἴδια τά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄλλά ἡ κτίση και ἡ ἱστορία, κατά τήν ἀποκάλυψη και συνεπῶς τή χριστιανική διδασκαλία, δέν εἶναι μόνες, κατάμονες και ἀποκομμένες. *Περιέχονται στίς θεῖες ἐνέργειες*. Πηγῆ και ρίζα κάθε κτιστῆς ἐνέργειας εἶναι τοῦτες οἱ θεῖες ἐνέργειες. Ἔτσι ὁ Θεός γίνεται τόπος κίνησης, ζωῆς και αὐξητικῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Χριστός ὑποσχέθηκε τήν *ἐτοιμασία* ἑνός τέτοιου τόπου²³. Σύμφωνα μέ τά ἀγιογραφικά δεδο-

23. Ἰω. 14, 2-3: «Ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρός μου μοναί πολλαί εἰσιν· εἰ δέ μή, εἶπον ἄν ὑμῖν· ὅτι πορεύομαι ἐτοιμάσαι τόπον ὑμῖν· και ἐάν πορευθῶ και ἐτοιμάσω τόπον ὑμῖν, πάλιν ἔρχομαι και παραλήψομαι ὑμᾶς πρὸς ἑμαυτόν, ἵνα ὅπου εἰμι ἐγὼ και ὑμεῖς ἦτε».

μένα στήν πατερική παράδοση δεσπόζει ἡ εἰκόνα τοῦ *θείου τόπου*, ὅπου ὅλα τὰ κτιστά ὄντα καί πράγματα καταξιώνονται πλήρως καί αὐξητικῶς. «᾽ὦν καί γινόμενος ὁ Θεός», ἐνεργῶν περιέχει τὰ πάντα στούς κόλπους του²⁴. *Ἐπομένως ἡ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῶν θείων ἐνεργειῶν, ὅπου προοδεύει καί αὐξάνει ὀλάκερο τό σύμπαν, ἡ κτίση καί ἡ ἱστορία, ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος συνεργιακά αἶρει τή ρευστότητα καί τή διάβρωση, ἀποτελεῖ τήν ἐπιζητούμενη ἀγαθοτοπία*. Πολύς καί τρανός ὁ καημός τοῦ ἀνθρώπου νά βρεθεῖ καί νά κατοικήσει σ' ἕναν τέτοιο ἀγαθό τόπο, ὅσες ὀδύνες καί ὀσα τιμήματα κι ἄν εἶναι νά πληρώσει. Λεύτερα ἀσπάζεται τό λόγο τοῦ Θεοῦ, πού διαρκῶς τοῦ ὑπενθυμίζει τούς νόμους τῆς πραγματικῆς του φύσης καί τό δρόμο πρὸς τήν ἀγαθοτοπία, αὐτή πού πλάθει στίς ἐπώδυνες ἐπιδιώξεις του. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ πεμπτουσία τοῦ προφητικοῦ λόγου καί τοῦ ἔργου τῆς παρουσίας, ἁσαρκῆς καί ἔνσαρκῆς, τοῦ Λόγου στήν κτίση καί τήν ἱστορία ἀναφέρεται σέ μιά ὀλοκλήρωση καί ἐνοποίηση πάντων τῶν κτιστῶν ὄντων καί πραγμάτων. Τοῦτο σημαίνει ἀπαλλαγὴ ἀπό τό κακό, δηλαδή τίς διαβρωτικές ἀλλοιώσεις, καί ἐπάνοδο σέ μιά αὐξητική πορεία προόδου²⁵.

24. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καί ἀναστάσεως* PG 46, 104 A-C: «Καί τοῦτο δῆλόν ἐστι ἐκ τῶν θείων λόγων, ὅτι καί τόπος γίνεται ὁ Θεός τοῖς ἀξίοις καί οἶκος καί ἐνδυμα καί τροφή καί πόσις καί φῶς καί πλοῦτος καί βασιλεία καί νόημά τε καί ὄνομα τῶν πρὸς τήν ἀγαθὴν ἡμῖν συντελούντων ζώῃν. Ὁ δὲ πάντα γινόμενος καί ἐν πᾶσι γίνεται», Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90, 640C. *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καί οἰκονομικά* PG 90,1328B. *Περὶ θεολογίας καί τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Υἱοῦ Θεοῦ* PG 90,1153BC: «Ἡ πάλιν, ἐπειδὴ πάντων τῶν σωζομένων ὁ Θεός ἔσται τόπος, ἀπερίγραφός τε καί ἀδιάστατος καί ἀπειρος, πᾶσι πάντα γινόμενος κατὰ τήν ἀναλογίαν τῆς δικαιοσύνης· μᾶλλον δὲ κατὰ τό μέτρον τῶν μετὰ γνώσεως ὑπὲρ δικαιοσύνης ἐνταῦθα παθημάτων».

25. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καί ἀναστάσεως* PG 46,104A-C:

Ἡ πορεία λοιπόν τοῦ ἀνθρώπου στήν κτίση καί στήν ἱστορία δέν εἶναι ἕνας αὐτονόητος μονόδρομος· πρόκειται γιά δραματική περιπέτεια. *Ἐρριμμένος ὁ ἄνθρωπος στόν κόσμο καί σέ ὀλάκερη τή δημιουργία στέφεται ἀφενός λεύτερος βασιλιάς, καί δοκιμάζεται ἀφετέρου μέ τό κοφτερό δῶρο τῆς ἐλευθερίας του. Δέν εἶναι αὐτονόητα καί ἐκ τοῦ ἀσφαλούς συνδημιουργός, ἀλλά γίνεται μέ πάλη καί ἐλεύθερες ἐπιλογές. Ἀκούει τό θεῖο κάλεσμα καί πορεύεται σέ μία περιπέτεια, καί σ' ἕνα παίγνιον ἀνόδων καί καθόδων. Στίς πολλές ἀποτυχίες του καί στούς ὀδυνηροῦς κατακερματισμούς τῆς ζωῆς του ἀπαντᾷ ἡ θεία ἀγάπη, ἡ σωτήρια ἐπέμβαση *hic et nunc*, ὥστε τελικά νά μπορεῖ νά εἰσέλθει στό θεῖο τόπο, σέ μία πράξη θείας ἀνακεφαλαίωσης²⁶.*

Σ' αὐτή τή δραματική πορεία, ἐκλεκτό προνόμιο τοῦ ἀνθρώπου, ἀπό τήν μιά μεριά –τήν ἄκρως βασική καί πρωταρχική– ὁ Θεός γίνεται τόπος χάρις, κάλλους καί δημιουργικότητας, καί ἀπό τήν ἄλλη τά λογικά ὄντα, χάρις στό θεῖο τόπο, μποροῦν δημιουργικά νά γίνουν θεοί κατὰ χάρι, ἐπί γῆς καί ἐν οὐρανῷ. Ἀπαραίτητη λοιπόν προϋπόθεση εἶναι νά συμπέσουν θεῖο καί ἀνθρώπινο γίγνεσθαι²⁷. Μολονότι ὁ

«Ἀλλά μήν ἡ θεία φύσις ἡ πηγὴ πάσης ἐστὶ τῆς ἀρετῆς. Ἐν ταύτῃ ἄρα οἱ τῆς κακίας ἀπηλλαγμένοι γενήσονται, ἵνα, καθὼς φησὶν ὁ Ἀπόστολος, τὰ πάντα ἐν πᾶσιν».

26. Ἐφ. 1,10. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 10 PG 7,549AB.

27. Ἡ Ἁγία Γραφή καί κατ' ἀκολουθίαν ἡ πατερική θεολογία πολλές φορές λένε ὅτι ὁ Θεός «γίνεται» ὁ τόπος καί ἡ βασιλεία τῶν ἀξίων καί πιστῶν ἀνθρώπων. Πρόκειται, βέβαια, γιά τήν ἐνεργὴ παρουσία καί φανέρωση, μέσω τῶν θεοφανειῶν τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ἐπομένως ὁ Θεός «γίνεται», δηλαδή κάνει ἕνα ἔργο θείας ζωῆς, καί φυσικά ὁ ἴδιος δέν κατασκευάζεται! Ὁ ὁρος λοιπόν «θεῖο γίγνεσθαι», ὅπως ἄλλωστε ἡ θεογενεσία, δηλαδή τό βάπτισμα κατὰ τό Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, σημαίνει αὐτό πού ὁ Θεός κάνει γιά μᾶς ἢ γίνεται γιά μᾶς, δηλαδή τά

ἐλεύθερος ἄνθρωπος δὲν ἔχει νά πάει σ' ἄλλο τόπο, μιά καί ἕνας εἶναι ὁ τόπος τοῦ Θεοῦ, δηλαδή ἡ κτίση καί ἡ ἱστορία, εἶναι σέ θέση νά ἀστοχήσει στό δρόμο τῆς καλῆς ἀλλοίωσης καί νά διαβρώσει τή σωστή σχέση του πρός τήν περιρρέουσα θεία ἀτμόσφαιρα. Σέ τοῦτα τά πλαίσια ἀναδύεται καί συγκροτεῖται τό ἱστορικό δράμα τῆς ἀνθρωπότητας, πού εἶναι *περιπέτεια, παίγνιον, θέατρο, τελείωση, θέωση*. Ἐπομένως ἡ θεωρητική καί πρακτική ἀντιμετώπιση ἀπό ἄτομα καί λαούς, ἀπό πρόσωπα καί κοινότητες, αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ δράματος κάνει τόν ἄνθρωπο ν' ἀναδεικνύεται σέ ὄν *δακρυοπετές καί γελαστικόν*²⁸, ὥστε συχνά νά κυριαρχεῖ ἕνας ἐντυπωσιακός *κλαυσίγελως*. Ἔτσι δέν ὑπάρχουν σέ στεγανές κατηγορίες ἐντασσόμενοι ἄνθρωποι μόνο *κλαυσίμαχοι* ἢ μόνο *εἰρηνοποιοί*. Οἱ μὲν καί οἱ δέ εὐκόλα μποροῦν ν' ἀλλάζουν ρόλους, ὁπότε οἱ πράξεις καί τά ἱστορικά δεδομένα ἀναιροῦν κάθε *μανιχαϊστική* ἰδεολογία, μιά καί δέν ὑφίσταται

θεία γεγονότα (ὅπως τό ἱστορικό γίνεσθαι σημαίνει τά ἱστορικά γεγονότα). Τοῦτο τό θεῖο γίνεσθαι, ἡ *θεογενεσία*, εἶναι τελικά τό χαρισματικό δῶρο πού παίρνουν τά μέλη τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὑποχωρῶ στόν πειρασμό καί κάνω αὐτές τίς διευκρινίσεις, μιά καί ἀρκετοί ἀκαδημαϊκοί θεολόγοι σέ συνεδρίαση γιά ἐκλογή καθηγητῆ, προφανῶς ἀπό ἐλαττωματική γνώση τῶν ἀγιογραφικῶν καί πατερικῶν κειμένων, δέν μποροῦσαν νά καταλάβουν τί ἐστὶ *θεογενεσία*, καί τῆ χαρακτήριζαν ὡς αἰρετική διδασκαλία!

28. Κατά τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό τό *γελαστικόν* εἶναι ἴδιον γνώρισμα μόνον τοῦ ἀνθρώπου, καί κανενός ἄλλου ζώου. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι αὐτή ἡ ιδιότητα εἶναι ἀνθρώπινο προνόμιο, ὅπως ὁ λόγος καί ἡ λογική. Βλ. *Διαλεκτικά* PG 94,577A-580AB: «Μόνος γάρ ἄνθρωπος ἔχει τό γελαστικόν καί πᾶς ἄνθρωπος καί ἀεὶ, εἰ καὶ μὴ ἀεὶ κέχρηται αὐτῷ. Εἴ τι γάρ ἄνθρωπος, πάντως γελαστικόν, καί εἴ τι γελαστικόν, πάντως ἄνθρωπος... πᾶς γάρ ἄνθρωπος γελαστικός, καί πᾶς γελαστικός ἄνθρωπος. Εἰ γάρ καὶ γελᾶν λέγεται πίθηκος, οὐ γελᾶ τῆ καρδία ἀλλὰ τοῖς σχήμασι μμητικόν γάρ ζῷόν ἐστιν».

πουθενά τό ἀπολύτως ἀγαθό ἀπομονωμένο, καί τό ἀπολύτως κακό αὐτοτελές καί κυρίαρχο. Κυρίαρχη πέρα γιά πέρα εἶναι ἡ ἀγαθοποιία, πού μάχεται μέ ἐπιτυχίες καί ἀπώλειες νά κερδίσει ὁ ἄνθρωπος. Ἡ ἀνακεφαλαίωση τῶν πάντων μέσω τῆς ἀγάπης καί τοῦ χαρισματικοῦ πλούτου, πού δωρίζει ὁ τριαδικός Θεός στόν κόσμο, εἶναι μοναδική καί πραγματική ἐγγύηση.

*

Ἡ πραγμάτευση τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας*, πού ἤδη ἔκανα στούς δύο τόμους, πού προηγήθηκαν ἐδῶ καί δέκα χρόνια σέ πολλές ἐκδόσεις, ὄχι μόνο γιά τούς φοιτητές μου, ἀλλά γιά ὄλους τούς ἐκκλησιαστικούς ἐργάτες καί τούς διανοούμενους, στηρίχτηκε αὐστηρά στά μνημεῖα τῆς παράδοσης, καί μάλιστα φρόντισα κανένα μνημεῖο, ἀπό ὄλο τό χαρισματικό πλοῦτο τῆς Ἐκκλησίας, νά μή μείνει ἔξω. Αὐθεντικές καί ἐπίσημες, θά ἔλεγα, ἀποφάνσεις καί ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως εἶναι τά θεσπίσματα τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, ἐντάσσονται ὀργανικά στήν ἐνιαία ζωή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Στήν τέχνη, λόγου χάρι, κάθε μορφῆς δέν ἀποτυπώνεται τό δόγμα; Συνάμα τούτη ἡ πραγμάτωση, προσανατολισμένη καί βασισμένη μέ ἄκρα ἀκρίβεια στούς τεχνικούς ὁρους καί τά κείμενα, ἀνιχνεύει ἐπίμονα κάθε δυνατότητα νέας διατύπωσης καί ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν σύγχρονων οἰκουμενικῶν διαστάσεων σέ κάθε χῶρο. Μέ ἄλλα λόγια, ἐπιχείρησα μιά πραγμάτευση ἄκρως παραδοσιακή καί παράλληλα; ὅσο εἶναι ἐφικτό καί ἐπιτρεπτό, πλουτισμένη μέ τή γλώσσα τοῦ περιρρέοντος κλίματος.

Ἄσκημένα καί γεγυμνασμένα αἰσθητήρια ἀπαιτοῦνται ἐξάπαντος γιά μιά τέτοια πραγμάτευση, ὄχι μόνο ἐπιστημονικά ἀλλά καί ἐκκλησιαστικά. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιστημονι-

κή ἔκθεση τοῦ περιεχομένου τῆς δογματικῆς διδασκαλίας πρέπει νά κινεῖται στά πλαίσια τῆς διπλῆς θεολογικῆς μεθόδολογίας, ἔστω καί κατ' ἐλάχιστον. Ἐλλωστε τοῦτο τό ἐλάχιστον εἶναι ἄκρως δύσκολο καί σπουδαῖο ἔργο γιά ἕνα δογματολόγο. Τό πόσο τό κατόρθωσε ὁ συγγραφέας τῶν δύο τόμων καί πόσο προσκρούει στά ὄρια τῆς μετριοφροσύνης, τοῦτο ἀποτελεῖ μιᾶ ἄλλη ἱστορία. Στήν προκειμένη περίπτωση, ὅπως ἤδη ἐπισήμανα στό *Προλόγισμα*, θά ἐπιχειρήσω ἕνα νέο τόλμημα: τήν ἀκριβή καταγραφή τῆς παραδεδομένης δογματικῆς διδασκαλίας ἀφενός, καί τήν ἀπάντηση πού δίνει στό σημερινό κόσμο ἀφετέρου. Τόν κύριο λόγο ἔχει ἐδῶ ἡ ἐπιστημονική καί ἐρμηνευτική θεολογία, πού θά ἐνταχθεῖ στήν ἐνότητα τῶν γνώσεων ὀλάκερου τοῦ ἐπιστητοῦ τῆς σημερινῆς πραγματικότητας. Δέν πρόκειται, βέβαια, νά μνημονεύσω καί τό ζωδιακό κύκλο, ὅπως σὺν τοῖς ἄλλοις κάνει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός στό μνημειῶδες ἔργο του *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, ἀλλά τή ματιά τῆς θεολογικῆς πραγμάτευσης ὀφείλω νά κατευθύνω *μικροσκοπικά* καί *μακροσκοπικά* στίς σημερινές κύριες ἐπιστημονικές καί φιλοσοφικές ἀρχές, στήν ἀγωνία τοῦ σύγχρονου κόσμου καί στήν *ἀποειδωλοποιημένη* πέρα γιά πέρα εἰκόνα τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητας. Ἐνα πρέπει νά γίνει κατανοητό: ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία, ὅπως τήν προβάλλει καί τήν πραγματεύεται ὁ Χριστιανισμός, ἀγκαλιάζει κατ' ἀναπότρεπτη συνέπεια, μέ βάση τήν ἴδια τή διδασκαλία του, ὀλάκερο τό σύμπαν. Ἐλλωστε σέ τόσες καί τόσες εὐχές τῆς Ἐκκλησίας, σὺν τοῖς ἄλλοις, δέν λέγεται ξανά καί ξανά ὅτι ὁ Θεός «συνέχει δρακί τὰ σύμπαντα», κρατάει δηλαδή ὀλόκληρο τόν κόσμο στό χέρι του; Καί κάτι ἀκόμη νά παρενθέσω λεπτομερειακό: ἀρκετοί μιᾶ τέτοια πραγμά-

τευση, όπως την επισημαίνω στο *Προλόγισμα* και την *Εισαγωγή*, την ονοματίζουν *Απολογητική*. Κατανοώ τη σύγχυσή τους, και τοῦτο μόνο μπορῶ νά πῶ· δέν εἶναι διόλου μιὰ απολογητική προηγουμένων δεκαετιῶν, ἄκρως περιεργη καί ἀποτυχημένη, ἀλλά μιὰ ἐπιστημονική ἔκθεση καί περιγραφή πραγμάτων καί γεγονότων, μέ ὄλους τοὺς κινδύνους μιᾶς Α ἢ Β ἀποτυχίας.

Ὅπως φαίνεται ἀπό τὴν ἔκθεση τοῦ περιεχομένου τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, καταπῶς τὴν παρουσίασα κατὰ βάση στό δεύτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας*, ἡ ἀνάπτυξη τῆς δογματικῆς διδασκαλίας πρέπει νά γίνῃ σύμφωνα μέ τὰ πράγματα καί τὰ γεγονότα, δηλαδή μέ τὴν πραγματικότητα τῆς θεολογίας²⁹ καί τῆς οἰκονομίας. Ἡ θεολογία ἔχει ὡς ὀργανικό ἀντίκρισμα τόν αὐθύπαρκτο καί αἰδίο τριαδικό Θεό, καί ἡ οἰκονομία ὅλες τίς δραματικές, ἱστορικές καί αἰώνια ἀκατάληκτες φάσεις τῆς δημιουργίας καί ἀναδημιουργίας. Καί ὅταν κάνουμε λόγο γιά ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, τούτη τὴ δράση τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν θεοφανειῶν καί φανερώσεῶν τοῦ ἐννοοῦμε σ' αὐτές τίς φάσεις. Ἐπομένως ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας κατὰ νομοτέλεια, σύμφωνα μέ τὴν ἀποκάλυψη, εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μέ τὴν κτίση, μέ τὴ συνολική ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας καί μέ κάθε ὑπέρβαση. Στὴν προκειμένη περίπτωση τίποτα ἀπό τὴν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας δέν πρέπει νά χάνεται, μήτε ν' ἀπομονώνεται ἀπὸ τὴ συνολική πραγματικότητα, μήτε νά μεταφέρεται ἀθαιρέτα σέ ἀπρόσιτες καί αἰθέριες σφαῖρες. Ἔτσι, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* ὅταν γράφουν ὁ Εὐσέβιος, ὁ Σωκράτης, ὁ Σωζομενός καί

29. Ἐδῶ ὁ τεχνικός ὅρος *θεολογία*, ὅπως καταφαίνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὰ λεγόμενα, εἶναι ἐξειδικευμένος, καί ἐξάπαντος δέν ταυτίζεται μέ αὐτὸ πού λέμε γενικά θεολογία τῶν πατέρων ἢ ἐπιστημονική καί ἐρμηνευτική θεολογία.

άλλοι, κάνουν λόγο για την ιστορία της ανθρωπότητας, ακόμα και της ίδιας της δημιουργίας³⁰. Τό τί σημαίνει, βέβαια, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, ακόμη και τοῦτο τό μάθημα, εἶναι μιά ἄλλη θλιβερή ιστορία. Ἐν πάση περιπτώσει μιά διαίρεση τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας*, ὡς κλάδου ἢ μαθήματος τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ὀφείλει αὐτονόητα νά στηρίζεται στά ἐκκλησιαστικά μνημεῖα, πού ἀπεικονίζουν καί μαρτυροῦν τή *θεολογία* καί τήν *οἰκονομία*, ὡς πράγματα καί γεγονότα στήν κτίση καί τήν ιστορία. Τοῦτο διαπιστώνει κανεῖς ἐξετάζοντας τόσο τά ἀγιογραφικά, ὅσο καί τά πατερικά καί λοιπά κείμενα τῆς παράδοσης. Τοῦτος ὁ προσανατολισμός καί αὐτή ἡ προσπέλαση στά πράγματα καί τά γεγονότα δέν ὀδηγοῦν μονάχα στόν κατά νομοτέλεια σωστό δρόμο τῆς διπλῆς θεολογικῆς μεθοδολογίας τῶν πατέρων, ἀλλά μᾶς ὀπλίζει μέ τέτοιες δυνατότητες, ὥστε πολύ εὔκολα νά διαλεγόμαστε μέ τήν ἐπιστήμη, τή φιλοσοφία καί τά λοιπά ἔργα τῶν δημιουργικῶν χαρισμάτων τοῦ ἀνθρώπου.

30. Βλ. τό ἔργο τοῦ Νίκου Ἀ. Μασσούκα, *Ὁρθοδοξία καί αἵρεση στούς ἐκκλησιαστικούς ἱστορικούς τοῦ Δ', Ε', ΣΤ' αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 21992. (Ἀπό ἀβλεψία στόν τίτλο τῆς δεύτερης ἐκδόσης γράφτηκε *συγγραφείς* ἀντί *ιστορικούς*).

1. Ἡ ὕπαρξη Θεοῦ

Τό κάθε λογῆς περιβάλλον, τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας, ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ ἀνθρώπου!· εἴτε τό βλέπει μέ (ἀνιμιστικά) πρωτόγονο μάτι, εἴτε μέ (ἐπιστημονικά) λαγαρό, μέσα σ' αὐτό ἀναζητεῖ θεότητες, δηλαδή ἐξουσίες καί δυνάμεις, πού νά μπορεῖ νά ξεπεράσει τόν ἑαυτό του ἀναπτύσσοντας δημιουργικά τίς ἀρετές του καί ἀποκρούοντας δεινές ἀπειλές. Γι' αὐτό ἡ *εἰδωλολατρία*, πού δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ κατ' ἀποκλειστικότητα ἔμμονη προσκόλληση σέ μιά ἐπιμέρους περιοχὴ τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητος καί ἡ σχεδόν ὀλοκληρωτικὴ ἐξάρτηση ἀπ' αὐτήν, προσιδιάζει ὄχι μόνο στόν πρωτόγονο ἀλλά καί στόν πολιτισμένο ἄνθρωπο. *Μήπως εἰδωλολατρία δέν εἶναι, λόγου χάρι, ἡ δογματικὴ,*

1. Οἱ θετικοὶ ἐπιστήμονες, ἀστροφυσικοὶ καί ἄλλοι, κάνουν λόγο γιά τό λεγόμενο *ἀνθρωπικό ἀξίωμα* (*anthropical principle*), θέλοντας νά ἐπισημάνουν ὅτι ὁλόκληρο τό σύμπαν εἶναι δομημένο στά μέτρα τοῦ ἀνθρώπου. Στήν προκειμένη περίπτωση ἐντυπωσιακός εἶναι ὁ προβληματισμός τοῦ Einstein: δέν μπορῶ νά καταλάβω γιά ποιό λόγο ὁ κόσμος εἶναι καμωμένος μέ τέτοιο τρόπο, πού νά μπορῶ νά τόν καταλαβαίνω.

Ἐδῶ να σημειώσω μέ ἔμφαση ἀκόμη μιά φορά ὅτι ὁ παραπάνω σχολιασμός, ὅπως καί ἄλλοι παρόμοιοι, κυρίως στήν προέκταση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, στό σχετικό *Παράρτημα*, ἐν οὐδενί κατ' οὐδένα τρόπον οὐδαμῶς ἀποτελοῦν ἐπιχειρήματα τῆς γνωστῆς καί παλιᾶς ἀπολογητικῆς, ἀλλά μόνο ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις πραγμάτων καί γεγονότων.

ένιότε και σφόδρα φανατική, προσκόλληση σέ μιὰ ἰδεολογία ἢ ἡ λατρεία τῆς ἐξουσιαστικῆς καὶ χρηματικῆς δυνάμης; Ἄλλωστε τέτοιες ἰσχυρές εἰδωλολατρικές τάσεις ὑποβόσκουν σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Θεότητες ἢ θεοί, εἶναι τὰ ἐπιμέρους πράγματα, πού μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο μποροῦν νά ξεπεράσουν τὰ φυσικά ὄρια τοῦ ἀνθρώπου. Δυνατός ὁ ἀνθρώπος καὶ συνάμα ἀδύναμος, σάν εὐθραυστο κρύσταλλο, ζεῖ καὶ κινεῖται σέ μιὰ ἡρακλείτεια ἀντιθετική ἀρμονία, ὥστε πραγματικά παρ' ὅλα τὰ τραύματά του νά εἶναι κάλλιστον δυν².

Τελικά, καὶ μάλιστα σέ κοινωνικά καὶ πολιτιστικά προηγμένες ομάδες, ὁ ἀνθρώπος ἀναζητεῖ τόν ἕνα Θεό, ὁδηγό, λυτρωτή, ἀκόμη καὶ πολεμιστή εἴτε μέ τό μυθικό ντύμα, εἴτε μέ τρόπο ἐπιστημονικό καὶ φιλοσοφικό. Πρὸς τοῦτο δέν ἔχει κανεὶς παρά νά μελετήσει μέ προσοχή τὰ κειμενικά σπαράγματα τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων. Ἄλλωστε στίς κυριότερες περιπτώσεις μύθος, ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία συμπλέκονται ἀρμονικά. Δυναμική προέκταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ κάθε θεότητα, πηγὴ φωτεινῆς ἐνέργειας, ὅπως ἐτυμολογικά δείχνει ἡ σανσκριτικῆς προέλευσης ἑλληνική λέξι θεός³. Φυσικῆς δυνάμεις, ἀστρικά σώματα, μυθικοὶ καὶ πραγ-

2. Πρβλ. H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Ἡράκλειτος IB 124.

3. Ὁ Πλάτων καὶ Ἕλληνες πατέρες ὑποστήριξαν ὅτι ἡ ἑλληνική λέξι θεός παράγεται ἀπὸ τὰ ρήματα *θέειν* καὶ *θεᾶσθαι*. (βλ. Πλάτωνος, *Κρατ.* 397c. Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς Εὐνόμιον*, PG 45, 1108B. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός* 4 PG 36, 128A. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,9 PG 94, 836B-837A). Ὡστόσο ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη τῆς γλωσσολογίας ὑποστηρίζει βέβαια ὅτι ἡ λέξι θεός προέρχεται ἀπὸ τὴ σανσκριτικὴ ρίζα *deva*, στὰ Λατινικά *deus*, πού σημαίνει φῶς, φωτιά, ἡμέρα. Ὁ Ζεὺς (τοῦ Διὸς) ἔχει σχέση πρὸς τὴ σανσκριτικὴ αὐτὴ ρίζα. (βλ. Karl Kerényi, *Antike Religion*, München 1971). Πάντως ἔχει πολὺ ἐνδιαφέρον ἡ γνώμη τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, οἱ ὅποιοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποψη γιὰ τὰ ρήματα *θέειν* καὶ

ματικοί ἦρωες, εὐεργέτες τῆς ἀνθρωπότητας, ἀποτελοῦν τό πρόπλασμα καί τό πλούσιο ὕλικό γιά τό πλάσιμο μύριων ὄσων θεοτήτων. Ὡστόσο σέ κάθε πάνθεο ἀναδεικνύεται ἡ ἐνότητα καί ἡ μιᾶ ἀρχηγική θεότητα. Πάντως ἡ φιλοσοφία, κατά βάση ἡ διαρχική, ἀφοῦ χώρισε ὀξύτατα αἰσθητό καί νοητό κόσμο, ἐπέβαλε τόν ἕνα νοητό καί ἀκίνητο Θεό. Τοῦτο τό διαρχικό σύστημα κυριαρχεῖ καταθλιπτικά καί πάνω σέ μονιστικά συστήματα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, σ' αὐτό τό χάσμα μεταξύ αἰσθητοῦ καί νοητοῦ κόσμου κρίκος καί μέσο ἐπικοινωνίας δέν εἶναι μονάχα ἡ νοοῦσα ψυχή, πού ἔτσι κι ἄλλῶς συγγενεῦει κατά φύση μέ τό νοητό κόσμο, ἀλλά καί μεσάζουσες δαιμονικές θεότητες, ὅπως εἶναι, λόγου χάρι, ὁ *δαίμων Ἔρως* στό *Συμπόσιο* τοῦ Πλάτωνα⁴. Σ' ὅλες αὐτές τίς μορφές ζωῆς παράλληλα μέ τά φυσικά καί ἀνθρώπινα εὐρήματα ὑφίσταται σχεδόν κατά κανόνα ἕνα εἶδος ἀποκά-

θεᾶσθαι, τονίζουν μέ ἔμφαση ὅτι ἡ λέξη θεός παράγεται ἀπό τό *αἶθειν*, ἐπικαλούμενοι μάλιστα καί βιβλική ρήση: «Ὅτι Κύριος ὁ Θεός σου πῦρ καταναλίσκον ἐστίν, Θεός ζητωτής». (Βλ. Δευτ. 4,24). Στήν προκειμένη περίπτωση οἱ ἐν λόγω πατέρες νοηματικά ἔχουν προσεγγίσει τήν ἔτυμολογία τῆς ἑλληνικῆς λέξης θεός.

4. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ φράση: «Θεός δέ ἀνθρώπῳ οὐ μείγνυται». (Βλ. *Συμπόσιον* 202e -203a). Νεότερες θεωρίες, πού ἐπισημαίνουν τούς παράγοντες, ὅπως εἶναι ὁ φόβος, ἡ ψυχολογική ἀνασφάλεια, οἱ κοινωνικοὶ ἀνταγωνισμοί κτλ. κτλ., οἱ ὅποιοι διαμόρφωσαν τίς παραστάσεις περί Θεοῦ, προφανῶς ἔχουν ἐνδιαφέρον οὐκ ὀλίγον ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐθνολογίας, τῆς ψυχολογίας καί τῆς κοινωνιολογίας, ὡστόσο ἐπιστημονικά δέν θεμελιώνουν καμιᾶ ἀπόδειξη τῆς ὁποίας ἀθεΐας. Ἄλλωστε λογικά διόλου δέν εὐσταθεῖ ὁ συλλογισμός ὅτι, ὅταν κανεῖς ἀναζητεῖ κάτι ὠθούμενος ἀπό *λογιῶν λογιῶν ἀνάγκες*, τοῦτο δέν ὑπάρχει. Πάντως ἤδη ἀπό τίς ἔρευνες τοῦ Εὐήμερου, ἀπεσταλμένου τοῦ βασιλιᾶ Κάσσανδρου στό νησί Παγαῖα, διαμορφώθηκε ἡ ἀποψη ὅτι οἱ πρῶτοι θεοί, ὅπως ὁ Οὐρανός, ὁ Κρόνος καί ὁ Δίας, ὑπῆρξαν σπουδαῖοι καί τρανοί ἄνθρωποι, εὐεργέτες μεγάλοι καί βασιλιάδες, καί ἔπειτα λατρεύτηκαν ὡς θεϊκά ὄντα. Ἐξοῦ καί ἡ θεωρία τοῦ εὐημερισμοῦ. (Βλ. Εὐσεβίου, *Προπαρασκευῆς Εὐαγγελικῆς βιβλίου* 15 PG 21, 117 ABC).

λυψης τῆς ἴδιας τῆς θεότητας. Τοῦτο παρατηρεῖται καί σέ φιλοσοφικούς κύκλους. Στό *Συμπόσιο* τοῦ Πλάτωνα, λόγου χάρη, ὁ Σωκράτης στή μάντισσα Διοτίμα ἀποδίδει τό περιεχόμενο τῆς τόσο ὑψηλῆς ὁμιλίας του.

Ἡ χριστιανική διδασκαλία, πού ἀποτυπώνεται στά βιβλικά κείμενα καί στά περαιτέρω ἐκκλησιαστικά μνημεῖα, προβάλλει καταρχήν μιά παράσταση περί Θεοῦ ριζικά διαφορετική ἀπό ὅ,τι προβάλλον ἡ εἰδωλολατρία καί ἡ διαρχική φιλοσοφία, ἡ ὁποία ὀξύτατα διαχωρίζει αἰσθητό καί νοητό κόσμο. Τούτη ἡ φιλοσοφική κληρονομιά στή σκέψη ἀπλῶν καί διανοουμένων ἀτυχῶς δυσκολεύει τά μέγιστα νά κατανοήσει κανεῖς τό ριζικά διαφορετικό βιβλικό καί ἐκκλησιαστικό Θεό ἀπό τούς θεούς τῆς εἰδωλολατρίας καί τῆς φιλοσοφικῆς διαρχίας. Αὐτονόητα, βέβαια, τέτοια δυσκολία δέν ἔχει οὐσιαστική ἰσχύ σ' ἐκεῖνον πού ζεῖ τήν *πέιρα* τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ βιβλικός Θεός βιώνεται μέσω αὐτῆς τῆς πείρας μέ τρία ἄκρως βασικά χαρακτηριστικά: 1) Ἐνῶ εἶναι κατά πάντα ὑπερβατικός, συνάμα εἶναι συνδεδεμένος ἐνεργειακά μέ ὀλάκερη τή συμπαντική πραγματικότητα. *Φύση* καί *ὑπερφύση*, *φυσική* καί *μεταφυσική* θεωροῦνται πράγματα λειτουργικά συνδεδεμένα. Καί τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή ἡ ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ νοεῖται ὄχι τοπικά καί χρονικά, ἀλλά μονάχα οὐσιαστικά. Ὁ ὑπερβατικός Θεός ἀπέχει ἀπό τόν κόσμο *φύσει* καί *οὐσία*, ὄχι *τόπω* καί *χρόνω*. Καί τοῦτο προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι ὁ ἄκτιστος δημιουργός, ἐνῶ τά πάντα εἶναι κτίσματα. 2) Τίποτα ἀπολύτως δέν παρεμβάλλεται, ὡς μεσάζουσα πραγματικότητα⁵, μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου.

5. Μήτε ἡ νοούσα ψυχή, σέ ἀντίθεση πρὸς τή διαρχική φιλοσοφία, ἀποτελεῖ μεσάζουσα ὄντοτητα μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου.

“Όλα τὰ αἰσθητὰ πράγματα, ἡ ἀγγελότητᾶς καὶ ἡ ἀνθρωπότη-
τα ἐπικοινωνοῦν μέ τὸ Θεὸ μέσω ἐνεργειῶν. 3) Ὁ βιβλικὸς
Θεός, πάντοτε οὐσιοποιός καὶ ζωοδότης στήν κτίση καὶ τήν
ἱστορία, εἶναι κινητικὸς, κοινωνικὸς καὶ ἱστορικὸς· μέσω
ἐνεργειῶν συνάπτει σέ κοινωνικά πλαίσια διαπροσωπικῆς
σχέσεις μέ τὰ λογικά πλάσματά του.

Σέ τούτα τὰ βιβλικά δεδομένα κινούμενος ὁ Ἰωάννης Δα-
μασκηνός⁷ δίνει ἕνα περιγραφικό περί Θεοῦ ὄρισμό: αὐτό
πού εἶναι ἀκτιστο καὶ ἀτρεπτο (καὶ δημιουργεῖ τὰ πάντα) τί
ἄλλο εἶναι παρά ὁ Θεός⁸; Μέ ἄλλα λόγια, δέν θά ἴταν ἀπα-
ραίτητος ἕνας Θεός πού θά εἶχε ὅποιοδήποτε φυσικό, ρευ-
στό καὶ μετρήσιμο μέγεθος. Ὅση δύναμη καὶ μεγαλοπρέπεια
κι ἂν εἶχε, δέν θά διέφερε οὐσιαστικά ἀπό τόν ἄνθρωπο,
ὅποτε μήτε καί θά μπορούσε νά τοῦ προεκτείνει τὰ ὄριά του,
μήτε νά τοῦ θεραπεύσει τίς ὅποιες φυσικῆς του ἀδυναμίες.
Ἐκ τῆν ἄλλῃ μεριά ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τὸ
Θεὸ σημαίνει ὅτι στήν ἴδια του τῆ φυσική κατασκευή ἔχει
ἐγκατασπαρθεῖ ἀπό τὸ δημιουργό του ἡ γνώση τῆς ὑπαρξῆς
τοῦ Θεοῦ⁹. Ὁλάκερο τὸ παιχνίδι τῆς ἀναζήτησης καὶ τῆς

6. Λέξη πού χρησιμοποιεῖ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς.

7. Ὅχι μόνο ὁ δογματολόγος ἀλλά καὶ ὁ κάθε θεολόγος καὶ ὁ ἀπλὸς πι-
στός ὀφείλουν μεγάλη προσοχή στόν Ἰωάννη Δαμασκηνό. Στά ἔργα του
κατόρθωσε ἕναν ἄθλο χαρισματικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς θεολογίας. Δέν νο-
μίζω ὅτι σύγχρονοι βιβλικοὶ καὶ ἱστοριοδογματικοὶ ἐρευνητές θά μπο-
ροῦσαν τόσο πιστά, μεστά καὶ περιεκτικά νά παρουσιάσουν μιά παράδο-
ση ὀκτώ αἰώνων. Καί ἂς γράφουν οὐκ ὀλίγοι θεολόγοι ὅτι ὁ Ἰωάννης Δα-
μασκηνός δέν ἔχει πρωτοτυπία!

8. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,1
PG 94, 796 C: «Ἄκτιστος οὖν ἂν ὁ δημιουργὸς πάντως καὶ ἀτρεπτός ἐστι.
Τοῦτο δὲ τί ἂν ἄλλο εἴη ἢ Θεός;».

9. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,1
PG 94, 786 C: «Πᾶσι γὰρ ἡ γνώσις τοῦ εἶναι Θεὸν ὑπ’ αὐτοῦ φυσικῶς
ἐγκατέσπαρται», Ἡ λεγόμενη σχέση φυσικῆς καὶ ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυ-
ψης θά ἐξεταστεῖ παρακάτω. Ὡστόσο τοῦτο τὸ σημεῖο εἶναι ἡ ὀρθή ἀφετη-
ρία.

εύρεσης του Θεού προϋποθέτει λοιπόν α) τούτη τή φυσική γνώση, β) τήν ενεργειακή σχέση του Θεού με τόν άνθρωπο, και γ) τήν ελεύθερη τοποθέτηση του ανθρώπου απέναντι στο Θεό. Σ' αὐτή τή σχέση, ἔξαιτίας τῆς διαφορᾶς μεταξύ Θεοῦ καί δημιουργήματος, ποτέ δέν αἴρεται ἡ οὐσιαστική φυσική διάκριση: ἄκτιστος ὁ Θεός, κτιστός ὁ ἄνθρωπος. Καί στήν προκειμένη περίπτωση κυρίαρχο παραμένει τό βιβλικό παράδοξο, μολονότι ἀξεπέραστο εἶναι τό ἀβυσσαλέο χάσμα ὡς πρὸς τήν οὐσιαστική διάκριση μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου, λειτουργικός δεσμός ὑφίσταται φύσης καί ὑπερφύσης, φυσικῆς καί μεταφυσικῆς μέσω τῶν ενεργειῶν τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία.

Ἐπομένως ἡ ὕπαρξη Θεοῦ ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου κατά κανένα τρόπο δέν μπορεῖ νά εἶναι ἓνα ἀπτό, φυσικό καί συγκεκριμένο πράγμα τοῦ συνολικοῦ κόσμου. Ἄν ὑπῆρχε ἓνα τέτοιο πράγμα ἢ ἀκόμη καί πρόσωπο, ἔξάπαντος δέν θά διέφερε ἀπό τή φυσική κατάσταση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Τί λόγος θά μπορούσε, λοιπόν, νά γίνει περί Θεοῦ, τουλάχιστο μέ τίς προϋποθέσεις, τούς ὅρους καί τή γλώσσα τοῦ βιβλικοῦ κόσμου; Τοῦτος ὁ βιβλικός κόσμος, πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν ἐκκλησιαστικό, πλουτίζει τόν ἄνθρωπο μέ τήν *πείρα*, πού εἶναι γνώση λυτρωτική. Ὁ Θεός, ὡς ριζικά διαφορετικός κατ' οὐσία ἀπό τόν ἄνθρωπο, ἐγγυᾶται ἀπολύτως καί τό ξεπέραςμα τῶν φυσικῶν ὁρίων τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Καί ἔξάπαντος δέν μπορεῖ νά εἶναι μήτε εἰσαγγελέας μήτε χωροφύλακας, ἀλλά φωτοδότης καί ζωοδότης. Ἄλλιῶτα θά ἔταν ἓνα φυσικό μέγεθος τό αὐτό κατ' οὐσία μέ τήν ἀνθρώπινη σκέψη. Θά ἄξιζε, λοιπόν, μέσα ἀπό φωτιά καί δάκρυα ν' ἀναζητᾶται ὁ ἄνθρωπος ἓνα τέτοιο Θεό; Ἐπειτα, ἡ ἀναζήτηση Θεοῦ, πάντοτε στά γνωστά ὄρια δημιουργοῦ καί κτίσματος, ποτέ δέν καταλήγει σέ μιά θεογνωσία στατική, μετρήσιμη καί αποκλειστικά περιορισμένη. Ἄλλά ἀπό τό χαρακτήρα τῶν

παραπάνω όριων ή γνώση αυτή είναι δυναμική, προοδευτική και διαρκώς δημιουργική¹⁰. Στην προκειμένη περίπτωση ή βεβαιότητα τής πίστης, τό ίδιο δυναμική, συνεχώς ανανεώνεται, προοδεύει και μπορεί νά πορεύεται δημιουργικά. Μιά τέτοια δυναμική βεβαιότητα ανοίγει ενώπιον του ανθρώπου άπαστες μελλοντικές πορείες. Σ' ένα τέτοιο περιεχέον κλίμα έξάλλου και ή οποιαδήποτε άβεβαιότητα ως προς τήν πίστη (θεμιτή άλλωστε έτσι κι άλλιώς) αποκτά τόν ίδιο δυναμικό και δημιουργικό χαρακτήρα. Μιά μετρήσιμη, στατική περιό του Θεού βεβαιότητα προφανώς είναι ειδωλική, κλειστή και έγκλωβισμένη σέ άμετακίνητα φυσικά όρια. Τελικά μία τέτοια βεβαιότητα σημαίνει έτσι κι άλλιώς θεωρητικά και πρακτικά άρνηση του Θεού.

Περώνυμη έχει καταστεί ή βιβλική ρήση: «Είπεν άφρων έν καρδιά αυτού· ούκ έστιν Θεός»¹¹. Τούτη τήν άρχή αυτού του μικρού και άκρωσ περιεκτικού *Ψαλμού* μπορεί κανείς νά τήν αναλύσει και νά γευθεί σχεδόν όλόκληρο τό βιβλικό περιεχόμενο τής ζωής. 'Η άφροσύνη συνδέεται όργανικά μέ τήν καρδιά. Στο βιβλικό κόσμο λειτουργικά και άρμονικά συμπορεύονται φύση και ύπερφύση, γή και ούρανός· συνάμα όλάκερη ή ανθρώπινη ύπαρξη όρα, πιστεύει και στοχάζεται. Σέ τούτο τόν *Ψαλμό*, μετά τήν τόσο χαρακτηριστική και κοφτερή άπόφανση, βλέπει κανείς ότι ή άθεΐα εκφάινεται στά έργα τής φθοράς, τής έξαχρείωσης και τής έξουσιαστικής καταδυνάστευσης. 'Η καρδιακή άφροσύνη είναι θεωρητική και πρακτική. 'Επομένως ό βιβλικός ποιητής διόλου δέν ενδιαφέρεται για μία άθεΐα άπλώς διανοητική, επειδή δέν ξέρει και καμιά πίστη άπλώς διανοητική. Και τούτο είναι αυτό-

10. Α' Κορινθ. 13,12: «Βλέπομεν γάρ άρτι δι' έσόπτρου έν αίνίγματι, τότε δέ πρόσωπον προς πρόσωπον· άρτι γινώσκω έκ μέρους, τότε δέ έπιγνώσομαι καθώς και έπεγνώσθην».

11. *Ψαλμ.* 13(14).

νόητο, αφού δέν αναγνωρίζει κατακερματισμένους ανθρώπους, ἢ μόνου τοῦ νοῦ ἢ μόνης τῆς καρδιάς. Προφανῶς ὁ θάνατος τοῦ Θεοῦ, ὅπως τόν κήρυξε ὁ Hegel καί διαφορετικά ἀπ' αὐτόν ὁ Nietzsche, δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ὁ θάνατος τῆς πίστεως· τῆς πίστεως ἢ μόνου τοῦ νοῦ ἢ μόνης τῆς καρδιάς. Ἐπομένως ἡ ἀπλῶς διανοητική ἀθεΐα εἶναι προβληματική, ὅπως το ἴδιο εἶναι καί ἡ ἀπλῶς διανοητική πίστη. Γι' αὐτό εἶναι σωστή ἡ ρῆση: ὅ,τι ἀποδεικνύεται (λογικά, ἐπιστημονικά) δέν εἶναι Θεός. Ἔτσι μόνο μπορεῖ νά καταλάβει κανεῖς ὅτι ἡ πίστη στό Θεό (ἢ ὁποῖα εἶναι καρπός πείρας ὀλάκρης τῆς ὑπαρξῆς) εἶναι ἓνα γοητευτικό μυστήριο, στή ζωῆ τοῦ ὁποῖου ὁ ἄνθρωπος εὐχαρίστως ἀποδέχεται τό στοιχίμα τοῦ Pascal.

Μόνο ὑπό τό παραπάνω πρίσμα ἐρμηνεύεται σωστά ἡ ἀπαράμιλλη ὁμορφιά ἐρωτική ποίηση μερικῶν βιβλικῶν κομματιῶν, ὅσο καί ἀσκητικῶν κειμένων¹². Ἄλλωστε ὁ πρωταρχικός κρίκος στήν ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀγάπη. Ἀλλά στό σκαλοπάτι τῆς ἀγάπης φτάνει κανεῖς μέσα ἀπό φωτιά καί δάκρυα, ἢ ἀπό σκληρές προσπάθειες· ὀφείλει νά κάνει πέρα πολλές παρακατιανές ἀνάγκες του γιά νά δοθεῖ στήν ἐνέργεια τῆς ἀγάπης. Ἄλλωστε, κυρίως κατά τίς βιβλικές προϋποθέσεις, πού εἶναι συνάμα οἱ ἐκκλησιαστικές, πάντοτε τό πλάσμα βιώνει τήν ἀδυναμία του μπροστά στό Θεό· ξέρει καλά πῶς εἶναι κτίσμα καί μάλιστα εὐθραστο ἐνώπιον τοῦ παντοδύναμου δημιουργοῦ¹³. Γι' αὐτό τῆ λατρευτική καί δοξολογική του σχέση πρός

12. Συμμένων τοῦ Νέου Θεολόγου, *Ἐρωτες θείων ὕμνων*, Sources Chrétiennes 174, 16, 12-13:

*Περιπατῶ καί καίομαι ζητῶν ὧδε κάκεισε
καί οὐδαμοῦ τόν ἐραστήν εὐρίσκω τῆς ψυχῆς μου.*

13. Κυρίως στό χώρο τῆς Ἀνατολῆς εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένες τέτοιες ιδέες μέ ἐκδήλη τῆ βιβλική ἐπίδραση. Πρβλ. μερικούς στίχους τοῦ Τούρ-

τό Θεό, στήν όποία ώριμάζει κατεξοχήν ό καρπός τής θεογνωσίας, τήν πραγματώνει καταρχήν μέσω τής μυθικής και ποιητικής ματιᾶς¹⁴. Τούτη ή διάσταση σήμερα τείνει ν' άγνοηθεῖ και νά πολεμηθεῖ. Άτυχῶς μερικές φορές και ή έπιστημονική θεολογία μέ ήθικίζουσες έρμηνείες τῶν βιβλικῶν και πατερικῶν κειμένων χάνει αὐτή τή μυθική και ποιητική ματιά. Ὁμως σ' αὐτή τή λατρευτική και δοξολογική σχέση υπερβαίνονται και παίρνουν δημιουργικό νόημα ή μοναξιά, ή ἀπελπισμένη κραυγή έξαιτίας τής ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ, κάθε πικρή δοκιμασία μέσα στή δραματική πορεία τής ιστορίας¹⁵.

κου ποιητή Asik Ihsani:

*Ἐξήγησέ μου, παντοδύναμε θεέ,
γιατί ἐγώ πεθαίνω κι ἐσύ ποτέ;
Θεό δέν ἔχεις, τσίφτη θεέ,
γι' αὐτό ἐγώ πεθαίνω κι ἐσύ ποτέ.*

(Ἀπόδοση ἀπό τή γαλλική μετάφραση: Στάθης Δάμος).

14. Στά νεότερα χρόνια, μετά τήν Ἀναγέννηση και τό Διαφωτισμό κυρίως, διατυπώθηκε ό ισχυρισμός ότι οἱ μύθοι και οἱ θρησκείες συντέλεσαν στήν καθυστέρηση τοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτόν τόν ισχυρισμό, μέ άόριστες ψυχολογικές και κοινωνιολογικές θέσεις, ὑποστηρίζουν κατά κανόνα πολιτικοί κύκλοι και φίλα προσκείμενοι πρός αὐτούς διανοούμενοι. Και περισσότερο βάλλεται, ένίστε λυσοσδῶς, ή δυτική Χριστιανοσύνη. Ὡστόσο ή ιστορία, σέ διαχρονική πορεία ὡς σήμερα, δέν ἀποδεικνύει τόν παραπάνω ισχυρισμό. Ἀπεναντίας συνηγορεῖ για τό έντελῶς αντίθετο, μέ τήν προσθήκη ότι ἔγινε και γίνεται οὐκ όλίγη ἐκμετάλλευση τής μυθικής και θρησκευτικής ζωῆς διά *πλεονεξίαν και φιλοτιμίαν*, ὅπως θά ἔλεγε ό Θουκυδίδης. Ἄλλωστε και ό λαός γίνεται κατά καιρούς αντικείμενο ἀγρίας ἐκμετάλλευσης. *Θεός και λαός δύο χρυσές ἀγελάδες για ἄρμεγμα!* Ἄλλά μύθοι, εἰδωλολατρία και μονοθεϊστικές θρησκείες σέ πολλές περιπτώσεις ὑπῆρξαν κινητήριες δυνάμεις τής ιστορίας. Πάντοτε ισχύει τό τί φτιάχνεις τήν πέτρα, τό χαλκό και τό σίδηρο.

15. Πρβλ. τούς στίχους τοῦ Νίκου Γκάτσου:

*Μές στήν ἐρημιά τοῦ κόσμου
ένα χέρι γράφει έντός μου:*

2. Ἀποδείξεις περί Θεοῦ

Μολονότι ὁ κατεξοχὴν δογματολόγος τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας Ἰωάννης Δαμασκηνός στό ἔργο του *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* ἀφιερώνει εἰδικό κεφάλαιο μέ τίτλο *Ἀπόδειξις ὅτι ἔστι Θεός*, νεότεροι ὀρθόδοξοι δογματολόγοι ἰσχυρίστηκαν ὅτι οἱ ἀποδείξεις γιά τήν ὑπαρξη Θεοῦ καμιά σχέση δέν ἔχουν στήν ἀνάπτυξη τῆς δογματικῆς διδασκαλίας¹⁶. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι δέν ἔκαναν τόν κόπο νά διαβάσουν τή *Δογματική* τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ. Καί ἡ ἐξήγηση εἶναι ἀπλή· ἀνυποψίαστοι στό ἔπακρο, παγιδεύτηκαν στήν διελκυστίνδα μεταξύ διαφωτιστῶν καί ἀκραίων θεολόγων, προσανατολισμένων σέ μιά προτεσταντική ἀποκλειστικότητα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή φυσική καί τήν ὑπερφυσική ἀποκάλυψη, καταπῶς ἔχει ἐπικρατήσει τούτη ἡ διάκριση, ὡς μή ὄφειλε, μεταξύ δύο ἀποκαλύψεων. Οἱ μὲν ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ πληροφορία γιά τήν ὑπαρξη Θεοῦ εἶναι χαραγμένη στό λόγο καί τή φύση, καί καμιά ἀπευθείας ἀποκάλυψη θεϊκή στήν ἱστορία δέν ὑπάρχει· οἱ δέ ἐπέμεναν ὅτι τά πάντα, πού σκέφτεται ὁ ἄνθρωπος γιά τό Θεό, εἶναι εἰδῶλα, καί ὅτι ὁ Θεός γνωρίζεται μονάχα μέσω τῆς ἀποκάλυψης του στήν ἱστορία. Περιώ- νυμη εἶναι, λόγου χάρη, ἡ ἄποψη τοῦ διαφωτιστῆ Voltaire, πού ἔλεγε ὅτι, ὅσο βέβαιος εἶναι κανεῖς γιά τήν ὑπαρξη τοῦ ρολοῦ βλέποντας τό ρολοῖ πού κατασκεύασε, τόσο βέβαιος ὀφείλει νά εἶναι γιά τήν ὑπαρξη Θεοῦ ἀντικρίζοντας τόν κό-

κάπου ὑπάρχει Θεός.

Φίλοι σκύλοι μου μήν κλαῖτε

μέσ στή συμφορᾷ νά λέτε:

κάπου ὑπάρχει Θεός.

16. Ἀτυχῶς καί στό εὐσύννοπτο ἐγχειρίδιο *Δογματικῆς* τοῦ Ἰωάννη Καρμῆρη δέν ἀπαντοῦν ἀποδείξεις περί Θεοῦ, μήτε λέγεται γιά ποιό λόγο ἀπουσιάζουν.

σμο πού δημιουργήσε. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά χαρακτηριστική εἶναι ἡ θέση τοῦ νεότερου διαλεκτικοῦ θεολόγου, τοῦ K. Barth, πού τόνιζε μέ ἀνυποχώρητη ἔμφαση ὅτι ὁ Θεός μονάχα μέσω τοῦ Θεοῦ μπορεῖ νά γίνει γνωστός στόν ἄνθρωπο.

Ὅμως, κατά τή βιβλική καί πατερική διδασκαλία, ὑφίσταται αὐτή ἡ διάκριση ἀνάμεσα στή φυσική καί τήν (ιστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη; Ἐξάπαντος ὄχι τέτοια διάκριση δέν μπορεῖ νά ἐντοπίσει κανεῖς, ἄν διαβάξει μέ προσοχή καί στό σύνολό τους τά βιβλικά καί τά πατερικά κείμενα. *Ἡ ἀποκάλυψη, ὡς φανέρωση τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο, δέν γίνεται ἀπλῶς καί μόνο γιά νά μάθει ὁ ἄνθρωπος ὅτι ἀφορᾷ τόν προορισμό του μέσω τῶν θεϊκῶν θελημάτων, ἀλλά γιά νά ὑφίστανται, νά κινουῦνται καί νά προάγονται τά πάντα.* Οὐσίωση, ζωοποίηση, γνώση εἶναι τά ἀποτελέσματα τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ, πράγμα πού εἶναι φυσική συνέπεια τῆς ἴδιας τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ μή ὄντος, ὅπως θά ἀναπτυχθεῖ τοῦτο παρακάτω στόν οἰκεῖο τόπο. Ἡ ἀποκάλυψη, λοιπόν, μέσω διαρκῶν ἐνεργειῶν ὡς *θεοφανειῶν* εἶναι μία συνεχῆ παρουσία τοῦ φύσει ἀπρόσιτου Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ἐπομένως φυσική καί (ιστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη εἶναι δύο πράγματα λειτουργικά καί ὀργανικά συνδεδεμένα, *ἀσυγχύτως καί ἀτρέπτως, ἀχωρίστως καί ἀδιαιρέτως* θά ἔλεγα, κάνοντας λεκτική κατάχρηση ὄρων τῆς τέταρτης οἰκουμενικῆς συνόδου. Ὅποιαδήποτε δραστική στάση ἢ ἀμβλυνση ὡς πρὸς τή δεκτικότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπικοινωνήσῃ μέ τή θεία παρουσία στόν κόσμο ἀφορᾷ ταυτόχρονα καί τή μιᾶ καί τήν ἄλλη ἀποκάλυψη, *κι ἀκόμη καλύτερα: ἀφορᾷ τή μιᾶ καί μοναδική ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία.* Ἐπομένως, ὑπό τό πρίσμα τῆς βιβλικῆς καί πατερικῆς θεολογίας, κανεῖς δέν βρίσκεται σέ δίλημμα νά ἐπιλέξῃ τή μιᾶ καί νά ἀπορρίψῃ τήν ἄλλη. Ἀπεναντίας, ὅσοι ἐνστερνίζονται τό φιλοσοφικό

πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀσπάζονται κατ' ἀποκλειστικότητα τή λεγόμενη φυσική ἀποκάλυψη, ἐνῶ οἱ ἀκραῖοι διαλεκτικοί θεολόγοι –μεταξύ αὐτῶν διακρίνονται καί μερικοί ὀρθόδοξοι– θεωρώντας μιὰ τέτοια ἀποκάλυψη ὡς προϊόν φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ περιορίζονται στήν (ἱστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη σέ ὄρια στεγανά καί περιχαρακωμένα. Ὑπό τήν περιπέτεια μιᾶς τέτοιας διεγκυστίνδας καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα ὅτι οἱ ἀποδείξεις περί Θεοῦ ἀποδίδονται στούς φιλοσόφους τῆς φυσικῆς ἀποκάλυψης καί ἀποκλείονται ἀπό τή δογματική διδασκαλία, πού ἔτσι ἀναφέρεται μόνο στήν (ἱστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη. Προφανῶς ἡ ἀποψη αὐτή δέν μπορεῖ νά ἐναρμονιστεῖ μέ τή βιβλική καί τήν πατερική θεολογία. Ὅποιος κρατάει γιά τόν ἑαυτό του τή μιὰ ἀπό τίς δύο ἀποκαλύψεις ἔχει στά χέρια του ἕνα κομμάτι ἐνός ἀκρωτηριασμένου σώματος. Στήν προκειμένη περίπτωση πρέπει νά ἀποκλειστεῖ καί μιὰ τρίτη ἀποψη ὡς μή ὀρθόδοξη. Ρωμαιοκαθολικοί καί ὀρθόδοξοι δογματολόγοι σέ νεότερα ἐγχειρίδια *Δογματικῆς* ἰσχυρίζονται ὅτι φυσική καί (ἱστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη ἀποτελοῦν δύο αὐτόνομες περιοχές σέ μιὰ ἐπάλληλη καί ἀλληλοδιάδοχη σχέση. Μέ ἄλλα λόγια ὡς ἕνα σημεῖο –καί μόνος του– ὁ ἄνθρωπος πορεύεται στή θεογνωσία μέσω τῆς φυσικῆς ἀποκάλυψης, καί ἔπειτα μόνο μέ τή σκυτάλη τῆς (ἱστορικῆς) ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυψης μπορεῖ νά ἔχει τήν ὀρθή θεογνωσία. Ὅμως, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε πρωτύτερα, κατὰ τή βιβλική καί πατερική θεολογία δύο τέτοια ἐπάλληλα καί αὐτόνομα στρώματα διόλου δέν εὐσταθοῦν. *Λογική καί φυσική πραγματικότητα δέν ἀνάγουν πρὸς τό Θεό ἐρήμην τοῦ Θεοῦ, δηλαδή τῆς φανέρωσής του.* Λόγου χάρι, ἡ περιώνυμη ρήση τοῦ ψαλμωδοῦ, *Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ*, ἐνῶ θά μποροῦσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς μιὰ διατύπωση *κοσμολογικῆς ἀπόδειξης* γιά τήν ὕπαρξη Θεοῦ, κατὰ κανένα τρόπο δέν ἀποτελεῖ

προϊόν μιᾶς ἀπλῆς στοχαστικῆς σκέψης, ἀλλὰ ἐμπειρίας ἑνός ἀνθρώπου πού ζεῖ στήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα μιᾶς κοινότητος, ὅπου ἀκούγεται ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά ὅλες τίς παρόμοιες ἐκφράσεις στά βιβλικά καί πατερικά κείμενα¹⁷.

Ὡστόσο ἡ μέσω τῶν θεοφανειῶν –καί ὀλάκερη ἡ κτίση εἶναι μιὰ θεοφάνεια– παρουσία καί φανέρωση τοῦ Θεοῦ κατὰ κανένα τρόπο δέν σημαίνει κατάργηση ἢ ἀντικατάσταση τῆς λογικῆς καί φυσικῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου. Μέσω τοῦ νοῦ καί τοῦ λόγου καί τῆς συνολικῆς ὑπαρξιακῆς ὄντοτητάς του ὁ ἀνθρώπος ἐπικοινωνεῖ μέ τή θεία παρουσία. Γι' αὐτό στή δογματική διδασκαλία, δηλαδή στήν *κατ' ἀκριβείαν* παράθεση τῶν δογμάτων, ἄκρως θεμιτή εἶναι ἡ μέ φιλοσοφικό τρόπο διατύπωση τῆς *κοσμολογικῆς καί τελολογικῆς ἀποδείξεως*¹⁸, λόγου χάρη, γιά τήν ὑπαρξη Θεοῦ. Ἄλλο

17. Βλ. ἐνδεικτικά *Ψαλμ.* 18,2: «Οἱ οὐρανοί διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δέ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τό στερέωμα». *Ἑβρ.* 3,4: «Πᾶς γάρ οἶκος κατασκευάζεται ὑπό τινος, ὁ δὲ πάντα κατασκευάσας Θεός». Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός* 4 PG 36, 32CD: «Τοῦ μὲν γάρ εἶναι Θεόν, καί τήν πάντων ποιητικὴν τε καί συνεκτικὴν αἰτίαν, καί ὄψις διδάσκαλος, καί ὁ φυσικός νόμος· ἡ μὲν τοῖς ὀρωμένοις προσβάλλουσα καί πεπηγῶσι καλῶς καί ὀδεύουσι, καί ἀκινήτως, ἵνα οὕτως εἴπω, κινουμένοις καί φερομένοις· ὁ δὲ διὰ τῶν ὀρωμένων καί τεταγμένων τὸν ἀρχηγόν τοῦτον συλλογιζόμενος. Πῶς γάρ καί ὑπέστη τόδε τό πᾶν, ἡ συνέστη μὴ Θεοῦ τὰ πάντα οὐσιώσαντος καί συνεχόντος;». Ἰωάννου Δανασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,3 PG 94, 796 D-797A: «Τί τό τάξαν τὰ οὐράνια καί ἐπίγεια, ὄσα τε δι' ἀέρος καί ὄσα καθ' ὕδατος, μᾶλλον δὲ τὰ πρό τούτων, οὐρανόν καί γῆν καί ἀέρα καί φύσιν πυρός τε καί ὕδατος; τίς ταῦτα ἐμίξε καί ἐμέρισε; τί τό ταῦτα κινήσαν καί ἄγον τήν ἄληκτον φορᾶν καί ἀκώλυτον; Ἄρ' οὐχ ὁ τεχνίτης τούτων καί λόγον ἐνθεῖς πᾶσι, καθ' ὃ τό πᾶν φέρεται τε καί διεξάγεται;».

18. Κατά τήν τυπική ἀριστοτελική Λογική πολύ σωστά οἱ ἀποδείξεις αὐτές –ἐνδείξεις τίς ἀποκαλοῦν μερικοί θεολόγοι χωρὶς νά προσέξουν ὅτι ὁ Ἰωάννης Δανασκηνός τίς ὀνομάζει ἀποδείξεις, μιὰ καί τίς ἐντάσσει

οί αποδείξεις αυτές είναι οργανικά ένταγμένες σ' αυτή τή διδασκαλία, πού αποτελεί καρπό τής εκκλησιαστικής πείρας. Κατά κανένα τρόπο δέν μπορούν φυσική και (ιστορική) υπερφυσική αποκάλυψη νά αυτονομηθούν, και ως αυτονομημένες νά θεωρούνται βιβλική και πατερική διδασκαλία· αποτελεούν μέλη ενός ζωντανού σώματος σωτηριωδών γεγονότων. Αυτόνομημένες ή φυσική και ή (ιστορική) υπερφυσική αποκάλυψη μοιάζουν νά 'ναι, όπως είπώθηκε, δύο κομμάτια ενός ακρωτηριασμένου σώματος. Όστόσο οί φιλόσοφοι μπορούν νά άντλούν αποδείξεις τής φυσικής αποκάλυψης για τήν ύπαρξη Θεού, οί θεολόγοι όμως όφείλουν νά βλέπουν στά βιβλικά και τά πατερικά κείμενα τήν άρμονική ένότητα φύσης και υπερφύσης, φυσικής και μεταφυσικής, σώματος και ψυχής τής ανθρώπινης ύπαρξης, και έτσι νά προβάλλουν τήν οργανική ένότητα φυσικής και (ιστορικής) υπερφυσικής αποκάλυψης. Άκόμη και ένας διαφωτιστής, λόγου χάρη, κατά τό πνεύμα τής βιβλικής διδασκαλίας, όταν απορρίπτει τήν (ιστορική) υπερφυσική αποκάλυψη και ισχυ-

οργανικά στά γεγονότα τής αποκάλυψης- αποτελούν λήψη του ζητουμένου (petitio principii). *Η κοσμολογική απόδειξη* στηρίζεται στην άρχή ότι κάθε πράγμα, πού δέν είναι αθύπαρκτο, ως αιτιατό άνάγει κάπου άλλου τήν αίτία προέλευσής του. Ύστερα από μιά άλυσίδα αιτιών και αιτιατών οδηγείται κανείς κατά λογική αναγκαιότητα σέ μιά άναίτια αιτιώδη άρχή των πάντων. Έτσι ό κόσμος, πού δέν φαίνεται νά έχει τήν αίτία τής ύπαρξής του στόν έαυτό του, τήν έχει έξω από τή δική του περιοχή. Έξάλλου *ή τεολογική απόδειξη* έπισημαίνοντας καταρχήν τήν τάξη και τό σκοπό έντός του κόσμου, επιβάλλει λογικά τό γεγονός ότι κάποιος νοός έφτιαξε τόν άρμονικό κόσμο, και έπομένως ή δημιουργία δέν όφείλεται σέ μιά άσκοπη τυχαίότητα. *Η ψυχολογική, ή ιστορική και ή ήθική απόδειξη* για τήν ύπαρξη Θεού δέν μπορούν νά έντοπιστούν μέ τρόπο άποσαφηνισμένο στά βιβλικά και τά πατερικά κείμενα· μονάχα από όρισμένες έμμεσες έρμηνείες θά μπορούσε κανείς νά έντοπίσει αυτές τίς αποδείξεις, οί όποιες αποτελούν λογικά κατασκευάσματα νεότερων δογματολόγων.

ρίζεται ότι ασπάζεται την ύπαρξη Θεοῦ μόνο μέσω τῆς λογικῆς καί φυσικῆς πραγματικότητας, καί αὐτός ἔχει αὐτή τή γνώση ἀπό τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Αὐτό ἐξάγεται ἀπό τή σωστή ἀνάγνωση τῶν βιβλικῶν καί τῶν πατερικῶν κειμένων.

Ἐπομένως οἱ ἀποδείξεις γιά τήν ύπαρξη Θεοῦ, ὡς συλλογιστικές διατυπώσεις, εἶναι ἄκρως θεμιτό νά ἐντάσσονται στήν ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων τῆς *Δογματικῆς*. Τοῦτο ἄλλωστε, ὅπως εἰπώθηκε, ἔκανε καί ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός. Ὅμως σ' αὐτές τίς ἀποδείξεις δέν εἶναι δυνατό νά ἐντοπίσει κανεῖς μήτε ν' ἀποδεχτεῖ καί τήν *ὄντολογική ἀπόδειξη* τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, μιά καί δέν μπορεῖ νά ἐναρμονιστεῖ μέ τίς προϋποθέσεις τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Ἡ ἀπόδειξη αὐτή ὑποστηρίχθηκε μέ ἐπιμονή ἀπό τόν Ἄνσελμο Καντερβουρίας κατά τό 12^ο αἰώνα καί ἀπορρέει ἀπό τά *universalia*, δηλαδή τίς γενικές ἔννοιες, τῆς *πραγματοκρατίας* (*realismus*). Σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή οἱ γενικές ἔννοιες, πού βρίσκονται σχηματικά στό νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἔχουν ἔξω ἀπ' αὐτόν ἕνα πραγματικό ἰδεατό ἀντίκρισμα. Ἐπομένως, κατά τή θεωρία αὐτή πάντοτε, ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος ἔχει στό νοῦ του τήν παράσταση ἑνός τελειότατου ὄντος, τοῦτο βρῖσκεται καί ἔξω ἀπ' αὐτόν. Ὅμως τέτοια ἰδεατά πρότυπα, γενικές ἔννοιες καί πλατωνικά ἀρχέτυπα, δέν εἶναι δυνατό, κατά τήν ὀρθόδοξη θεολογία, νά παρεμβάλλονται μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου. Ὁ Θεός σχετίζεται μέ τόν κόσμο μόνο μέσω τῶν ἐνεργειῶν του. Δέν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο ἀνάμεσα στό Θεό καί τά κτίσματα, μήτε κτιστές ἰδέες μήτε ἄλλα ὅποιαδήποτε ἀρχέτυπα. Ἀλλιῶτα κοντά στό Θεό θά ὑπῆρχαν ποικίλα εἶδωλα, κάτι πού δέν θά μπορούσε κατά κανένα τρόπο ν' ἀποδεχτεῖ ἡ βιβλική καί πατερική θεολογία.

Μία καί μοναδική, λοιπόν, εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία, καί ὀργανικά εἶναι συνυφασμέ-

νες ή φυσική και ή (ιστορική) υπερφυσική αποκάλυψη. Ή καλύτερα ή διαφοροποίηση αυτή δέν είναι τίποτα άλλο, παρά ή δεκτικότητα του ανθρώπου και ή αξιοποίησή της. Μέ άλλα λόγια, άλλο πράγμα είναι ο *πειρα μαθών* και άλλο εκείνος που έχει απλώς μιά γνώση σέ ο,τι αφορά τό Θεό και τήν υπαρχή του, όπως μέ χαρακτηριστικές εικόνες αποφαίνεται ο Γρηγόριος Παλαμάς συνεχίζοντας τήν προηγούμενή του πατερική παράδοση. Ή φωτιά, αν σκεπαστεί μέ ένα άδιαφανές σωμα, μπορεί νά ζεσταίνει αυτό και τό γύρω χώρο, αδυνατεί όμως νά τόν φωτίζει· έτσι και ο νοῦς του ανθρώπου, όταν είναι καλυμμένος μέ φθοροποιά πάθη, μπορεί νά έχει γνώση του Θεού, δέν κατέχει ώστόσο τήν καθαρική φωτιστική του ενέργεια. Πρέπει νά πάθει, λοιπόν, κανείς τά θεία, νά είναι *παθός και μαθός* μέ απλά λόγια, και μόνο έτσι έχει γνώση και δραση του Θεού, είτε είναι προφήτης είτε άγιος είτε απλός πιστός στήν περιορέουσα μυστηριακή ατμόσφαιρα τής εκκλησιαστικής κοινότητας. Και συνεχίζει ο Γρηγόριος Παλαμάς· εκείνος που στερείται τή μέσω τής ζωής θεία εμπειρία, δέν είναι ο *πειρα μαθών*· έτσι θεωρεί τό Θεό μονάχα λογικά και μοιάζει μέ τόν τυφλό, που αισθάνεται τή θερμη του ήλιου, δέν μπορεί όμως νά αντιληφθεί τή *φαιδρότητά* του¹⁹. Οί τόσο χαρακτηριστικές αυτές

19. Γρηγορίου Παλαμά, *Ύπερ τών ιερώς ήσυχάζόντων*, στό Γρηγορίου του Παλαμά συγγράμματα (έπιμέλεια Π. Χρήστου), τόμος Α΄, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 418-419: «Ὡσπερ δέ τό πῦρ, αν επικαλυφθῆ δι' ὕλης οὐ διαφανοῦς, θερμαίνειν μέν αὐτήν δύναται, φωτίζειν δέ οὐχί, οὔτω και ο νοῦς, όταν επικείμενον ἔχη τό ζοφῶδες κάλυμμα τῶν πονηρῶν παθῶν, γινώσιν μέν παρέχειν δύνατ' αν, ἀλλ' οὐχι και φῶς». «Οἱ δέ τῶ μῆ παθεῖν τά θεία, μηδ' ἰδεῖν μηδαμῶς πιστεύοντες ὡς φῶς ὑπέρ φῶς ὁρᾶσθαι τόν Θεόν, ἀλλά λογικῶς μόνον θεωρεῖσθαι, τυφλοῖς εἰκόσιν, οἱ τῆς του ήλιου θερμης μόνης αντιλαμβάνόμενοι τοῖς ὁρῶσιν ἀπιστοῦσιν οτι και φαιδρός ἔστιν ο ήλιος». Βλ. του αυτού *Ύλεγχος τών συμβαινόντων ἀτόπων*, στό Γρηγορίου του Παλαμά συγγράμματα, τόμος Α΄, σελ. 644: «Μόνος γάρ ο πείρα μαθών οἶδε τας ενεργειας του Πνεύματος, κατά τόν Μέγαν Βασίλειον».

παραστάσεις επισημαίνουν καταρχήν τή μιά και μοναδική αποκάλυψη του Θεού, και τελικά μᾶς λένε ότι ἡ λεγόμενη φυσική αποκάλυψη, μέ τή λογική και τίς αποδείξεις, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ ἴδια ἡ δεκτικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Τούτη ἡ δεκτικότητα παραμένει εἴτε κανείς μετέχει εἴτε δέν μετέχει στήν *πείρα* τῆς θείας παρουσίας. Παραδόξως μερικοί νεότεροι ὀρθόδοξοι θεολόγοι νομίζουν ὅτι ἡ πατερική θεολογία, ὡς καρπός τῶν χαρισμάτων και τῆς θείας ἐμπειρίας, εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν ἐπιστήμη και τή φιλοσοφία. Προφανῶς δέν ἔχουν κατανοήσει αὐτές τίς εἰκόνες τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ και τῶν ἄλλων πατέρων – ἴσως και δέν τίς ξέρουν. Ὅταν γίνεται κανείς μέ τά θεῖα *λόγια*, μέ τήν ὄραση Θεοῦ και τό θεῖο φωτισμό *παθός και μαθός* δέν παύει ἐν οὐδενί *και κατ' οὐδένα τρόπον οὐδαμῶς* νά σκέφτεται και νά δρᾷ, ὅπως πάντοτε, λογικά, ἐπιστημονικά και φιλοσοφικά. Γι' αὐτό ἡ θεολογία, ὡς χαρισματική και ἐπιστημονική λειτουργία, ὑστερογενῶς μπορεῖ κάλλιστα νά ἐπιβάλλει συλλογιστικῶς ἀρχές φιλοσοφικές.

Ἴσως ἐρωτήσει κανείς ἄν ὅλα τά παραπάνω μποροῦν νά στηριχτοῦν στήν ἔρευνα και τήν ἐρμηνεία βιβλικῶν και πατερικῶν κειμένων. Νομίζω ὅτι τοῦτο εἶναι κατά πάντα δυνατόν· ἀρκεῖ τά κείμενα, και κυρίως τά βιβλικά, νά μήν ἐρμηνεύονται μέ μεταφορικές και ἠθικίζουσες παραστάσεις σάν νά ἔναι κάποια ποιηματάκια. Καί ἐννοῶ τούς ὄρους, λόγου χάρη, *φῶς, ὄραση, δόξα, ζωή, μεταμόρφωση, ἐνέργεια* κτλ. κτλ. Βέβαια, εἶναι ἔτσι κι ἄλλιῶς θεμιτή κάθε ἐρμηνευτική ἀποψη τῶν σύγχρονων θεολόγων, πού χρησιμοποιοῦν ἱστορικοκριτικά δεδομένα, ἀλλά εἶναι σίγουρο ὅτι ἡ Ἐκκλησία μέ τό θεολογικό, λειτουργικό και καλλιτεχνικό πλοῦτο, χωρίς ν' ἀπορρίπτει τά ἐπιστημονικά κριτήρια, ἀπέφυγε ἐρμηνεῖες τῶν βιβλικῶν κειμένων μέ μεταφορικές και ἠθικίζουσες σημασίες, και ἐν πάσῃ περιπτώσει τό ἐπιστημονικό ἐρώτημα

παραμένει ἀμείλιχτο, ἄν οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν κειμένων, ζώντας στό περιρρέον κλίμα μιᾶς χαρισματικῆς κοινότητας καί ὄντας οἱ ὄρωντες τή φωτοδοτική δόξα καί τά μυστήρια τῆς θείας βασιλείας, θά μπορούσαν νά δεχτοῦν ἠθική σχέση Θεοῦ καί κόσμου καί ὄχι ἐνεργειακή. Ἐδῶ ἐπιθυμῶ νά κλείσω μέ μιᾶ παρένθεση. Ὑπό τό παραπάνω πρίσμα μπορούμε, χωρίς τίς πολυπλοκότητες τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν καί μέ τό ξυράφι τοῦ Ὁκκαμ, νά καταλάβουμε ποιᾶ ἦταν ἡ βασική διαφορὰ στή διαμάχη σχολαστικῶν ἀντισηχαστῶν καί ἡσυχαστῶν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κατά τό 14^ο αἰώνα. Οἱ σχολαστικοί μέ τή *διαλεκτική μέθοδο* ἀποδέχονταν ἠθική σχέση Θεοῦ καί κόσμου, ἐνῶ οἱ ἡσυχαστές παλαμικοί μέ τήν *ἀποδεικτική μέθοδο*, πού στηρίζεται στά ἔργα καί στό λόγο, ἀσπάζονταν ἐπιμόνως μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου τήν ἐνεργειακή σχέση. Ἐπομένως, διαλέγετε καί παίρνετε!

3. Θεός τρισυπόστατος

Τό χριστιανικό παράδοξο ἢ τό παράδοξο τῆς ἀποκάλυψης εἶναι ἡ διδασκαλία γιά Θεό ἀπρόσιτο καί προσεγγιζόμενο, ριζικά ἀνόμοια ὡς πρὸς τή φύση του, σέ σχέση μέ ὀλάκερη τή συμπαντική πραγματικότητα, καί συνάμα παρόντα οὐσιώνοντας, συνέχοντας καί ζωοποιώντας τά πράγματα τῆς κτίσης καί τά γεγονότα τῆς ἱστορίας. Τοῦτον τό Θεό προβάλλουν ἡ ζωή καί τά μνημεῖα τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή τό βιβλικό καί ἐκκλησιαστικό Θεό. Μέ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιά τήν τρισυπόστατη μονάδα, δηλαδή τόν τρισυπόστατο ἢ τριαδικό Θεό. Πλείστοι ὄσοι διανοούμενοι καί οὐκ ὀλίγοι θεολόγοι, ἀκόμη καί ἀπλοῖκοί ἄνθρωποι, δέχονται ὅτι ὁ τριαδικός Θεός εἶναι ἀπλῶς μιᾶ θεωρητική σύλληψη μέ λίγο ἢ πολύ σεβασμό σ' ἓνα μᾶλλον διανοητικό μυστήριο, πού

ἀπαιτεῖ μιά θυσία τοῦ λογικοῦ (*sacrificium intellectus*). Τό ἐντελῶς ἀντίθετο συμβαίνει. Ὁ τριαδικός Θεός ἀναδύεται ἀπό τίς ἱστορικές κοινότητες τοῦ Ἰσραήλ καί τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἱστορικός καί ἄκρως κοινωνικός. Ἔτσι, ἐνῶ γίνεται ἀποδεκτός ὡς ἀπρόσιτος καί ὑπερβατικός κατά πάντα, ἐκτοπίζει ἀνυποχώρητα τόν αὐτάρκη, ἀκίνητο καί ἰδεατό Θεό φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων· ἐξαφανίζει τίς ἐπιμέρους φυσικές καί ἰδεατές θεότητες, καί μέ τήν παρουσία του σέ ὀλάκερο τόν κόσμο ἐπιβάλλει μιά χαρακτηριστική οἰκουμενικότητα· παρέχει ζωή καί κίνηση στά πάντα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος εἶναι Θεός ζωντανός, πηγὴ ἀδαπάνητη κάθε ἐνέργειας, κατά τίς τόσο φωτεινές εἰκόνες τῶν βιβλικῶν κειμένων τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐνας ἄρρηκτος, λοιπόν, συνδυασμός ἀπρόσιτου καί προσεγγιζόμενου Θεοῦ ὑπάρχει, τοῦ ὁποίου οἱ παραστάσεις ξεκινᾶνε ἀπό σαφῶς ἱστορικά καί κοινωνικά δεδομένα καί δέν λυμαίνονται τό νόμο τῆς ταυτότητας ἢ τῆς (μὴ) ἀντίφασης, μιά καί ἀναπαύονται στό νόμο τῆς συνάρτησης. Ὁ πρῶτος νόμος εἶναι τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς καί ὁ δεύτερος τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Εἰπώθηκε πρωτύτερα, στήν *Εἰσαγωγή*, ὅτι ὁ Θεός ὡς κινητικός, ἱστορικός καί κοινωνικός εἶναι τριαδικός, καί ὡς τριαδικός εἶναι κινητικός, ἱστορικός καί κοινωνικός. Πρόκειται γιά μιά χαρακτηριστική ταυτολογία. Πῶς θά ἦταν δυνατόν ὁ κατά πάντα ὑπερβατικός Θεός τῆς βιβλικῆς ἱστορίας, ὁ χορηγός τῆς ζωῆς καί τῆς κίνησης, αὐτός πού καταλύει κάθε ἐπιμέρους φυσική καί ἰδεατή θεότητα, νά μὴ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ζῶν καί κινούμενος, ὁ ὦν καί διαλεγόμενος πρωτίστως μέ τόν ἑαυτό του, καί νά μὴ φανερώνεται μέ ἐνέργειες καί ἔργα στήν κτίση καί τήν ἱστορία; Τοῦτες εἶναι οἱ προϋποθέσεις τῆς τριαδικότητας –καί ὄχι ἀφηρημένες συλλήψεις–, πού μέσω τῶν θεοφανειῶν, ὅπως τίς ἐρμηνεύει ἡ πατερική θεολογία, ἀποσαφηνίζονται πλήρως. Περί τῶν θεοφανειῶν ὁμοῦς θά γίνῃ λόγος στόν οἰκεῖο τόπο.

Βιβλική και πατερική θεολογία αποφαίνεται κατηγορηματικά ότι ο τριαδικός Θεός, απρόσιτος κατά πάντα –περί αυτού κάνουν λόγο πάμπολλες ρήσεις της Ἁγίας Γραφῆς και ἄλλες τόσες χαρακτηριστικές εἰκόνες– αποτυπώνεται στήν κτίση και τήν ἱστορία ὡς ζωντανή παρουσία. Γιὰ τοῦτο τό λόγο, κατά τόν ἄρρηκτο δεσμό ἄλλωστε φυσικῆς και (ἱστορικῆς) ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυψης, ὀλάκερη ἡ κτίση εἶναι μιὰ ἐπιβλητική θεοφάνεια, πού αἶρει τά σύνορα μεταξύ ὁρατῶν και ἀορατῶν. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκολα ὅτι μιὰ τέτοια ἐρμηνεία περί θεοφανείας δέν θά μπορούσε νά γίνει ἀποδεκτή, ἂν ἡ βιβλική και πατερική θεολογία ἀποδεχόταν ἠθική σχέση Θεοῦ και κόσμου και ὄχι ἐνεργειακή. Στήν προκειμένη περίπτωση ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, συμπυκνώνοντας ἄριστα τό πεντόσταγμα βιβλικῶν και πατερικῶν κειμένων, μέ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα περιγραφή μᾶς λέει ὅτι ἡ αἰτία, ἡ ποικιλομορφία (φανέρωση σοφίας) και ἡ κίνηση (φανέρωση ζωῆς) τῶν ὄντων και ὄλης τῆς κτίσης φανερώνουν και ἐξυμνοῦν τόν τριαδικό Θεό²⁰. Ἡ ἐμμονή τῆς πατερικῆς θεο-

20. Μάξιμου Ὁμολογητοῦ, *Πρός Θαλάσσιον περί διαφόρων ἀπόρων* PG 90, 296BC: «Ὡς γάρ ἐκ τῶν ὄντων τόν κυρίως ὄντα Θεόν ὅτι ἔστι πιστεύομεν· οὕτως και ἐκ τῆς τῶν ὄντων οὐσιώδους κατ' εἶδος διαφορᾶς τήν κατ' οὐσίαν ἔμφυτον αὐτοῦ Σοφίαν ὑφειστώσαν, και τῶν ὄντων συνεκτικὴν διδασκόμεθα. Και πάλιν, ἐκ τῆς οὐσιώδους κατ' εἶδος τῶν ὄντων κινήσεως, τήν κατ' οὐσίαν ἔμφυτον αὐτοῦ ζωὴν ὑφειστώσαν, και τῶν ὄντων συμπληρωτικὴν μανθάνομεν ἐκ τῆς κατὰ τήν κτίσιν σοφῆς θεωρίας τόν περί τῆς Ἁγίας Τριάδος, Πατρός λέγω, και Υἱοῦ και Ἁγίου Πνεύματος, λόγον, λαμβάνοντες· Θεοῦ γάρ ἀίδιός ἐστιν ὡς ὁμοούσιος δύναμις ὁ Λόγος, και θειότης ἀίδιος τὸ Πνεῦμα Ἅγιον. Κατάκριτοι τοιγαροῦν οἱ μὴ συνδιδασχθέντες ἐκ τῆς τῶν ὄντων θεωρίας, τήν αἰτίαν τῶν ὄντων, και τὰ κατὰ φύσιν τῆς αἰτίας ἴδια, τήν δύναμιν λέγω και τήν θειότητα. Βοῶ τοίνυν ἡ κτίσις διὰ τῶν ἐν αὐτῇ ποιημάτων, και ὅλον ἀπαγγέλλει τοῖς νοερώς δυναμένους ἀκούειν τήν ἴδιαν αἰτίαν τριαδικῶς ὑμνουμένην· λέγω δέ τόν Θεόν και Πατέρα και τήν ἄφραστον αὐτοῦ δύναμιν και θειότητα, ἡγουν τόν μονογενῆ Λόγον και τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Ταῦτα γάρ ἐστι τὰ ἀόρατα

λογίας σ' αὐτή τήν ἐρμηνεία περὶ θεοφανεΐας ἐξηγεῖται μόνο ἀπὸ τὸ ὅτι ἀποσκοπεῖ νὰ καταδείξει ὅτι ὁ τριαδικὸς Θεὸς εἶναι ἱστορικός, κοινωνικός καὶ κινητικός.

Ἐξάλλου ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἱστορικοδογματικῆς ἐρευνας εἶναι πολὺ ἀπλὸ καὶ γνωστὸ ὅτι ὁ λατρευτικὸς πλοῦτος τῆς Ἐκκλησίας μὲ πολὺ συγκεκριμένο τρόπο καὶ μὲ ἀπαράμιλλο καλλιτεχνικὸ ντύμα ὑμνεῖ καὶ προβάλλει τὸν τριαδικὸ Θεό, πού φωτίζει, θεραπεύει καὶ ἀνακαινίζει τὰ πάντα μὲ τὴν εὐδοκία τοῦ Πατέρα, ὡς προκαταρκτικῆς αἰτίας, μὲ τὴν αὐτουργία τοῦ Υἱοῦ καὶ μὲ τὴ συνεργία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καὶ τοῦτο συμβαίνει στὰ πρῶτα κιόλας βήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ὅπως ἄλλωστε μαρτυροῦν τὸ γεγονός διασπάρτα σπαράγματα κειμένων σὲ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης. Βαπτιστήρια σύμβολα, βαπτισματικὲς ὁμολογίες, λειτουργικά κείμενα, προερχόμενα ἤδη ἀπὸ τοὺς πρῶτους αἰῶνες, ἀποτυπώνουν τὴν πίστη στὸν τριαδικὸ Θεό, ὑπερβατικὸ καὶ

τοῦ Θεοῦ, τὰ ἀπὸ τῆς κτίσεως τοῦ κόσμου νοήσει καθορώμενα». Βλ. ἐνδεικτικὰ Ρωμ. 1,20: «Τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασιν νοούμενα καθορᾶται, ἢ τε αἰδῖος αὐτοῦ δύναμις καὶ θεϊότης, εἰς τὸ εἶναι αὐτοὺς ἀναπολόγητους...». Εἶναι πολὺ γνωστὸ ὅτι ὁ διαλεκτικὸς θεολόγος Κ. Barth μὲ τὸ περιώνυμο Ἑπόμνημά του στὴν Πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολή (*Der Römerbrief*), τὸ 1918, ἀνέτρεψε παντελῶς τὴ φυσικὴ θεολογία τοῦ Προτεστάντισμοῦ καὶ ἀπέρριψε κάθε ἔννοια φυσικῆς ἀποκάλυψης. Ἐπομένως θὰ διαφωνοῦσε μὲ τὴν παραπάνω ἐρμηνεία τῆς πατερικῆς θεολογίας, ὅπως τὸ ἴδιο θὰ ἔκαναν καὶ ἄρκετοὶ ἄλλοι βιβλικοὶ θεολόγοι. Προσωπικὰ φρονῶ ὅτι καὶ μὲ τὰ ἱστορικοφιλολογικὰ κριτήρια δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει πειστικὰ καὶ σοβαρὰ ὅτι στίς προθέσεις τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἦταν νὰ ἀποκλείσει τὴ φυσικὴ ἀποκάλυψη, ἢ καλύτερα νὰ θέσει τέτοιο θέμα πού ἔθεσαν ἀργότερα πάσης φύσεως θεολόγοι. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ τονισμὸς, σ' αὐτὴ τὴν Ἐπιστολή, τῆς ἀνθρώπινης ἐξαχρείωσης δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ μέσω τῆς κτίσεως. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο γιὰ νὰ κατανοήσει ὁ ἀναγνώστης τὸ πρόβλημα ὀφείλει ν' ἀνατρέξει στὰ ὅσα εἰπώθηκαν γιὰ τὴ σχέση φυσικῆς καὶ ὑπερφυσικῆς (ἱστορικῆς) ἀποκάλυψης.

προσεγγιζόμενο μέσω τῆς παρουσίας του στόν κόσμο, ζωντανό, ἀγαπητικό καί προσωπικό²¹. Ἡ ἀπλότητα τῶν βαπτιστηρίων συμβόλων, πού δέν ἀντιμετώπιζε ἐξάπαντος τή μεταγενέστερη προβληματική ἀκραίων αἵρετικῶν καί μεγάλων θεολόγων, ἔτσι κι ἄλλιῶς φανερώνει τόν ἀπρόσιτο βιβλικό Θεό καί τή ζωντανή μέσω ἐνεργειῶν παρουσία του στόν κόσμο. Τοῦτο καταφαίνεται στή θεολογία Ἀπολογητῶν καί ἀντιαιρετικῶν θεολόγων²². Ἐπομένως στούς εὐχυμούς καρπούς μιᾶς ζωντανῆς ἱστορίας τῶν κοινοτήτων ὑπάρχει τό εὐπλαστο ὕλικό γιά τό ἔργο τῆς μεταγενέστερης λόγιας θεολογίας.

Ἔτσι ἀργότερα, κυρίως ἀπό τόν 4^ο αἰώνα καί ἐφεξῆς, μέ τήν ἐμφάνιση δεινῶν καί πεπαιδευμένων αἵρετικῶν, ὅπως ὁ Ἄρειος, ὁ Ἀέτιος, ὁ Εὐνόμιος, ὁ Ἀπολινάριος, ὁ Νεστόριος καί ἄλλοι, τό τριαδικό καί τό χριστολογικό δόγμα διατυπώνεται μέ θεωρητικούς τεχνικούς ὅρους μιᾶς μεταπλασμένης

21. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Συζήτησις μέ τόν Πύρρον* PG 91, 320 BC. Βλ. λειτουργικά κείμενα καί σχετικές ἀπόψεις στίς ἐργασίες: Παντελεήμονος Ροδοπούλου, Μητροπολίτου Τυρολόης καί Σερεντίου, *Μελέται Α'* (Κανονικά-Ποιμαντικά-Λειτουργικά-Οἰκουμενικά-Διάφορα), Θεσσαλονίκη 1993. Δέσπωσ Ἀθ. Λιάλιου, *Ἐρμηνεία τῶν δογματικῶν καί συμβολικῶν κειμένων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας - Ἐρμηνεία τῶν οἰκουμενικῶν συμβόλων καί τῶν συναφῶν ἱερῶν κανόνων (Θεολογική ἀνάλυση μέ ἀναφορές στίς πηγές)*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1992, καί τῆς ἰδίας, *Ἐρμηνεία τῶν δογματικῶν καί συμβολικῶν κειμένων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τόμος Β', *Ἐρμηνεία τῆς Ἐκθέσεως τῶν Διαλλαγῶν, τῶν Β' καί Γ' Ἐπιστολῶν τοῦ ἁγ. Κυρίλλου πρὸς Νεστόριο καί συναφῶν ἰ. κανόνων τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη 27)*, Θεσσαλονίκη 1994.

22. Βλ. ἐνδεικτικά Εἰρηναίου, *Εἰς ἐπίδειξιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος 3* (μετάφραση Ἰω. Καραβιδόπουλου, Θεσσαλονίκη 1965): «Ἐδέχθημεν τὸ βάπτισμα διὰ τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ Πατρὸς καί τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σαρκωθέντος Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καί ἐν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι τοῦ Θεοῦ».

ἀριστουργηματικά φιλοσοφικῆς γλώσσας. Θεολογία καί θεοσπίσματα οἰκουμενικῶν συνόδων ἔχουν τόν πρῶτο καί βασικό ρόλο μιᾶς ἐπεξεργασίας τῶν ἐκφρασμάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς πείρας. Καταρχήν κρίνεται ἀναγκαῖο νά περιγραφοῦν οἱ αἰδίες σχέσεις τῶν προσώπων ἢ τῶν ὑποστάσεων τῆς Ἁγίας Τριάδας καθεαυτῆς, στήν ὑπερβατική ἀπρόσιτη σφαῖρα θά λέγαμε, καί ἔπειτα ἡ σχέση τῆς Τριάδας πρὸς τόν κόσμον μέ τήν ἐνεργειακή παρουσία σ' αὐτόν. Τό πρῶτο ἀποτελεῖ τή *θεολογία* (μέ ἐξειδικευμένη σημασία τοῦ ὄρου) καί τό δεύτερο τήν *οἰκονομία*. Ἁίδια αὐθυπαρξία τῶν τριῶν ὑποστάσεων μέ συναΐδιες σχέσεις ἀφενός, καί παρουσία τῆς Τριάδας στόν κόσμον μέσω ἐνεργειῶν ἀφετέρου, ἀποτελοῦν τή μία καί μοναδική πραγματικότητα. Τό δόγμα, πού ἐκφράζει αὐτή τήν ἀλήθεια καί τήν πραγματικότητα, ποτέ δέν ἀπομονώθηκε ἀπό τή δοξολογική καί λειτουργική ζωή. Γι' αὐτό καί οἱ φιλοσοφικοί ὄροι ἔχουν πάντοτε στό ἐκκλησιαστικό κλίμα ἓνα «ἐνσαρκο» περιεχόμενο.

Σέ μακρά ἐξέλιξη, ἀνάμεσα σέ διαμάχες πολιτικές καί ἱστορικές κακοήθειες, τό τριαδικό δόγμα, ἐκτός ἀπό *πίρα* ζωῆς, ἀπαρτίστηκε σέ ἀποσαφηνισμένη θεωρητική διδασκαλία μέ μεταπλασμένους φιλοσοφικούς ὄρους. Μέ τή θεολογία τοῦ Μ. Ἀθανασίου καί τή ρωμαλέα συμβολή τῶν Καππαδοκῶν καί τῶν μετέπειτα θεολόγων ἔγινε ἡ ἀποσαφήνιση καί ἡ καθιέρωση τῶν ὄρων *οὐσία* καί *φύση*, *πρόσωπο* καί *ὑπόσταση*. Οὐσία καί φύση καθιερώθηκαν ὡς ἔννοιες ταυτόσημες, πού σημαίνουν μιᾶ καί τήν ἴδια κοινή πραγματικότητα. Πρόσωπο κα ὑπόσταση καθιερώθηκαν ἐπίσης ὡς ἔννοιες ταυτόσημες, πού σημαίνουν τό ἰδιαίτερο πράγμα, τήν ἰδιαιτερότητα ὡς ἀτομικότητα. Αὐτές οἱ καθιερώσεις στό χῶρον τῶν θεολογικῶν ἐρίδων καί συζητήσεων δέν ἦταν αὐτονόητες, ἀλλά προξένησαν οὐκ ὀλίγους ἀγῶνες, ὥσπου νά παρουν τήν τελική τυποποίησή τους. Ἡ αἰδία σχέση τῶν τριῶν

προσώπων ή υποστάσεων αποσαφηνίζεται υπό τό πρίσμα τριῶν βασικῶν προϋποθέσεων· αἴτιο τοῦ τρόπου ὑπαρξης τῆς Ἁγίας Τριάδας καθ'αυτῆς εἶναι μόνο τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ Πατέρα, ὁ ὁποῖος γεννᾷ τόν Υἱό καί ἐκπορεύει τό Ἅγιο Πνεῦμα. Ὁ Θεός Πατέρας, λοιπόν, εἶναι τό αἴτιο τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατά τίς υποστάσεις τους, ἐπομένως καί κατά τήν οὐσία καί τήν ἐνέργεια. Ὅμως οἱ τρεῖς υποστάσεις εἶναι συναΐδιες, μέ ἄλλα λόγια συνυπάρχουν αἰδίως στήν *ἐκφανση* (ἢ *αὐτέκφανση*) τῆς μιᾶς οὐσίας καί τῆς μιᾶς ἐνέργειας. Ἐπομένως ἔχουμε τίς ἑξῆς προϋποθέσεις: 1) Ἕνα καί μοναδικό αἴτιο, τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ Πατέρα, 2) *ταυτότητα* οὐσίας καί ἐνέργειας (τά τρία πρόσωπα εἶναι ὁμοούσια), καί 3) *διάκριση* τῶν τριῶν προσώπων. Τούτη ἡ διάκριση δέν σημαίνει διαίρεση κατά τά δεδομένα τῆς κτιστῆς πραγματικότητας· στή θεολογική γλώσσα λέγεται ἑτερότητα: ἄλλος ὁ Πατέρας, ἄλλος ὁ Υἱός καί ἄλλος τό Ἅγιο Πνεῦμα.

Ἐτσι τό μοναδικό αἴτιο, ἡ *ταυτότητα* οὐσίας καί ἐνέργειας, καί ἡ *ἑτερότητα* τῶν προσώπων περιγράφουν τήν τρισυπόστατη μονάδα. Ὁ τριαδικός Θεός εἶναι μονάδα, γιατί ἕνα εἶναι τό αἴτιο, μία ἡ οὐσία καί μία ἡ ἐνέργεια· καί εἶναι τριαδικός κατά τίς υποστάσεις, γιατί ὑπάρχει ἡ ἑτερότητα τῶν υποστάσεων. Ὁ Πατέρας εἶναι *ἀγέννητος*, ὁ Υἱός *γεννητός* καί τό Πνεῦμα *ἐκπορευτό*, ἡ *πρόβλημα* κατά τό Γρηγόριο Θεολόγο. Οἱ τρεῖς αὐτές ιδιότητες λέγονται *ὑποστατικές* (ἢ *ὑποστατικά προσόντα*), καί εἶναι μεταξύ τους ἀμεταβίβαστες καί ἀκοινωνήτες· κάθε ιδιαίτερο προσόν ἀνήκει στήν ιδιαίτερεν ὑπόσταση, καί ὑπάρχει μονάχα ἡ ἑτερότητα τῶν υποστάσεων. Ὁ Πατέρας εἶναι *ἀγέννητος* καί *ἄχι γέννημα* μήτε *πρόβλημα*· ὁ Υἱός εἶναι *γέννημα* καί *ἄχι ἀγέννητος* μήτε *πρόβλημα*· καί τό Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι *πρόβλημα* καί *ἄχι ἀγέννητο* μήτε *γέννημα*. Οἱ τρεῖς υποστάσεις ὁμως, ὡς ὁμο-

ούσιες, συναΐδιες και ἄκτιστες, κοινωνοῦν κατά τήν ταυτότητα ἢ τήν κοινότητα τῆς μιᾶς οὐσίας και τῆς μιᾶς ἐνέργειας. Ὡς πρὸς τὴ σχέση τῆς Ἁγίας Τριάδας πρὸς τὴ δημιουργία, δηλαδή τὴν κτίση και τὴν ἱστορία, τὰ πρόσωπα διακρίνονται ὡς πρὸς τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν ἔργων ποῦ ἐπιτελοῦν στήν ἱστορία τῆς οἰκονομίας, και ἔχουν κοινή βούληση και ἐνέργεια. Ὁ Πατέρας πάντοτε εἶναι ἡ προκαταρκτική αἰτία, ὁ Υἱὸς φανερώνει και πραγματοποιῶναι τὸ ἔργο τῆς οἰκονομίας, και τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τελειῶναι τοῦτο τὸ ἔργο. Κοινή βούληση και ἐνέργεια ἔχουν και τὰ τρία πρόσωπα²³.

23. Ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας και τὴ μεταξύ τους σχέση βλ. ἐνδεικτικά Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 3.9 PG 26, 340B: «Τὰ μὲν γὰρ ἄλλα πάντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ὑπέστη διὰ τοῦ Υἱοῦ και πολλὴν ἔχει τῆ φύσει τὴν διάστασιν· αὐτὸς δὲ ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐστι φύσει και ἀληθινὸν γέννημα». *Ἐπιστολὴ 1 πρὸς Σεραπίωνα* 30 PG 26, 597C: «Ἄθεός ἐστιν ὁ διαιρῶν τὸν Υἱὸν ἀπὸ τοῦ Πατρὸς και τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον και εἰς κτίσμα κατασπῶν». Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός 3* PG 36, 76B: «Μονὰς ἀπ' ἀρχῆς εἰς δυάδα κινήθεισα μέχρι Τριάδος ἔστη». PG 36,70C. *Λόγος 25* PG 35,1221B. Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εὐνομίον 2* PG 29,593C-572B-597A-641B. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίον 2* PG 45,533A: «... μία γὰρ θεότης ἐν Πατρὶ τε και Υἱῷ και Πνεύματι Ἁγίῳ· διὰ τοῦτο γίνεται μεσίτης ἀπαξ ὁ Κύριος, Θεοῦ και ἀνθρώπων, συνάπτων τὸν ἀνθρώπον δι' ἑαυτοῦ τῆ θεότητι». *Πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες ἐν τῇ θεότητι οὐ φάμεν τρεῖς θεούς* PG 45, 180C: «Ἐπὶ δὲ τῆς Ἁγίας Τριάδος οὐχ οὕτως· ἐν γὰρ πρόσωπον και τὸ αὐτὸ τοῦ Πατρὸς ἐξ οὗπερ ὁ Υἱὸς γεννᾶται και τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκπορεύεται. Διὸ δὴ και κυρίως τὸν ἕνα αἴτιον μετὰ τῶν αὐτοῦ αἰτιατῶν ἕνα Θεὸν φάμεν τεθαρηρότως, ἐπειδὴ και συνυπάρχει αὐτοῖς». Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων 2,7* PG 3, 645B: «... ὅτι μὲν ἐστι πηγαία θεότης ὁ Πατήρ, ὁ δὲ Ἰησοῦς και τὸ Πνεῦμα τῆς θεογόνου θεότητος, εἰ οὕτω χρή φάναι, βλαστοὶ θεόφυτοι, και οἶον ἀνθη και ὑπερούσια φῶτα, πρὸς τῶν ἱερῶν λόγιων παρελήφαμεν». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ τῶν δύο τοῦ Χριστοῦ φύσεων* PG 91, 145B: «Οἶον ἐπὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, ταυτότης μὲν ἐστιν οὐσίας· ἑτερότης δὲ προσώπων· μίαν γὰρ οὐσίαν ὁμολογοῦμεν, τρεῖς δὲ ὑποστάσεις». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1,8* PG 94, 817B: «Κατὰ μὲν οὖν τὸ πρῶτον σημαινόμενον κοινωνοῦσιν αἱ τρεῖς τῆς Ἁγίας Τριάδος ὑπέρθει ὑποστάσεις (ὁμοούσιοι γὰρ και ἄκτιστοι ὑπάρ-

4. Αΐδια αὐτέκφανση καὶ οἰκονομικὴ κίνηση

Ὁ ἀπρόσιτος κατὰ πάντα βιβλικὸς καὶ ἐκκλησιαστικὸς Θεὸς φανερῶνεται στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία μέσω τῆς φωτεινῆς του δόξας. Βιβλικά καὶ πατερικά κείμενα ὡς Ὑπομνήματα μιᾶς ἱστορικῆς συνέχειας περιγράφουν τούτη τὴ δόξα τοῦ Θεοῦ με εἰκόνες καὶ ὑψηλοὺς τεχνικοὺς ὁρους. Κατὰ τὰ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἄκρως παραστατικὲς εἰκόνες παρουσιάζουν τὸν ἀπρόσιτο Θεὸ νὰ γίνεται τόπος τῆς ἀγαθότητάς του, ὡς δόξας καὶ φωτός. Τοῦτο ἀποτελεῖ μιὰ παραχώρηση καὶ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ, τόσο ὡς πρὸς τὴ θεία προσφορά, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἰκάνωση τοῦ ἀνθρώπου μέσω ῥωγμῶν ἢ περασμάτων ἢ ἐσόπτρων νὰ δεῖ τὴ μεταμορφωτικὴ καὶ φωτοδοτικὴ δόξα²⁴. Σ' αὐτὸ τὸ ἀπρόσιτο καὶ σ' αὐτὴ τὴ φανέρωση ἐδράζεται ἡ ἀποκάλυψη καὶ τὸ σχῆμα τοῦ τριαδικοῦ δόγματος. Ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, οἱ προϋποθέσεις εἶναι κατεξοχὴν ἱστορικῆς. Ἡ παράδοση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς

χουσι), κατὰ δὲ τὸ δεύτερον σημαϊνόμενον οὐδαμῶς (μόνος γὰρ ὁ Πατὴρ ἀγέννητος)».

24. Βλ. ἐνδεικτικὰ χαρακτηριστικῆς βιβλικῆς παραπομπῆς, Ἔξοδ. 33,19-23: «Καὶ εἶπεν· ἐγὼ παρελεύσομαι πρότερός σου τῆ δόξῃ μου καὶ καλέσω ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου Κύριος ἐναντίον σου· καὶ ἐλεήσω ὃν ἂν ἐλεῶ, καὶ οἰκτιρήσω ὃν ἂν οἰκτιρῶ. Καὶ εἶπεν· οὐ δυνήσῃ ἰδεῖν μου τὸ πρόσωπον· οὐ γὰρ μὴ ἴδῃ ἄνθρωπος τὸ πρόσωπόν μου καὶ ζήσεται. Καὶ εἶπεν Κύριος· ἴδου τόπος παρ' ἐμοί, στήση ἐπὶ τῆς πέτρας· ἤνικα δ' ἂν παρέλθῃ μου ἡ δόξα, καὶ θήσω σε εἰς ὀπὴν τῆς πέτρας καὶ σκεπάσω τὴ χειρὶ μου ἐπὶ σέ, ἕως ἂν παρέλθῃ· καὶ ἀφελῶ τὴν χεῖρα, καὶ τότε ὄψῃ τὰ ὀπίσω μου, τὸ δὲ πρόσωπόν μου οὐκ ὀφθῆσεται σοι». Ἰω. 1,18: «Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε· μονογενὴς Θεὸς ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς, ἐκεῖνος ἐξηγήσατο». Ἰω 8,38: «Ἄ ἐγὼ ἑώρακα παρὰ τῷ Πατρὶ λαλῶ· καὶ ὑμεῖς οὖν ἀηκούσατε παρὰ τοῦ Πατρὸς ποιεῖτε». Α' Κορινθ. 13,12: «Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον».

τό ἀπρόσιτο τοῦ Θεοῦ ἐντάσσει στή *θεολογία* (μέ εἰδική σημασία τοῦ ὄρου) καί τή φανέρωση τῆς δόξας στήν *οἰκονομία*. Ἔτσι κατά τίς προϋποθέσεις αὐτές μποροῦμε νά κάνουμε διάκριση μεταξύ *αἰδίας* καί *οἰκονομικῆς Τριάδας*, χωρίς τούτη ἡ διάκριση νά σημαίνει, φυσικά, διάσπαση τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ! Ἀπεναντίας, ἡ αἰδία ἐνδοτριαδική κίνηση τῶν προσώπων καί ἡ οἰκονομική φανέρωση τῆς Τριάδας στόν κόσμο ἀποτελοῦν τό ἀπολύτως βασικό σχῆμα, πού περιγράφει τό τριαδικό δόγμα. *Μέ ἄλλα λόγια, κατά τά βιβλικά καί πατερικά δεδομένα, δέν θά ὑπῆρχε Τριάδα, χωρίς τή διάκριση ἀνάμεσα στόν κατά πάντα ἀπρόσιτο Θεό καί τή φωτοδοτική φανέρωσή του στήν κτίση καί τήν ἱστορία*. Τά τρία *ὑπερούσια φῶτα* (Φῶς ὁ Πατέρας, Φῶς ὁ Υἱός καί Φῶς τό Ἅγιο Πνεῦμα) φωτίζουν ὀλάκερη τή δημιουργία μέ τή δόξα τῆς βασιλείας, ἡ ὁποία οὐσιώνει, ζωοποιεῖ, λογοποιεῖ καί θεώνει τά πάντα κατά τή δεκτικότητά τους. Τοῦτο σημαίνει ὅτι μόνο τά λογικά ὄντα, λόγου χάρη, μποροῦν κατά τή δεκτικότητά τους, ὄχι μόνο νά οὐσιώνονται, ἀλλά καί νά ζωοποιοῦνται, καί νά λογοποιοῦνται καί νά θεώνονται²⁵.

Ἐπομένως ἡ ἐξέλιξη στήν παράσταση καί τή διατύπωση τοῦ τριαδικοῦ δόγματος κινεῖται πάντοτε στήν ἴδια ἀλήθεια καί στίς ἴδιες προϋποθέσεις. Θά μποροῦσε κανεῖς νά ὑπο-

25. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί θείων ὀνομάτων* 4,4 PG 3, 697C-700A. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περί διαφόρων ἀποριῶν* PG 91,180BC. Γρηγορίου Παλαμά Ἀντιρρητικός 5, στή σειρά Π. Χρήστου, Γρηγορίου Παλαμά συγγράμματα, τόμος Γ', Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 375: «Τά μὲν οὖν τῆς οὐσιοποιουῦ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ μετέχει μόνης, εἰ καί διὰ ταύτης ὄλου τοῦ Θεοῦ μετέληφεν, ἀλλ' οὐχί καί τῆς ζωοποιουῦ· τὰ δὲ καί τῆς ζωοποιουῦ, ἀλλ' οὐχί καί τῆς σοφοποιουῦ· τὰ δὲ καί ταύτης πρὸς ταῖς ἄλλαις. Μόνοι δὲ οἱ τῆν ἑαυτῶν τετηρηκότες τάξιν ἄγγελοι καί ὄσοι τῶν ἀνθρώπων ἐπανῆλθον εἰς τὸ δεδομένον τοῖς λογικοῖς ἄνωθεν ὑπερφυῆς ἀξίωμα καί τῆς θεοποιουῦ ἐνεργείας καί χάριτος μεταλαγχάνουσιν αὐτοῦ τοῦ θείου καί ἀπορρήτου φωτισμοῦ».

στηρίζει ότι ως τό Μ. Ἀθανάσιο καί ἐφεξῆς δέν γίνεται σαφῆς καί ὀλοκληρωμένη διάκριση μεταξύ αἰδίας καί οἰκονομικῆς Τριάδας. Ὅμως ἕνας τέτοιος ἰσχυρισμός εἶναι ἐσφαλμένος καί παραπλανητικός. Ἡ διάκριση γίνεται ἐξάπαντος, ἀλλά κατὰ τὰ δεδομένα καί τίς διδακτικῆς ἀπαιτήσεις τοῦ τότε περιβάλλοντος. Ἔτσι μπορεῖ κανεῖς ἄνετα νά ἐντοπίσει τούτη τή διάκριση σέ εἰκονικῆς καί ἀπλῆς παραστάσεις, ἀκόμη καί κυρίως στό βιβλικό χῶρο. Καί οἱ παραστάσεις αὐτές μποροῦσαν νά ἐξυπηρετήσουν ἄριστα διδακτικούς καί ἀμυντικούς στόχους τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τή συγκεκριμένη ἐκείνη ἐποχή. Ἔτσι, δέν εἶναι διόλου σπάνιο τό γεγονός ἱστορικοδογματικοί νά πλανῶνται ὡς πρός τίς ἐκτιμήσεις τους καί νά λένε ὅτι πρῖν ἀπό τό Μ. Ἀθανάσιο ἢ δέν ὑπῆρχε ἀπαρτισμένη διδασκαλία περὶ τοῦ τριαδικοῦ δόγματος ἢ οἱ παραστάσεις ἦταν βεβαρημένες μέ ὑποπτα καί αἰρετικά στοιχεία. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα ὅτι τέτοιοι ἰσχυρισμοί προέρχονται ἀπό τό τραγικό λάθος, μέ γυαλιά μιᾶς μεταγενέστερης καί ἐξελιγμένης διδασκαλίας, μέ διαφορετικούς ἀποσαφηνισμένους ὄρους, νά κρίνονται προγενέστερες καταστάσεις, πού αὐτονοήτως δέν μποροῦν νά καθορίζονται ἀπό δεδομένα κατοπινῶν ἀναγκῶν. Πρῖν ἀπό τήν Α' οἰκουμένην σύνοδο τοῦ 325, λόγου χάρι, οἱ Ἀπολογητές, οἱ Ἀλεξανδρινοί καί ὁ ἴδιος ἀκόμη ὁ Εἰρηναῖος ἀποκαλώντας τόν Υἱό *λόγο, σοφία, δύναμη καί ἐνέργεια* τοῦ Πατέρα, δέν διευκρινίζουν ποῦ ἀναφέρονται αὐτοί οἱ ὄροι, ἄν δηλαδή ἀφοροῦν τήν αἰδία ἢ τήν οἰκονομική Τριάδα. Στήν προκειμένη περίπτωση δέν ὑφίσταται κανένα πρόβλημα, ἀφοῦ δέν εἶχε κἀν τεθεῖ καταρχήν ἕνα τέτοιο θέμα, πού ἀργότερα θά ἀνέκυπτε ἐξαιτίας τῶν μεγάλων αἰρέσεων τοῦ 4^{ου} αἰώνα. Μελετώντας κανεῖς προσεκτικά τὰ κείμενα τῶν Ἀπολογητῶν, τῶν Ἀλεξανδρινῶν καί ἄλλων ἀντιλαμβάνεται κάθε φορά τή σωστή χρῆση τῶν ὄρων. Τό ἴδιο ἰσχύει ἐπίσης γιά τή διδα-

σκαλία θεολόγων περί *ύποταγής* τοῦ Υἱοῦ στόν Πατέρα (subordinatio). Καμιά αίρετική απόκλιση δέν ύπήρχε, άφού οί έν λόγω θεολόγοι μέ τή διαφοροποίηση αύτή ήθελαν νά άποκρούσουν τήν επικίνδυνη τριαδική αίρεση τοῦ μοναρχιανισμού. Ἐλλωστε ό δρος *ύποταγή* τοῦ Χριστοῦ εἶναι καθαρό γέννημα τῆς βιβλικῆς διδασκαλίας²⁶.

Αὐτό, λοιπόν, πού κατά τούς πρώτους χριστιανικούς αἰώνες ήταν κατά τό έφικτό αὐτονόητα ζωντανό –*ή ζωή καί τό κάλλος ύπάρχουν, δέν άποδεικνύονται*–, τό δτι, δηλαδή, από τό ένα μέρος ό Θεός εἶναι άπρόσιτος κατά πάντα, ριζικά άνόμιος από ό,τι ολάκερος ό κόσμος, καί από τό άλλο ή φωτοδοτική του δόξα φανερώνεται στήν κτίση καί τήν ιστορία –καταπώς άλλωστε μέ άπαράμιλλο εἰκονικό τρόπο παριστάνεται σέ πλείστα όσα κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς–, από τίς άρχές τοῦ 4ου αἰώνα, άρχισε νά άμφισβητεῖται μέ τόν τόνισμό τῆς ήθικῆς σχέσης Θεοῦ καί κόσμου καί μέ τόν ταυτόχρονο έξοστρακισμό τῆς ενεργειακῆς σχέσης Θεοῦ καί κόσμου· όποτε οί θεολόγοι, όπως καταρχήν ό Μ. Ἄθανάσιος, κάνουν τήν περιώνυμη διάκριση μεταξύ *αἰδίας καί οἰκονομικῆς Τριάδας*. Ἐτσι μόνο διασώζεται ή άμεση ενεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου· γι' αὐτό ό Υἱός δέν μπορεῖ νά εἶναι κτίσμα, πράγμα πού ισχύει καί γιά τό Ἅγιο Πνεῦμα. Γιατί, άν ό Υἱός καί Λόγος καί τό Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι κτίσματα, τότε ό άπρόσιτος Θεός δέν επικοινωνεῖ άμεσα καί ενεργειακά ό ἴδιος μέ τόν κόσμο, αλλά μέσω κτισμάτων²⁷. Ἐξοῦ καί

26. Λεπτομέρειες γιά τό πρόβλημα αὐτό, πού άφορᾷ κυρίως τή νεότερη ιστορικοδογματική έρευνα βλ. στους δύο τόμους τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Μαρσοῦκα.

27. Μ. Ἄθανασίου, *Περί τῆς ενανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 17 PG 25,125AB: «...έκτός μέν έστι τοῦ παντός κατ' οὐσίαν, έν πᾶσι δέ έστι ταῖς έαυτοῦ δυνάμεσι, τᾶ πάντα διακοσμῶν, καί εις πάντα έν πᾶσι τήν έαυτοῦ πρόνοιαν έφαπλῶν, καί εκαστον καί πάντα όμοῦ ζωοποιῶν». Κατά Ἄρειανῶν 1,8 PG 26,28A: «Πῶς δέ οὐκ, άντικρυς άγνοήσας τήν εκ τοῦ Πατρός

ή ἄκρως χαρακτηριστική διάκριση κτιστοῦ καί ἀκτίστου, περὶ τῆς ὁποίας ὁ ἔπαρκής λόγος στὸν οἰκεῖο τόπο. Ἐπομένως τριαδικός Θεός σημαίνει ἀφενός τὸ ἀπρόσιτο κατὰ πάντα αὐτοῦ, καὶ ἀφετέρου τὴν ἄμεση, βουλευτική καὶ ἐνεργειακή φανέρωσή του στὸν κόσμο μέσω τῆς φωτεινῆς του δόξας. Ἐδῶ νὰ παρενθέσω ὅτι σύγχρονοι βιβλικοί καὶ ἄλλοι θεολόγοι, ὀρθόδοξοι καὶ ἑτερόδοξοι, ἐρμηνεύοντας βιβλικά κείμενα μὲ ἠθικές καὶ ἠθικίζουσες παραστάσεις, προβάλλουν συγκεκαλυμμένα καὶ ἐνίοτε ἀσύνειδα τὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου, πού σημαίνει ἄρνηση τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, ὡς τοῦ Ζωντανοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία αὐτοπροσώπως! Καὶ καμία ἀντίρρηση: διαλέγετε καὶ παίρνετε· ἀλλὰ νὰ ξέρουμε τί λέμε καὶ τί ὑποστηρίζουμε ἐπιστημονικά!

Ἀπὸ τὸ Μ. Ἀθανάσιο καὶ ἐφεξῆς, λοιπόν, τούτη ἡ διάκριση μεταξύ αἰδίας καὶ οἰκονομικῆς Τριάδας ἐπιβάλλεται ἄκρως κυριαρχικά στὴ θεολογική σκέψη τῶν πατέρων, καὶ ἔτσι κατοχυρώνονται καὶ ἐξασφαλίζονται τὰ βασικά δόγματα τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ, τοῦ εἶδους τῆς σωτηρίας, τοῦ ἔργου τῆς θείας βασιλείας *ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς*, κτλ. κτλ. Ὁ τριαδικός Θεός εἶναι Ζῶν καὶ κινούμενος. Καὶ τούτη ἡ κίνηση ὑπάρχει αἰδία καὶ ἀδαπάνητα. Ἡ ἀρειανική αἵρεση, κατὰ τὸ Μ. Ἀθανάσιο λόγου χάρι, σημαίνει ἄρνηση ὄχι μόνο τῆς αἰδίας κίνησης –ὁπότε ἡ θεία οὐσία θά ἦταν ἔρημη, μὴ καρπογόνος, πηγὴ στέρια–, ἀλλὰ καὶ τῆς δημιουργικῆς καὶ βουλευτικῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ κτιστός κρίκος, δηλαδή ὁ Υἱός ὡς κτίσμα, θά συνέδεε Θεό καὶ κόσμο. Ἐξοῦ καὶ ἡ ἠθική καὶ ὄχι ἄμεση καὶ ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καὶ κόσμου.

τοῦ Υἱοῦ γνησίαν καὶ ἀληθινὴν γέννησιν, πλανηθήσεται καὶ περὶ τῆς ἐνσάρκου παρουσίας αὐτοῦ;». *Ἐπιστολὴ 1 Πρὸς Σεραπίωνα* 30 PG 26, 597C. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός* 4 PG 36, «...καὶ γνώσης τίς μὲν φύσεως λόγος, τίς δὲ οἰκονομίας». *Λόγος 45 Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα* PG 36,628C: «Ταῦτά μοι περὶ Θεοῦ πεφιλοσοφήσθω τανῦν. Οὐδὲ γὰρ ὑπὲρ ταῦτα καιρός, ὅτι μὴ θεολογία τὸ προκείμενον ἡμῖν, ἀλλ' οἰκονομία».

Αυτόκραντη, όμως, και *αίδια κίνηση* στην Τριάδα σημαίνει ετερότητα υποστάσεων, τοῦ Πατέρα ὡς *ἀγέννητου*, τοῦ Υἱοῦ ὡς *γεννήματος* καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς *προβλήματος*. Ἡ μονάδα ἐξάλλου σημαίνεται μέ τό ἕνα αἷτιο τοῦ τρόπου ὑπαρξης τῶν υποστάσεων τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πού εἶναι ὁ Πατέρας, μέ τή μιά κοινή οὐσία καί μέ τή μιά κοινή ἐνέργεια τῶν τριῶν υποστάσεων. Στήν οικονομική φανέρωση τῆς Ἁγίας Τριάδας στόν κόσμο, μέ τήν κοινή βούληση καί ἐνέργεια, ἡ ετερότητα τῶν υποστάσεων σημαίνεται μέ τά διαφορετικά ἔργα τους: 1) προκαταρκτική αἰτία πάντοτε ὁ Πατέρας, πού *εὐδοκεῖ*, 2) πραγμάτωση τοῦ ἔργου τῆς φανέρωσης καί τῆς σωτηρίας ἀπό τόν Υἱό, πού *αὐτοῦργεῖ*, καί 3) ἀγιαστική τελείωση αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἀπό τό Ἅγιο Πνεῦμα, πού *συνεργεῖ*. Γιά τήν ἀκριβή ἐρμηνεία τοῦ τριαδικοῦ δόγματος σέ τοῦτο τό σημεῖο ἀπαιτεῖται προσοχή οὐκ ὀλίγη, γιά νά μή γίνονται σύγχρονοι ἀκροβατισμοί τῆς διανοίας, πού τελικά ἐκθέτουν τή θεολογική διανόηση τῶν ἡμερῶν μας. Πρῶτα πρῶτα πρέπει νά τονίσει κανεῖς μέ ἔμφαση ὅτι οἱ πατέρες περιγράφοντας τίς αἰδίες σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας ἦταν ἄκρως λιτοί καί μέ ἕνα στόχο· νά μποῦν φραγμοί στίς αἰρετικές καί διανοητικές προσβολές, καί πέραν τούτου οὔ. Ἡ θεολογική τους σκέψη ἐντούτοις εἶναι πλούσια στήν περιγραφή τῆς οικονομικῆς φανέρωσης τῆς Ἁγίας Τριάδας μέ τό συντελούμενο ἔργο στήν πορεία τῆς ἱστορίας. Τονίζουν τά διαφορετικά ἔργα καί τήν κοινή βούληση καί ἐνέργεια τῶν τριῶν προσώπων. Πάντοτε ὁ Πατέρας νοεῖται ὡς τό μοναδικό αἷτιο ὄχι μόνο τοῦ τρόπου ὑπαρξης τῶν δύο ἄλλων προσώπων, ἀλλά καί τῆς οὐσίας καί τῆς ἐνέργειας. Ἔτσι ἐνῶ τά ὑποστατικά προσόνα (ἀγέννητο, γεννητό, πρόβλημα) εἶναι ἀκοινωνήτα καί ἀμεταβίβαστα, ἡ οὐσία καί ἡ ἐνέργεια εἶναι κοινά γνωρίσματα. Ἐπομένως ἡ προκαταρκτική αἰτία κατά τήν *αἶδια Τριά-*

δα είναι άλλο πράγμα, και άλλο πράγμα κατά τήν οικονομική Τριάδα. Γι' αυτό ο σαρκούμενος Υιός χρίεται με τήν προκαταρκτική ενέργεια του Πατέρα, αλλά και ο ίδιος ο Υιός είναι ο χρίων και ο χριόμενος· χρίει τήν ανθρωπότητα ως Θεός και χρίεται ο ίδιος ως άνθρωπος, συνεργούντος του Ἁγίου Πνεύματος, ἀφοῦ κοινή εἶναι ἡ βούληση καί ἡ ἐνέργεια τῶν τριῶν προσώπων²⁸.

28. Μ. Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν* 2,2 PG 26,149C: «Εἰ δέ μὴ καρπογόνος ἐστὶν αὐτὴ ἡ θεία οὐσία, ἀλλ' ἔρημος, κατ' αὐτούς, ὡς φῶς μὴ φωτίζων καὶ πηγὴ ξηρά, πῶς δημιουργικὴν ἐνέργειαν ἔχειν αὐτὸν λέγοντες οὐκ αἰσχύνονται; Καὶ ἀναιροῦντες δὲ τὸ κατὰ φύσιν, πῶς τὸ κατὰ βούλησιν προηγεῖσθαι θέλοντες οὐκ ἐρυθριῶσιν;». «Ἐπερ ἀναβέβηκε δὲ τῆς βουλῆσεως τὸ πεφικέναι καὶ εἶναι αὐτὸν Πατέρα τοῦ ἰδίου Λόγου. Εἰ τοίνυν τὸ πρότερον, ὅπερ ἐστὶ τὸ κατὰ φύσιν, οὐχ ὑπῆρξε κατὰ τήν ἐκείνων ἀνοίαν, πῶς τὸ δεύτερον, ὅπερ ἐστὶ κατὰ βούλησιν, γένοιτ' ἄν; Πρότερον δὲ ἐστὶν ὁ Λόγος καὶ δεύτερον ἡ κτίσις». 2,80 PG 26, 316C: «Αὕτη μὲν γὰρ ἡ Σοφία κτίζουσα καὶ δημιουργὸς ἐστὶν, ὃ δὲ ταύτης τύπος ἐγκτίζεται τοῖς ἔργοις, ὡς περ καὶ τῆς εἰκόνας τὸ κατ' εἰκόνα. Ἀρχὴν δὲ ὁδῶν λέγει, ἐπειδὴ ἡ τοιαύτη σοφία ἀρχὴ τις καὶ ὡς περ στοιχειώσις τῆς ἐπὶ Θεὸν γνώσεως γίνεται». Βλ. *Παροιμ.* 8,22. Ἡ ἐνασχόληση μὲ αὐτὸ τὸ χωρίο καταλαμβάνει σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ δεύτερο λόγο *Κατὰ Ἀρειανῶν*. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός* 4 PG 36,132B: «Χριστὸς διὰ τὴν θεότητα· αὕτη γὰρ ἡ χρίσις τῆς ἀνθρωπότητος, οὐκ ἐνεργεῖα κατὰ τοὺς ἄλλους χριστοὺς ἀγιάζουσα, παρουσία δὲ ὄλου τοῦ χριόντος· ὁ αὐτὸς οὖν ἢ τε χρίσις καὶ ὁ χρίων ἦν, ἢ τε θέωσις καὶ ὁ θεοποιῶν· δι' ἑαυτοῦ ἔχρισεν ὡς ἠθέλησε τὸ ἡμέτερον φύραμα, δι' ἄφατον φιλανθρωπίας πέλαγος». Γρηγορίου Παλαμά, *Πρὸς Ἀθανάσιον Κυζίκου*, στή σειρά Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμά συγγράμματα, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 435-36: «Ἀλλὰ καὶ ὁ παρ' Ἀκινδύνου συκοφαντηθεὶς θεολόγος τοῦτο διδασκᾷ, γράφων κατὰ τῶν μίαν φύσιν ἐπὶ Χριστοῦ κακῶς δογματιζόντων· τὸ Χριστὸς ὄνομα τῆς ὑποστάσεως λέγομεν, οὐ μονοτρόπως λεγόμενον, ἀλλὰ τῶν δύο φύσεων ὑπάρχον σημαντικόν· αὐτὸς γὰρ ἑαυτὸν ἔχρισε, χρίων μὲν ὡς Θεὸς τὸ σῶμα τῆς θεότητι αὐτοῦ, χριόμενος δὲ ὡς ἄνθρωπος· αὐτὸς γὰρ ἐστὶ τοῦτο κάκεινο· χρίσις δὲ ἡ θεότης τῆς ἀνθρωπότητος». Μ. Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* PG 32,184C: «Ὅταν μὲν τὴν αὐτοῦ οἰκείαν ἐννοῶμεν ἀξίαν, μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ θεωροῦμεν, ὅταν δὲ τὴν εἰς τοὺς μετόχους ἐνεργουμένην χάριν ἐνθυμηθῶμεν ἐν ἡμῖν εἶναι λέγομεν». Μαξίμου

Όλα τὰ ἀνωτέρω τονίζονται μέ ἔμφαση –καί μέ κάποιες αὐτονόητες καί χρήσιμες ἐπαναλήψεις, ὅπως σέ ἔργα μέ διήκουσα ἔννοια–, ἐπειδή σήμερα ἔχει εἰσβάλει ὡς λύμη πρωτοτυπίας μιά διάσπαση αὐτῆς τῆς τριαδοκεντρικότητας, ἢ ὁποία (τριαδοκεντρικότητα) δέν εἶναι κατά βάση τίποτα ἄλλο παρά ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας καί τῆς σωτηρίας μέσω τῆς θείας βασιλείας· ἔτσι ὁμως μέ τή διάσπαση ἐμφανίζονται συστήματα πότε πατρομονισμοῦ, πότε χριστομονισμοῦ καί πότε πνευματομονισμοῦ, ὅπως κίολας εἰπώθηκε πρωτύτερα, καί μέ περισσότερες λεπτομέρειες στούς δύο τόμους τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Μαρτσούκα. Ὅπως καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα, δταν διαβάζει μέ προσοχή τὰ οἰκεία βιβλικά καί πατερικά κείμενα, καί μελετᾷ τό λειτουργικό πλοῦτο τῆς Ἐκκλησίας, μέγας εἶναι ὁ κίνδυνος ἀπ' αὐτά τὰ συστήματα τῶν πατρομονιστῶν, χριστομονιστῶν καί πνευματομονιστῶν. Συνειδητά καί μάλλον ἀσύνειδα προσβάλλουν τό ἴδιο τό τριαδικό δόγμα, τήν τριαδοκεντρική ζωή τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας. Καί τοῦτο ἰσχύει γιά ὀρθοδόξους καί ἑτεροδόξους –ὁ τελευταῖος ὁρος ὅπως ἐπιγράφησε νά λέγεται.

Τέλος ὀφείλω νά σημειώσω ὅτι, μόνο ἂν κατανοήσει κανεῖς τήν περιγραφή τοῦ τριαδικοῦ δόγματος καί τῆς τριαδοκεντρικῆς ζωῆς, δηλαδή τήν ἑτερότητα τῶν ὑποστάσεων, τήν προκαταρκτική αἰτία τοῦ Πατέρα καί τήν ταυτότητα οὐσίας καί ἐνέργειας τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, μπορεῖ νά καταλάβει πῶς ὁ Υἱός εἶναι ὁ λόγος, ἡ σοφία, ἡ δύναμη καί ἡ θέληση τοῦ Πατέρα, καί τό Ἅγιο Πνεῦμα ἡ ἐκφαντορική δύναμη τῆς θε-

Ὁμολογητοῦ, *Περί διαφορῶν ἀποριῶν* PG 91,1036C: «Κίνησις οὖν θεότητος ἢ δι' ἐκφάνσεως γινομένη περί τε τοῦ εἶναι αὐτήν καί τοῦ πῶς αὐτήν ὑφρεσῆναι τοῖς αὐτῆς δεκτικοῖς καθέστηκε γνῶσις». *Εἰς τήν προσευχήν τοῦ Πάτερ ἡμῶν* PG 90,892C: «Οὐδ' ὡς ἐξ ἄλλης ἄλλην· οὐ γάρ κατὰ παραγωγῆν ἐκ μονάδος τριάς, ἀγένητος ὑπάρχουσα καί αὐτέκφαντος».

ότητας του Πατέρα, κατά την έκφραση του Ἰωάννη Δαμασκηνού, ὁ ὁποῖος, φυσικά, ἀκολουθεῖ τὴν πατερικὴ γραμμὴ, κυρίως ἀπὸ τὸ Μ. Ἀθανάσιο καὶ ἑφεξῆς²⁹. Καὶ ἔτσι μόνο μπορεῖ νὰ καταλάβει καὶ τὴ διάκριση, πού κάνει ὁ Μ. Ἀθανάσιος, μεταξὺ τῆς γέννησης τοῦ Υἱοῦ ἀπὸ τὸν Πατέρα, ὡς καρποῦ τῆς φύσης –*φύσεως τὸ γεννᾶν*–, καὶ τῆς κτίσης ὡς ἔργου τῆς κοινῆς θέλησης. Ἐπομένως, λέγοντας οἱ Ἀπολογητὲς καὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τὸν Υἱὸ λόγος, σοφία καὶ ἐνέργεια τοῦ Πατέρα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι εἰκονικά γινόταν ἡ διάκριση ἀπρόσιτης αἰδίας Τριάδας καὶ οἰκονομικῆς φανέρωσης τῶν ἐνεργειῶν της, δὲν εἶχαν εἰσαγάγει κανένα εἶδος Ἀρειανισμοῦ. Οἱ ἐν λόγῳ, λοιπόν, θεολόγοι δὲν εἶναι αἰρετικοὶ μήτε καὶ μέ τὰ γυαλιὰ τῆς μεταγενέστερης θεολογικῆς σκέψης. Μὲ λίγα καὶ ἀπλά λόγια: ἡ Ἐκκλησία ἔχει τὴν πείρα τῆς Ἁγίας Τριάδας ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς οἰκονομικῆς φανέρωσής της.

5. Λόγος

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης αὐθεντικῶς καὶ ἐξ ἐφόδου³⁰ πολιτογράφησε τὸν ὄρο Λόγος στὴ βιβλικὴ καὶ θεολογικὴ γλῶσσα, ὀνοματίζοντας τὸ δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας

29. Ἰωάννου Δαμασκηνού, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,12 PG 94,849AB: «...οὐκ ἔστι τῷ Πατρὶ λόγος, σοφία, δύναμις, θέλησις, εἰ μὴ ὁ Υἱός, ὃς ἔστιν ἡ μόνη δύναμις τοῦ Πατρὸς ἢ προκαταρκτικὴ τῆς τῶν πάντων ποιήσεως. Οὗτος ὡς τελεία ὑπόστασις γεννωμένη, ὡς οἶδεν αὐτός, Υἱός ἐστι καὶ λέγεται. Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκφαντορικὴ τοῦ κρυφίου τῆς θεότητος δύναμις τοῦ Πατρὸς, ἐκ Πατρὸς μὲν δι' Υἱοῦ ἐκπορευομένη, ὡς οἶδεν, οὐ γεννητῶς· διὸ καὶ Πνεῦμα Ἅγιον τὸ τελεσιουργὸν τῆς τῶν ἀπάντων ποιήσεως».

30. Ἰω. 1,1-2: «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος. Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν».

Τριάδας, δηλαδή τόν Υιό του Θεού ή τόν Υιό του ανθρώπου των συνοπτικῶν Εὐαγγελιστῶν, ὡς Λόγο. Ὁ δρος αὐτός παραλληλίστηκε ἢ καλύτερα ταυτίστηκε μέ τόν δρο Σοφία τῆς Π. Διαθήκης. Ἐκτοτε σέ μία μακραίωνη δημιουργική πορεία ἀναπτύχθηκε μιὰ ρωμαλέα θεολογία μέ κέντρο τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου, σ' ὅλες τίς ἐκκλησιαστικές ἐκφάνσεις, δηλαδή τίς διδακτικές, ἀπολογητικές, ἀντιαιρετικές, λειτουργικές, ὑμνολογικές κτλ. κτλ. Στήν προκειμένη περίπτωση ὁ ἑλληνικός λόγος, στίς ἀνθρωπολογικές καί κοσμολογικές του διαστάσεις, μεταμορφώθηκε ἄκρως ἀφομοιωτικά στό περιορῶν κλίμα τῆς θεολογίας, πράγμα πού σημαίνει γνήσια καί πρωτότυπη δημιουργία, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἑλληνική ἰδιοφυΐα μεταμορφώθηκε καί μεταπλάστηκε στό χῶρο στής ἀγιογραφίας καί ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐδῶ νά παρενθέσω ὅτι γιά νά συντελεστεῖ τούτη ἡ ρωμαλέα καί δημιουργική προσαρμογή μήτε ὁ Εὐαγγελιστής Ἰωάννης μήτε οἱ μετέπειτα θεολόγοι πατέρες συζητήσαν προβληματιζόμενοι περί τοῦ πῶς θά γινόταν ἡ προσαρμογή, ὅπως συζητοῦν νεότεροι θεολόγοι, ὄλων τῶν Ἐκκλησιῶν, περί τοῦ πῶς θά ἐκσυγχρονίσουν τή χριστιανική διδασκαλία! Φαίνεται καθαρά καί ξεάστερα ὅτι ἡ προσαρμογή εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὑπάρχουσα δυναμική τῆς ζωῆς, καί ἐξάπαντος οἱ ὅποιοι προβληματισμοί καί οἱ ὅποιες συζητήσεις δέν μποροῦν νά διαδραματίσουν τόν πρωτεύοντα ρόλο.

Ἐτσι ἡ πατερική θεολογία μέ τελείως ἀποσαφηνισμένο τρόπο ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἓνας καί μοναδικός Θεός δέν εἶναι ἄλογος, ἐπειδή ὁ Θεός Πατέρας γεννᾷ αἰδία τό Λόγο. Αὐτός ὁ Λόγος ποτέ δέν ἄρχισε νά ὑπάρχει μήτε ποτέ θά παύσει νά ὑπάρχει· δέν εἶναι ἀνυπόστατος, ἀλλά ἐνυπόστατος, τέλειος κατά πάντα καί ζωντανός. Ἀπεναντίας, ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι ἀνυπόστατος καί διαχέεται στόν ἀέρα, ἐπειδή ἐμεῖς εἴμαστε ὄντα κτιστά, ἐξαρτώμενα ἀπό τήν πηγὴ τῆς ζωῆς,

τῆς κίνησης καὶ τῆς ἐνέργειας, ὄντα ἐπίκηρα καὶ εὐδιάλυτα. Ὁ Λόγος γεννᾶται ἀπὸ τὸν Πατέρα, τὸ μόνο αἷτιο, ὡς ἰδιαιτέρη ὑπόστασις, ἐνῶ κατὰ τὴν οὐσία εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν Πατέρα, δηλαδὴ ὁμοούσιος. Ὁ Θεὸς Πατέρας ὡς τὸ μοναδικὸ αἷτιο εἶναι συνάμα καὶ ἀναίτιος καὶ ἀγέννητος. Ἡ θεολογία πάντοτε ἀπλῶς περιγράφει τὸ μυστήριον, καὶ δὲν διανοεῖται νὰ τὸ ἀναλύσει μὲ ἐπιμέρους ἐπιστημονικὲς διακριβώσεις, γιατί τότε δὲν θὰ ἴταν κἀν μυστήριον, ἀλλὰ ἓνα ὁποιοδήποτε κτιστὸ δεδομένο, μικρὸ, ἐπίκηρον καὶ εὐδιάλυτον. Στὴν προκειμένη περιπτωση ἡ θεολογία ἐξαίρει τὴν ἄκτιστη πραγματικότητα πέρα ἀπὸ κάθε γνωστὴ ἀναγκαιότητα ὑφιστάμενη νομοτελειακὰ στὰ κτιστὰ πράγματα. Γι' αὐτὸ ὁ Θεὸς Πατέρας ὀνομάζεται ὡς τὸ μοναδικὸ ἀναίτιο αἷτιο· δὲν προέρχεται ἀπὸ κανένα· μήτε ἔχει τὸ εἶναι ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιον, κατὰ τὴ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ· ἀκόμη δὲν προέρχεται οὔτε ἀπὸ κάτι ἀπὸ ὅσα ἔχει ὁ Θεὸς Πατέρας³¹. Ὁ δογματολόγος ἔχοντας τούτη τὴν περιγραφή τοῦ μυστηρίου, ὀφείλει νὰ εἶναι ἄκρως προσεκτικὸς κἀνοντας λόγο γιὰ ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ, γιατί ἐλευθερία στὴν κτιστὴ πραγματικότητα νοεῖται α) ὡς ὀριακὴ κίνηση τῶν ὄντων, β) ὡς ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἐξαρτήσεις, ποτέ ὁμως ἀπὸ καθορισμένες ἀναγκαιότητες, καὶ γ) ὡς ἐπιλογή στόχων γιὰ τὴν Α καὶ Β πραγμάτωσι. Ἐτσι ὁ Θεὸς Πατέρας, ὅπως ἄλλωστε ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας ὡς ὁμοούσια, εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀναγκαιότητα, καὶ δὲν ἔχει τὸ εἶναι μήτε ἀπὸ τὸν ἴδιον μήτε ἀπὸ ὅποια δικὴ του δυνατότητα –αὐτὸ λέγει ρητῶς ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ἐρμηνεύοντας καὶ ἀκολουθώντας πιστὰ τὴν προηγούμενὴ του παράδοσις–, γιατί, σὲ ἀντίθετη πε-

31. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1,8 PG 94,821CD: «Ὁ μὲν γὰρ Πατὴρ ἀναίτιος καὶ ἀγέννητος (οὐ γὰρ ἔκ τινος· οὐδὲ ἔξ αὐτοῦ τὸ εἶναι ἔχει οὐδέ τι τῶν ὅσα ἔχει, αὐτὸς δὲ μᾶλλον ἔστι ἀρχὴ καὶ αἷτία τοῦ εἶναι καὶ τοῦ πῶς εἶναι φυσικῶς τοῖς πᾶσιν)».

ρίπτωση, τούτο θά σήμαινε ἐξάπαντος ἀναγκαιότητα ἢ καλύτερα ὑποταγή σέ κάποια ἀναγκαιότητα καί ἀποδοχή της. Γι' αὐτό ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός διευκρινίζει καί ἀποσαφηνίζει ρητῶς ὅτι κάνουμε λόγο γιά βούληση τοῦ Θεοῦ, ὄχι ὁμοίως γιά προαίρεση· ὁ Θεός βούλεται, δέν βουλεύεται³². Σέ ἄλλη συνάφεια ὁ ἴδιος θεολόγος πατέρας ἀποκαλεῖ προαιρετικό τό Λόγο, ὅπως καί τό Ἅγιο Πνεῦμα³³, πράγμα πού σημαίνει ὅτι Λόγος καί Ἅγιο Πνεῦμα δέν ὑπόκεινται σέ καμιά ἀναγκαιότητα.

Μέσω τοῦ Λόγου ἀποκαλύπτεται ἡ Ἁγία Τριάδα στόν κόσμο, δηλαδή στήν κτίση καί τήν ἱστορία· τήν ἀπρόσιτη κατ' οὐσία Τριάδα ἀποκαλύπτει ὁ Λόγος κατ' ἐνέργεια σέ μιά ἀκατάπαυστη σχέση μεταξύ Θεοῦ καί ὀλάκερης τῆς δημιουργίας. Μιά ἀσίγαστη δραματική πορεία, ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, σημαδεύεται μέ τή δημιουργία, μέ τά ἐπώδυνα τραύματα τοῦ ἀνθρώπου, τίς ἐπιτυχίες καί ἀποτυχίες του, τή συνάντησή του, εἴτε θέλει εἴτε δέν θέλει, μέ τή θεία παρουσία, τόν ἀνήφορο πρός τήν τελείωση ἐν μέσω πτώσεων καί τήν παράδοσή του στή θεία ἀλήθεια καί ἀγαθότητα –ἡ χριστιανική ἀποκάλυψη διόλου δέν μπορεῖ ν' ἀποδεχτεῖ τήν πληροφορία τοῦ Ἡροδότου ὡς ἔστι φθονερὸν τὸ θεῖον–, ἔτσι ὥστε τελικά τόν τελευταῖο λόγο νά τόν ἔχει ὁ Θεός ὄντας ἀπρόσιτος καί ἀποκαλυπτόμενος. Καί σ' ὅλη αὐτή τήν πορεία ἡ ἀποκάλυψη, ὡς παροχή ζωῆς, προόδου καί τελείωσης, συντελεῖται μέσω τοῦ ἄσαρκου καί τοῦ ἔνσαρκου Λό-

32. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 2,22 PG 94,945CD: «Χρῆ δὲ γινώσκειν, ὅτι ἐπὶ Θεοῦ βούλησιν μὲν λέγομεν, προαίρεσιν δὲ κυρίως οὐ λέγομεν· οὐ γὰρ βουλεύεται ὁ Θεός. Ἄγνοιας γὰρ ἔστι τὸ βουλεύεσθαι· περὶ γὰρ τοῦ γινωσκομένου οὐδεὶς βουλεύεται. Εἰ δὲ ἡ βουλὴ ἀγνοίας, πάντως καὶ ἡ προαίρεσις. Ὁ δὲ Θεός πάντα εἰδῶς ἀπλῶς οὐ βουλεύεται».

33. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,7 PG 94,805AB.

γου. Όπως είπώθηκε ήδη στον οικείο τόπο, άπαρασάλευτη είναι ή τριαδοκεντρικότητα, αλλά στην ιστορία τής θείας οικονομίας γνωρίζουμε τά μυστήρια τής άποκάλυψης, έπειδή ό Λόγος φανερώνει τήν Τριάδα, μέ τήν *εϋδοκία* του Πατέρα, τήν *αϋτουργία* του Υίου και τή *συνεργία* του Άγίου Πνεύματος, και πάντοτε μέ κοινή θέληση και ένεργεια³⁴.

Τήν ανάδειξη και καταξίωση του κόσμου και του ανθρώπου μόνο σε σχέση μέ τό Θεό περιγράφει έρμηνευτικά ή θεολογία έπισημαίνοντας τό έργο του Λόγου. Στην προκειμένη περίπτωση διορθώνεται, θά λέγαμε, και συμπληρώνεται ή αρχαιοελληνική λέξη *κόσμος*, ό όποιος κατέχει, κατά τήν ελληνική σκέψη πάντοτε, αϋτοδύναμα τήν τάξη, τή λογική διάρθρωση, τήν *εϋρυθμία* και τό *κάλλος*³⁵. Σε σχέση μέ τό Λόγο τής θεολογίας όμως ό κόσμος, ένοποιημένος ως αισθητός και νοητός, έχει τάξη, λογική διάρθρωση, *εϋρυθμία*, μουσική και *κάλλος*, έπειδή μετέχει στή *θεία δόξα* μέ δοξολογι-

34. Μ. Άθανασίου, *Περί τής ενανθρώπησης του Λόγου* 3 PG 25,101 AB: «...Ό Θεός γάρ αγαθός έστι, μάλλον δέ πηγή τής αγαθότητος υπάρχει· αγαθῶ δέ περί ουδενός αν γένοιτο φθόνος· όθεν ουδενί τῶ είναι φθονήσας, έξ ουκ όντων τά πάντα πεποίηκε διά του ίδιου Λόγου του Κυρίου ήμών Ίησου Χριστού». Μαξίμου Όμολογητοῦ, *Συζήτησις μέ τον Πύρρον* PG 91,320BC: «Ταῦτα ό Πατήρ διεξήλθε, δείξει βουλόμενος τήν σάρκωσιν έργον ουσαν τής θείας και μόνης θελήσεως, εϋδοκοῦντος μέν του Πατρός, αϋτουργοῦντος δέ του Υίου και συνεργοῦντος του Άγίου Πνεύματος». Μ. Άθανασίου, *Κατά Άρειανῶν λόγος* 2,81 PG 26,320AB: «Η αϋτή μέντοι Σοφία του Θεου έστιν, ήτις πρότερον μέν διά τής εν τοις κτίσμασιν εικόνας εαυτής, δι' ήν και λέγεσθαι κτίζεσθαι, εφανέρου εαυτήν, και δι' εαυτής τον εαυτής Πατέρα· ύστερον δέ αϋτή, οῦσα Λόγος, γέγονε σάρξ, ως είπεν ό Ίωάννης, και μετά τό καταργήσαι τον θάνατον και σῶσαι τό γένος ήμών έτι και πλέον άπεκάλυπεν εαυτόν τε και δι' εαυτου τον εαυτου Πατέρα».

35. Γνωστή είναι ή άποψη του Ηρακλείτου για τον *ξυνόν* ή *κοινόν* λόγον, που διαδραματίζει προοδευτική και μεταμορφωτική σταδιοδρομία ως τούς στωικούς και τό Φίλωνα, για να καταλήξει άκρως μεταπλασμένος στον Εϋαγγελιστή Ίωάννη.

κό ύμνο πρὸς αὐτήν. Σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια ὁ ἄνθρωπος εἶναι *μικρόκοσμος* αὐτοῦ τοῦ ἀπέραντου *μακρόκοσμου*, αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ, πεπληρωμένου μέ τὸ φῶς τῆς θείας δόξας³⁶, αὐτοῦ τοῦ ἴδιου *ἀπαυγάσματος* τῆς θείας ἀλήθειας καὶ ἀγαθότητος. Ὁ σύμπας κόσμος εἶναι *τόπος* αὐτοῦ τοῦ δοξαστικοῦ φωτός, ὅπου *ἀνακεφαλαιώνονται* καὶ *συμπεριλαμβάνονται* τελικὰ μέσω ὠδίνων καὶ ὀδυνῶν ὅλα τὰ κτίσματα. Ἐπομένως ἡ συμπαντική πραγματικότητα μέσω τῆς ἀπαυστης οὐσίωσής της ἀπὸ τὸ Λόγο ἔχει παναρμόνια κίνηση καὶ *εὐρυθμία*. Ἔτσι, σύμφωνα μέ τὴ θεολογικὴ αὐτὴ περιγραφή

36. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου* PG 44,281B: «Καὶ γὰρ ὁ κόσμος οὗτος ὅλος ὡσπερ βιβλίον ἔγγραφόν ἐστιν, ὑπαγορευόμενον τὴν τοῦ Θεοῦ δόξαν». 293 B. *Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν Ψαλμῶν* PG 44,444AB: «Θεραπεία γὰρ φύσεώς ἐστιν ἡ τῆς ζωῆς εὐρυθμία, ἣν μοι δοκεῖ συμβουλεῦεν δι' αἰνιγμάτων ἢ μελωδία». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90,296BC: «Βοῶ τοίνυν ἡ κτίσις διὰ τῶν ἐν αὐτῇ ποιημάτων, καὶ οἷον ἀπαγγέλλει τοῖς νοερῶς δυναμένοις ἀκούειν τὴν ἰδίαν αἰτίαν τριαδικῶς ὑμνουμένην». *Μυσταγωγία* PG 91,669BCD: «Ὁλος γὰρ ὁ νοητὸς κόσμος ὅλω τῷ αἰσθητῷ μυστικῶς τοῖς συμβολικοῖς εἶδεσι τυπούμενος φαίνεται τοῖς ὁρᾶν δυναμένοις». Καταλαβαίνει κανεὶς εὐκόλα ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ *κοσμολογία* ἀνατάσσεται πιά στὴ *χριστιανικὴ κοσμολογία*, παίρνοντας ἐξάπαντος ἓνα ἄλλο χαρακτήρα καὶ ἐπιβάλλοντας μιὰ νέα φιλοσοφικὴ θεώρηση. Ἡ *κοσμολογία* στὸ χῶρο τῆς θεολογίας συνδέεται ἁρμονικὰ καὶ παραγωγικὰ μέ τὴν *κτισιολογία*. *Κόσμος, τόπος, χρόνος, ἐνέργεια, κτισιολογία, κτιστότητα, σχετικότητα, κτιστό, ἀκτιστό* εἶναι ὄροι θεολογικοί, πού ἀνοίγουν εὐρύτατους ὁρίζοντες στὴ συνολικὴ αἰσθητὴ καὶ νοητὴ πραγματικότητα. Τοὺς ἐν λόγω ὄρους μπορεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης νὰ ἀνεύρει μέ λεπτομερειακὲς ἀναλύσεις σέ μελέτες τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα κυρίως ἀπὸ τὸ 1974 κ.ἔ., μελέτες γιὰ τὸ Μ. Ἀθανάσιο, γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ, γιὰ τὸ Μάξιμο Ὁμολογητὴ κτλ. κτλ., ὅποτε μπορεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ, κατὰ τὴν ἀποψή μου, πολὺ ἱκανοποιητικὰ τόσο τὴ *νέα κοσμολογία*, ὅσο καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς *κτισιολογίας*. Ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὅλοι οἱ παραπάνω καὶ ἄλλοι σχετικοὶ ὄροι ἔχουν ἀνασυρθεῖ καὶ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὸ συγγραφέα μέ πολλὴ προσοχὴ ἀπὸ τὰ δόκιμα μνημεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Ἡ ὅποια χρῆσις καὶ ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν ὄρων ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς –πᾶντοτε μετὰ τὸ 1974 κ.ἔ.– δέν εἶναι κάθε φορὰ ἐπιτυχής.

τῆς κτιστῆς πραγματικότητας ὁ ἄνθρωπος εἶναι λογικός χά-
ρη στή μέθεξή του στό Λόγο. Ἐπειδή μέσω τοῦ Λόγου ἐγιναν
καί διακρατοῦνται τά πάντα, αὐτός πού θεωρεῖ σωστά τήν
κτίση, θεωρεῖ εὐστοχα καί τό δημιουργό καί ζωοδότη Λόγο.
Γι' αὐτό ἀκριβῶς, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε στόν οἰκεῖο τόπο, δέν
μπορεῖ νά χωριστεῖ καί νά αὐτονομηθεῖ ἡ (λεγόμενη) φυσική
ἀποκάλυψη. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος χάνοντας τή σω-
στή θεωρία τῆς κτίσης, ἀλογοῦται καί δαιμονοποιεῖται. Ἡ
ἀλογία αὐτή, πότε σέ ἀμβλυμένη καί πότε σέ ὀξυμένη μορ-
φή, ἀποτελεῖ δραματικό καί τραγικό στοιχεῖο τῆς ἱστορίας
τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολιτισμοῦ του. Ἡ σχέση ὁμως κό-
σμου καί Λόγου, στά σωστά ὄρια, κι ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐμπι-
στεύεται στή χαρισματική ἔκχυση τῆς θείας δόξας, ἀποτελεῖ
πάντοτε καί σέ κάθε πορεία τήν ἐλπίδα γιά θεραπεία καί
πρόοδο ὀλάκερης τῆς κτίσης³⁷.

6. Ἅγιο Πνεῦμα

Κατά τήν πατερική θεολογία δέν εἶναι δυνατόν ὁ Λόγος
νά εἶναι ἀπνεύματος· ἔχει πνεῦμα. Ἄλλα τοῦτο τό πνεῦμα
δέν μοιάζει μέ τό πνεῦμα (=πνοή) τοῦ ἀθρώπινου λόγου.
Γιατί τό πνεῦμα, πού προέρχεται (ἐκπορεύεται) ἀπό τόν Πα-

37. Μ. Ἀθανασίου, *Κατά Ἑλλήνων* 33 PG 25,68B. *Περί τῆς ἐνανθρωπή-
σεως τοῦ Λόγου* 11 PG 25,116A: «Ἡ πῶς ἂν εἴεν λογικοί μή γινώσκοντες
τόν τοῦ Πατρὸς Λόγον, ἐν ᾧ γέγονασιν;». *Κατά Ἀρειανῶν* 1,12 PG
26,36B: «Εἰ δέ δι' Υἱοῦ γέγονε καί ἐν αὐτῷ τά πάντα συνέστηκεν, ἐξ ἀνά-
γκης ὁ τήν κτίσιν ὀρθῶς θεωρῶν θεωρεῖ καί τόν ταύτην δημιουργήσαντα
Λόγον, καί δι' αὐτοῦ τόν Πατέρα νοεῖν ἄρχεται». *Περί τῆς ἐνανθρωπήσε-
ως τοῦ Λόγου* 13 PG 25,117CD-120A: «Οὕτω τοίνυν ἀλογωθέντων τῶν
ἀνθρώπων καί οὕτω τῆς δαιμονικῆς πλάνης ἐπισκιάζουσας τὰ πανταχοῦ
καί κρυπτούσης τήν περί τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ γνώσιν, τί τόν Θεόν ἔδει
ποιῆσαι; Σιωπήσαι τὸ τηλικούτον καί ἀφεῖναι τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ δαι-
μόνων πλανᾶσθαι καί μὴ γινώσκειν αὐτοὺς τόν Θεόν;».

τέρα και συνοδεύει τό Λόγο, εἶναι ζωντανό και ἐνυπόστατο, εἶναι τό τρίτο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας, δηλαδή τό Ἅγιο Πνεῦμα³⁸. Ἀπεναντίας, ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἔρχεται σέ σχέση μέ τήν ἔλξη, τή φορά και τήν πνοή τοῦ ἀέρα γιά τήν ἐκφώνηση λέξεων, ἐνώ ὁ ἴδιος ὁ ἀέρας δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἓνα συστατικό τοῦ σώματος. Κατά τίς εἰκονικές αὐτές τριάδες τῆς πατερικῆς θεολογίας, στόν ἀνθρώπο ὑπάρχει ἡ σχέση νοῦ, λόγου και πνεύματος (=πνοῆς), ἀλλά και τά τρία δέν εἶναι ἐνυπόστατα· ἀπεναντίας ἡ σχέση Θεοῦ Πατέρα, Λόγου και Πνεύματος εἶναι σχέση ἐνυποστάτων ὄντων³⁹ τριῶν ὁμοούσιων και διακεκριμένων προσώπων, ὅπως τό πράγμα ἤδη ἀναπτύχθηκε στόν οἰκεῖο τόπο. Τό Ἅγιο Πνεῦμα, λοιπόν, καθώς εἶναι ἰδιαίτερη ὑπόσταση στίς αἰδίες σχέσεις τῆς Ἁγίας Τριάδας, στήν οἰκονομική φανέρωση ἐπιτελεῖ τό εἰδικό ἔργο τοῦ ἁγιασμοῦ και τῆς τελείωσης τῶν πάντων, μέ κοινή βουλητική ἐνέργεια τῶν τριῶν προσώπων. Ἔτσι θεωρεῖται ὁκοκληρωμένη ἡ δυναμική φανέρωση τῆς Ἁγίας Τριάδας στήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας και στήν τελε-

38. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,7 PG 94,805BC: «...ἀλλά δύναμιν οὐσώδη, αὐτήν ἐφ' ἑαυτῆς ἐν ἰδιαιζούσῃ ὑποστάσει θεωρουμένην, ἐκ τοῦ Πατρὸς προερχομένην και ἐν τῷ Λόγῳ ἀναπαυομένην και αὐτοῦ οὐσαν ἐκφαντικὴν, οὔτε χωρισθῆναι τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾧ ἐστι, και τοῦ Λόγου, ᾧ συμπαραομαρτεῖ...».

39. Γιά τίς γνωστές του ψυχολογικές τριάδες – esse, posse, velle ἢ mens, potestas, amor κτλ., ὅπου συνδετικός κρίκος τῶν δύο πρώτων στοιχείων εἶναι στήν πρώτη τριάδα ἡ βούληση, και στή δεύτερη ἡ ἀγάπη– ὁ Αὐγουστίνος ἐπικρίθηκε ὡς κατά κάποιον τρόπο εισηγητής τοῦ Filioque. Ἴσως ἡ ἐπίκριση τούτη νά ἔναι σωστή, ἀλλά ὁ ἴδιος ὁ Αὐγουστίνος εἶχε τονίσει ὅτι ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στίς ἐκφάνσεις τῆς ψυχῆς και τῆς Τριάδας εἶναι ἑξωτερική και σχηματική. Βλ. Αὐγουστίνου, *Confessiones* 13,11,12 PL32,849. Στήν προκειμένη περίπτωση τῶν πατέρων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας βλέπουμε νά γίνεται κάτι ἀνάλογο. Ὡστόσο, ἔτσι κι ἄλλῶς ὑπάρχουν τέτοιες θεολογικές προϋποθέσεις, πού ἀποκλείουν κάθε τάση πρὸς τό φιλοκβιστικό πνεῦμα.

τουργία τῶν μυστηρίων, μέ τήν εὐδοκία τοῦ Πατέρα, τήν αὐτουργία τοῦ Υἱοῦ καί τή συνεργία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Στήν καρδιά τῆς θείας οἰκονομίας, κατά τήν παρούσα φάση τῆς Ἐκκλησίας, τό τελεσιουργούμενο μυστήριο τῆς Πεντηκοστῆς εἶναι τό συγκεκριμένο ἁγιαστικό ἔργο τοῦ Παρακλήτου, δηλαδή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ εἰκόνα τῆς πνοῆς⁴⁰ τοῦ Παρακλήτου, στήν ἴδια τή ζωή τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ἐντείνει τήν τελειωτική καί ἐσχατολογική πορεία. Τούτη ἡ εἰκόνα, κατά τή θεολογία, ἔχει οὐσιαστικό ἀντίκρισμα, γιατί περιγράφει τή χορηγία ζωῆς. Ὅλη ἡ κτίση γιά νά ὑπάρχει *μεταλαμβάνει* τήν οὐσιοποιό ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Δυνάμει αὐτῆς τῆς μυστηριακῆς σχέσης κτίσης καί Θεοῦ, *σημαίνεται* καί ἡ Ἐκκλησία στή ζωή τῶν μυστηρίων. Τελικά τά πάντα ἀναπνέουν στήν πνοή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καμιά φύση ἀνερέργητη δέν ὑπάρχει. Ἡ ἔκχυση τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στήν κτίση καί τήν ἱστορία πραγματώνει τήν ἴδια τή *συνέχεια* τῆς τελειωτικῆς καί ἐσχατολογικῆς πορείας. Ἔτσι μόνο μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά μελλούμενα καί ἐξελισσόμενα γεγονότα, καί μέ αὐτόν τόν τρόπο καταλαβαίνει κανεῖς τήν οἰκονομική φανέρωση τῆς Ἁγίας Τριάδας στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ὡστόσο ἡ ἱστορική αὐτή *συνέχεια*, σέ κατεύθυνση ἀνοιχτῶν ὀριζόντων, ἀκατάπαυστα ἀνανεώνεται μέ τήν ἔκχυση τῶν δωρεῶν τῆς Πεντηκοστῆς. Τοῦτο καταφαίνεται στήν τελεσιουργία τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Ξανά καί ξανά γίνεται ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, σέ κάθε σύ-

40. Πράξ. 2,2: «Καί ἐγένετο ἄφνω ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἦχος ὡσπερ φερομένης πνοῆς βιαίας καί ἐπλήρωσεν ὅλον τόν οἶκον... καί ἐπλήθησαν πάντες πνεύματος ἁγίου». 17,25: «...αὐτός διδοῦς πᾶσι ζωὴν καί πνοήν καί τά πάντα». Ἰω. 3,8: «Τὸ πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ, καί τήν φωνήν αὐτοῦ ἀκούεις, ἀλλ' οὐκ οἶδας πόθεν ἔρχεται καί ποῦ ὑπάγει».

ναξη ἐπὶ τὸ αὐτό,⁴¹ γιὰ νὰ κατέλθει ὡς ἀγιαστικὴ καὶ μεταμορφωτικὴ ἐνέργεια, πράγμα ποῦ συνάμα σημαίνει καὶ ἀπόκρουση κάθε διαβρωτικῆς καὶ παρασιτικῆς δυνάμεως. Ἐπομένως ἡ πορεία τῆς ἀγιασμένης κτίσης καὶ ζωῆς δέν εἶναι εἰδυλλιακὴ καὶ ἐξωπραγματικὴ. Μάχη καὶ ἄσκηση γίνεται σὲ κάθε προχώρημα τῶν ἀγιαστικῶν δυνάμεων, ποῦ παίρνουν ὡς δῶρο οἱ ἄνθρωποι. Ὅπως τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μέ τὴν ἔκχυση τῶν ἐνεργειῶν του, πάντοτε σὲ τριαδοκεντρικὴ ἐκδήλωση τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι, νικάει τὸ μὴ ὄν ἢ τὸ μηδέν καὶ κτίζει ἑτερούσια ὄντα, ριζικὰ διάφορα ἀπὸ τῆς θείας οὐσίας, μέ τὸν ἴδιο τρόπο κτίζει συνεχῶς τὴ δημιουργία καθαιρώντας κάθε ἀλλοτριωτικὴ καὶ φθοροποιὴ δύναμη. Ἡ πνοὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κτίζει, οὐσιώνει, συντηρεῖ, παρέχει δύναμη καὶ συνέχει τὰ πάντα⁴². Αὐτὸ εἶναι τὸ μυστήριο τῆς φανέρωσης τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος τελειώνεται μέ τὴν ἔκχυση τῶν δωρεῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

41. Πράξ. 2,1. Ἰγνατίου, Πρὸς Ἐφεσίους 13,1 PG5, 656 A.

42. Ψάλμ. 103(104),30: «Ἐξαποστελεῖς τὸ πνεῦμά σου, καὶ κτισθήσονται, καὶ ἀνακαινίεις τὸ πρόσωπον τῆς γῆς». Ψάλμ. 32(33),6: «Τῷ λόγῳ τοῦ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν». Ἰώβ 33,4: «Πνεῦμα θεῖον τὸ ποιῆσάν με, πνοὴ δὲ παντοκράτορος ἡ διδάσκουσά με». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ διευκρινίσω ὅτι κανένα νόημα δέν ἔχει τυχόν ἔνσταση κάποιου σύγχρονου βιβλικοῦ θεολόγου, ποῦ θὰ μᾶς πληροφοροῦσε ὅτι ἡ μέ τὰ σημερινὰ κριτήρια ἐρμηνεία τῆς Π. Διαθήκης, λόγου χάρι, δέν θὰ μπορούσε νὰ δεχτεῖ ὅτι ἐδῶ ἐννοεῖται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἐξάπαντος θὰ ἴταν τῶντι ἄκρως παράδοξο νὰ δεχόταν κάτι τέτοιο ἢ σύγχρονη ἐρμηνευτικὴ. Γιατί, πρὶν ἀπὸ χιλιάδες χρόνια ἄλλοι ἐρμηνευτὲς, μέ ἄλλα κριτήρια καὶ στὰ περισσότερα σημεῖα μέ ἄλλες μεθόδους, διατύπωσαν τὶς θέσεις τους. Καὶ ἡ θεολογικὴ ἐπιστῆμη ἔργο ἔχει νὰ περιγράψει τί κεῖται (de lege lata) καὶ ὄχι μέ συγκρίσεις ν' ἀπορρίπτει ἱστορικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς πλάνες τῶν πατερικῶν κειμένων! Κι αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ καταλάβει κανεὶς, διακρίνοντας ξεκάθαρα τὸ ἐπιστημονικὸ ἀδιέξοδο καὶ τὴν ἔλλειψη σοβαρότητας, ἂν συγκρίνει ἐπιστημο-

Τούτη ἡ *χύσις ἀγαθότητος*⁴³ προοδευτικά, ἀγωνιστικά καὶ μεταμορφωτικά, μέ τήν *ἀνακεφαλαίωση* ὄλων τῶν θραυσμάτων τῆς δημιουργίας, πού ὀλοένα διασκορπίζονται καὶ ἐνώνονται, πραγματώνει τήν *ἀγαθοτοπία*, γιά τόν ἄνθρωπο *ἐπί τῆς γῆς καί ἐν οὐρανῶ*. Ἡ ἐνέργεια αὐτή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἔρχεται ὡς χάρη, ὡς δύναμη δημιουργική καὶ λυτρωτική· πρόκειται γιά *κάθοδο*, ἀπλωτική φορὰ πρὸς συνάντηση τῆς κτίσης ὀλάκερης, καί σ' αὐτή τή φορὰ συντελεῖται ἡ ἐνωση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, στά πλαίσια ἐνός σώματος, μιᾶς κοινωνίας. Δέ συμβαίνει, κατά τή θεολογία πάντοτε, τό ἀντίστροφο· μέ μόνη τήν καταρχήν ἀνθρώπινη ἀσκηση, ὅπως θέλουν οὐκ ὀλίγοι σοφοί κατά τά ἄλλα δάσκαλοι καὶ ὀδηγοί τοῦ ἀνθρώπου, ν' ἀνέλθει ἡ ἀνθρώπινη ἐνέργεια καὶ νά συναντήσῃ τή θεία δύναμη σμίγοντας μέ αὐτήν. Προηγεῖται ἡ ἀκατάπαυστη *χύσις ἀγαθότητος*, ἡ ἀπλωτική φορὰ, ἡ συμβατικά λεγόμενη *κάθοδος* τοῦ Πνεύματος, καὶ ἀκολουθεῖ ἡ μετὰ τήν ἄρση τῶν διαβρωτικῶν παρασίτων ἀνοδος καὶ ἀναγωγή τῆς κτίσης πρὸς τήν *ἀγαθοτοπία* τῆς τελείωσης. Τό *Ἅγιο Πνεῦμα, ἡ πιὸ ζωντανή ἐλπίδα τῆς ἀνθρωπότητος, μᾶς ὑπενθυμίζει διαρκῶς τήν ἀνεπάρκειά μας, τά χαρίσματά*

νικά, γιά νά τίς ἐπαληθεύσει, τίς ἐρμηνεῖς πού ἔχουν δώσει οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης στίς περικοπές κειμένων τῆς Π. Διαθήκης, πού ἐνσωμάτωσαν σ' αὐτά τά βιβλία. Εἶναι προφανές ὅτι ἄλλη δουλειά ἔκαναν οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης καὶ ἄλλη κάνουν οἱ σύγχρονοι βιβλικοί θεολόγοι. Ἄν κανεῖς ἔχει ἀντιρρήσεις καὶ προτιμήσεις, γι' αὐτόν ἰσχύει τό *διαλέγετε καὶ παίρνετε*. Ὡστόσο ὀφείλω ρητῶς νά τονίσω ὅτι ἡ σύγχρονη βιβλική θεολογία εἶναι ἄκρως χρήσιμη γιά νά ἐρμηνεύσουμε καλύτερα, ὡς ἔχουν, τά πατερικά κείμενα, καὶ μόνο ἔτσι μποροῦμε νά προχωρήσουμε σέ νέες συνθέσεις ἐρμηνευτικῶν θεμάτων. Ἀρκεῖ, βέβαια, νά ἐρευνᾶμε μέ σωστή ἐπιστημονική μέθοδο καὶ τά πατερικά κείμενα.

43. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν* PG 91,1288D-1289A.

μας, τόν έρχομό του, πού δέν έχει τέλος, και τούς άνοιχτούς όρίζοντες τής τελειωτικής πορείας. Ό έρχομός του Πνεύματος, ώς πέμψης και ένέργειας, δικαιώνει τήν άσκησι, καταξιώνει τό συνεργιακό άγώνα του άνθρώπου και σέ μιά χαρισματική κοινωνία του σώματος άναδεικνύει τό πρόσωπο. Έπομένως ό άνθρωπος ώς άτομικότητα σώζεται και καταξιώνεται μέ τήν ένταξή του στή χαρισματική κοινωνία του σώματος, πού και αυτό μέ τή σειρά του είναι ένταγμένο στην περιρρέουσα άτμόσφαιρα των ένεργειών του Άγίου Πνεύματος. Τό μεμονωμένο σώμα τής άτομικότητας του κάθε άνθρώπου έχει ώς δεύτερο σώμα τό περιβάλλον του και κατ' έπέκταση τό σώμα τής χαρισματικής κοινωνίας. Μέ άλλα λόγια, τό Άγιο Πνεύμα προεκτείνει και έλευθερώνει όλάκερη τήν κτίση σέ διαστάσεις άπειρες και δημιουργικές. Έδώ νά παρενθέσω μιά άπλως έρμηνευτική, και όχι βέβαια άπολογητική, διευκρίνιση. Τό κάθε λογής περιβάλλον τής κτιστής πραγματικότητας γνωρίζεται φανερώνοντας τά μυστικά του μέ τήν έπιστημονική έρευνα και τίς λογικές καταμετρήσεις. Αυτή ή γνώση έλέγχεται ώς σωστή ή έσφαλμένη άποκλειστικά και μόνο μέ τά κριτήρια τής έπιστημονικής έρευνας και τής λογικής. Τό μέγα σφάλμα θά ήταν, άν ύπάρξει έπιστημονικός ισχυρισμός ότι μόνο αυτή ή γνώση ύπάρχει και τίποτα άλλο. Μέ αυτή, λοιπόν, τήν παρένθεση καταλαβαίνει κανείς ότι τό Άγιο Πνεύμα, στα πλαίσια τής τριακοδεντικότητας, λευτερώνει τό κάθε λογής περιβάλλον στις άπειρες διαστάσεις τής άκτιστης πραγματικότητας.

7. Κτιστό-άκτιστο

Άπό τή Γένεση τής Π. Διαθήκης ώς τήν Άποκάλυψη του Ίωάννη –τουτο ισχύει για όσους ξέρουν νά διαβάζουν συνο-

λικά τὰ βιβλικά κείμενα, καὶ δὲν περιορίζονται στὴν ἀπομνημόνευση χωρίων μῆτε ἐγκλωβίζονται σὲ μερικά θραύσματα ιστορικοφιλολογικῶν τους ἐρευνῶν – κτίση, ἱστορία, ἄγγελοι, δαίμονες, ἄνθρωποι ἀποτελοῦν ὡς κτίσματα τῆ δούλη πραγματικότητα σὲ σχέση μὲ τὸν ἀπρόσιτο κατὰ πάντα καὶ συνάμα προσεγγιζόμενο Θεό μέσω τῆς κατερχόμενης φωτεινῆς του δόξας. (Ὁ ὄρος δούλη αὐτονοήτως, ὡς βιβλικός καὶ πατερικός, δὲν ἔχει ἠθική καὶ κοινωνική σημασία παρὰ μονάχα ὄντολογική). *Ὅλα τὰ κτίσματα, μέ ἄλλα λόγια, ὑπάρχουν, ζοῦν καὶ προάγονται, μέσα στὴν περιρρέουσα αὐτὴ ἀτμόσφαιρα τῆς θείας δόξας.* Ἐπομένως, κατὰ τὴ βιβλικὴ καὶ αὐτονοήτως τὴν πατερικὴ θεολογία, καὶ ὅπως τὴ διδασκαλία αὐτὴ κατὰ ἄριστο τρόπο διατύπωσε ὁ Μ. Βασίλειος, δύο πράγματα ὑπάρχουν: ἡ θεότητα καὶ ἡ κτίση. Τὰ βιβλικά κείμενα τόσο τῆς Π. Διαθήκης, ὅσο καὶ τῆς Κ. Διαθήκης μέ ἀπαράμιλλης ὁμορφιᾶς καὶ μαστοριᾶς εἰκονικῆς παραστάσεις μᾶς παρουσιάζουν τὸ δημιουργό Θεό ὡς ριζικά ἀνόμοιο καὶ ἀπρόσιτο σὲ σχέση μὲ τὰ δημιουργήματα ἀφενός, καὶ συνάμα προβάλλουν τὰ ἴδια τὰ δημιουργήματα ὡς ἐξαρτώμενα πλήρως ἀπ' αὐτόν ἀφετέρου· κι αὐτό, γιατί ὁ Θεός εἶναι ὁ χορηγός τοῦ εἶναι, τῆς κίνησης, τῆς ζωῆς καὶ κάθε προαγωγῆς τῶν κτισμάτων. *Δὲν ὑπάρχει πουθενά ἡ ὑπόνοια ὅτι ὁ Θεός μπορεῖ νά δαπανηθεῖ, ἐνῶ ἡ δημιουργία διαρκῶς ἐξαντλεῖται καὶ χρειάζεται πλήρωση, στηριγμό καὶ χορηγία ἐνέργειας.* Κι ὅλα τὰ συμβάντα καὶ συμβαίνοντα διαδραματίζονται σ' ἓνα θέατρο, πού εἶναι ἡ κτίση καὶ ἡ ἱστορία. Ὁ ἀπρόσιτος Θεός *συγκαταβαίνει* καὶ ἐκχύοντας τὴ φωτεινὴ του δόξα – ὅση μποροῦν τὰ πλάσματα νά δοῦν καὶ νά ἀντέξουν – γίνεται, κατὰ τὸ μέτρο τοῦ ἐφικτοῦ στά κτιστά ὄντα, προσιτός⁴⁴. Στὴν προκειμένη περίπτωση στά βιβλικά κείμενα δὲν μπορεῖ κανεὶς νά ἐντοπίσει ἀφηρημένη

44. Βλ. παραπομπή 24 τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

διάκριση αίσθητων και νοητών, ὕλης και πνεύματος, σώματος και ψυχῆς. Αἰσθητά και νοητά, και ὄλα τά συμπαρομαρτοῦντα, εἶναι κτίσματα και στέκουν ἀπέναντι στον κατά πάντα κυρίαρχο Θεό. Αὐτός εἶναι ὁ βιβλικός κόσμος: Θεός και δημιουργία. Τίποτα, δέν παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στη δούλη πραγματικότητα και στον κυρίαρχο και ζωοδότη Θεό.

Ἐξάπαντος αὐτός ὁ κόσμος δέν ἦταν γνωστός στους μονιστές και διαρχικούς φιλοσόφους τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλληλογνωρίστηκαν και συγκρούστηκαν ἀργότερα, καθὼς τόσο ὁ Ἰουδαϊσμός, ὅσο και ὁ Χριστιανισμός σπάζοντας τόν ἀποκλειστικό κλοιό τῆς Παλαιστίνης και τοῦ ἀμιγροῦς πολιτισμοῦ της ξεχύθηκαν στον εὐρύτερο χῶρο τῆς οἰκουμένης, τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας και τῶν ἐκτεταμένων ἑλληνιστικῶν ἐπικρατειῶν. Προφανῶς οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἀπολογητές, τοῦ δευτέρου αἰῶνα, δέν ἔχουν δίκαιο ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Πλάτων, λόγου χάρη, και ἄλλοι σοφοὶ τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας εἶχαν συλήσει τίς ιδέες τοῦ Μωυσῆ! Ὁ Πλάτων, ὁ πιό χαρακτηριστικός ἐκπρόσωπος τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας, μιᾶς ἐπιβλητικῆς κυρίαρχης σκέψης και ιδεολογίας ἀνά τους αἰῶνες ὅπου γῆς, ἔχει εἰσαγάγει και ἐπιβάλλει ὄχι μόνο δύο αυτόνομους κόσμους, τόν *αἰσθητό* και τόν *νοητό*, ἀλλὰ και μιᾶ εὐχρησθη και ἄκρως βολικῆ γλώσσα, πού κάνει λόγο συνεχῶς για ὕλη και πνεῦμα, σῶμα και ψυχή κτλ. κτλ., και χρησιμοποιεῖται ἀκόμη και ἀπό μονιστές φιλοσόφους, ἀπό θετικούς ἐπιστήμονες, ὕλιστές, ἀθέους και Χριστιανούς! Γι' αὐτό χρειάζεται προσοχή οὐκ ὀλίγη. Τό πιό βασικό χαρακτηριστικό τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀυθυπαρξία τῶν δύο κόσμων: τοῦ *αἰσθητοῦ* και τοῦ *νοητοῦ*. Ὁ πρῶτος εἶναι ἕνα *ρέον γίνεσθαι* χωρὶς νά ἰσχύει ἡ ταυτότητα $A = A$. Ὁ δεύτερος εἶναι ἀνώλεθρος, ἀφθαρτος και ἀθάνατος. Για τόν κόσμο τοῦ νοητοῦ ἰσχύει ὁ νόμος τῆς ταυτότητας, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ψυχή, ὡς νοητή, εἶναι

καί αὐτή ἀνώλεθρη καί ἀθάνατη. Ἐξάπαντος ἐλλείπει παντελῶς ἀπ' αὐτή τή διαρχική φιλοσοφία ἢ ἔννοια τῆς δημιουργίας *ἐκ τοῦ μή ὄντος*, ὅπως θά ἀναπτυχθεῖ στόν οἰκεῖο τόπο. Βέβαια, καί ὁ Πλάτων ἀποκαλεῖ στόν *Τίμαιο* τό θεό *ποιητή, δημιουργό καί πατέρα*. Ὅμως κατά τόν Πλάτωνα δέν ὑπάρχει καμιά ἄλλη δημιουργία ἀπ' αὐτή πού πραγματώνει ὁ κάθε ἄνθρωπος, παράγοντας κάτι ἀπό τήν ὅποια οὐσία ἑνός πράγματος ἢ διακοσμῶντας καί ὁμορφαίνοντας τή ρέουσα ὑλική πραγματικότητα μέ τό ντύμα τοῦ νοητοῦ κόσμου. Αὐτό ἔκανε, σέ παγκόσμια διάσταση, ὁ δημιουργός θεός καλλύνοντας ὅλα τά ρευστά αἰσθητά πράγματα μέ τήν ἀνώλεθρη νοητή ὁμορφιά. Ὅλο τό παιχνίδι διαδραματίζεται στήν αὐθυπαρξία τῶν δύο κόσμων, τοῦ *αἰσθητοῦ* καί τοῦ *νοητοῦ*· τοῦ πρώτου *γενητοῦ* καί τοῦ δευτέρου *ἀγενήτου*. *Γενητό καί γίνεσθαι* ὡστόσο δέν σημαίνει δημιουργία, ἀλλά αὐτό πού εἶναι ρευστό καί μεταβάλλεται, ἐνῶ ἀπειαντίας τό *ἀγένητο* εἶναι τό ἄφθαρτο καί ἀμετάβλητο.

Ἡ πατερική θεολογία σέ μιά δημιουργική ἱστορική συνέχεια κατέχει καταρχήν τή βιβλική διδασκαλία γιά τόν ἀπρόσιτο καί προσεγγιζόμενο μέσω τῆς δόξας του Θεοῦ. Πρόκειται γιά μιά ἀρραγή ἱστορική συνέχεια, πού θά τή δοῦμε στίς *θεοφάνειες*, στόν οἰκεῖο τόπο. (Τούτη ἡ ἄκρως βασική καί ἀξονική διδασκαλία τῆς παράδοσης μένει σχεδόν ἄγνωστη σέ ἀκαδημαϊκούς θεολόγους, ἡμέτερους καί ξένους· κι ὅταν μνημονεύεται, καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα ὅτι ἀπλῶς λέγεται κάτι, ὅπως τά μικρά παιδιά ἀποστηθίζουν τό μάθημά τους). Εὐθύς ἐξαρχῆς ἡ θεολογία, σέ μιά ἄκρως ρωμαλέα καί πλήρως ἀφομοιωτική προσαρμογή, μέσα στό περιωρρόον κλίμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στόν ὁποῖο προηγουμένως εἶχε θητεύσει ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, χωρίς μήτε κατ' ἐλάχιστο νά ἀρνηθεῖ τίς ἀπαράμιλλης παραστατικότητας βιβλικές εἰκόνες περί ἀπροσίτου καί προσεγγιζόμενου μέσω τῆς

δόξας του Θεοῦ, υιοθέτησε τή διάκριση κτιστοῦ-ἄκτιστου. Ἡ διάκριση αὐτή ὄχι μόνο εἶναι πέρα γιά πέρα σύμφωνη μέ τίς βιβλικές εἰκόνες, ἀλλά ἀποτελεῖ καί μιὰ ριζική τροποποίηση τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας περὶ τῆς αὐθυπαρξίας τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ νοητοῦ κόσμου. Πρόκειται γιά μιὰ ἐπαναστατική τροποποίηση, θέση-κλειδί, γιά ὀλάκερη τήν πατερική θεολογία· ἡ σπουδαιότητά της δέν εἶναι μόνο θεολογική, ἀλλά συνάμα καί φιλοσοφική.

Μέ ἄλλα λόγια τό κτιστό - ἄκτιστο ἐπιβάλλει ἀξονικές ἀλλαγές στή σκέψη καί τή ζωή τοῦ θεολογικοῦ καί τοῦ φιλοσοφικοῦ χώρου. 1) Τό αὐθύπαρκτο ζευγάρι γενητό - ἀγέννητο, πού εἶναι πρωτεύον στή διαρχική φιλοσοφία, ἀντικαθίσταται ἀπό τό ζευγάρι κτιστό - ἄκτιστο. Στό πρῶτο ζευγάρι τό γενητό δέν εἶναι μόνο αὐθύπαρκτο, ἀλλά ριζικά ἀντίθετο πρός τό νοητό κόσμο, δηλαδή πρός τό ἀγέννητο, πού εἶναι ὁ νοητός κόσμος. Στό δεύτερο ζευγάρι τό κτιστό δέν εἶναι αὐθύπαρκτο καί περιέχει ὄλα τά αἰσθητά καί τά νοητά κτίσματα. Μολονότι ριζικά διαφορετικό κατ' οὐσία ἀπό τό ἄκτιστο, δέν εἶναι ἀσυμβίβαστο καί ἀντίθετο πρός αὐτό, ἀλλά ἐξαρτώμενο ἀπό τό ἄκτιστο κατά τό εἶναι, τή ζωή καί τήν κάθε προαγωγή μέσω ἐνεργειακῆς σχέσης Θεοῦ καί κτισμάτων. (Ἐδῶ νά σημειώσω ὅτι νεότερες μελέτες, ἄκρως ἐξονυχιστικές καί σχολαστικές, πού ἀπαριθμοῦν πολλές σημασίες τοῦ γενητοῦ καί τοῦ ἀγενήτου λίγο ἐνδιαφέρουν τή θεολογία, ἐπειδή ἀπό τό ἕνα μέρος εἶναι καρπός νεότερων ἐρευνητῶν, ἐνδιαφερομένων κυρίως γιά διδακτορικές διατριβές καί ἀκαδημαϊκές θέσεις, καί ἀπό τό ἄλλο δέν ἀπασχόλησαν διόλου τή θεολογία, ἡ ὁποία σκόπευε μόνο στήν παραπάνω τροποποίηση πού μνημονεύτηκε). 2) Ἡ διάκριση κτιστοῦ - ἄκτιστου⁴⁵ εἶναι πρωτεύουσα, καί κάθε ἄλλη διάκρι-

45. Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εὐνομίον* 3 PG 29,660A: «Δύο γάρ λεγομένων πραγμάτων, θεότητός τε καί κτίσεως καί δεσποτείας καί δουλείας, καί ἁγιαστικῆς δυνάμεως καί ἁγιαζομένης». Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,184C: «Συνομολογεῖται γάρ πάντη τε καί πάν-

ση, που αυτόνοσήτως υίοθετεῖ ἡ θεολογία, δηλαδή γεννητοῦ - ἀγενήτου, αἰσθητοῦ - νοητοῦ, ὕλης - πνεύματος, σώματος - ψυχῆς κτλ., εἶναι δευτερεύουσα. Ἄτυχῶς τοῦτο δέν ἔχουν κατανοήσει, καί ἀκόμη δέν κατανοοῦν, ἡμέτεροι καί ξένοι θεολόγοι, καί ἔτσι προχειρολογώντας, καί μή διαβάζοντας τά πατερικά κείμενα, κάνουν λόγο γιά πλατωνισμό τῶν πατέρων. (Ἐδῶ καί πάλι νά σημειώσω ὅτι ἡ θέση αὐτή τῶν πατέρων διόλου δέν σημαίνει ὅτι ἡ θεολογία ὡς πρός τήν ἐκ-

τως τήν μὲν ἄκτιστον φύσιν καί ἄτρεπτον εἶναι καί ἀεὶ ὡσαύτως ἔχειν, τήν δὲ κτιστὴν ἀδύνατον ἄνευ ἀλλοιώσεως συστήναι. Αὐτὴ γὰρ ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι πάροδος κινήσις τίς ἐστὶ καί ἀλλοίωσις τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι, κατὰ τὸ θεῖον βούλημα μεθισταμένου». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* PG 94,1568AB: «Τρεπτόν μὲν γὰρ ἅπαν κτίσμα κατὰ φύσιν· ὦν γὰρ ἡ γένεσις ἀπὸ τροπῆς ἤρξατο, ταῦτα ἀνάγκη κατὰ φύσιν τρεπτὰ εἶναι· ἢ οὐ τροπὴ ἢ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγωγή; Μόνον οὖν φύσει ἄτρεπτον τὸ θεῖον, ὡς ἄκτιστον καί ἀεὶ ὄν». Θεοδώρητου Κύρου, *Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 1,3 PG 82, 897C: «Ὁ μὲν γὰρ ἀτρέπτου φύσεως τυγχάνει, τέλειος ὦν καί διὰ πάντων ἀνευδής· οἱ δὲ τῆ εἰς ἑκατέρω τροπῇ ὑποκείμενοι, τῆς παρὰ τούτων βοηθείας δέονται». Συμείων τοῦ Νέου Θεολόγου, *Ἐρωτες θεῶν ἕμνων*, Sources Chrétiennes 174, σελ. 35,87-90: «Τῷ ἄκτιστῷ τὸ κτιστὸν γὰρ πῶς ποτε ἐξισωθεῖ;». Περισσότερα βλ. στοὺς δύο τόμους τῆς *Δογματικῆς καὶ Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα. Ἐπίσης θεωρῶ σκόπιμο νά σημειώσω τά μνημειώδη ἔργα τοῦ K. Barth καί K. Rahner, ἑνός προτεστάντη καί ἑνός καθολικοῦ, ὅπου ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ λεπτομερῶς νά βρεῖ πλουσιότατες ἀπόψεις τόσο παραδοσιακές, ὅσο καί σύγχρονες ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης. Καταλαβαίνει κανεὶς πολὺ εὐκόλα καί ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι σ' αὐτὰ τά ὀγκωδέστατα ἔργα ἐξαντλοῦνται ἐξονυχιστικὰ ὅλα τά θέματα δογματικῆς, συμβολικῆς καί οἰκουμενικῆς θεολογίας, ὅποτε μπορεῖ νά κάνει τὴ σύγκρισή μετ' ἑτέρας ἀνάλογες θέσεις τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. 1) K. Barth, *Die Kirchliche Dogmatik*, τόμοι 14 ἀπὸ τὸ 1932-1967, Zürich 1970. 2) K. Rahner, *Schriften zur Theologie*, τόμοι 14 ἀπὸ 1954-1980, Zürich-Köln 1980. Τοῦ πρώτου οἱ 14 τόμοι περιέχουν πάνω ἀπὸ 9.000 σελίδες, καί τοῦ δευτέρου οἱ 14 ἐπίσης τόμοι πάνω ἀπὸ 7.000 σελίδες. Βλ. ἐπίσης H. Zahmt, *Die Sache mit Gott*, München 1966. Δ. Ι. Τσελεγγίδη, *Ἡ σωτηριολογία τοῦ Λουθήρου. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τῆς θεολογίας τοῦ Λουθήρου ἀπὸ ὀρθόδοξου ἀποψη* (Φιλοσοφικὴ καί Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 22), Θεσσαλονίκη 1991, καί Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ὁ Προτεσταντισμὸς* (Φιλοσοφικὴ καί Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 31), Θεσσαλονίκη 1995.

φρασή της τίποτε δέν ὀφείλει στόν ἑλληνικό καί τόν ἀνατολικό πολιτισμό. Συνέβη ὅ,τι ἀκριβῶς εἶχε συμβεῖ στή βυζαντινή τέχνη, στήν ἀγιογραφία, στή μουσική, στήν ἀρχιτεκτονική κτλ. Οἱ τέχνες αὐτές ἀφομοίωσαν τόν ἑλληνικό πολιτισμό καί τήν ἑλληνική ἰδιοφυΐα, κατά κανένα ὁμως τρόπο δέν ἀπομιμήθηκαν πολιτιστικά στοιχεία· δημιούργησαν αὐτόνομα καί πρωτότυπα ἔργα. Καί μέσω αὐτῶν τῶν ἔργων διασώθηκε ὁ Ἑλληνισμός καί ἐπιβίωσε· ἀλλιῶτικα θά εἶχε πεθάνει, γιατί πλὴν τοῦ Χριστοῦ, νεκρυναστάσεις δέν γίνονται!). 3) Ὁλόκληρη ἡ δημιουργία, ἀπό τό λιθαράκι ὡς τόν ἄγγελο, ὑπόκειται στό νόμο τῆς κτιστότητας. Ἡ κτιστότητα αὐτή σημαίνει ὅτι τά πάντα, αἰσθητά καί νοητά, μποροῦν νά ἀλλοιωθοῦν, γιατί τά πάντα ἐξελίσσονται. Ἔτσι ἔχουμε τήν καλή ἀλλοίωση, τήν προαγωγή καί τήν πρόοδο, καί τήν κακή ἀλλοίωση τῶν ὄντων, πού τείνει ὡς τόν ἐκμηδενισμό. Δέν νοεῖται καμιά φιλοσοφική ἄποψη περὶ νοητοῦ κόσμου ἀφθαρτοῦ καί ἀναλλοιώτου κατά φύση. Τά πάντα, αἰσθητά καί νοητά, ἀφθαρτίζονται σέ σχέση μέ τό χορηγό τοῦ εἶναι καί τῆς ζωῆς, πού εἶναι ὁ Θεός. Ἐπιβάλλεται μιὰ ριζικά διαφορετική φιλοσοφική θέση σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή σχέση Θεοῦ καί κόσμου. *Κτιστότητα*, λοιπόν, σημαίνει ἀλλοίωση καί ἐξέλιξη καί τοῦ νοητοῦ κόσμου. 4) Ἡ *κτιστότητα* αὐτονομήτως ἐπιβάλλει καί τό νόμο τῆς *σχετικότητας*. Τά πάντα εἶναι σχετικά· μόνο ὁ ἀκτιστος Θεός εἶναι ἀπόλυτος. Ὅλα τά ὄντα ὑπόκεινται στήν ἀλλοίωση, ἀλλά ὑπάρχει μιὰ ποικιλία ὡς πρός τή δεκτικότητα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἐξέλιξη πάντοτε σέ σχέση μέ τό ζωοδότη Θεό. Ἔτσι οἱ ψυχές καί οἱ ἄγγελοι εἶναι ἄυλα καί ἀσώματα ὄντα σέ σχέση μέ ὑλικά καί σωματικά· σέ σχέση μέ τό Θεό εἶναι καί αὐτά ὑλικά καί σωματικά· μόνο ὁ Θεός εἶναι ὁ ὄντως ἀσώματος καί ἄυλος⁴⁶. Καταλα-

46. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 2,3 PG 94,868A: «Ἀσώματος δέ λέγεται καί ἄυλος (ὁ ἄγγελος) ὅσον πρός ἡμᾶς· πᾶν γάρ συγκρινόμενον πρός Θεόν τόν μόνον ἀσύγκριτον παχὺ τε

βαίνει κανείς πόσο αδιανόητο θά ἦταν ἓνας πλατωνικός ἢ νεοπλατωνικός φιλόσοφος νά πεί δι τή ψυχή σέ σχέση μέ τή θεότητα εἶναι ὑλική καί σωματική. Ἀπεναντίας, ἡ ψυχή, κατά τή φιλοσοφία τους, εἶναι φύσει συγγενής μέ τή θεότητα, ἐπειδή στή διάκριση αἰσθητοῦ - νοητοῦ, γενητοῦ - ἀγενήτου, τοποθετεῖται στήν περιοχὴ τοῦ νοητοῦ καί τοῦ ἀγενήτου. Ὅπως εἰπώθηκε ὁμως πρωτύτερα, ἡ διάκριση κτιστοῦ - ἀκτίστου ἀνατρέπει τή διάκριση τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας. Τό κτιστό - ἄκτιστο ἀποτέλεσε, λοιπόν, τόσο στή θεολογία ὅσο καί στήν κατοπινή φιλοσοφία, ὡς παράγωγο τῆς θεολογίας, μιά τώνοντι ἐπανάσταση. Ὅστούσο δέν εἶναι διόλου κάτι ἀσυμβίβαστο ἢ παράταιρο πρὸς τή βιβλική θεολογία.

8. Οὐσία - ἐνέργεια

Ἡ διάκριση κτιστοῦ - ἀκτίστου μέ τή σημασία, τό περιεχόμενο καί τίς παραμέτρους, πού ἀναφέρθηκαν πρωτύτερα, ἐπέβαλε ἓνα ἀπό τά πιό μεστά καί ἄκρως ἀποκαλυπτικά κεφάλαια τῆς θεολογικῆς παράδοσης. Πρόκειται δηλαδή γιά τή διάκριση οὐσίας καί ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Καί στήν προκειμένη περίπτωση, ὁποῖος δέν μελετᾶ συνολικά καί ὀρθά τά πατερικά κείμενα, μήτε ἔχει ἀντιληφθεῖ τή θέση-κλειδί, πού εἶναι ἡ διάκριση κτιστοῦ - ἀκτίστου, δέν εἶναι δυνατό νά

καί ὑλικὸν εὐρίσκειται, μόνον γάρ ὄντως ὄνλον τὸ θεῖον ἐστι καὶ ἀσώματον». Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας 3 PG 94,1345A: «Ὁ μὲν γάρ Θεὸς φύσει καὶ παντελῶς ἀσώματος· ἄγγελος δὲ καὶ ψυχὴ καὶ δαίμων πρὸς μὲν Θεὸν συγκρινόμενοι τὸν μόνον ἀσύγκριτον σῶματά εἰσι, πρὸς δὲ τὰ ὑλικὰ σῶματα ἀσώματος». Ἄν κατανοηθεῖ αὐτὴ ἡ διάκριση κτιστοῦ-ἀκτίστου μέ τίς ἐπιπτώσεις στή σκέψη καί τή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὴν κτιστότητα καί τὴ σχετικότητα τῶν ὄντων μποροῦμε νά ἐλπίσουμε δι τὸ δέν θά ἀκοῦμε τὰ βαρετὰ ἐκεῖνα περὶ πλατωνισμοῦ τῶν πατέρων, ὅπως ἐδῶ καὶ καιρὸ, ἐπιτέλους, ἀναγνωρίστηκε ἡ πρωτοτυπία, ἡ θεολογικὴ σημασία καί ἡ ἄκρως ἀφομοιωμένη ἐλληνικότητα τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

ἐκτιμήσει ἐπιτυχῶς τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴ θεολογικὴ βαρῦτητα, πού ἔχει ἡ διάκριση οὐσίας - ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ. Εἶναι γνωστό ὅτι παλαιότερα δογματικά ἐγχειρίδια ὄχι μόνο δὲν ἔκαναν λόγο γι' αὐτὴ τὴ διάκριση, ἀλλὰ τουναντίον, ὅπως ὁ Χρῆστος Ἀνδρουτσός λόγου χάρη, ὑποστήριζαν ὅτι μιὰ τέτοια ἄποψη εἶναι πεντελῶς ἀσύστατη! Στὸ δεύτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς καὶ Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Μαρτσούκα λέγονται ἱκανά γιὰ τὸν ἰσχυρισμὸ αὐτῶν τῶν δογματολόγων, καὶ μέ τις σχετικὲς τεκμηριώσεις.

Ἡ διάκριση οὐσίας - ἐνέργειας, ἐπειδὴ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μέ τὸ *κτιστό* - *ἄκτιστο*, εἰσάγει ἐπίσης ὄχι μόνο μιὰ ἐπαναστατικὴ θεολογικὴ θέση, ἀλλὰ καὶ μιὰ συνακόλουθη φιλοσοφικὴ. Οἱ ὅροι *πιά οὐσία* καὶ *ἐνέργεια* στήν προκειμένη περίπτωση ἀποκτοῦν μιὰ ἰδιαίτερη βαρῦτητα. Ἡ θεολογία μέ αὐτὴ τὴ διάκριση δυὸ κυρίως πράγματα ἐπισημαίνει ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν *πείρα*: 1) Ἡ ἀπρόσιτη θεότητα δὲν ἀποτελεῖ μιὰ ἀκίνητη καὶ ἀφηρημένη, νοητὴ καὶ ἰδεατὴ πραγματικότητα. Εἶναι *φύσις ἐνεργοῦσα*, ὡς πηγὴ κάθε κίνησης καὶ ζωῆς στήν ὅλη κτιστὴ συμπαντικὴ πραγματικότητα. Ἐπομένως σέ κάθε ἀμφισβήτηση ἦταν κατηγορηματικὴ ἡ θεολογία ὡς πρὸς τὴν ἐνέργεια τῆς θεότητας, πού εἶναι τοῦ ἄκτιστου Θεοῦ. Ἀλλιῶς δὲν μπορούσε νά νοηθεῖ δημιουργία, κίνηση, ζωὴ, ἀποκάλυψη, πρόνοια. 2) Ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει στὴ διάκριση κτιστοῦ - ἀκτίστου, ἔτσι καὶ στὴ διάκριση οὐσίας - ἐνέργειας ἐπισημαίνεται ἀπαραίτητα καὶ αὐτονόητα ἡ *ἐνεργειακὴ σχέση* Θεοῦ καὶ κόσμου, καὶ ὄχι βέβαια ἡ ἠθικὴ. Καὶ σέ ἄλλη συνάφεια τονίστηκε ὅτι καὶ τὰ βιβλικά κείμενα, τόσο τῆς Π. Διαθήκης, ὅσο καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, μέσω τῶν εἰκονικῶν παραστάσεων τὴν *ἐνεργειακὴν σχέση* τονίζουν. Ἡθικίζουσες καὶ φιλοσοφικὲς ἐρμηνεῖες τῶν κειμένων αὐτῶν ἀποτελοῦν θέσεις καὶ σύγχρονων ἐρμηνευτῶν, οἱ ὁποῖες ἐξάπαντος δὲν ἀποδίδουν τὸ σωστὸ περιε-

χόμενο, πού ήθελαν νά παρουσιάσουν οί συγγραφείς τῶν βιβλικῶν κειμένων. Τοῦτο ὁμως ἀποτελεῖ μιᾶ ἄλλη ἱστορία, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει, μολονότι ὅλες οἱ ἐρμηνευτικές ἀπόψεις εἶναι σεβαστές, προσωπικά δέν θά μποροῦσα νά δεχτῶ ἀβασάνιστα ὅτι οἱ βιβλικοί ὄροι, ἐπί παραδείγματι, *χάρις*, *δύναμη*, *φῶς*, *δόξα*, *πνοή*, *πνεῦμα* κτλ. κτλ. ἐννοοῦνται ἀπό τούς συγγραφείς μεταφορικά καί ἠθικά καί ὄχι πραγματικά.

Ἦδη ὁ Μ. Ἀθανάσιος συμπληρώνοντας τίς εἰκονικές παραστάσεις τῶν βιβλικῶν κειμένων, ἀποφαίνεται μέ κατηγορηματικό τρόπο ὅτι ὁ Θεός, *ἐκτός τοῦ παντός κατ' οὐσίαν*, εἶναι παρῶν σ' ὅλη τή δημιουργία μέ τίς δυνάμεις του⁴⁷. Ἔχουμε λοιπόν *ἀπουσία καί παρουσία* τοῦ Θεοῦ, μιᾶ ἐπισημάνση τῆς θεολογίας συγκλονιστική καί ἰδιαίτερα χαρακτηριστική. Ριζικά ἀνόμιος ὁ Θεός ἀφενός, καί πραγματικά παρῶν –ὄχι μεταφορικά καί ἠθικά, μολονότι περιγράφεται ποιητικά καί εἰκονικά– ἀφετέρου, ἀφοῦ αὐτός ἔχει πάντοτε γιά τά πράγματα καί τά γεγονότα τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας τόν πρῶτο καί τόν τελευταῖο λόγο. Μετά τό Μ. Ἀθανάσιο, τό Μ. Βασίλειο καί τούς ἐπόμενους πατέρες σταθερή καί δεδομένη εἶναι αὐτή ἡ διάκριση οὐσίας - ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, γιά νά κορυφωθεῖ καί νά ἐξαρθεῖ στό ἔπακρο κατά τό 14^ο αἰῶνα, τότε πού ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καί οἱ σύν αὐτῶ συγκρούστηκαν μέ τούς λόγιους σχολαστικούς γιά τό θέμα κυρίως τῆς *θεογνωσίας*. Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ὡς τώρα μύριες ὄσες συγκεχυμένες ἱστορικές καί θεολογικές ἀπόψεις, πού ὑποστηρίζονται στίς ἐρευνες σήμερα –μερικές εἶναι ἰδιαίτερα διασκεδαστικές γιά τήν ἄγνοια καί τήν προχειρότητα–, ὀφείλω νά ἐξάρω αὐτή τήν κύρια πλευρά τῆς *θεογνωσίας*. Μέ λίγα καί ἀπλά λόγια, οἱ ὄντως σοφοί σχολαστικοί

47. Μ. Ἀθανασίου, *Περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 17 PG 25,125 AB. Λεπτομερεῖς τεκμηριώσεις βλ. στούς δύο τόμους τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα.

τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τοῦ 14^{ου} αἰώνα, ὅπως ὁ Βαβλαάμ, ὁ Ἀκίνδυνος, ὁ Γρηγοῤῃς καί ἄλλοι, ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ θεογνωσία, μέσω βιβλικῶν κειμένων καί φιλοσόφων μαθημάτων, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μιά ἀναγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου στό Θεό. Ὁ φωτισμός πού δέχεται ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἠθικός, κτιστός, μορφωτικός κτλ. κτλ. Οἱ παλαμικοὶ ἀμφισβητοῦσαν αὐτή τήν ἠθική σχέση Θεοῦ - κόσμου, καί τόνιζαν τήν ἐνεργειακή, πού εἶναι καθαρώς βιβλική· ὁ Θεός εἶναι παρῶν ἐνεργῶν ὁ ἴδιος στήν κτίση καί τήν ἱστορία· στόν κτιστό καί φθαρτό ἄνθρωπο δίνει φώτιση, ἐνέργεια, χάρη, πλουτισμό κτλ. κτλ. Καί ἀφοῦ φωτιστεῖ, μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος, μέσω τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας πάντοτε, νά ἀναχθεῖ στό Θεό. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, τεκμηρίωσε τούτη τή θεογνωσία, ὡς ἔργο τοῦ Θεοῦ γιά τήν ἀνθρωπότητα καί τήν κτίση, μέσω τῆς ἱστορικῆς συνέχειας Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης. Γι' αὐτό ἔχει ἐξάρει δύο κεντρικά σημεῖα αὐτῆς τῆς ἱστορίας: τό ὄρος Σινᾶ καί τό ὄρος Θαβώρ· τή μεταμόρφωση τοῦ Μωυσῆ γιά νά καταλάβει τί ἐστι θεῖος νόμος, καί τή μεταμόρφωση τῶν ἀποστόλων Πέτρου, Ἰακώβου καί Ἰωάννη, παρόντων καί τοῦ Μωυσῆ καί τοῦ προφήτη Ἡλία, γιά νά μεταδώσουν αὐτό τό φωτισμό στόν κόσμο. *Μέ ἄλλα λόγια, οἱ σχολαστικοὶ ἐντοπίζουν τή θεογνωσία σέ μιά πράξη ἀνόδου, ἐνῶ οἱ παλαμικοὶ σέ μιά πράξη καθόδου, πέρα γιά πέρα ἱστορική καί συνεχῆ.* Ἔρχεται καί ξανάρχεται πάντοτε τό ἴδιο διλημματικό πρόβλημα· ἔγινε ἢ δέν ἔγινε ὁ (ἄσαρκος) Λόγος σάρξ; Ἔχουμε ἀπολυτρωτική ἢ ἠθική ἀποκάλυψη; (*Ἄκουσα σέ συνέδρια ἀκαδημαϊκῶν θεολόγων ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, προερχόμενες ἀπό ὀρθόδοξους βέβαια, καί τόν ἰσχυρισμό ὅτι ἡ διδασκαλία του εἶναι μιά προσωπική του ἰδιαιτερότητα, ὅπως ἡ σύνδεση Σινᾶ καί Θαβώρ! Γιά τή σύνδεση αὐτή βέβαια πρέπει νά εὐθύνονται καί οἱ Εὐαγγελιστές, πράγμα πού ἐνδεχομένως δέν πρόσε-

ξαν οί επικριτές!). Άλλωστε τοῦτο τό διλημματικό πρόβλημα παρελαύνει ἀκμαῖο καί ζωηρό σ' ὄλη τήν ἱστορία τῶν αἰρέσεων, ἀπό τούς γνωστικούς, τούς δοκῆτες, τόν Ἄρειο, τό Νεστόριο, τόν Εὐτυχή καί τούς εἰκονομάχους ὡς τούς σημερινούς ἠθικιστές, κοινωνιστές καί κάθε εἶδους μανιχαῖστές. (Πρός Θεοῦ, κατά κανένα τρόπο δέν ὑποβιάζω ἠθική καί κοινωνική δικαιοσύνη· τό ἐντελῶς ἀντίθετο). Ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι ξέρουμε ἐπιστημονικά τί λέμε, ἔπειτα αὐτονοήτως ἰσχύει τό *διαλέγετε καί παίρνετε*.

Στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καί στίς ἀρχές τοῦ '60 στή Θεσσαλονίκη ὑπό τόν καθηγητή Παναγιώτη Χρήστου ἀρχισε ἡ ἔκδοση τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Γρηγορίου Παλαμά καί μιά ραγδαία ἐνασχόληση μέ τά παλαμικά ἔργα. Βέβαια, εἶχαν προηγηθεῖ οἱ Ρῶσοι τῆς διασποράς καί κατεξοχήν ὁ Florensky, καί παρ' ἡμῖν μέ τή διδακτορική του διατριβή στά μέσα τοῦ '50 ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης τάραξε λιγάκι τά νερά. Ὡς μέλος τῆς ἐκδοτικῆς ομάδας ὑπό τόν Π. Χρήστου παρακολούθησα ὄλες τίς φάσεις αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης. Μπορῶ νά πῶ ὅτι καί ὡς σήμερα, ὑπό τό βάρος ὁμολογιακῶν πιέσεων, ἀκόμη καί προσωπικῶν λόγων καί ιδεολογημάτων μανιχαῖστικῶν, παρ' ἡμῖν δέν ἔχουν ξεκαθαρίσει τά πράγματα. Τό λυπηρό εἶναι ὅτι οἱ, κατά τήν ἄποψή μου, συγκεχυμένες ἀπόψεις προέρχονται τόσο ἀπό ἀντιτιθέμενους πρὸς τή θεολογία τοῦ Παλαμά, ὅσο καί ἀπό ὑποστηρικτές. Ἡ ἀγνοια καί ἡ ὁποια ιδεολογική προκατάληψη ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι οἱ πιό κακοί σύμβουλοι σέ κάθε ἐπιστημονική ἔρευνα.

Σέ ἱκανές περιπτώσεις, ἀπό τό ἕνα μέρος ὁ ζῆλος γιά τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία, καί ἀπό τό ἄλλο μιά Α ἢ Β ἀνεπάρκεια σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή σημασία τῶν θεολογικῶν ὄρων, ὅπως εἶναι *οὐσία, φύση, ὑπόσταση, πρόσωπο, ἐνέργεια*, σύγχρονες θεολογικές ἀπόψεις ἐγκυμονοῦν οὐκ ὀλίγους κινδύνους, θεωρητικούς καταρχήν, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἀκρίβεια στή δια-

τύπωση τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Καί πέρα ἀπό τὰ ἄλλα, μιά ἀνακριβής θεολογία, καί μάλιστα σέ δόγματα ὅπως τό τριαδικό καί τό χριστολογικό, ἔχει δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις, παραπλανητικές ἐπιδράσεις, στούς λεγόμενους ἑτερόδοξους στό χωρο τῆς οἰκουμενικῆς κίνησης. Μιά μερίδα ὀρθόδοξων θεολόγων, ξένων καί Ἑλλήνων, τώρα τελευταῖα ἐπιχειρεῖ νά καθιερώσει τόν ὄρο *ὑποστατική ἢ προσωπική ἐνέργεια* στό τριαδικό καί τό χριστολογικό δόγμα. Τό ἄκρως παράδοξο στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι ὅτι ὄχι μόνο πουθενά δέν ὑφίσταται καμιά τεκμηρίωση στήν πατερική γραμματεία –τό ἐντελῶς ἀντίθετο μάλιστα· ἡ ἐνέργεια εἶναι δράση τῆς οὐσίας ἢ τῆς φύσης–, ἀλλά καί ὁ ὄρος *ὑποστατική ἐνέργεια* αὐτονοήτως χρησιμοποιήθηκε ἀπό αἰρετικούς στό τριαδικό καί τό χριστολογικό δόγμα. Γιατί, ἂν ἡ ἐνέργεια εἶναι *ἴδιον* τῆς ὑπόστασης, τότε εὐκόλα μπορεῖ κάποιος νά ἰσχυριστεῖ ὅτι τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας εἶναι ἀνόμοια, μιά καί ἰσχύει τό *ἄλλος καί ἄλλος καί ἄλλος*, ἢ καί ὅτι, ἀπό τήν ἀποψη τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιαιτεροτήτων, θά ἀποτελοῦσαν ἕνα κοινό πρόσωπο! Μέ τόν ἴδιο τρόπο θά μποροῦσε νά ἰσχυριστεῖ κανεῖς ὅτι μιά ἐνέργεια ἔχει ὁ σαρκωμένος Λόγος⁴⁸.

48. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρός Μαρίνον* PG 91,200A. *Ἔργα θεολογικά καί πολεμικά* PG 91,109A: «Τίς ὑποστατικὴν ἐνέργειαν εἴρηκέ ποτε, καί πόθεν τοῦτο καί παρά τίνος λαβόντες προσφέρουσιν;». *Πρός Νίκανδρον* PG 91,108D-109A: «Τοῦτο μὲν ἡμῖν συνταχθήσεται, φυσικὴν τὴν ἐνέργειαν λέγουσι· εἰ δὲ πάλιν ὑποστατικὴν, ἀλλοτριώσομεν αὐτὸν τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Πνεύματος κατὰ τὴν ἐνέργειαν. Οὐδενὶ γάρ χαρακτηρικῶ τῆς ἰδίας ὑποστάσεως κοινωνήσοι ποτ' ἂν Πατρὶ καί Πνεύματι». Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Περί ἐνώσεως καί διακρίσεως*, στή σειρά Π. Χρήστου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 91: «Καθάπερ ὁ ἥλιος ἀμειώτως τοῖς μετέχουσι μεταδιδούς θερμῆς καί φωτός, ἐμφύτους ταῦτ' ἔχει καί οὐσιώδεις ἐνεργείας, οὕτω καί αἱ θεῖαι μεταδόσεις, ἀμειώτως ἐνοῦται τῷ μεταδιδόντι φυσικαί καί οὐσιώδεις ἐνεργεῖαι εἰσιν αὐτοῦ, τοιγαροῦν καί ἄκτιστοι». *Πρός Δανιὴλ Αἴνου*, τόμος Β', σελ. 383: «Πῶς δὲ ἡ μὲν οὐσία οὐχ ὑπόστασις οὐδέ ὑποστατικόν, οὐ

Ὡστόσο δέν εἶναι μόνο αὐτός ὁ λόγος πού ἐπιβάλλει τήν ἀπόρριψη τοῦ παραπάνω ὄρου· ἐνδεχομένως θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι κανένα κίνδυνος δέν ὑφίσταται, μιά καί εἶναι ὑπόθεση θεωρητική, καί ἴσως ὁ ὄρος αὐτός, δηλαδή *προσωπική ἐνέργεια*, θά μπορούσε νά πλουτίσει τό θεολογικό λεξιλόγιο. Προσωπικά δέν βλέπω κανένα πλουτισμό, μήτε ἡ πρόκληση (challenge) τοῦ κόσμου ζητεῖ καθιέρωση τέτοιων ὄρων, οἱ ὅποιοι ἄλλωστε, ὅπως φάνηκε, μόνο σύγχυση μπορούν νά προκαλέσουν. Ἀλλά ἡ πατερική θέση γιά *οὐσιώδη καί φυσική ἐνέργεια*, στή διάκριση μάλιστα αὐτή *οὐσίας - ἐνεργείας* τοῦ Θεοῦ, πέρα ἀπό τό ὅτι ρωμαλέα προσάρμοσε τό βιβλικό κόσμο στό περιρρέον πολιτιστικό κλίμα τοῦ περιβάλλοντος, ἤδη ἐπέβαλε ἕναν ἐπιπλέον ὄρο ἐπιστημονικό καί φιλοσοφικό. Ἡ ἐνέργεια εἶναι γνώρισμα κάθε πράγματος, κτιστοῦ καί ἄκτιστου! Μέ κάθε πράγμα συνδέεται ἡ ἐνέργεια, καί ὄχι, βέβαια, μέ πρόσωπα. Τά πρόσωπα ἐνεργοῦν, ἐπειδή ἀπαραίτητα ὑπάρχουν *οὐσιωμένα*· δέν ὑπάρχουν *πρόσωπα ἀνούσια*. Ἀλλά ἡ ἐνέργεια ἄρρηκτα καί ὀργανικά ὑφίσταται σέ κάθε πράγμα. Ἔτσι ἔχουμε ἐνέργεια τῆς φωτιᾶς, τοῦ νεροῦ, τοῦ ἀέρα, τοῦ ἡλίου, τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀγγέλου, τοῦ Θεοῦ κτλ. κτλ. Ἡ ἐνέργεια δέν εἶναι *προσωπική*! Καί ἰδού μιά ἐπιστημονική καί φιλοσοφική φράση τῆς πατερικῆς θεολογίας: *οὐ γάρ ἐστι φύσις ἀνεέργητος*⁴⁹. Τό ἀνεέργητο ἰσοῦται μέ τό

γάρ τῶν τριῶν ἐνός οὐδὲ μία ὑπόστασις, τὴν δὲ ἐνεργεῖαν ὑποστατικὴν ποιεῖτε; Τὰ γὰρ ἴδια Υἱοῦ ἢ Πνεύματος αἱ ὑποστάσεις καὶ τὰ ὑποστατικά εἰσι. Καὶ τίς τῶν εὐφρονούντων, κατὰ τὸν θεῖον Μάξιμον εἰπεῖν, ὑποστατικὴν ἐνεργεῖαν εἰρηκέποτε;». *Ἀντιρρητικός 1*, στήν ἴδια σειρὰ, τόμος Γ', σελ. 55: «Οὐκ οὐσίαν ἀλλ' ὑπόστασιν χαρακτηρίζει. Ταῦτ' ἄρα καὶ ὁ θεῖος πάλιν Μάξιμος, ἀντικρυσ πρὸς τοὺς νεήλυδας τούτους θεολόγους ποιούμενος τὸν λόγον, τίς, φησὶν, ὑποστατικὴν ἐνεργεῖαν εἰρηκέποτε, καὶ πόθεν τοῦτο καὶ παρὰ τίνος λαβόντες προφέρουσιν;».

49. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 3,15 PG 94,1056B.

άνυπαρκτο⁵⁰. Οί πατερικές αυτές εκφράσεις μᾶς θυμίζουν ανάλογη γλώσσα τῶν σημερινῶν θετικῶν ἐπιστημόνων –καί ἡ παρατήρηση αὐτή γίνεται γιά ἐρμηνευτικούς λόγους, καί πρὸς Θεοῦ ὄχι γιά ἀπολογητικούς!

Ἐπομένως ἡ πατερική θεολογία διόρθωσε, πλούτισε καί ἐπεξέτεινε τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης τὸν ὄρο ἐνέργεια. Ἡ ἐνέργεια, ὡς δραστική δύναμη καί αἴτιο κίνησης, εἶναι κλειστή καί περιορισμένη. Ἀπλῶς ἀρκεῖ ν' ἀνακαλέσει κανεὶς στή μνήμη του τὸ ἐνέργεια τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸ ὁποῖο εἶναι, σέ ἀντίθεση πρὸς τὸ *δυνάμει*, τὸ πρᾶγμα πού ὑπάρχει *κατ' ἐντελέχεια* καί στὰ ὁριακά περιγράμματα, προκαθορισμένα ἀπὸ προηγούμενες ἀνεκδήλωτες δυνατότητες. Τέλεια κίνηση, ὅπου ἐξαντλεῖται ἡ ἐνέργεια, εἶναι ἡ κυκλική μέσα σ' ἕνα κόσμο εὐκλείδειο βέβαια, καί ὄχι νοούμενο σέ σημερινές συμπαντικές διαστάσεις. *Τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὁ ὄρος ἐνέργεια ἐπεκτείνεται ἔτσι κι ἄλλιῶς, ἐπειδὴ σέ τελική ἀνάλυση ὁ μόνος ἐνεργῶν καί δωρητῆς κάθε ἐνέργειας εἶναι ὁ ἀπρόσιτος καί μέσω τῆς δόξας του προσεγγιζόμενος Θεός.* Οἱ εἰκονικές παραστάσεις περὶ Θεοῦ καί τῆς σχέσης του πρὸς τὴν κτίση καί τὴν ἱστορία ἐκφράζουν περισσότερο ὀλοκληρωμένα τὴν ἀπεριόριστη φορὰ τῆς ἐνέργειας παρὰ οἱ ὄροι *δύναμη* καί *ἐνέργεια* στὰ βιβλικά κείμενα. Θά μπορούσε κανεὶς νὰ ἐντοπίσει μόνον κάποιες ἐξαιρέσεις σέ κείμενα γραμμένα πρωτοτύπως ἑλληνιστί καί ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ ἑλληνικό πνεῦμα, ὅπως εἶναι ἡ *Σοφία Σολομῶντος*. Σέ ἄλλα βιβλικά κείμενα δεσπόζουσα εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, δημιουργοῦ καί ἀπολυτρωτῆ τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας⁵¹.

50. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Μαρίνον* PG 91,200C. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ἀντιρρητικός 1*, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Γ', σελ. 50.

51. *Σοφ. Σολομ. 7,26*: «...ἀπαύγασμα γάρ ἐστιν φωτὸς αἰδίου καὶ ἔσο-

Πάντως, όπως και αν έχει τό πράγμα, ή διάκριση ούσίας - ενέργειας είναι μιά σημαίνουσα θεολογική και φιλοσοφική διδασκαλία.

9. Θεοφάνειες

Όσοι έκαναν και εξακολουθοῦν νά κάνουν λόγο για πλατωνισμό τής πατερικής θεολογίας διόλου, βέβαια, δέν πρόσεξαν τήν ένιαία και άξονική γραμμή, πού άκολούθησαν οί πατέρες και οί έκκλησιαστικοί Ιστορικοί στήν πραγμάτωση και έρμηνεία τών θεοφανειών. Άλλωστε ή τόσο κυρίαρχη και άκρως βασική αυτή διδασκαλία περί θεοφανειών μένει σχεδόν άγνωστη ή παντελώς άνεμετάλλευτη στους θεολογικούς κύκλους. Παρ' ήμίν, όπως σημείωσα και πρωτύτερα, οὐκ όλίγοι θεολόγοι από τό 1974 κ.έ. άρχισαν λίγο ή πολύ νά κάνουν λόγο για τή διάκριση κτιστοῦ - άκτίστου, έστω και χωρίς συνειδητοποίηση πλήρη τής σημασίας της, αλλά περί θεοφανειών, φαίνεται, υπάρχουν κάποιες δυσκολίες ως προς τήν υίοθέτηση αυτής τής κεντρικής διδασκαλίας. Προφανώς τοῦτο όφείλεται στό ότι ή διδασκαλία αυτή, μολονότι βασική, είναι λεπτομερειακή και έξειδικευμένη, όποτε ή χρήση και ή εφαρμογή της είναι έργο άρκετά δύσκολο και επίπονο. Άπό τόν Άπόστολο Παῦλο, τόν Εὐαγγελιστή Ίωάννη και τους άπολογητές ως τό Γρηγόριο Παλαμά και έξής παραμένει άπαρασάλευτη ή άξονική γραμμή τής πατερικής θεολογίας, κατά τήν όποία σέ μιά άρραγή *Ιστορική συνέχεια* ή

πτρον άηλίδωτον τής τοῦ Θεοῦ ενεργείας». Κολ. 1,29· 2,12: «Είς ό και κοπιῶ άγωνιζόμενος κατά τήν ενεργείαν αὐτοῦ τήν ενεργουμένην, έν έμοι έν δυνάμει». «...έν φ και συνηέρθητε δια τής πίστεως τής ενεργείας τοῦ Θεοῦ τοῦ έγείραντος αὐτόν εκ νεκρῶν».

ἀποκάλυψη συντελείται στήν κτίση καί τήν ἱστορία μέσω φωτοδοτικῶν θεοφανειῶν, μέ ἄλλα λόγια μέσω *δρασης* καί *λόγου* – *ex visu* καί *ex auditu*–, πού δέχονται καί κατανοοῦν οἱ χαρισματικοί φορεῖς μέ ὄλο τό σῶμα μιᾶς κοινότητας, δηλαδή ἑνός λαοῦ: πατριάρχες, Μωυσῆς, κριτές, προφῆτες, ἀπόστολοι, ἅγιοι, ὀλάκερο τό σῶμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας μέ τή μετοχή του στά δρώμενα τῶν μυστηρίων. Στήν προκειμένη περίπτωση ἐκεῖνο πού ἔχει τήν ἄκρα σπουδαιότητα εἶναι αὐτή ἡ *συνέχεια* ἀπό τήν ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ⁵² ὡς τήν Πεντηκοστή καί τά συνεχιζόμενα γεγονότα στοῦς κόλπους τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας. *Ὁ ἄσαρκος Λόγος καί ἐν συνεχείᾳ ἔνσαρκος, ἀποκαλύπτοντας τήν Τριάδα μέ τή φανέρωσή του, πραγματώνει μέσω θεοφανειῶν τήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, ἢ τήν ἱστορία τῆς σωτηρίας, ὅπως λέγεται στοῦς κύκλους τῶν βιβλικῶν θεολόγων.* Ὅπως τόνισα πρωτύτερα, πολύ λίγο προσέχτηκε καί προσέχεται αὐτή ἡ πλευρά τῆς πατερικῆς θεολογίας, πού μέ ἐπιμονή θέλει νά τονίσει τή *συνέχεια* τῆς ἱστορίας, τήν *ταυτότητα* τῶν δύο Διαθηκῶν καί τόν ἱστορικό χαρακτήρα τοῦ τριαδικοῦ καί τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος, δηλαδή τήν ἱστορική ἐμπειρία πού διαμορφώνει αὐτά τά δόγματα ὡς περιεχόμενο ζωῆς, πίστεως καί θεολογικῆς διατύπωσης. Ἡ ἄξονική αὐτή γραμμή τῶν θεοφανειῶν εἶναι ἕνα ἀπό τά πολλά καί τρανά δείγματα, τά ὁποῖα πείθουν γιά τήν προχειρολογία ἐκείνων πού ὑποστηρίζουν τόν ἐξελληνισμό τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τόν

52. Ἐπειδή ἀπαραίτητη εἶναι ἡ γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ, ἀπό ἀποψη κυρίως τῆς θρησκευτικῆς παράδοσης, σέ ἄμεση σχέση πρὸς τήν περαιτέρω ἱστορική πορεία, πού εἶναι ὁ Χριστιανισμός, προτείνω πρὸς τοῦτο τρία ἐξαιρέτα ἔργα. 1) Βασιλείου Μ. Βέλλα, *Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τόμος Α', Ἀθήναι 1957· τόμος Β', Ἀθήναι 21963. W. F. Albright, *From the Stone Age to Christianity*, New York 21957. Σ. Αγουρίδης, *Ἱστορία τῆς θρησκείας του Ἰσραήλ*, Αθήνα 1995.

πλατωνισμό τῶν πατέρων. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ θεολογικὴ σκέψη, κατὰ τοὺς πατέρες πάντοτε, κινεῖται σ' αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ συνέχεια: δημιουργία, Ἰσραήλ, προφῆτες, ἀπόστολοι, ἅγιοι μέσω τῆς παρουσίας τοῦ ἄσαρκου καὶ τοῦ ἑνσαρκου Λόγου.

Συνοψίζοντας ἄριστα καὶ μέ τό δικό του τρόπο μιὰ παράδοση, πού ὅπως εἰπώθηκε ξεκινᾶ ἀπό τόν Ἀπόστολο Παῦλο καὶ τόν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς λέγει ὅτι ὁ ἄσαρκος Λόγος νοητῶς ἐνεδήμει τοῖς πατριάρχαις καὶ προφήταις, προτυπώνοντας τὰ μυστήρια τῆς ἑνσαρκῆς παρουσίας του. Μετὰ τὴν ἐνανθρώπησή του ἀκόμη καὶ στοὺς τελείους προτυπώνει τὰ μυστήρια τοῦ μέλλοντος⁵³. Σαφὴς εἶναι ὁ τονισμὸς ὄχι μόνο τῆς ἱστορικῆς συνέχειας, ἀπὸ τοὺς πατριάρχες καὶ ἐξῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰσόδου στὴ φάση τοῦ αἰωνίου μέλλοντος. Ὁ Λόγος εἰσβάλλει μέ τὴν ἀσώματη φανέρωσή του στὶς ἀρχές τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἱστορία μετὰ τὴν ἑνσαρκὴ παρουσία του εἰσβάλλει καὶ αὐτὴ, με τὴν ἴδια συνέχεια, στοὺς κόλπους τῆς αἰωνιότητος: ἐνιαία πορεία μέ ἄρρηκτους κρίκους καὶ δεσμούς, πού ἐγγυᾶται ὁ Λόγος. Ἐδῶ νὰ σημειώσω ὅτι, παρ' ὅλες τίς θεολογικὲς παρεκκλίσεις, σέ μιὰ αὐτονόητη ποικιλία, οἱ ὅποτες, φαίνεται, σέ μερικὲς διατυπώσεις νὰ μὴν εἶναι τριαδοκεντρικὲς, στή θεολογία ἀπὸ τόν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη καὶ ἐξῆς κυρίαρχη εἶναι ἡ διδασκαλία ὅτι ὁ Λόγος ἀποκαλύπτει τὴν Τριάδα. Οἱ παρεκκλίσεις ἐξηγοῦνται ἀπὸ τίς συζητήσεις ἐξαφορμῆς τῶν ἀντιτριαδικῶν αἰρέσεων. Ἐπομένως οἱ θεοφάνειες εἶναι χρι-

53. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ θεολογίας καὶ τῆς ἑνσαρκῆς οἰκονομίας τοῦ Υἱοῦ Θεοῦ* PG 90,1137B-D: «Ὡσπερ πρὸ τῆς ἐμφανοῦς καὶ κατὰ σάρκα παρουσίας νοητῶς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος τοῖς πατριάρχαις καὶ προφήταις ἐνεδήμει, προτυπῶν τὰ μυστήρια τῆς αὐτοῦ παρουσίας, οὕτω καὶ μετὰ ταύτην τὴν ἐνδημίαν οὐ μόνον ἐν τοῖς ἔτι νηπίοις παραγίνεται, διατρέφων πνευματικῶς καὶ ἄγων πρὸς ἡλικίαν τῆς κατὰ Θεὸν τελειότητος· ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς τελείοις, προδιαγράφων αὐτοῖς κρυφίως τῆς μελλούσης αὐτοῦ παρουσίας ὡς ἐν εἰκόνι τοὺς χαρακτῆρας».

στοκεντρικές, πράγμα που σημαίνει τριαδοκεντρικές⁵⁴.

Πάντως με τίς θεοφάνειες αποσαφηνίζεται τί σημαίνει αποκάλυψη ή αποκαλυπτικές ενέργειες του Θεού στον κόσμο. Η αποκάλυψη του Θεού, λοιπόν, δεν γίνεται μέσω κτιστών πραγμάτων, μήτε μέσω των ίδιων των ιερών κειμένων, αλλά συντελείται ακατάπαυστα με τίς θεοφάνειες στην κτίση και την ιστορία. Άλλωστε δλάκερη ή κτίση είναι μία διαρκής θεοφάνεια, ενώ συνάμα οι χαρισματικοί φορείς της εκκλησιαστικής κοινότητας, πατριάρχες, Μωυσής, προφήτες, απόστολοι, άγιοι μετέχοντας στη φωτοδοσία των θεοφανειών, και, έχοντας κάνει κτήμα την πείρα της αλήθειας, τή μεταδίδουν χαρισματικά σ' όλο τό εκκλησιαστικό σώμα. Τά ίδια τά μέλη της εκκλησιαστικής κοινότητας με τόν παραπάνω τρόπο μετέχουν στίς θεοφάνειες των μυστηριακών δρωμένων. Στά μυστήρια συντελοῦνται φωτοδοτικές θεοφάνειες με τήν πέμψη των ενεργειών του Άγίου Πνεύματος, δηλαδή με τή συνεχιζόμενη πορεία της Πεντηκοστής. Έτσι τά βιβλία της Άγίας Γραφής και όλα τά μνημεία της παράδοσης είναι Υπομνήματα μιās ιστορίας, της ιστορίας της θείας οικονομίας, έτσι ώστε νά έρμηνεύονται χαρισματικά, ανεξάρτητα από τήν ιστορικοφιλολογική διάσταση, μονάχα μέσω των χαρισματικών φορέων της Έκκλησίας. Η παράδοση κατέχει τά ζωντανά κριτήρια της αλήθειας, και είναι πάντοτε ιστορική στά πλαίσια της ζωής και του χαρίσματος. Νομοτελειακά, θά έλεγε κανείς, προηγείται ή ζωή, ή ζωντανή έκφραση του εκκλησιαστικού σώματος, και ακολουθοῦν τά διάφορα μνημεία ως Υπομνήματα της ιστορίας της θείας οικονομίας.

Έν πρώτοις, λοιπόν, ό Απόστολος Παῦλος και ό Εὐαγ-

54. Πέρα από τίς τεκμηριώσεις, που γίνονται έδώ, ό αναγνώστης μπορεί νά βρει περισσότερες λεπτομέρειες στό δεύτερο τόμο της *Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας* του Νίκου Ά. Μαρσούκα.

γελιστής Ἰωάννης στίς θεοφάνειες τῶν δραματικῶν γεγονότων τῆς Π. Διαθήκης βλέπουν τήν παρουσία τοῦ ἄσαρκου Λόγου, τοῦ ἰδίου τοῦ Χριστοῦ: *Ταῦτα εἶπεν Ἡσαΐας ὅτι εἶδεν τήν δόξαν αὐτοῦ, καί ἐλάλησεν περὶ αὐτοῦ*, μᾶς λέγει ὁ Ἰωάννης⁵⁵. Ἐδῶ πρόκειται γιά τήν δραση τοῦ Ἡσαΐα. Ἐξάλλου ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στήν ιστορική πορεία τοῦ Ἰσραήλ ἐν μέσῳ τῆς ἐρήμου βλέπει τό Λόγο νά κατευθύνει τό λαό του στίς διάφορες θεοφάνειες –καμιά σημασία δέν ἔχει τό ὅτι ὁ Παῦλος δέν ἀποκαλεῖ τό Χριστό Λόγο: *Οὐ θέλω γάρ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, ὅτι οἱ πατέρες ἡμῶν πάντες ὑπὸ τήν νεφέλην ἦσαν, καί πάντες διὰ τῆς θαλάσσης διήλθον, καί πάντες εἰς τόν Μωυσήν ἐβαπτίσαντο ἐν τῇ νεφέλῃ καί ἐν τῇ θαλάσῃ, καί πάντες τό αὐτό πνευματικόν ἔπιον πόμα· ἔπιον γάρ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, ἡ πέτρα δέ ἦν ὁ Χριστός⁵⁶*. Ἦδη ὁ ἄσαρκος Λόγος, κατά τόν Παῦλο, ὡς ἀρχιερεὺς, ἐπιτελεῖ καί τελεσιουργεῖ μυστήρια στά πλαίσια τοῦ περιούσιου λαοῦ. Ἔτσι ἡ Ἁγία Τριάδα μέσῳ τοῦ Λόγου εἶναι παρούσα στήν ιστορική πορεία τοῦ Ἰσραήλ. (Ἐρωτῶ ὅσους συγκρίνουν ιστορικοφιλολογικά δεδομένα τῆς σύγχρονης ἔρευνας στά κείμενα τῆς Π. Διαθήκης μέ ἐρμηνευτικές θέσεις τῆς πείρας τῶν πατέρων· ποιός σύγχρονος ἐρευνητής τῆς Π. Διαθήκης μπορεῖ ιστορικοφιλολογικά νά συμφωνήσει μέ τόν Ἀπόστολο Παῦλο ὅτι ἡ πέτρα ἦταν ὁ Χριστός; Μποροῦν σέ τέτοια σημεῖα νά γίνονται συγκρίσεις; Θά ποῦμε ὅτι ὁ Παῦλος κάνει ἐπιστημονικό λάθος; Ὁχι, ἀλλά ἄλλη δουλειά κάνει. Τό ἴδιο, λοιπόν, κάνουν στίς ἐρμηνείες τους καί οἱ πατέρες. Ἐπομένως τά κείμενα, τόσο τῆς Παλαιᾶς ὅσο καί τῆς Καινῆς Διαθήκης, δέν δημιουργοῦν τήν κοινότητα, ἀλλά ἡ κοινότητα ζεῖ μιά *συνεχῆ ἱστορία*, στήν ὁποία μετέχουν καί οἱ πατέρες, καί αὐτή δημιουργεῖ ἀπό τήν

55. Ἰω. 12,40-41.

56. Α΄ Κορινθ. 10,1-4.

κτηθείσα πείρα της μνημεία καί Ὑπομνήματα, ὅπως εἰπώθηκε καί προηγουμένως).

Ἔτσι δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοί ἱστορικοί, ὅπως ὁ Εὐσέβιος, ὁ Σωκράτης καί ἄλλοι, ἀκολουθοῦν κατά πόδας τή θεολογία σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἐρμηνεία τῶν θεοφανειῶν. Κατά τίς θεοφάνειες ὁ Λόγος, τό δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας, ἀσάρκως, αὐτοπροσώπως καί ἐν εἰκονικῇ ὁράσει ἀποκαλύπτει τήν ἴδια τήν Τριάδα. Κατά τόν Εὐσέβιο τόν ἴδιο τό Λόγο εἶδαν ὁ Ἀβραάμ κατά τή φιλοξενία τῶν τριῶν ἀγγέλων στίς βελανιδιές τοῦ Μαμβρῆ⁵⁷, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ στήν Ἱεριχώ καί ὁ Μωυσῆς στή φλεγόμενη βάτο⁵⁸. Κατά πληροφορία ἐπίσης τοῦ Εὐσεβίου ὁ Μ. Κωνσταντίνος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τό Μακάριο Παλαιστίνης καί τοὺς λοιποὺς ἐπισκόπους, τοὺς προέτρεψε νά κτίσουν ἐκκλησία στίς βελανιδιές τοῦ Μαμβρῆ, τοποθεσία ὅπου φιλοξενήθηκαν καί οἱ τρεῖς ἀγγελοι ἀπό τόν Ἀβραάμ: Ἐκεῖ πρῶτον ὁ Σωτήρ αὐτός μετὰ τῶν δύο ἀγγέλων, τήν ἑαυτοῦ ἐπιφάνειαν τῷ Ἀβραάμ ἐπεδαψιλεύσατο· ἐκεῖ τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς ἤρξατο φαίνεσθαι⁵⁹. Τήν ἴδια ἐρμηνευτική γραμμὴ ἔχουν καί οἱ ἱστορικοί Σωκράτης καί Σωζομενός. Ὁ δεύτερος μάλιστα λέγει χαρακτηριστικά ὅτι ὁ Ἀβραάμ ἀξιώθηκε νά γίνει ὄχι μόνο αὐτόπτης μάρτυρας, ἀλλά καί ἐστιάτωρ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ⁶⁰.

Ἐξάλλου οἱ μεγάλοι καί χαρισματικοί θεολόγοι τῆς Ἐκκλησίας συνεχίζουν ἀπαρασάλευτα τή βιβλική παράδοση, δεχόμενοι τήν ἐρμηνεία περὶ θεοφανειῶν τῆς Π. Διαθήκης, πού

57. Γέν. 18,1-21.

58. Εὐσεβίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 1,2 PG 20,57AB καί 60AB.

59. Εὐσεβίου, Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως 3,53 PG 20,1116B.

60. Σωκράτους, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 2,19 PG 67,229B. Σωζομενοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 1,1 PG 67,853A-856A.

μᾶς ἔδωσαν θεόπνευστοι συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης. Οἱ θεολόγοι πατέρες κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστό ὀνομάζουν τὸν Υἱό, τὸ Λόγο, ὡς τὸ *Μεγάλης βουλῆς ἄγγελος*, πού ἐνδημεῖ στοὺς πατριάρχες, στὸ Μωυσῆ καὶ στοὺς προφῆτες. Καί σὲ φερόμενο ὡς ἔργο τοῦ Μ. Βασιλείου, *Ἐρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, ὁ Λόγος ὀνομάζεται *Μεγάλης βουλῆς ἄγγελος*⁶¹. Μὲ μερικές λεπτές ἐρμηνευτικές διαφοροποιήσεις βιβλική παράδοση, πατέρες καὶ ὑμνολογία ἐμμένουν στὴ χριστοκεντρικότητα τῶν θεοφανειῶν, πού συνάμα εἶναι τριαδοκεντρικότητα. Ἰουστίνος, Θεόφιλος Ἀντιοχείας, Εἰρηναῖος, Ἰππόλυτος, Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, Ὠριγένης, Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Μ. Ἀθανάσιος, Εὐσέβιος καὶ οἱ μετέπειτα ἱστορικοί, ἢ *Μακρόστιχος Ἐκθεσις*, Μ. Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης, Μάξιμος Ὁμολογητής, Ἰωάννης Δαμασκηνός καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀκολουθοῦν κατὰ βάση ἐνιαία γραμμὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν θεοφανειῶν καὶ τῆς ἄσαρκης καὶ ἔνσαρκης φανέρωσης τοῦ Λόγου, τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ Μεγάλης βουλῆς ἀγγέλου. Ὁ Ἀβραάμ, ὁ Μωυσῆς, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, ὁ Ἡσαΐας, ὁ Ἱερεμίας καὶ οἱ λοιποὶ προφῆτες ὑπῆρξαν αὐτόπτες μάρτυρες τῆς ἄσαρκης ἐνδημίας τοῦ Λόγου στὴν ἱστορία τοῦ Ἰσραὴλ· καὶ τοῦτο συνέβη, ἐπειδὴ ἦταν φίλοι Θεοῦ καὶ μέτοχοι τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἄσαρκου Λόγου κατὰ τίς θεοφάνειες τῆς Π. Διαθήκης. Λόγου χάρις ὁ Ἰουστίνος μᾶς λέγει: *Ἄλλ' εἰς ἀπόδειξιν γεγονόσιν οἶδε οἱ λόγοι, ὅτι Υἱὸς Θεοῦ καὶ ἀπόστολος Ἰησοῦς Χριστός ἐστι, πρότερον Λόγος ὢν, καὶ ἐν ἰδέᾳ πυρός ποτε φανείς, ποτὲ δὲ καὶ ἐν εἰκόνι ἀσωμάτων· νῦν δὲ διὰ θελήματος Θεοῦ ὑπὲρ τοῦ ἀνθρωπείου γένους ἄνθρωπος γενόμενος, ὑπέμεινε καὶ παθεῖν ὅσα αὐτὸν ἐνήργησαν οἱ δαίμονες. Χαρακτηριστικά εἶναι καὶ τὰ λόγια τοῦ Ὠριγένη: Ἦν γὰρ μετὰ Μωυσέως καὶ ἦν μετὰ Ἡσαΐου καὶ μετὰ ἐκάστου τῶν ἁγίων.*

61. PG 30,505BC.

Πῶς δύνανται ἐκεῖνοι λόγον Θεοῦ λελαληκέναι, τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ μὴ ἐπιδημήσαντος αὐτοῖς; Ταῦτα δὲ μάλιστα καθ' ἡμᾶς τοὺς ἐκκλησιαστικούς ἀναγκαῖόν ἐστι γινώσκεισθαι, οἵτινες θέλομεν τὸν αὐτὸν εἶναι Θεὸν Νόμον καὶ Εὐαγγελίου, τὸν αὐτὸν Χριστόν, καὶ τότε καὶ νῦν καὶ εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας. Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων μιλάει μὲ τὸν ἴδιο τόνο: Ἦδεὶ τοῦτον καὶ Μωυσῆς, ἦδεὶ τοῦτον καὶ Ἥσαϊας, ἦδεὶ τοῦτον καὶ Ἱερεμίας. Οὐδεὶς τῶν προφητῶν ἠγνόει τοῦτον. Ἐπέγνωσαν τοῦτον καὶ δαίμονες. Καὶ γιὰ τὴν ἴδια πορεία τῆς ἀποκάλυψης κάνει λόγο καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ἐπιδιώκοντας τὴν ἀπόκρουση τῆς ἀρειανικῆς αἵρεσης: *Εἰ δὲ καὶ ποτε ὀφθέντος ἀγγέλου, ὁ ὄρων φωνῆς ἤκουε Θεοῦ, ὡς ἐπὶ τῆς βάτου γέγονεν... Καὶ ὁ μὲν φαινόμενος ἦν ἄγγελος· ὁ δὲ Θεὸς ἐν αὐτῷ ἐλάλει. Ἄ δὲ λαλεῖ ὁ Θεὸς πρόδηλον ὅτι διὰ τοῦ Λόγου λαλεῖ, καὶ οὐ δι' ἄλλου. Ἐξάλλου ὁ Μ. Βασίλειος τὸν Μεγάλῃς βουλῆς ἄγγελον ἐπισημαίνει στή θεοφάνεια τῆς φλεγόμενης βάτου, προσθέτοντας μὲ ἔμφαση ὅτι τὴν ἀλήθεια αὐτὴ τὴν ἔχει μάθει ὁ χορὸς τῶν δασκάλων τῆς θεολογίας. Λέγει, λοιπόν, στό λόγο *Κατ' Εὐνομίου*: *Γέγραπται γάρ ὅτι ὤφθη τῷ Μωυσεῖ ἄγγελος Κυρίου ἐπὶ τῆς βάτου ἐν πυρὶ φλογός. Ἄγγελον τοίνυν προτάξασα τῆς διηγήσεως ἡ Γραφή, Θεοῦ ἐπάγει τὴν φωνήν... Τίς οὖν ὁ αὐτὸς καὶ ἄγγελος καὶ Θεός; Ἄρα οὐχὶ περὶ οὗ μεμαθήκαμεν ὅτι καλεῖται τὸ ὄνομα Μεγάλῃς βουλῆς ἄγγελος; Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις καταφαίνεται κατὰ ἄριστο τρόπο ὅτι ὁ Λόγος ἀποκαλύπτει τὸν Πατέρα καὶ ἐπομένως τὴν Τριάδα· οἱ θεοφάνειες εἶναι χριστοκεντρικῆς, δηλαδή τελικὰ τριαδοκεντρικῆς. Καὶ θά μπορούσε κανεὶς, ἐπεκτεινόμενος, νά συνεχίσει τὴν παράθεση ἐνδιαφεροσῶν περικοπῶν, τίς ὅποιες ὁ ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νά βρεῖ στίς παραπομπές⁶².**

62. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α, 63,7-12 PG 6,424C. Πρὸς Τρύφωνα Ἰου-

Ἐξάλλου ἡ παραπάνω ἐρμηνεία καὶ θεολογία τῶν θεοφανειῶν βρίσκεται ἐνυλωμένη στὴν τέχνη τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ Ἁγία Τριάδα στὴν εἰκονογραφία παριστάνεται μὲ τὴ φιλοξενία τῶν τριῶν ἀγγέλων ἀπὸ τὸν Ἀβραάμ στὶς βελανιδιές τοῦ Μαμβρῆ. Ἡ ὕμνολογία ἐξαίρει κατὰ κόρον τὴ χριστοκεντρικότητα τῶν θεοφανειῶν, ἐπιδιώκοντας νὰ προβάλλει τὸ τριαδικὸ δόγμα, ὄχι μονάχα μὲ λεπτοὺς θεολογικοὺς ὁρους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ δραματικὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας μέσω τῶν θεοφανειῶν. Ἔτσι ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ἀποσκοπεῖ νὰ παράσχει θεογνωσία *ex visu* καὶ *ex auditu*. Πέρα ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία, λοιπὸν, οἱ ἐκκλησιαζόμενοι ψάλλουν καὶ ἀκοῦνε, λόγου χάρι, τὴ Μ. Παρασκευὴ ἀπὸ τὴν πέμπτη ὠδὴ τοῦ κανόνα τῆς ἑσπέρας τὰ ἐξῆς συγκλονιστικά: *Θεοφανείας σου, Χριστέ, τῆς πρὸς ἡμᾶς συμπαθῶς γενομένης, Ἡσαΐας, φῶς ἰδῶν ἀνέσπερον, ἐκ νυκτὸς ὀρθρίσας, ἐκραύγαζεν· ἀναστήσονται οἱ νεκροί...* Στὰ περιώνυμα ἐγκώμια τῆς Μ. Παρασκευῆς οἱ πιστοὶ ψάλλουν μὲ συγκίνηση: *Οὓς ἔθρεψε τῷ μάννα, ἐκίνησαν τὴν πτέρναν κατὰ τοῦ εὐεργέτου.* Ἐξάλλου στό τροπᾶριό τῆς Κασσιανῆς λέγεται μὲ ἀπαράμιλλη ποιητικὴ ὁμορφιά ὅτι ἡ γονατισμένη πόρνη μπροστὰ στό Χριστὸ καταφιλεῖ καὶ μὲ τὰ μαλλιά της

δαῖον διάλογος PG 6,613C. Θεοφίλου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον* 2,10 PG 6,1064C-1065A. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 4,5 PG 8,985BC. Ἱππολύτου, *Κατὰ πασῶν αἰρέσεων Ἐλεγχος* 10,33 PG 16,3447B-3451B. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Παιδαγωγός* 8 PG 8,329A. Ὠριγένοῦς, *Ὁμιλία εἰς τὸν Ἱερεμίαν* PG 13,349A. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις* 10 PG 33,681AB. Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 3,14 PG 26,349C-352A. Μ. Βασιλείου, *Κατ' Ἐννομίου* 2 PG 29,609AB. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικὸς δεῦτερος* 2-3 PG 36,28A-29AB. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ βίου Μωσέως* PG 44,321A. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ θεολογίας καὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Υἱοῦ Θεοῦ* PG 90,1137CD. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν* PG 96,968D. Γρηγορίου Παλαμά, *Κατάλογος τῶν ἐκβαινόντων ἀτόπων*, τόμος Α', σελ. 666.

σφογγίζει τά πόδια του, πού ή Εὔα ἐκείνο τό δειλινό στόν Παράδεισο εἶχε ἀκούσει νά ἤχοῦνε τά βήματά τους: *Καταφιλήσω τοὺς ἀχράντους σου πόδας, ἀποσμήξω τούτους δέ πάλιν τοῖς τῆς κεφαλῆς μου βοστρύχοις· ὧν ἐν τῷ παραδείσῳ Εὔα τό δειλινόν κρότον τοῖς ὤσιν ἠχηθεῖσα, τῷ φόβῳ ἐκρύβη.* Τέλος σύμφωνα μέ μιᾶ ἄλλη ἐνδεικτική ἀναφορά στό κάθισμα τοῦ ὄρθρου τῆς Ὑπαπαντῆς λέγεται ὅτι ὁ Παλαιός τῶν ἡμερῶν τῆς προφητείας τοῦ Δανιήλ εἶναι ὁ Λόγος πού ἐνανθρώπησε: *Νηπιάζει δι' ἐμέ ὁ Παλαιός τῶν ἡμερῶν*⁶³.

10. Θεογνωσία

Ἡ θεογνωσία εἶναι ὀργανικά συνδεδεμένη μέ τόν τρόπο ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν φωτοδοτικῶν θεοφανειῶν στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Κάθε ἄλλη ἀπόπειρα καί κάθε ἄλλος ἰσχυρισμός βρίσκονται ἐξάπαντος ἐκτός στόχου. Μέ ἄλλα λόγια, δέν ὑφίσταται θεογνωσία ἐκτός αὐτῆς τῆς φανέρωσης τοῦ Θεοῦ μέσω θεοφανειῶν. Μόνο ὑπό τό πρίσμα τῆς διπλῆς θεολογικῆς μεθοδολογίας τῶν πατέρων, περί τῆς ὁποίας ἔγινε λόγος, θά μποροῦσε κανεῖς μέ μεθόδους λογικῆς καταμέτρησης δεδομένων ζωῆς καί μέ ἔρευνα πάνω σέ μνημεῖα καί φορεῖς νά κάνει λόγο γιά θεογνωσία σέ ὄρια στοχαστικά καί αὐτονόητα. Ἀλλά ἡ γνώση τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ, δυναμικά, ἱστορικά καί ἐσχατολογικά, διενεργεῖται στήν ἐμπειρία τῶν θεοφανειῶν. Καί πάλι νά ὑπενθυμίσω· προηγοῦνται πάντοτε τά πράγματα καί ἡ ζωή· οἱ πατέρες πρῶτα ζοῦσαν καί ἀνέπνεαν στό περιρρέον κλίμα μιᾶς ζωῆς, καί ἔπειτα θεολογοῦσαν ἐπιστημονικά καί στοχαστικά, πράγμα πού σημαίνει τήν ὁδό τῆς διπλῆς θεολογικῆς με-

63. Δαν. 7,13.

θοδολογίας⁶⁴. Τήν ἴδια πορεία, καί στήν ἴδια *ιστορική συνέχεια*, συνεχίζει ἡ Ἐκκλησία· ἀλλιῶτικα δέν μπορεῖ νά ἔχει τή δοκιμασμένη ταυτότητά της.

Ἐπομένως ἀπό τή μιᾶ μεριά εἶναι ὁ *πείρα* μαθῶν, αὐτός πού χαρισματικά ἔχει τή γνώση τῆς ζωῆς, ὅπως καί ὅλα τά μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ θεογνωσία πού προκύπτει ἀπό τήν ὑστερογενή περιγραφή, ἀνά-

64. Βλ. ἐνδεικτικά Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός 1* PG 36,136CD καί 25 A: «Οὐ παντός, ὦ οὔτοι τὸ περὶ Θεοῦ φιλοσοφεῖν, οὐ παντός· οὐχ οὔτω τὸ πρᾶγμα εὐωνον καὶ τῶν χαμαὶ ἐρχομένων... ὅτι τῶν ἐξητασμένων καὶ διαβεβηκότων ἐν θεωρίᾳ καὶ πρὸ τούτων, καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα κεκαθαρμένων ἢ καθαιρομένων, τὸ μετριώτατον». «Ἐγὼ σοὶ κἀνταῦθα παρέξομαι πλατείας ὁδοῦ· φιλοσόφει μοι περὶ κόσμου ἢ κόσμων, περὶ ὕλης, περὶ ψυχῆς, περὶ λογικῶν φύσεων βελτιόνων τε καὶ χειρόνων, περὶ ἀναστάσεως, κρίσεως, ἀνταποδόσεως, Χριστοῦ παθημάτων. Ἐν τούτοις γάρ καὶ τὸ ἐπιτυγχάνειν οὐκ ἄχρηστον, καὶ τὸ διαμαρτάνειν ἀκίνδυνον». Στὴν προκειμένη περίπτωση, χωρὶς τὸ πρῶμα τῆς διπλῆς θεολογικῆς μεθοδολογίας τῶν ὀρθόδοξων πατέρων, οἱ παραπάνω περικοπές ἀπὸ τὸν ἴδιο *Θεολογικό* λόγο τοῦ Γρηγορίου ἐξάπαντος θά ἦταν ἄκρως ἀντιφατικές. Ἐξάλλου ὑπ' αὐτὸ καὶ μόνο τὸ πρῶμα μποροῦμε νά καταλάβουμε γιὰ ποῦ λόγῳ ἡ φιλοσοφία στὴν πατερικὴ παράδοση πότε παρουσιάζεται χρήσιμη καὶ πότε δαιμονικὴ. Στὴν πρώτη περίπτωση εἶναι ἔρευνα, στοχασμός καὶ φιλοσοφικὴ ἐκτίμηση κτιστῶν δεδομένων, ἀκόμη καὶ τῶν ἰδίων τῶν ἱερῶν κειμένων· στὴ δεύτερη ἡ φιλοσοφία ὑποκαθιστᾶ ἢ ἐπιχειρεῖ νά ὑποκαταστήσει τὴ θεολογία ὡς χαρισματικὴ πείρα καὶ δραση τῆς θείας δόξας. Ὅσοι σοφοὶ σχολαστικοὶ τοῦ 14^{ου} αἰῶνα καὶ σημερινοὶ ἐπικριτὲς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τὸν κατατάσσουν στοὺς ἐχθροὺς τῆς φιλοσοφίας, ἐξάπαντος ἀγνοοῦν τὴν παραπάνω διάκριση καὶ τὴ σαφὴ θέση πού εἶχε πάρει ὁ ἴδιος ἀπέναντι στὴν *κατὰ κόσμον* καὶ τὴν *κατὰ Χριστόν φιλοσοφίαν*. Ἡ δεύτερη δέν ἔχει καμιὰ σχέση μέ ἔρευνα καὶ ἐπιστήμη. Πρόκειται γιὰ τὴ χαρισματικὴ γνώση μέσω φωτισμοῦ· γιὰ τὴν πρώτη πλέκει ἐγκώμιο, μιὰ καὶ ἀφορᾶ τοὺς λόγους, τὰ ἦθη, τίς πόλεις, τὴν ὕλη κτλ. Μέ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιὰ τὴν ἔρευνα ὄλων τῶν κτιστῶν δεδομένων. Ἄν κανεῖς, λέγει ὁ Παλαμᾶς, δέν καταλαβαίνει πῶς ἀποκτᾶται ἡ ἀλήθεια, καὶ αὐτὴ ἡ στάση του εἶναι ἐκούσια, τότε εἶναι πονηρός· ἂν εἶναι ἀκούσια, τότε εἶναι ἀφιλόσοφος καὶ ἀνόητος. Τίς ἀπόψεις αὐτὲς θά τίς ζήλευε σήμερα κάθε ἔμπειρος ἐπιστημολόγος. Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ἀντιρρητικός 6*, τόμος Γ', σελ. 379-380.

λυση, ἔρμηνεία καί ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων τῆς πείρας. Ὁ Ἰουστίνος διατύπωσε μιὰ ἐπιστημολογική ἀρχή, πού ἀργότερα ἔμελλε ν' ἀποτελέσει τό θεμέλιο καί τήν ἀμετακίνητη βάση τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας τῶν πατέρων τῆς Ἀνατολῆς: *κατέχει κανεῖς τίς ἐπιστήμες μέ τή μάθηση, ὅπως λόγου χάρη τή μουσική, τήν ἀριθμητική καί τήν ἀστρονομία, ἐνῶ, γιά νά γνωρίσει τόν ἄνθρωπο καί τό Θεό, εἶναι ἀπαραίτητο νά τούς δεῖ*⁶⁵, πέρα ἀπό τό λόγο πού θά ἀκούσει. Σ' αὐτή τήν ἀρχή, λοιπόν, θεμελιώνεται ἡ θεογνωσία μέσω δρασης καί λόγου, καί κατά συνέπεια ἡ διπλή θεολογική μεθοδολογία τῶν πατέρων. Ὅπως εἰπώθηκε σκόπιμα οὐκ ὀλίγες φορές· προηγεῖται ἡ ζωή καί ἔπεται ἡ ἐπιστημονική ἔρμηνεία. Οἱ δύο παραπάνω λειτουργίες συνταιριάζονται καί συνεργάζονται ἁρμονικά, ἐφόσον ἡ καθεμία ἐπιτελεῖ τό ἔργο της στά ὅρια τῆς αὐτονομίας της. Σύγχυση αὐτῶν τῶν ὁρίων προξενεῖ ρήγματα στήν ἐκκλησιαστική ζωή, ἀσαφεῖς διδασκαλίες καί ἐνίοτε, ὡς μή ὄφειλε, ἐπικίνδυνες αἱρέσεις.

Ἐτσι ἀπό τή συνεργιακή πλευρά τῶν μελῶν τοῦ σώματος, γιά νά γίνει κτήμα ἡ παροχή τῆς χαρισματικῆς ἀλήθειας καί ἀγαθότητας, ἀπαιτοῦνται *γεγυμνασμένα αἰσθητήρια*, κατὰ τήν ἔκφραση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καί τῶν πατέρων. Μέσω αὐτῶν τῶν *αἰσθητηρίων* πραγματώνεται ἡ πρόσληψη αὐτῆς τῆς χαρισματικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία εἶναι *διάκριση, πείρα καί μέθεξι*. Ἡ ὑστερογενής ἐρμηνευτική γνώση προϋποθέτει τήν ὑπαρξη φορέων αὐτῆς τῆς πείρας καί μνημεῖα ἢ *ὑπομνήματα* αὐτῆς τῆς χαρισματικῆς ζωῆς⁶⁶. Ἀλλά πρωτίστως

65. Ἰουστίνου, *Πρός Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος* PG 6,481BC: «Ὅμοίως ἐστὶν ἄνθρωπον εἰδέναι καὶ Θεόν, ὡς μουσικὴν καὶ ἀριθμητικὴν καὶ ἀστρονομίαν ἢ τι τοιοῦτον; Αἱ μὲν γὰρ ἐκ μαθήσεως προσγίνονται ἡμῖν ἢ διατριβῆς τινός· αἱ δὲ ἐκ τοῦ ιδέσθαι παρέχουσι τὴν ἐπιστήμην».

66. Βλ. παραπομπή 1 τῆς *Εἰσαγωγῆς*. Ἐβρ. 5,14 : «Τελείων δὲ ἐστὶν ἡ στερεὰ τροφή, τῶν διὰ τὴν ἔξιν τὰ αἰσθητήρια γεγυμνασμένα ἐχόντων

καρπός ὄρασης, ἀκοῆς καί προπαντός ἄλλου θεοπτίας εἶναι ἡ θεογνωσία. Σ' αὐτό τό σημεῖο ἀπαιτεῖται μιά διευκρίνιση. Μολονότι ὄλα τά μέλη τοῦ σώματος ἀκροῶνται τό λόγο, βλέπουν τά δρώμενα καί τό φῶς τό ἀληθινό – Εἶδομεν τό φῶς τό ἀληθινόν, ἐλάβομεν πνεῦμα ἐπουράνιον, ψάλλουν οἱ πιστοί στό τέλος τῆς λειτουργίας–, ἡ θεοπτία, ὡς λειτουργικό καί ὑπέρτατο χάρισμα, εἶναι τό ἔργο τῶν πατριαρχῶν, τοῦ Μωυσῆ, τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων καί τῶν ἁγίων. Ἐπί τῆν ὀρθόδοξη θεολογία ὁ Μωυσῆς καλεῖται θεόπτης –ἱστορική συνέχεια καί ταυτότητα τῶν δύο Διαθηκῶν–, ὁπῶς θεόπτες εἶναι καί οἱ προφῆτες, ἀπόστολοι καί οἱ ἅγιοι. Ἐλλά ἡ πείρα τους δέν εἶναι χάρισμα ιδιόκτητο, οὔτε κἀν προσωπικό· ἀνήκει σ' ὄλη τῆν κοινότητα καί σ' ὄλο τόν κόσμον ἀκόμη μεταδίδεται καί μετέχεται ἀπό ὄλα τά μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος στό πλαίσια τῆς ποικιλίας τῶν χαρισμάτων.

Ἐτσι καταλαβαίνει κανεῖς εὔκολα ὅτι ἡ θεογνωσία μέσω τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι διόλου ἀφηρημένη ἢ ἀπλῶς θεωρητική· μήτε ἀναφέρεται μόνο σέ αἰσθητά ἢ μόνο σέ νοητά πράγματα. Ἐπομένως ἡ θεολογική γνωσιολογία ὑπερβαίνει τό φιλοσοφικό πρόβλημα τοῦ ρεαλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ, καί τῆς διάσπασης αἰσθητοῦ καί νοητοῦ κόσμου. Καταρχῆν ἡ γνωσιολογία αὐτή ἐπισημαίνει μιά πραγματική

πρός διάκρισιν καλοῦ τε καί κακοῦ». Ὁ Ὀδυσσεύς Ἐλύτης κάνει λόγο γιά ἀσκημένες αἰσθήσεις, πού καταρχῆν ἀποδέχονται τῆν ὑπαρξη μυστηρίου καί θέτουν ὑπό ἀμφισβήτηση τά ἐξαγόμενα κάθε πρωτοβάθμιας γνώσης, προερχόμενης ἀπό αἰσθήσεις ἀγύμναστες. Βλ. Ἐν λευκῶ, Ἀθήνα 21993, σελ. 393-94. Πρβλ. Διδύμου Τυφλοῦ, *Εἰς Ψαλμοῦς 17* PG 39,1264B: «Ὅτε μὲν τό ἐπίστασθαι, ὅτε δέ ἠνώσθαι καί ἀνακεκράσθαι τόν γινώσκοντα τῷ γινωσκομένῳ». Ἐθαγρίου Ποντικοῦ, *Γνωστικά Κεφάλαια*, στό W. Frankenberg, *Evagrius Ponticus*, VI, 2, Berlin 1912, σελ. 363: «Ἡ τούτου τοῦ κόσμου θεωρία διπλασία ἐστίν, ἡ μὲν πραγματική, ἡ δέ πνευματική· καί πρὸς μὲν τῆν πρώτην προσέρχονται καί ἄνδρες ἀσεβεῖς, πρὸς δέ τῆν δευτέραν μόνον ἅγιοι ἐγγίζουσιν».

γνωστική σχέση, όπου τό υποκείμενο, πού γνωρίζει καί πιστεύει, απαραίτητα ἔχει ἀπέναντί του, ὡς πηγὴ πληροφοριῶν, τίς θεῖες ἐνέργειες καί κατόπιν ὅλα τὰ κτιστά πράγματα καί τὰ ἱστορικά γεγονότα. Θά ἔλεγε κανεῖς μέ τή φιλοσοφική γλώσσα ὅτι ἡ θεολογική γνωσιολογία εἶναι *ρεαλιστική*. Ἐξαρτᾶται ἄλλωστε, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε ἀρκετές φορές, ἀπό τήν *ὄραση* καί τό *λόγο*. Σ' αὐτό τό σημείο ἡ γνωσιολογία αὐτή συμφωνεῖ μέ τή γνωσιολογία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, σχεδόν στήν ὁλότητά της. Προσωκρατικοί, Δημόκριτος, Σωκράτης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης προϋποθέτουν πάντοτε ὅτι στή γνωστική σχέση προηγούνται τὰ πράγματα· καί τοῦτο ἀνεξάρτητα ἀπό τίς πάμπολλες ἐπιμέρους διαφορές τους. Ἀκόμη καί οἱ πλατωνικές ιδέες εἶναι νοητά πράγματα, πού τὰ θεᾶται ἡ ψυχὴ⁶⁷ ἢ τὰ θυμᾶται, ὅταν βρῆσκειται φυλακισμένη στό σῶμα. Ἀλλά ἡ θεολογική γνωσιολογία εἶναι ὀργανικά συνυφασμένη μέ τήν ὄντολογία, πράγμα πού δέν παρατηρεῖται στήν ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία. Κατά τή θεολογία, δηλαδή, ἡ συνολική ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου φωτοδοτεῖται μέσω τῆς θέας καί τῆς ὄρασης, ὅποτε στή γνωστική σχέση χαριτώνεται, τελειώνεται καί μετά μεταμορφώνεται. Ἔτσι καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα πόσο πρόχειρες εἶναι οἱ ἀπόψεις ὅτι στή βυζαντινὴ ὀρθόδοξη πνευματικότητα κυριαρχεῖ πλατωνικός ἢ νεοπλατωνικός μυστικισμός. *Πάντως στή βυζαντινὴ παράδοση τό μόνο ἀγαθὸ ἐν ἀνεπαρκείᾳ εἶναι ὁ μυστικισμός.*

Ἡ προσευχή, καί γενικῶς ἡ δοξολογική καί λατρευτική σχέση μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπου, δέν θά μπορούσαν νά νοηθοῦν ἔξω ἀπό τό περιορρόον κλίμα τῶν θεοφανειῶν, δηλαδή τῆς θεογνωσίας πού προκύπτει ἀπ' αὐτές, καί καταρ-

67. Πλάτωνος, *Φαῖδων* 66c: «...ἀπαλλακτέον αὐτοῦ καί αὐτῆ τῆ ψυχῆ θεατέον αὐτὰ τὰ πράγματα». Ἄλλωστε ἡ λέξη ἰδέα παράγεται ἀπό ῥίζα τοῦ ῥήματος ὄραν.

χήν τῆς θεοφάνειας, πού ἀναγγέλλει ὀλάκερη ἡ συμπαντική πραγματικότητα. Ἡ κτίση, λοιπόν, εἶναι μιά διαρκῆς θεοφάνεια, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε. Τούτη ἡ θεοφάνεια ἀσαφῶς ἐκλαμβάνεται ὡς φυσική ἀποκάλυψη. Περί αὐτοῦ τοῦ θέματος ὁμως ἀναπτύχθηκαν προηγουμένως ἱκανά στὸν οἰκείο τόπο, γι' αὐτὸ μόνο μερικὲς διευκρινίσεις χρειάζονται σέ σχέση μὲ τὴ θεογνωσία. Ἐφόσον καταχρηστική εἶναι ἡ διάκριση φυσικῆς καὶ (ἱστορικῆς) ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυψης, ἀφοῦ, κατὰ τὴ σχέση κτιστοῦ–ἀκτίστου καὶ οὐσίας–ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, μιά εἶναι ἡ ἀποκάλυψη σέ ὀλάκερο τὸν κόσμος, ἔτσι καὶ ἡ θέα τοῦ κόσμου, γιὰ ὅποιον ἔχει ἀσκημένους αἰσθήσεις ἢ γεγυμνασμένα αἰσθητήρια, εἶναι πηγὴ θεογνωσίας⁶⁸. Μὲ ἄλλα λόγια, πέρα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη δεκτικότητα νὰ προσπελάζει αὐτὴ τὴν πηγὴ, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, δηλαδή τὴ θεοφάνεια, ὁ Θεὸς μέσῳ τῶν ἄπαυστων ἐνεργειῶν του πραγματώνει τελικὰ τὴ θεογνωσία μέσα στὸν ἄνθρωπο. Μετὰ τὴν πρόσληψη τῆς δωρεᾶς μὲ τὴν ἴδια δεκτικότητά του ὁ ἄνθρωπος ἀνάγεται σέ ὅποια ἔρευνα ἐπιθυμεῖ μέσῳ ἐπιστήμης, φιλοσοφίας καὶ ἐπίμονων στοχασμῶν. Πάντοτε, ὅπως εἰπώθηκε, προηγεῖται ἡ ζωὴ, ἡ δωρεά, καὶ ἀκολουθεῖ μετὰ ἡ ὁποιαδήποτε ἐρμηνευτικὴ ἐκτίμησι τῶν πραγμάτων, τῶν γεγονότων καὶ τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς.

11. Θεῖα ὀνόματα

Βιβλικὰ καὶ πατερικὰ κείμενα, καὶ νεότερα ἐγχειρίδια Δογματικῆς, ἀποδίδουν ὀνόματα στοῦ Θεοῦ μὲ βάση ὀρισμένες ἀναφερόμενες ιδιότητες αὐτοῦ. Εὐθύς ἐξαρχῆς ὀφείλει κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὅτι ἡ μὲ σχολαστικὸ τρόπο κατὰταξι

68. Ψαλμ. 18(19),2 : «Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα».

τῶν θείων ὀνομάτων σέ κατηγορίες, τήν ὁποία ἀκολουθοῦν ἐγχειρίδια *Δογματικῆς*, ἀπό τή μιά μεριά ἀποτελεῖ συστηματική «στένωση» τοῦ θέματος, καί ἀπό τήν ἄλλη εἰσάγει ἓνα πρότυπο, πού μπορεῖ νά ὀδηγήσει στήν εἰδωλοποίηση τῆς θείας πραγματικότητας. Καί ἐξηγοῦμαι: ἐνώπιον τῶν ἀναριθμητῶν *θεωνυμιῶν*, πού προσάγουν βιβλικά καί πατερικά κείμενα, καί ἐν μέσω τῆς ἐπιβαλλόμενης ἔτσι κι ἄλλιῶς *σιωπῆς* ἀπέναντι στό ἀπρόσιτο τοῦ Θεοῦ, μιά ἐκλογίκευση τῶν θείων ἰδιοτήτων 1) σέ φυσικές: *πανταχοῦ παρουσία, αἰωνιότητα, παντοδυναμία*, 2) σέ λογικές: *παντογνωσία, σοφία*, καί 3) σέ ἠθικές: *ἀγιότητα, δικαιοσύνη, ἀγάπη*, διόλου δέν ἀνταποκρίνεται πρὸς τό περιεχόμενο τόσο τῶν μνημείων της, ὅσο καί τῆς ἐμπειρίας, πού παρέχει ἡ χαρισματική καί ἐπιστημονική θεολογία. Ὁ πλοῦτος τῶν *θεωνυμιῶν* ἀφενός, καί ἡ *σιωπῆ* ἐνώπιον τοῦ ἀπρόσιτου μεγαλείου τῆς θεϊκῆς πραγματικότητας ἀφετέρου μποροῦν νά ἐξαφανιστοῦν ἀπό τήν ὄραση τῶν μελῶν τοῦ σώματος ἢ τουλάχιστο νά μποῦν στό περιθώριο, καί νά ἰσχύσει κυριαρχικά στή χριστιανική συνείδηση μιά παράσταση περὶ Θεοῦ, πού ἔχει ἀπλῶς περιορισμένα ἀντικειμενικά ὄρια, μέ μύριες ὄσες ἐπιπτώσεις στή στάση τοῦ ἀνθρώπου· ἄλλωστε εἶναι γνωστό ὅτι εὐκαίρως ἀκαίρως τέτοιες παραστάσεις ὀδήγησαν μερικούς φιλοσοφοῦντες σέ τέτοιο ἀγωνιώδη προβληματισμό, ὥστε νά διακηρύξουν τό *θάνατο τοῦ Θεοῦ!* Μέ ἄλλα λόγια, τό ἀδιέξοδο προέκυψε, ἐπειδὴ ἀναζητοῦσαν τό Θεό σέ φυσικές, λογικές καί ἠθικές περιοχές, ἐπιχειρῶντας νά τεκμηριώσουν τήν παρουσία του. Ὅμως μήτε τά μυστικά τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί τοῦ σύμπαντος μπορεῖ κανεὶς νά βρεῖ καί νά τεκμηριώσει κινούμενος ἀποκλειστικά καί μόνο σ' αὐτές τίς περιοχές. Κι αὐτό, πρὸς Θεοῦ, δέν λέγεται γιά λόγους ἀπολογητικούς, ἀλλά μονάχα γιά λόγους ἐρμηνευτικούς.

Ἐπομένως σχολαστική κατὰ πάντα εἶναι ἡ διαίρεση τῶν

ὀνομάτων τοῦ Θεοῦ κατὰ τίς παραπάνω κατηγορίες· μήτε μέ-
βάση τὰ μνημεῖα τῆς παράδοσης θά μπορούσε κανεῖς νά ἔξα-
ντλήσει τήν ὀνοματοδοσία σέ ὀκτώ ὀνόματα. Στήν προκειμέ-
νη περίπτωση καταρχήν πρέπει νά γίνει μιὰ σαφῆς διάκριση
ἀνάμεσα στά ὀνόματα, πού ἀποδίδονται χωριστά στά πρό-
σωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας, καί σέ ἐκεῖνα πού ἀφοροῦν τό
Θεό ὡς τρισυπόστατη μονάδα. Τά πρῶτα ὀνόματα λέγονται
ὑποστατικά, καί τό καθένα ἀναφέρεται ἀποκλειστικά σ' ἓνα
πρόσωπο: *Πατέρας ἀγέννητος, Υἱός γεννητός* καί *Ἅγιο
Πνεῦμα ἐκπορευτό ἢ προβλητό*. Ἐπειδή οἱ ὑποστατικές
ιδιότητες (ἢ τὰ ὑποστατικά προσόντα) εἶναι ἀμεταβίβαστες
καί ἀκοινώνητες, καί οἱ ὀνομασίες εἶναι καί αὐτές ἀμεταβί-
βαστες. Ἐδῶ, φυσικά, πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι αὐτές οἱ ὀνο-
μασίες δόθηκαν ἀπλῶς γιά νά περιγραφεῖ τό μυστήριο τῆς
τρिसυπόστατης θεότητος, καί ὄχι γιά νά παρασταθεῖ ἀποκα-
λυπτικά ἡ οὐσία τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος! Σ' ὅλες
αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ θεολογία εἶναι ἀπλῶς περιγραφική.

Ἡ ἑξέταση, λοιπόν τῶν *θεωνυμιῶν* δέν ἀφορᾷ τὰ ὑπο-
στατικά ὀνόματα, ἀλλά τίς ὀνομασίες πού ἀποδίδονται, καί
διαιροῦνται σχολαστικῶς κατὰ κατηγορίες ἐνίστε, στήν
Ἁγία Τριάδα. Ἔτσι καί ἡ διάκριση τριῶν ὁδῶν, μέσω τῶν
ὁποίων διαμορφώνονται τρεῖς ὁμάδες ὀνομάτων, εἶναι scho-
λαστική. Ἡ πρώτη ὁδός εἶναι ἡ ἀρνητική (*via negationis*).
Ἀκολουθώντας αὐτή τήν ὁδό ὁ δογματολόγος, ἀφαιρεῖ συ-
γκεκριμένα ὀριακά γνωρίσματα τῆς κτιστῆς ἀντικειμενικῆς
πραγματικότητος, καί τό ἀρνητικό περιεχόμενο ἀποδίδει ὡς
ιδιότητα στό Θεό. Λόγου χάρη, ὁ Θεός δέν ὑπόκειται στό
χρόνο, ἄρα εἶναι αἰώνιος· δέν ὑπόκειται στό χῶρο, ἄρα εἶναι
πανταχοῦ παρών κτλ. κτλ. Ἡ δεύτερη ὁδός εἶναι ἡ θετική
(*via affirmationis*). Μέσω αὐτῆς ὁ δογματολόγος ἀποδίδει
στό Θεό γνωρίσματα θετικά, πού ξέρουμε ὅλοι. Λόγου χάρη,
ὁ Θεός εἶναι δίκαιος, σοφός κτλ. κτλ. Ἡ τρίτη ὁδός εἶναι ὁ

τονισμός μιᾶς ὑπεροχῆς (via eminentiae). Τούτη ἡ ὁδὸς δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ δευτέρα, ἡ θετικὴ· μόνο πού ἀποδίδει ὁ δογματολόγος στό Θεό γνωρίσματα σέ ὑπερθετικό βαθμό ἢ στό ἔπακρο τονισμένα: παντοδύναμος, παντογνώστης κτλ. κτλ. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκολα ὅτι μιὰ τέτοια διαίρεση καί ἡ ἴδια ἡ μέθοδος καθεαυτή κινοῦνται σέ καθαρῶς σχολαστικά πρότυπα, ὅσο καί ἂν ὁ δογματολόγος ἐπιμένει νά παραπέμπει σέ ὀρισμένα βιβλικά καί πατερικά κείμενα. Συνήθως μερικοὶ ἀσπάζονται καί μιὰ ἐσφαλμένη ἄποψη, κατά τήν ὁποία, ὅπως ἰσχυρίζονται, ἡ ἀρνητικὴ ὁδὸς εἶναι ὁ λεγόμενος ἀποφατισμός. Ὅμως, ὅπως θά φανεῖ στόν οἰκεῖο τόπο ἀμέσως παρακάτω, ὁ ἀποφατισμός, ὡς τρόπος ζωῆς καί ὡς διδασκαλία θεολογική, εἶναι ἐντελῶς ἄλλο πράγμα. Τούτη ἡ ἀρνητικὴ ὁδὸς κατά κανένα τρόπο δὲν διαφέρει ἀπό τή θετικὴ ὁδό, μιὰ καί ἡ ἀφετηρία εἶναι πάντοτε ἡ θετικὴ καί ἀντικειμενικὴ πλευρά. Ἀπλῶς αἴρονται θετικά γνωρίσματα, ἀλλά τό ἀποτέλεσμα, πού προκύπτει, ἐξάπαντος δὲν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἔξω ἀπό τή θετικὴ περιοχὴ. Τό ἄχρονο καί τό πανταχοῦ παρόν, λόγου χάρη, ἐξακολουθεῖ ἔτσι κι ἄλλιῶς νά προσδιορίζεται, ἔστω καί ἀρνητικά, ἀπό τό χρόνο καί τό χῶρο. Ὁ ἀποφατισμός, ὡς θεωρία καί πράξι, ξεπερνᾷ καί αὐτά τὰ ἀρνητικά γνωρίσματα.

Ἀφήνοντας κανεῖς τίς σχολαστικὲς διακρίσεις σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ θεῖα ὀνόματα, ὀφείλει νά τονίσει τὰ ἑξῆς. Βιβλικά καί πατερικά μνημεῖα καταρχὴν παρουσιάζουν τό Θεό μέ ἀναρίθμητα ὀνόματα καί μέ ἀπειρία εἰκόνων, καθὼς περιγράφουν ἰδιότητές του, διαμορφωμένες ὡς παραστάσεις στή συνείδησή μας ἀπό τίς ἀντανεκλάσεις τῶν ἐνεργειῶν του στόν κόσμον, ἀπό τήν *ἱερά φωτοφάνεια* ⁶⁹, κατά Διονύσιον Ἀρεοπαγίτη. Ἄλλωστε τὰ βιβλικά κείμενα πολλαπλῶς πα-

69. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 1,3 PG 3, 589B.

ρουσιάζουν τό Θεό ὡς φωτεινή φανέρωση στόν κόσμο. Ἐπομένως ἐκεῖνο πού ἐξαρχῆς πρέπει νά τονίσει κανεῖς εἶναι τό γεγονός ὅτι κανένα ὄνομα δέν ἀποδίδεται στό ἀπρόσιτο τοῦ Θεοῦ κατά τά βιβλικά κείμενα, ἢ στή *θεία οὐσία* κατά τήν πατερική θεολογία. Τά ὀνόματα ἔχουν σχέση πρός τίς φανερώσεις τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία⁷⁰. Ἡ *κάθοδος* τῶν θείων ἐνεργειῶν, κατά τά βιβλικά καί πατερικά κείμενα, εἶναι πηγὴ ὀνοματοδοσίας, καί καμιὰ *ἀνοδος* ὁποιασδήποτε νοούσας ψυχῆς ἢ ὑπαρξῆς πρός κόσμους ὑψηλοῦς δέν εἶναι δυνατό νά παράγει θεωνυμίες. Ἴδού ἡ σύμπτωση Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη καί βιβλικῆς διδασκαλίας, καί τοῦτο τονίζεται, μιά καί οὐκ ὀλίγοι θεωροῦν τό Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη νεοπλατωνικό φιλόσοφο!

Πάνω ἀπό ὅλα τά ὀνόματα, πού ἀποδίδονται στόν τριαδικό Θεό γιά νά δηλωθοῦν περιγραφικά ὀρισμένες ιδιότητες, τά πιό κυρίαρχα στή βιβλική περιοχὴ, καί φυσικά στήν ἴδια τή θεολογία, εἶναι τά κατηγορήματα τῆς ζωῆς καί τῆς ἀγάπης. Ὁ Θεός εἶναι *Ζῶν* καί *Ἀγάπη*. Πρόκειται σίγουρα γιά παραστάσεις, εἰλημμένες ἀπό τή φυσική καί κτιστή πραγματικότητα, ἀλλά μποροῦν νά ἐκφράζουν βοηθητικά καί ζωηρά τήν ἐμπειρία πού γεύεται ὁ πιστός. Ὁ Θεός παραμένει πάντοτε, κατά τά βιβλικά καί πατερικά μνημεῖα, «ἄλεκτος καί ἀωνόμαστος»⁷¹, ἐνῶ κατά τίς φωτοδοτικῆς θεοφάνειές του,

70. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων* 2,7 PG 3,645A: «Πάντα γὰρ τὰ θεῖα καί ὅσα ἡμῖν ἐκπέφονται, ταῖς μετοχαῖς μόναις γινώσκεται· αὐτὴ δὲ ὁποία ποτὲ ἐστὶν κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρχὴν καὶ ἰδρυσιν ὑπὲρ νοῦν ἐστὶν καὶ πᾶσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν. Οἶον, εἰ τὴν ὑπερούσιον κρυφίτητα Θεόν ἢ ζῶν ἢ οὐσίαν ἢ λόγον ὀνομάσαιμεν, οὐδὲν ἕτερον νοοῦμεν ἢ τὰς εἰς ἡμᾶς ἐξ αὐτῆς προαγομένας δυνάμεις, ἐκθεωτικὰς ἢ οὐσιοποιούς ἢ ζωογόνους ἢ σοφοδώρους».

71. Εὐσεβίου. *Εἰς Κωνσταντῖνον βασιλέα τριακονταετηρικὸς* 12 PG 20,1385B. Ἡ παραπομπὴ αὐτὴ εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικὴ. Τέτοιες εἰκονικῆς παραστάσεις καὶ ἐκφράσεις ὑπάρχουν ἀπειρες στὰ βιβλικά καί πατερικά κείμενα.

δηλαδή τίς φανερώσεις του μέσω ενεργειῶν του στόν κόσμο, συνάπτοντας σχέσεις μέ τά πλάσματά του μέσω τοῦ κοινωνικοῦ σώματος ζωῆς καί ἀγάπης, ὀνοματίζεται μέ ποικιλία ὄρων καί εἰκόνων. Ἡ ὀνοματοδοσία αὐτή ἔχει στενή καί ὀργανική σχέση μέ τήν ἐμπειρία τῶν μελῶν κάθε ιστορικής κοινότητος. Ὡστόσο *ζωή καί ἀγάπη*, κατά τά ἴδια τά μνημεῖα καί τήν ἐμπειρία τῶν μελῶν, ἔχουν χαρακτήρα πραγματικό, οὐσιαστικό καί περιεκτικό. Μέ ἄλλα λόγια, δέν πρέπει νά νοηθοῦν μέ φτηνές παραστάσεις ἐνός συνηθισμένου συναισθηματισμοῦ. *Ζωή καί Ἀγάπη, καθῶς ἀποδίδονται στό Θεό, ὡς γλωσσικοί ὄροι διευρύνονται, καθαίρονται ἀπό κάθε τυχόν ἰδιοτέλεια ἢ κακοήθεια, καί ἔτσι ἀποκτοῦν ἰδιάζοντα ὑψηλό τόνο, πού φανερώνει μιᾶ ἐπιβλητική ὄντολογία: πρόκειται, μέ ἄλλα λόγια, γιά αὐτοζωή καί αὐτοαγάπη.*

Παράλληλα πρός τό ζευγάρι τῶν ἐννοιῶν ζωή-ἀγάπη, κατά τά ἴδια θεολογικά μνημεῖα, κυριαρχεῖ ἐπιβλητικά καί τό κατηγορημα *φῶς*. Καί τοῦτο τό κατηγορημα εἶναι πλουτισμένο μέ μιᾶ ὑψηλή ὄντολογία. Γι' αὐτό καί ὁ Θεός εἶναι ὁ ὢν. *Ζωή, ἀγάπη, φῶς, ὄν*, ἀποτελοῦν ἀδιαμφισβήτητα τίς πιό χαρακτηριστικές ὀνομασίες, πού ἀποδίδονται στό Θεό. Βέβαια, *πεῖρα μαθόντες* εἶναι οἱ πιστοί τῆς κάθε κοινότητος μέσα στό χαρισματικό περιρρέον κλίμα, ὅμως οἱ ὀνομασίες αὐτές, πού ἀντλοῦνται ἀπό τά δεδομένα τῆς ἀνθρώπινης καί λοιπῆς πραγματικότητος, εἶναι ἄριστα ἐρμηνευτικά πρότυπα ὄχι μόνο γιά τήν ὑψηλή θεολογία, ἀλλά καί γιά ὀλάκερη τήν κοινωνία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἐλλωστε καί ἡ ἴδια ἡ ὑψηλή θεολογία εἶναι ὀργανικά μπολιασμένη σ' αὐτό τό κοινοτικό σῶμα· μέ ἄλλα λόγια, εἶναι ἀπλή καί χαρισματική. Γι' αὐτό καί ἡ ὀνοματοδοσία αὐτή δέν μπορεῖ κατά κανένα τρόπο νά νοηθεῖ ἀπομονωμένη ἢ ἔξω ἀπ' αὐτό τό χαρισματικό κλίμα τῆς κοινοτικῆς ζωῆς, τῆς προφητείας, τῶν μυστηρίων καί τῆς θεολογίας.

Ἐπομένως, ἐνῶ ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς καί ἡ θεολογία δέν ἀπέρριψαν τήν ὀνοματοδοσία στή φανέρωση τῶν θείων καί ἀποκαλυπτικῶν ἐνεργειῶν, πάντοτε τά ὀνόματα εἶχαν ἀπλῶς βοηθητική, σχετική καί ἐρμηνευτική ἀξία. Γι' αὐτό ὁ Θεός, χωρίς κανένα ἀπολύτως προβληματισμό, ἀπό τούς θεολόγους πατέρες καλεῖται *ἀνώνυμος* καί *πολυώνυμος*. Ἡ θεολογία, δηλαδή, ὑπερβαίνει τήν ἀρχή τῆς (*μή*) *ἀντίφασης* (πού κατά βάση εἶναι ἡ ἀρχή τῆς *ταυτότητας* $A=A$), καί ἴσως ἀσπάζεται τήν ἀρχή τῆς *συνάρτησης*. Πάντως διόλου δέν ἐνοχλεῖται ἀπό τήν καταστροφή τοῦ παραπάνω λογικοῦ ἀξιώματος, καί μήτε μεριμνᾷ νά διευθετήσῃ αὐτή τήν κατάσταση. Ἔτσι κατά αὐτονόητο τρόπο ὁ Θεός εἶναι ὁ *ὦν* καί τό *μή ὄν* συγχρόνως, *ἀνώνυμος* καί *πολυώνυμος*, *ἄρρητος* καί *ρητός*, *κινούμενος* καί *ἀκίνητος*, *φῶς* καί *γνόφος* κτλ. καί. Καί ὄχι μόνο δέν γίνεται ἀπολύτως καμιά προσπάθεια γιά νά διευθετηθεῖ ἡ ἀντίφαση, ἀλλά ἀπεναντίας ἐπισημαίνεται ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς τέτοιας ἀντίφασης. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ θεολογία κινδυνεύει νά προδώσῃ τό θησαυρό της, ἂν τυχόν θελήσῃ νά παραμερίσῃ τούτη τήν ἀποφατική ὁδό, πού περιγράφει τή θεογνωσία. Γιατί σέ μιᾶ τέτοια παραχώρηση καταστρέφεται στή θεωρία καί τήν πράξη ἡ μοναδικότητα τῆς σχέσης κτιστοῦ καί ἀκτίστου. Ὁ Θεός, λόγου χάρη, ὅταν καλεῖται *μή ὄν*, ὀνομάζεται ἔτσι γιά νά ἀρθεῖ κάθε ἔννοια τῆς κτιστότητας ἀπ' αὐτόν· τότε ὁ Θεός «διασώζεται» ἀπό τήν ἐμπλοκή του στήν εἰδωλολατρία! Ἀπεναντίας, τό *μή ὄν*, πού εἶναι ἡ κτίση, σημαίνει τήν ἑτερούσια σέ σχέση πρός τό ὄν πραγματικότητα, αἰσθητή καί νοητή⁷², στό ὁποῖο μετέχει

72. *Τό μή ὄν* τῆς πλατωνικῆς καί νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας σημαίνει τό αὐθύπαρκτο αἰσθητό (ὕλικό) πράγμα, πού δέν ἔχει ταυτότητα μέ τό αὐθύπαρκτο, νοητό καί ἀφθαρτό ὄν. (Βλ. Πλωτίνου, *Ἐννεάδες 1,8,3*: «Μή ὄν δέ οὔ τι τό παντελῶς μή ὄν, ἀλλ' ἕτερον μόνον τοῦ ὄντος... τοῦτο δέ ἐστὶ τό αἰσθητὸν πᾶν καί δσα περὶ τό αἰσθητὸν πάθη».)

αυτή γιά νά ὑπάρχει καί νά κινεῖται. Στήν προκειμένη περιπτώση καί πάλι ἰσχύει καί ἐπιβάλλεται ἡ βασική διάκριση κτιστοῦ–ἀκτίστου, ὥστε ὁ δογματολόγος καί κάθε ζωντανό μέλος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος νά κινουῦνται, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς θεωνυμίες, στά ὄρια τῆς σχετικότητας.

12. Καταφατική καί ἀποφατική ὁδός θεογνωσίας

Τρόπος καί πείρα ζωῆς εἶναι καταρχήν ἡ καταφατική καί ἡ ἀποφατική ὁδός θεογνωσίας, καί ἔπειτα διδασκαλία ἢ θεολογική μέθοδος. Καί σέ τοῦτο τό σημεῖο ἴσως θά ἦταν ἀπαραίτητο νά θυμηθεῖ κανεῖς τή διπλή θεολογική μεθοδολογία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία, φυσικά, διαμορφώθηκε στή διάκριση κτιστοῦ– ἀκτίστου. Πάντως εὐθύς ἐξαρχῆς πρέπει νά τονιστεῖ μέ ἔμφαση τό γεγονός ὅτι στή θεολογική αὐτή μεθοδολογία ποτέ ἡ καταφατική καί ἡ ἀποφατική ὁδός γνώσης δέν βρέθηκαν σέ διαλεκτική καί ἀσυμβίβαστη σχέση⁷³. Στή ζωή καί στή σκέψη ἀναπτύχθηκαν καί ἀναπτύσσο-

73. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρός Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90, 340 CD: «Ὅταν τό θεῖον καταφάσκωμεν τῶν ὄντων, φησί, συνεπινοοῦμεν αὐτό τοῖς οὖσιν· ἀλλ' ὡς αἰτίαν ποιητικῆν. Ὅταν δέ τῶν ὄντων αὐτό παντελῶς ἀποφάσκωμεν οὔτε κατ' αἰτίαν αὐτό συνεπινοοῦμεν τοῖς οὖσιν· ὅτι μηδεμίαν, ὡς ἀληθῶς εἰπεῖν, ἔχει πρὸς τὰ ὄντα σχέσιν· καθ' ἣν τὴν ἐπ' ἀμφοῖν ὧν ἐστὶ σχέσις ἔννοϊαν ἅμα συναναφέρειν πεφύκαμεν. Οὐκοῦν ὁ καλὸς θεολόγος τὴν καθ' ὑπεροχὴν ἀγνωσίαν θέσιν γνώσεως ἀληθῶς ποιεῖται, τοῦ Θεοῦ τό παντελῶς ἀνεκνόητον». Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* PG 3, 872A: «Καὶ διὰ γνώσεως ὁ Θεὸς γινώσκεται καὶ δι' ἀγνωσίας.» *Περὶ μυστικῆς θεολογίας* PG 3, 1000B : «... δέον ἐπ' αὐτῇ καὶ πάσας τὰς τῶν ὄντων τιθέναι καὶ καταφάσκειν θέσεις, ὡς πάντων αἰτία, καὶ πάσας αὐτὰς κυριώτερον ἀποφάσκειν, ὡς ὑπὲρ πάντα ὑπερούση, καὶ μὴ οἶεσθαι τὰς ἀποφάσεις ἀντικειμένας εἶναι ταῖς καταφάσεσιν, ἀλλὰ πολὺ πρότερον αὐτὴν ὑπὲρ τὰς στερήσεις εἶναι τὴν ὑπὲρ πᾶσαν καὶ ἀφαίρεσιν καὶ θέσιν». Γρηγορίου Παλαμά, *Ὅτι Βαρλαάμ καὶ Ἀκίνδυνός εἰσιν οἱ διχοτομοῦντες*, σὺδὲ Γρηγο-

νται ἄρμονικά, καί μόνο στή διάνοια ὀρισμένων κυρίως νεότερων θεολόγων, ἀντιτίθενται καί μερικές φορές παίρνουν διαζύγιο! Τοῦτο ὅμως ἀποτελεῖ μιά ἄλλη ἱστορία, ἡ ὁποία λίγο ἐνδιαφέρει ἐδῶ σέ τούτη τήν πραγματεύση.

Ὡστόσο πολύ ἀπλά μποροῦμε νά καταλάβουμε τή λειτουργική σχέση καταφατικῆς καί ἀποφατικῆς θεολογίας, ἄν ἐπιμείνουμε στό δεσμό κτιστοῦ καί ἀκτίστου. Οὐρανός καί γῆ, ὑπερφύση καί φύση ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι ὀργανικά συνδεδεμένα. Ὁ Θεός εἶναι, ὅπως πρωτύτερα εἰπώθηκε κατὰ τά βιβλικά καί πατερικά μνημεῖα, ἀπρόσιτος καί μέσω τῆς φωτεινῆς του δόξας προσεγγιζόμενος. Ὁ ἄνθρωπος μετέχει στήν ἀκτιστή δόξα, ἀλλά συνάμα πορεύεται ἀδιαλείπτως σέ μιά τελείωση, πάντοτε κτιστός καί ἀλλοιωτός. Ἔτσι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ γνώση καί ἀγνωσία χαρακτηρίζουν τή θεογνωσία, πού ἀποκτᾶ ὁ ἄνθρωπος. Ἀπό τή μιά μεριά, μέ βάση τήν ἐμπειρία, ἀποδίδει ἀναλογικῶς γνωρίσματα στό Θεό ἀπό τά κτιστά δεδομένα, εἴτε ὀνόματα εἴτε εἰκόνες καί σύμβολα⁷⁴, ἀπό τήν ἄλλη μετά τήν κάθοδο τῆς φωτεινῆς θείας δόξας καί τή μεταμόρφωσή του, στήν προσωπική καί ὑπαρξιακή σφαῖρά μέσω τῆς μυστηριακῆς κοινωνίας, ἀνάγεται

ρίου τοῦ Παλαμά συγγράμματα, τόμος Β', σελ. 277: «Εἰ δέ τις φαίη μὴ κινεῖσθαι τὸν Θεόν, καθάπερ ὁ μέγας Διονύσιος φησιν ἐν τῇ μυστικῇ καί ἀποφατικῇ θεολογίᾳ, μανθανέτω μὴδὲ ἔστηκέναι τοῦτον κατ' αὐτήν, μὴδὲ δύναμιν εἶναι, μὴδὲ δύναμιν ἔχειν, μὴδὲ ἐν εἶναι, μὴδὲ ἀλήθειαν. Ἀλλ' ἡ ἀποφατικὴ θεολογία αὕτη τῇ καταφατικῇ θεολογίᾳ οὐκ ἐναντιοῦται, καθ' ἣν καί κινεῖται ὁ Θεός καί κίνησιν ἔχει, καί ὡς δύναμις ὦν ὡς ἀληθῶς καί δύναμιν ἔχων, εἰς τε καί αὐτοαλήθεια θεολογεῖται τε καί προσκυνεῖται παρ' ἡμῶν».

74. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1, 11 PG 94, 841AB: «Ἐπεὶ δὲ πλεῖστα περὶ Θεοῦ σωματικώτερον ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ συμβολικῶς εἰρημένα εὐρίσκομεν, εἰδέναι χρῆ, ὡς ἀνθρώπους ὄντας ἡμᾶς καί τὸ παχὺ τοῦτο σαρκίον περικειμένους τὰς θείας καί ὑψηλὰς καί ἀύλους τῆς θεότητος ἐνεργείας νοεῖν ἢ λέγειν ἀδύνατον, εἰ μὴ εἰκόσι καί τύποις καί συμβόλοις τοῖς καθ' ἡμᾶς χρῆσαιμεθα».

στό Θεό χωρίς ὀνόματα καί προσδιορισμούς. Δεμένος ὁ ἄνθρωπος μέ τήν κτίση, τό χρόνο καί τήν ἱστορία ποτέ δέν χάνει αὐτό τό δεσμό, καθώς ἡ χάρη, ἡ ἐνέργεια, αὐτή ἡ θεία δόξα εἰσβάλλει καί προσλαμβάνει τήν κτιστή πραγματικότητα. Ἐπομένως καταφάσκει τήν κτιστή πραγματικότητα. Ἐπίσης καταφάσκει καί ἀποφάσκει τό θεῖον, μιά καί μετέχει τόσο στό κτιστό, ὅσο καί στό ἄκτιστο. Τρόπος ζωῆς καί θεολογική μέθοδος, μέ ἄλλα λόγια, κατ' ἀναπότρεπτη συνέπεια ὀδεύουν τίς δύο αὐτές ἀτραπούς γνώσης: τήν καταφατική καί τήν ἀποφατική. Κάθε διάρρηξη αὐτοῦ τοῦ δεσμοῦ δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά μιά ἀπό τίς συνέπειες τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, περί τοῦ ὁποῖου λόγος θά γίνει στόν οἰκεῖο τόπο.

Δυό πόδια, λοιπόν, εἶναι ἡ κατάφαση καί ἡ ἀπόφαση γιά τή ζωή καί τή θεολογική σκέψη, τά ὁποῖα ἐγγυῶνται τήν ἰσορροπία σ' ὅλη τήν πορεία τοῦ ἀνθρώπου γιά τήν τελείωση. Ἡ κατάφαση δένει τόν ἄνθρωπο μέ τή μάνα γῆ, τό χρόνο καί τήν ἱστορία –πράγματα πού ποτέ δέν μποροῦν νά χαθοῦν–, ἐνῶ ἡ ἀπόφαση τόν ἐπεκτείνει καί τόν ὀλοκληρώνει μέσα στήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς θείας βασιλείας. Σ' αὐτή τήν ἐπέκταση καί τήν ὀλοκλήρωση, γῆ, χρόνος καί ἱστορία ἐντάσσονται καί ὀλοκληρώνονται στήν ἀπεραντοσύνη τοῦ ἀκτίστου. Σέ μιά τέτοια φάση παύει ὁ Θεός νά προσδιορίζεται μέ παραστάσεις εἰλημμένες ἀπό τά κτιστά δεδομένα· εἶναι ἀνόητος νοῦς· ἀλογία καί ἀνοησία καί ἀνωνυμία⁷⁵ χαρακτηρίζουν αὐτή τήν κατάσταση· ὁ Θεός αἰετῶς κινούμενος ἐφ' ἑαυτοῦ μένει, κατά τήν ἐρμηνευτική ἀπόδοση τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη⁷⁶. Ὁμοῦς ὁ ἄνθρωπος φέρνει μαζί του καί

75. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί θείων ὀνομάτων* 1, 1-2 PG 3, 58A-D.

76. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί θείων ὀνομάτων* 10, 3 PG 3, 945B. Ἐδῶ ἀπλῶς νά σημειώσω ὅτι αὐτή ἡ ἀκατάπαυστη κίνηση τοῦ ἀκίνητου

κουβαλάει τή μάνα γῆ, τό χρόνο καί τήν ἱστορία. Ἐλλωστε ὄλα αὐτά, ὡς κτίσματα, οὐσιώνονται καί κινοῦνται μέσα στό περιρρέον κλίμα τῶν θείων ἐνεργειῶν. Στή μυστηριακή κοινωνία τῆς ἀγάπης καί τήν προσωπική-ὑπαρξιακή σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου αὐτά τά δύο πόδια μένουν μεταμορφωμένα, γιατί τελικά, ἐφόσον ὑπάρχουν στήν ἐπέκταση καί τήν ὀλοκλήρωση, θεραπεύουν κάθε μετεωρισμό, διάσπαση καί διασκορπισμό τῆς κτιστῆς πραγματικότητας, συνάζοντας ὄλα τά θραύσματα τῆς πτώσης. Τίποτα δέν πρέπει νά χαθεῖ ἀπό τή δημιουργία. Κοντολογίς, ἐφόσον ἡ κατά φύση κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐνότητα καί ὄχι ἡ διάσπαση, καί συνάμα ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἐπέκτασής του κατοχυρώνεται στή σχέση κτιστοῦ-ἀκτίστου, μαζί πᾶνε κατάφαση καί ἀπόφαση. Γνωρίζουμε τό Θεό μέ ὀνόματα καί συμβολικές παραστάσεις, καί ὁ ἴδιος, ὡς ριζικά ἀνόμοιος σέ σχέση μέ τά κτίσματα, εἶναι ἀκατάληπτος κατά τήν οὐσία, καί κατά τόν τρόπο πού ὑπάρχουν οἱ ὑποστάσεις τῆς Ἁγίας Τριάδος ⁷⁷.

Σέ τοῦτο τό σημεῖο ἀπαραίτητη κατά πάντα εἶναι μιᾶ διευκρίνιση. Ἐνδεχομένως νά νομίσει κανεῖς ὅτι ἡ ἀκαταληψία αὐτή εἶναι φιλοσοφική ἀντίληψη, πού κατάφερε νά παρεμφρήσει στή θεολογία ἐξαιτίας, κατά τούς πρόχειρους ἰσχυρισμούς οὐκ ὀλίγων, πλατωνισμοῦ τῶν πατέρων. Συμβαίνει τό ἐντελῶς ἀντίθετο. Καταρχήν κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητήσει ὅτι στήν Ἁγία Γραφή πλεῖστες ὄσες εἰκονικές παραστάσεις κάνουν λόγο γιά τό ἀπρόσιτο τοῦ Θεοῦ, καί μάλιστα μέ ἐντυπωσιακότερο τρόπο ἀπό ὅ,τι μιᾶ ἀφηρημένα

Θεοῦ σέ ὀλάκερη τήν κτίση, καί ἡ συνεχῆς πρόσληψη ὄλου τοῦ κόσμου στή μεταμορφωτική θεία δόξα ἀποκλείουν κάθε οὐσιαστική σχέση πρὸς τή νεοπλατωνική φιλοσοφία.

77. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1, 8 PG 94, 820A : «Οὕτω μὲν τῆς θείας διδασκούσης Γραφῆς, τοῦ δὲ τρόπου τῆς γεννήσεως καί τῆς ἐκπορεύσεως ἀκατάληπτου ὑπάρχοντος».

φιλοσοφική όρολογία. Περί αυτού ήδη έχει γίνει αρκετός λόγος. Έπειτα, η *ἀκαταληψία* αυτή του Θεού, κατά την πατερική θεολογία, συνδεδεμένη με την αποφατική όδο θεογνωσίας, από τό ένα μέρος διαφέρει ριζικά από την ανάλογη φιλοσοφική αντίληψη, και από τό άλλο καθιερώνει μιá νέα φιλοσοφική αρχή για τή θεότητα. Με άλλα λόγια, ό αποφατισμός τών πατέρων, πού *ἐξαιρεί τό ἀκατάληπτο του ἀνοήτου και ἀνωνύμου Θεού*, δέν ανάγει κατά κανένα τρόπο τόν άνθρωπο σέ υπερχόσμιες σφαίρες, *ἐπειδή στίς συγκεκριμένες σχέσεις τῆς μάνας γῆς, του χρόνου και τῆς ιστορίας* ό Θεός παραμένει ἀκατάληπτος. Ἀπεναντίας, του λέει νά μήν ἐπιχειρήσει κανένα τέτοιο ἄλμα, γιατί κατ' οὐσία εἶναι ριζικά ἀνόμοιος σέ σχέση με τό Θεό, *ψυχῇ τε και σώματι*: ἐπομένως ὀφείλει νά ἐνταχθεῖ στή μυστηριακή κοινωνία του σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἀναμένοντας τήν *κάθοδο* και τό *φωτισμό* τών ἐνεργειῶν του Ἁγίου Πνεύματος. Καί σ' αυτή τήν κοινωνική, προσωπική και ὑπαρξιακή σχέση Θεού και κόσμου μπορεῖ νά έχει θεογνωσία και ὅποιαδήποτε *ἄνοδο* –οἱ ὄροι *κάθοδος* και *ἄνοδος* *εἶναι* καταφατικοί και συμβατικοί– πρὸς τό Θεό. Ἡ *αὐτουργία* του Υἱοῦ, του δεύτερου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, πάντοτε σέ πλαίσια τριαδοκεντρικά, πραγματώνει τούτη τήν κοινωνική, προσωπική και ὑπαρξιακή σχέση, ὄχι μόνο μέσω τῆς σάρκωσής του, ὡς ὑπόστασης του Λόγου σαρκωμένης, ἀλλά και ὡς ἄσαρκης φανέρωσής του κατά τίς θεοφάνειες τῆς Π. Διαθήκης⁷⁸, ὅποτε ἡ σχέση δέν συντελεῖται σέ υπερχόσμια σφαίρα και στό ὑπερέραν –οὐκ ὀλίγοι παρ' ἡμῖν διανοούμενοι λένε ὅτι ὁ Χρι-

78. Γνωρίζοντας ἄριστα δογματική διδασκαλία, δηλαδή θεολογία, οἱ ὀρθόδοξοι ἄγιογράφοι και θέλοντας νά τονίσουν τήν ἀδιατάρακτη και συνεχή γραμμὴ τῆς ιστορίας, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ θεία οἰκονομία, τήν Ἁγία Τριάδα παριστάνουν με τὴ θεοφάνεια τών τριῶν ἀγγέλων στίς βελανιδιές του Μαμβρῆ, τούς ὁποίους φιλοξένησε ὁ πατριάρχης Ἀβραάμ.

στιανισμός είναι θρησκεία του ὑπερπέραν!–, ἀλλά σέ συγκεκριμένη κοινότητα. Μήτε τούτη ἡ συγκεκριμένη κοινότητα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μέ χαρακτηριστικά παγανισμοῦ, γιατί ἰδρύεται, ὅπως τό διακηρύσσουν συγκεκριμένοι χαρισματικοί φορεῖς, ἀπό τόν ἀπρόσιτο κατ' οὐσίαν καί συνάμα προσεγγιζόμενο Θεό μέσω τῆς φωτεινῆς του δόξας.

Ἐπεναντίας, ὁ φιλοσοφικός ἀποφατισμός, τοῦ πλατωνισμοῦ καί τοῦ νεοπλατωνισμοῦ λόγου χάρη, μολονότι δείχνει νά μοιάζει μέ τό θεολογικό τῶν πατέρων, εἶναι ριζικά διαφορετικός. (Ἄλλο θέμα ἢ γνώση τῆς φιλοσοφίας καί τῶν ὄρων, ἢ ὅποια μέσα στό τότε πολιτιστικό κλίμα προσφέρεται ὡς μέσο γιά μιά ρωμαλέα δημιουργία στό χῶρο τῆς θεολογίας καί τοῦ πολιτισμοῦ. Σ' αὐτή τή δημιουργική προσαρμοστικότητα ζεῖ ἡ ἑλληνική ἰδιοφυΐα καί συνάμα ὡς ζωντανή, καί ὄχι μουσειακή στήν ἀντιγραφή καί τό σχολιασμό χειρογράφων, συμβάλλει σ' αὐτά τά συντελούμενα δημιουργικά ἔργα). Εἴτε πρόκειται γιά τήν ὕψιστη ἰδέα τοῦ Ἁγαθοῦ, εἴτε γιά τό Ἔν, ἡ ἀκαταληψία αὐτῶν νοεῖται ὅσο ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται στά σωματικά καί ὑλικά περιγράμματα. Μέ παραστάσεις, δηλαδή, τῆς ὕλης, τῶν αἰσθήσεων καί τῆς διάνοιας ἀκόμη, κατά τό φιλοσοφικό ἀποφατισμό, δέν εἶναι δυνατή ἡ προσπέλαση τοῦ θείου, τοῦ νοητοῦ κόσμου. Ὡς ἐδῶ τά πράγματα μοιάζουν μέ τό θεολογικό ἀποφατισμό. Ὅμως ἡ διαρκική αὐτή φιλοσοφία –ἔστω καί μονιστικοῦ χαρακτήρα, ὅπως εἶναι τοῦ νεοπλατωνισμοῦ– ὡς πρωτεύουσα διάκριση δέν ἔχει, φυσικά, τό κτιστό–ἄκτιστο, ἀλλά τό αἰσθητό–νοητό. Ἡ ψυχὴ ἢ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἔχει φυσική συγγένεια μέ τό νοητό κόσμο. Ἐπομένως ὁ ἀποφατισμός τῆς φιλοσοφίας προτρέπει τόν ἄνθρωπο ν' ἀφήσει τά αἰσθητά περιγράμματα καί μέ τή νοοῦσα ψυχὴ ν' ἀναχθεῖ στό Ἁγαθὸ ἢ στό Ἔν, μέ ἄλλα λόγια νά ἐπιστρέψει ἐκεῖ ὅποτε μπορεῖ νά γνωρίσει τήν οὐσία του, ἐπειδὴ εἶναι συγγενής μέ αὐτά. Ἄπαιτεῖται

ἐξάλλου κάθαρση ἀπό τῆ ρυπαρότητα τῶν αἰσθητῶν περιγραμμάτων, ὥστε νά συντελεστεῖ ἡ ὑψιστή νοητή γνώση. Καμιά κάθοδος κανενός Θεοῦ δέν ὑπάρχει γιά νά φωτίσει τήν κτίση, τίς αἰσθήσεις, τήν ψυχή, τό νοῦ, ὥστε μετά συνολικά ἡ ὑπαρξη νά πετύχει καί τήν ἀνοδό της πρὸς τό νοητό κόσμο. *Κοντολογίς, ὁ θεολογικός ἀποφατισμός τῶν πατέρων δείχνει ἐπίμονα κι ἀνυποχώρητα τήν κάθοδο καί τό φωτισμό τῶν ἐνεργειῶν στόν κόσμο, ἐνῶ ὁ φιλοσοφικός ἀποφατισμός δείχνει τό ἴδιο ἐπίμονα καί ἀπαρασάλευτα τήν ἀνοδο πρὸς τή νοητή πατρίδα* 79. Ἀνεξάρτητα, λοιπόν, ἀπό τίς ὁποίες ἄλλες διαφορές ἢ καί ὁμοιότητες μεταξύ θεολογικοῦ καί φιλοσοφικοῦ ἀποφατισμοῦ, ἡ παραπάνω ἄκρως βασική καί οὐσιαστική διαφορά ἀρκεῖ γιά νά θέσει κανεῖς ὀριστικά τά πράγματα στή θέση τους. Τήν οὐσιαστική αὐτή διαφορά παραβλέπουν παντελῶς καί ὅσοι σήμερα ἱστορικοί καί θεολόγοι συγκρίνουν τόν ἡσυχασμό μέ κάποια ἀνάλογα ρεύματα τῆς ἀνατολικῆς φιλοσοφίας! Καταρχήν δέν ξέρω ἂν μποροῦν νά εὔρεθοῦν ἱκανά ἱστορικοφιλολογικά δεδομένα, πού θά μπορούσαν νά τεκμηριώσουν μιὰ ὁποιαδήποτε ἐξάρτηση τοῦ ἡσυχασμοῦ ἀπό τά ἐν λόγω ἀνατολικά ρεύματα· γνωρίζω ὅμως ὅτι οἱ προειρημένοι ἐρευνητές δέν ἔχουν ἀντιληφθεῖ τούτη τήν κάθοδο τῶν ἐνεργειῶν, τῆς θείας χάριτος, πού θεραπεύουν ψυχή καί σῶμα, ὅπως κατὰ ἄκρως βιβλικό τρόπο δέ-

79. Πρόκλου, *Εἰς τὸν Τίμαιον 64 b*, E. Diehl, τόμος Α', Λειψία 1903: «Διότι συναφή πρὸς τὸ θεῖόν ἐστι, τῷ δὲ ὁμοίῳ τὸ ὁμοίον συνάπτεσθαι φιλεῖ..., καί ὑπὸ τοῦ σώματος ὡς δεσμοτηρίου συνειλημμένοι δεῖσθαι τῶν θεῶν ὀφείλουσι περὶ τῆς ἐντεῦθεν μεταστάσεως, καί ὅτι ὡς παῖδας πατέρων ἀποσπασθέντας εὐχεσθαι προσήκει, περὶ τῆς πρὸς τοὺς ἀληθινοὺς ἡμῶν πατέρας, τοὺς θεοὺς, ἐπανόδου, καί ὅτι ἀπάτορές τινες ἄρα καί ἀμήτορες εὐόκασιν εἶναι οἱ μὴ ἀξιοῦντες εὐχεσθαι μηδὲ ἐπιστρέφειν εἰς τοὺς κρείττονας, καί ὅτι ἐν πᾶσιν ἔθνεσιν οἱ σοφία διενεγκόντες περὶ εὐχᾶς ἐσπούδασαν, Ἰνδῶν μὲν βραχμάνες, μάγοι δὲ Περσῶν, Ἑλλήνων δὲ οἱ θεολογικώτατοι, οἳ καί τελετάς κατεστήσαντο καί μυστήρια».

χονται οί ήσυχαστές, μήτε τό προφανές γεγονός ότι οί όποιοι γκουρού τής Άνατολής, άνεξάρτητα από τό όντως μεγάλο ένδιαφέρον πού έχουν οί άντιλήψεις τους, μιλάνε για μία αυτόάσκηση και αυτόθεραπεία τής ψυχοσωματικής ύπόστασης του άνθρώπου, ώστε αυτός νά πετύχει τήν ένωση ή τήν άνοδο προς τό παγκόσμιο πνεύμα. Ή ένέργεια του άνθρώπου, συντονισμένη και άφυπνισμένη συναντά τήν όποια παγκόσμια ένέργεια. Κατά τόν Πλήθωνα όφείλουμε νά διακρίνουμε τά άλογα από τά γαϊδούρια! Κι αυτό λέγεται άπλώς και μόνο για τήν έπιστημονική διάκριση, και όχι για τό περιεχόμενο του θεολογικού και του φιλοσοφικού άποφατισμού.

Τόσο ό θεολογικός άποφατισμός, όσο και ό φιλοσοφικός δέν άποτελούν άπλώς θεωρητικές συλλήψεις τής διανοίας, αλλά πρωτίστως είναι τρόπος και στάση ζωής άπέναντι στή συνολική πραγματικότητα, όποτε τίθεται τό έρώτημα για τή σχέση Θεού και κόσμου, αισθητών και νοητών πραγμάτων. Όμως τελικά τό κρίσιμο έρώτημα είναι μέ ποιό τρόπο μπορεί κανείς νά προσπελάσει τό νοητό κόσμο είτε του θείου είτε τής φιλοσοφίας. Ή άποφατική όδός καταρχήν, και στίς δύο περιπτώσεις, γλυτώνει τό θεϊον και τό νοητό κόσμο από κάθε έγκλωβισμό στό δόκανο τής ειδωλολατρικής σκέψης· άναγνωρίζει έτσι κι άλλιώς τήν ανθρώπινη μικρότητα μπροστά στό μυστήριο του μεγαλείου τής θεϊκής πραγματικότητας. Άλλά ή θεολογία ευθύς άμέσως αποκόπτεται ριζικά από τή φιλοσοφία, δημιουργώντας συνάμα δική της φιλοσοφική άρχή: 1) Θεωρεί δευτερεύουσα τή διάκριση αισθητοῦ-νοητοῦ, και πρωτεύουσα τή διάκριση κτιστοῦ-άκτίστου· ή φιλοσοφία παραμένει μονάχα στή διάκριση αισθητοῦ-νοητοῦ· 2) θεωρεί ριζικά άνόμοια τή συνολική ύπαρξη, ψυχῆ τε και σώματι, κατ' ουσία σε σχέση μέ τό Θεό· ή φιλοσοφία δέχεται τή νοούσα ψυχή φυσικῶς συγγενική προς τή νοητή

πραγματικότητα, τή μόνη ανώλεθρη· 3) ἀναμένει τήν *κάθοδο* καί τό *φωτισμό* τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία, ὥστε νά συντελεστεῖ προοδευτικά ἡ θεραπευτική μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου· ἡ φιλοσοφία ζητεῖ τό συντονισμό καί τήν ἄσκηση τῶν ψυχικῶν καί σωματικῶν δυνάμεων, γιά νά πετύχει ὁ ἄνθρωπος τήν *ἀνοδο* πρὸς τό παγκόσμιο πνεῦμα. Οἱ παραπάνω συγκρίσεις βοηθοῦν ἐρμηνευτικά οὐκ ὀλίγον γιά νά γίνει κατανοητό τί ἐστὶ καταφατική καί ἀποφατική ὁδός θεογνωσίας στό χῶρο τῆς θεολογίας. Καί, πρὸς Θεοῦ, δέν ἀποτελοῦν ἀπολογητική!

13. Ὑπομνήματα ἢ μνημεῖα τῆς ἀποκάλυψης

Σέ παλαιά ἐγχειρίδια *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* –χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Χρήστου Ἀνδρούτσου⁸⁰, λόγου χάρη– διαβάζουμε *δι* πηγῆ τῆς Ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή καί ἡ ἱερά Παράδοσις. Ἡ διατύπωση αὐτή αὐτονοήτως μεταφερόταν συχνά πυκνά σέ σχολικές *Κατηχήσεις*. Ὅμως μιά τέτοια διατύπωση εἶναι καταχρηστική καί παραπλανητική –πράγμα πού φαίνεται σέ ὀρισμένες ἐκδηλώσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ὡστόσο ἀπό τά περαιτέρω συμφραζόμενα τῶν ἐγχειριδίων φαίνεται ὅτι ὑπό τόν ὄρο *Ἀποκάλυψις* ἐννοεῖται μᾶλλον τό περιεχόμενο τῆς πίστεως, τό ὁποῖο εἶναι θησαυρισμένο στήν Ἁγία Γραφή καί τήν Παράδοση. Ἀλλά, ὅπως καί ἂν ἔχει τό πράγμα, ἔτσι κι ἄλλιῶς ἡ σύγχυση ἐπιτείνεται καί ἐπικρατεῖ. Ἡ Ἁγία Γραφή καί ἡ Παράδοση δέν μποροῦν νά νοηθοῦν ὡς πηγές τῆς ἀποκάλυψης! Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ ποτέ δέν παύει νά συντελεῖται στήν κτίση καί τήν ἱστορία, γιὰτί ὡς

80. Χρήστου Ἀνδρούτσου, *Δοκίμιον Συμβολικῆς ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου*, ἐν Ἀθήναις 1901.

ἀποκάλυψη δέν νοείται ἡ παροχή κάποιων κωδίκων, πού νά ρυθμίζουν τή συμπεριφορά τῶν μελῶν μιᾶς κοινότητας. Ἐάν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε ἡ Ἁγία Γραφή καί ἡ Παράδοση θά ἦταν ἀπλῶς κάποια θεσπίσματα καί νομικά κατασκευάσματα.⁸¹ Ὅμως, ὁ Θεός, ὡς πηγὴ τῆς ἀποκάλυψης, μέ τίς διαρκεῖς φανερώσεις του μέσω τῶν θεοφανειῶν ἀποκαλύπτει τό θέλημά του καί τή δόξα του, ὄχι μόνο γιά νά μάθουν μερικῆς γνώσεις οἱ ἄνθρωποι, ἀλλά ὀλόκληρη ἡ κτίση καί ἡ ἀνθρωπότητα νά οὐσιώνεται, νά πορεύεται σέ μιᾶ ἐξέλιξη καί νά τελειώνεται θεραπευτικά. Θεοφάνεια καί ἀποκάλυψη ἐπομένως δέν εἶναι κάθε φορά πού ἡ *κατάπεμψη* τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μεταβάλλει τόν ἄρτο καί τόν οἶνο τοῦ θυσιαστηρίου σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ; Ἐξάπαντος εἶναι θεοφάνεια, κατά τή *συνεχῆ* ἱστορική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, καί γι' αὐτό οἱ πιστοί μετά τήν τελεσιουργία τοῦ δράματος τῆς Θείας Εὐχαριστίας ψάλλουν: *Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν...* Ἡ Ἁγία Γραφή καί ἡ Παράδοση, λοιπόν, εἶναι *ὑπομνήματα ἢ μνημεῖα* μιᾶς συνεχιζόμενης δυναμικά καί ἐσχατολογικά ἱστορικῆς πορείας, στήν ὁποία ἐκφαίνονται οἱ φάσεις τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτό τοῦτα τὰ μνημεῖα, πού καταγράφουν γεγονότα τῆς φανέρωσης τοῦ Θεοῦ καί πράγματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἔχουν ἄκρως δεσπύζουσα καί κυρίαρχη θέση στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία, ὡς κοινότητα ἑνός σώματος, παράγει αὐτά τὰ μνημεῖα, τὰ καθορίζει καί τὰ ἐρμηνεύει, καί, φυσικά, δέν εἶναι αὐτά τὰ ἴδια πού καθορίζουν τήν Ἐκκλησία. Ἄλλωστε ἱστορικά εἶναι αὐτόδηλο ὅτι ἡ Ἐκκλησία, ὡς ἱστορική κοινότητα μέ πολλές φάσεις, πρῶτα συγκροτήθηκε χωρίς ἀγιογραφικά βιβλία καί *Κανόνα* βιβλίων, καί ἔπειτα καθόρισε τὰ γνήσια βιβλία τοῦ *Κανόνα* τῆς Ἁγίας Γραφῆς⁸¹. Μέ τόν ἴδιο

81. Ὁ κλειστός καί ἀπαρτισμένος κατάλογος τῶν κανονικῶν βιβλίων τόσο τῆς Π. Διαθήκης (49), ὅσο καί τῆς Κ. Διαθήκης (27) ἔχει γίνει μέσα

τρόπο παράγει και όλα τα υπόλοιπα μνημεία, που έχουν θησαυρισμένη την *πειρα* της εκκλησιαστικής ζωής, με διδαχές, άθλους, γεγονότα, πράγματα, ακόμη και με τη μνεία δλης της ιστορικής κατοήθειας. Κι αυτή ή ζωή, τούτη ή *πειρα*, συνεχίζει νά πορεύεται δυναμικά και έσχατολογικά. Άλλιώτικα τά μνημεία, ή Άγία Γραφή και ή Παράδοση, θά ήταν απλώς κάποια βιβλία, ένδεχομένως ακόμη και μουσειακά.

Έπειδή ή Άγία Γραφή, κατά κύριο λόγο, και ή Παράδοση θεωρήθηκαν δυό κλειστοί κώδικες, που ρυθμίζουν τή ζωή τής Έκκλησίας, ή θεολογία τών σχολαστικών έγχειριδίων άπώλεσε στην περιγραφή της 1) τό δυναμισμό τών γεγονότων και τών πραγμάτων τής αποκάλυψης, 2) τήν ταυτότητα τών δύο Διαθηκών, Παλαιάς και Καινής, και 3) τήν άρραγή *ιστορική συνέχεια* τής θείας οίκονομίας, και τήν έσχατολογική πορεία τής Έκκλησίας προς τήν *ανακεφαλαίωση τών πάντων* και τήν *άγαθοτοπία*. Παλαιά και Καινή Διαθήκη παρουσιάστηκαν σά δυό κλειστοί κόσμοι, όπου ο πρώτος περικλείει στατικά μιá άτελή άποκάλυψη του Θεού και ο

στην ιστορική κοινότητα ύστερα από συζητήσεις και αποφάσεις. Πάντως ο κλειστός αυτός κατάλογος απλώς ήταν μιá ένδεικτική περιχαράκωση, άναγκαία κατά πάντα, άπένταντι στις τάσεις αίρεσης και κατάχρησης. Όμως ή Έκκλησία επέτρεψε, άνετα και ελεύθερα, όρθά στοιχεία από κρυφον βιβλίων νά χρωματίσουν τή λατρευτική ζωή και τήν τέχνη. Τουτό σημαίνει ότι ο κλειστός κατάλογος τών βιβλίων δέν άποτελεί κώδικα νομικό μήτε και περιορίζει καταθλιπτικά τήν έλευθερία τής εκκλησιαστικής ζωής. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός, λόγου χάρη, ένω είχαν προηγηθεί άριθμήσεις τών βιβλίων άπο τίς τοπικές συνόδους και είχε φανεί ότι ή 39^η έορταστική έπιστολή του Μ. Άθανασίου είχε λύσει τό θέμα, στην *Έκδοσιν άκριβή τής όρθοδόξου πίστεως* δέχεται 28 κανονικά βιβλία τής Κ. Διαθήκης, προσθέτοντας τούς *Κανόνες τών άγίων άποστόλων* διά Κλήμεντος. (Βλ. PG 94, 1176 κ.έ.). Για τήν ιστορία τών Κανόνων Παλαιάς και Καινής Διαθήκης βλ. Σάββα Άγουρίδου, *Είσαγωγή είς τήν Καινήν Διαθήκην*, Άθήναι 1971. Ιωάννου Καραβιδόπουλου, *Είσαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 1980. Δαμιανού Άθ. Δόικου, *Συνοπτική Είσαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 1980.

δεύτερος μιά τέλεια! Ἄτελῶς, λένε οἱ σχολαστικοί, ἀποκαλύπτεται ὁ Θεός στήν Π. Διαθήκη, καί τέλεια στήν Κ. Διαθήκη. Ἀλλά τέτοια διδασκαλία τῶν Ὑπομνημάτων ἢ μνημείων τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή τῆς Ἀγίας Γραφῆς καί τῆς Παράδοσης, δέν εἶναι διόλου νοητή. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί στήν ἱστορία εἶναι αὐτονοήτως πάντοτε τέλεια, δυναμική καί μεταμορφωτική. Ἡ πρόοδος, τά τελειωτικά στάδια καί ἡ ἄπαυση φορᾶ πρὸς κατάληψη τῆς ἀλήθειας καί τῆς ἀγαθότητας χαρακτηρίζουν μονάχα τά κτίσματα. Ἡ κτίση καί ἡ ἱστορία, δηλαδή ἡ δημιουργία, ἐξελίσσονται, ἐπειδή ὑπόκεινται στήν κτιστότητα, τῇ σχετικότητα καί τὴν τρεπτότητα· ὁ Θεός εἶναι ἄτρεπτος, καί ἀνεξέλικτη καί ἄτρεπτη μένει ἡ ἀποκάλυψή του στόν κόσμον. Γι' αὐτό οἱ θεολόγοι πατέρες ἐρμήνευσαν τίς θεοφάνειες τῆς Π. Διαθήκης ὡς τὴν *ἄσαρκη παρουσία* τοῦ Λόγου, μέ ἄλλα λόγια ὡς φανέρωση τῆς Ἀγίας Γραφῆς· τό αὐτό ἔπραξαν καί οἱ ἀγιογράφοι. Κι αὐτό ἔγινε, ἐπειδή οἱ πατέρες ἐρμηνεύουν *πράγματα καί γεγονότα*, καί ὄχι πρωτίστως χωρία ἢ περικοπές κειμένων τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Προηγεῖται ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, ἢ ἡ ἱστορία τῆς σωτηρίας κατὰ τοὺς σημερινούς βιβλικούς θεολόγους, καί ἀκολουθοῦν τά Ὑπομνήματα. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ πατέρες νοιάζονται γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἱστορίας, καί σ' αὐτὴ προσαρμόζουν τίς περικοπές τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Γι' αὐτό *ἄσάρκως ἐνδημεῖ ὁ Λόγος* στοὺς πατριάρχες καί τοὺς προφῆτες, *ἐνσάρκως* στή φάση τῆς Κ. Διαθήκης, καί προτυπώνοντας τό μέλλον δείχνει τὴν ἐσχατολογικὴ πορεία πρὸς τὴν ἀκατάληκτη κίνηση. Ἔτσι, καταλαβαίνει κανεὶς εὐκόλα, ὅτι κλειστοὶ κόσμοι τῶν δύο Διαθηκῶν, Παλαιᾶς καί Καινῆς, καί τῆς Παράδοσης ὀδηγοῦν στήν ἐρμηνεία μιᾶς στατικῆς σωτηρίας, ἀπλῶς ἠθικῆς καί νομικῆς. Ὁ δογματολόγος ὀφείλει νὰ ἀποκλείσει τελείως μιά τέτοια ἀντίληψη ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ δυναμικοῦ καί οἰκουμενικοῦ

χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Πέρα ἀπό ὅλα αὐτά, ὀφείλει κανεὶς νά δίνει σχετική καί συμβατική σημασία καί στή διάκριση Ἁγίας Γραφῆς καί Παράδοσης ὡς δύο πηγῶν (ὄχι τῆς ἀποκάλυψης) ἀλλά τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Ἡ Ἐκκλησία ποτέ δέν ξεχώρισε μέ τέτοια ἔμφαση αὐτές τίς δύο πηγές. Ἡ καλύτερα, ἡ Ἐκκλησία γνωρίζει μιά παράδοση, πού νοεῖται μονάχα σέ *ἱστορική συνέχεια*, ὁπότε καί τά βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀποτελοῦν τό πιό ἐκλεκτό, θά ἔλεγε κανεὶς, κομμάτι αὐτῆς τῆς παράδοσης. Ὅλα εἶναι παράδοση, καί ὡς *Ὑπομνήματα ἢ μνημεῖα* αὐτῆς τῆς ἱστορίας ἔχουν ὀργανική σχέση πρός τήν ἐκκλησιαστική ζωή⁸². Ἄλλωστε ξέρουμε ὅτι ἡ Μεταρρύθμιση τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἀπό τό 16^ο αἰῶνα καί ἐφεξῆς, ἐξαίροντας σχεδόν τή μοναδικότητα τῆς Ἁγίας Γραφῆς (*sola scriptura*), ὡς πηγῆς τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, ἀνάγκασε τή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία στή σύνοδο τοῦ Τριδέντου (1545-1563) νά ἀνακηρύξει μέ ἔμφαση Ἁγία Γραφή καί Παράδοση ὡς δύο ἰσότητες καί ἰσόκυρες πηγές τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Ἀλλά ὁ κίνδυνος νά γίνουν παρερμηνεῖες, νά ἀπομονωθοῦν τά βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καί τελικά νά θεωρηθοῦν λίγο πολύ ὡς κώδικες ἠθικῆς, πίστεως καί συμπεριφορᾶς ἦταν ἐνεργός

82. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος τή διδασκαλία τή θεωρεῖ καρπό τῆς παράδοσης. Ἐπομένως ἡ παράδοση κάνει τίς Ἐπιστολές του, καί ὄχι αὐτές τήν παράδοση. Βλ. *Α' Κορινθ. 11, 2*: «Ἐπαινώ δέ ὑμᾶς ὅτι πάντα μου μέμνησθε καί καθὼς παρέδωκα ὑμῖν τὰς παραδόσεις κατέχετε». *11,23*: «Ἐγὼ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ὃ καί παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ἢ παρεδίδοτο...». Στὴν προκειμένη περίπτωση παραλαβὴ καί παράδοση ἀποτελοῦν μιά ἀλυσίδα. Ὁ Κύριος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο παρέλαβε ὁ Παῦλος τίς παραδόσεις, εἶναι φυσικά ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα· ἡ παράδοση εἶναι τοῦ Κυρίου. *Β' Θεσσ. 2, 15*: «Ἄρα οὖν, ἀδελφοί, στήκετε, καί κρατεῖτε τὰς παραδόσεις ἃς ἐδιδάχθητε εἴτε διὰ λόγου εἴτε δι' ἐπιστολῆς ἡμῶν». *3, 6*: «... στέλλεσθαι ὑμᾶς ἀπὸ παντός ἀδελφοῦ ἀτάκτως περιπατοῦντος καὶ μὴ κατὰ τὴν παράδοσιν ἣν παρελάβετε παρ' ἡμῶν».

καί ἐπί θύραις. Ἔτσι ὁμως κλείνει ἡ δυναμική *ιστορική συνέχεια* καί ἡ πίστη στίς διαρκεῖς θεοφάνειες τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία ὡς τά ἔσχατα. Γιατί, ὅπως εἰπώθηκε κίόλας ἀρκετές φορές, ἡ ἀποκάλυψη δέν εἶναι στατική, ἀλλά *συνεχῆς* παροχή ὄχι μόνο ἀπλῶν γνώσεων, ἀλλά ζωῆς, θεραπείας καί τελείωσης στά μέ δραματικό τρόπο πορευόμενα μέλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας.

Ὁ κίνδυνος αὐτός παρερμήνευσε καί τό χαρακτήρα τῆς θεοπνευστίας. Ἡ θεοπνευστία θεωρήθηκε ὡς μιᾶ ἐκτακτη ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀποκλειστικά ἀναφερόμενη στούς ἱερούς συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καί πέραν τούτου οὔ. Ἡ καλύτερα, ἡ ὑπόλοιπη *ιστορική συνέχεια* τῆς Ἐκκλησίας καθορίζεται, κατ' ἀνάγκη πλέον, ἀπό τά βιβλία τοῦ Κανόνα! Ὅμως, ἡ θεοπνευστία εἶναι χορηγία ζωῆς σ' ὄλο τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, καί ποτέ δέν παύει, ἐφόσον ἀναδεικνύονται χαρισματικοί φορεῖς, *πάντοτε ὁμως ἐντός τοῦ ἱεραρχημένου σώματος τῆς Ἐκκλησίας*, οἱ ὁποῖοι μέ τό φωτισμό τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀφενός προφυλάγονται ἀπό κάθε πλάνη, ἀφετέρου ἐρμηνεύουν ὀρθά τίς ἤδη ἀποκεκαλυμμένες ἀλήθειες μέσα στήν ἱστορική κοινότητα⁸³. Ἡ ἐπιστημονική καί φιλοσοφική ἐρμηνεία, ὡς τό πράγμα διευκρινίζει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος στό *Θεολογικό πρῶτο λόγο* του⁸⁴, δέν εἶναι ἀπαραίτητο πάντοτε νά ἔχει ἄμεση σχέση

83. Παρ' ἡμῖν συστηματικά καί περιεκτικά μέ τό θέμα τῆς θεοπνευστίας ἀσχολήθηκαν ὁ Εὐάγγελος Ἀντωνιάδης καί ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας. Ὁ πρῶτος ὑποστηρίζει τή σωστή ἐκκλησιαστική θέση, σύμφωνη μέ τήν ἐμπειρία τῆς παράδοσης. Τοῦ Παναγιώτη Τρεμπέλα ἡ ἀποψη ἔχει ἐπηρεαστεῖ οὐκ ὀλίγον ἀπό προτεσταντικές ἀντιλήψεις (βλ. Ε. Ἀντωνιάδου, *Ἐπί τοῦ προβλήματος τῆς θεοπνευστίας τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, Ἀθήναι 1938. Π. Τρεμπέλα, *Ἡ θεοπνευστία τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, Ἀθήναι 1938. *Δογματική τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμος Α', Ἀθήναι 1959).

84. βλ. τήν παραπομπή 64 τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

μέ τή χαρισματική θεολογία και θεοπνευστία. Μέ άλλα λόγια, ό χαρισματικός πατέρας μπορεί άνετα νά κάνει και μιά Α ή Β επιστημονική έρευνα και έρμηνεία, μέ τή σειρά του και όποιοσδήποτε άλλος, χωρίς νά είναι άπαραίτητα χαρισματικός φορέας, μπορεί νά έρμηνεύει επιστημονικά ή φιλοσοφικά όρισμένα κείμενα ή θεολογικές θέσεις, όποτε κατά τό πνεύμα του Γρηγορίου Θεολόγου *τό έπιτυγχάνειν ούκ άχρηστον, και τό διαμαρτάνειν άκίνδυνον*. Και τουτο συμβαίνει, έπειδή πρόκειται για θέσεις καθαρά επιστημονικές. Είπώθηκε και άλλου, άλλη δουλειά κάνει ό θεόπνευστος Εύαγγελιστής ή πατέρας τής Έκκλησίας, και άλλη ό επιστήμονας έρμηνευτής. Ό δεύτερος ώστόσο πάντοτε είναι χρήσιμος για τήν έρμηνευτική έπεξεργασία των μνημείων τής εκκλησιαστικής παράδοσης. Έν πάση περιπτώσει, μόνο υπό τό παραπάνω πρίσμα μπορούμε ν' άπαλλαγούμε από τό δόκανο τής κατά γράμμα θεοπνευστίας των βιβλίων τής Άγίας Γραφής, πού ως γνωστόν προξένησε στά νεότερα χρόνια ούκ όλίγα προβλήματα, σέ Δύση και Άνατολή, σέ ό,τι άφορᾶ τή σχέση αποκάλυψης, ως αλήθειας, και επιστημονικών δεδομένων σέ κάθε τομέα του επιστητου. Άλλά για τήν επιστήμη, και μάλιστα για τήν έρευνα των θετικών επιστημών, θά είπωθούν λεπτομέρειες στόν οικείο τόπο, μόνο, φυσικά, για λόγους έρμηνευτικούς και ποτέ άπολογητικούς.

Η πίστη, λοιπόν, στα πράγματα και τά γεγονότα τής αποκάλυψης του Θεου, πάντοτε σέ μιά ιστορική συνέχεια, περνάει έν μέσω δοκιμασιών, ώδίνων και όδυνών. Μόνο έτσι τά μέλη τής Έκκλησίας, χαρισματικά και σέ μιά άμεση σχέση προς αυτά τά αυτόπιστα συμβάντα και συμβαίνοντα, κατανοούν και τά Έπομνήματα αυτής τής ιστορίας, δηλαδή τά κείμενα τής Άγίας Γραφής. Οί πιστοί ζούν αυτόπιστα πράγματα και γεγονότα, έφόσον μετέχουν στό κοινωνικό σώμα τής Έκκλησίας, όποτε, όσα του Θεου μπορούν νά γί-

νουν γνωστά, γνωρίζονται, αποδεικνύονται και δέν ζητούνται διαλεκτικά ή συλλογιστικά⁸⁵. Οι συλλογισμοί ακολουθούν μετά την πείρα των συμβάντων και συμβαινόντων. Έτσι η πίστη δέν έχει μιá στατική και κλειστή, αλλά μονάχα μιá δυναμική και προοδευτική βεβαιότητα⁸⁶. Έπομένως μόνο υπό τό πρίσμα αυτό έρμηνεύουμε σωστά τό λεγόμενο του Γρηγορίου Παλαμά διτ δια πίστewς έπιστημόνως έχομεν⁸⁷, πού άφορα τή θεογνωσία. Άτυχώς, παρ' ήμιν ούκ όλίγοι έπιστήμονες ή περι τά πράγματα τής πίστης άσχολούμενοι, έξαιτίας έλαττωματικής και άτροφικής γνώσης τών χριστιανικών άληθειών, νομίζουν διτ πίστη σημαίνει μιá αδύναμη άφέλεια⁸⁸ ή διτ ή Άγία Γραφή διδάσκει τό πιστεue και μή έρεύνα, πράγμα πού ισχύει άπολύτως μόνο γι' αυτούς! Καιρός νά επανέλθουμε στη σωστή γνώση τών μνημείων τής Έκκλησίας.

85. Γρηγορίου Παλαμά, Θεοφάνης 4, στό Γρηγορίου του Παλαμά συγγράμματα, τόμος Γ', σελ. 223-24. Προς Άκίνδυνον Α', τόμος Α', σελ. 212-13: «Συνοράς ώς τά τής θεολογίας έστι μέν ώς αυτόπιστά έστιν, έστι δ' ώς παρακαλεί τον του διδασκομένου νουν εις έπίσκεψίν τε και έξέτασιν;». «Ως γάρ αίσθησις εν τοις υπ' αίσθησιν λογικής ου δείται δείξεως, ούτω ουδέ πίστις εν τοις τοιούτοις αποδείξεως». «Ημεις δε ουκ έξ ενδόξων επί τό θεολογείν όρμώμεθα άρχών, άλλ' άμεταπειστως περι ταύτας έχομεν, θεοδιδάκτους ούσας. Πώς ούν ουκ αποδεικτικόν, αλλά διαλεκτικόν τον τοιούτον συλλογισμόν έροϋμεν;». «Εί δε μανθάνομεν και ζητοϋμεν και τουτο παρά τών ευ ειδότων και έπισταμένων, τά μέν άρα του Θεου γινώσκεται, τά δε ζητείται, έστι δ' α και αποδείκνυται, έτερα δε ειςιν άπερινόητα πάντη και ανεξερεύνητα· τρόπος γενήσεως, έμπορεύσεως...».

86. Βλ. Η ύπαρξη του Θεου του πρώτου κεφαλαίου. Τό 11^ο κεφάλαιο της Προς Έβραίους έπιστολής άκρως χαρακτηριστικά και δραματικά περιγράφει τον άγωνιστικό και δυναμικό χαρακτήρα τής πίστης.

87. Βλ. παραπομπή 85 του παρόντος κεφαλαίου.

88. Τό διτ ή πίστη, άπεναντίας, σημαίνει κάτι δυναμικό και άγωνιστικό, συνδεδεμένο μέ συγκεκριμένες μορφές ζωής, δείχνει και ή γλωσσική διαμόρφωση άπ' αυτή τή λέξη δρων, πού έμφανίζουν πράγματα και γεγονότα: άξιόπιστο, αυτόπιστο, άπιστία, πιστωση, τράπεζα πιστεως, άνθρωπος πιστεως κτλ. κτλ. Πρβλ. Ηράκλειτος IB 86: Άπιστή διαφυγάνει μη γινώσκεσθαι.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΓΕΝΕΣΗ

1. *Ἡ ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργία*

Ἡ βιβλική καί πατερική θεολογία μέσω *τῆς ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργίας* ἀνοίγει μιὰ τελείως νέα προοπτική στή θεολογική καί φιλοσοφική σκέψη· κυρίως ἀποτελεῖ ρήγμα στή φιλοσοφική θεώρηση τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Μυθικές, θρησκευτικές καί φιλοσοφικές ἀντιλήψεις, ἔξω ἀπό τό βιβλικό καί πατερικό χῶρο, ὡς δημιουργία δέν θεωροῦν τίποτα ἄλλο παρά μονάχα τήν ἐπεξεργασία, τό πλάσιμο καί τήν ἀπαυστη κυκλική ἀναπαραγωγή ἑνός πράγματος. Ὅ,τι παράγεται ἢ πολλαπλασιάζεται ἢ μεταπλάσσεται προέρχεται ἀπό τήν οὐσία αὐτοῦ τοῦ πράγματος, ὑλικοῦ ἢ πνευματικοῦ¹. Ἀὐτονοήτως σ' αὐτή τήν πράξη τῆς δημιουργίας ὑπάρχει ἀγώνας, κυφορία, ὀδύνη, κατόρθωμα. *Ἡ ἐκ τοῦ μή ὄντος*² *δημιουργία*, λοιπόν, σ' αὐτό τό σημεῖο ἐπιφέρει τήν

1. Ὁ ποιητής, πατέρας, καί δημιουργός στόν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα μεταπλάσσει καί ἀρχιτεκτονεῖ τή ρευστότητα καί ἀταξία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καθὼς αὐτός κινεῖται *πλημμελῶς καί ἀτάκτως*, σέ μιὰ ἀρμονική τάξη μέ τό ντύμα τοῦ νοητοῦ κόσμου. (βλ. *Τίμ.* 29c· 30a· 35a· 41c). Ὅ,τι παράγεται, προκύπτει ἀπό τήν αὐθύπαρκτη οὐσία τόσο τοῦ ἀτάκτου αἰσθητοῦ κόσμου, ὅσο καί τῆς *ἀφθαρτῆς καί ἀνώλεθρης* πραγματικότητας.

2. Αὐτή εἶναι ἡ κυρίαρχα δεσπόζουσα ἔκφραση στήν πατερική θεολογία, καί ὄχι ἡ ἔκφραση *ἐκ τοῦ μηδενός*, ἡ ὁποία σπανιότατα καί μόλις

ἐπαναστατική ρήξη στη μυθική και φιλοσοφική σκέψη. Ὀλάκερη ἢ συμπαντική πραγματικότητα, αἰσθητός καὶ νοητός κόσμος, ἀπὸ τὸ τελευταῖο λιθαράκι ὡς τὸν ἄγγελο, προέρχεται *ὄχι ἀπὸ τὴν οὐσία*³ τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ *ὄν*, ἀλλὰ κτίζεται ὡς μιὰ ριζικά ἀνόμοια οὐσία σὲ σχέση μὲ τὴ θεία οὐσία τῆς βουλητικῆς θείας ἐνέργειας. Ἐπομένως ὀλάκερη ἢ δημιουργία εἶναι *ἐτερούσια, ὀλάκερη κτιστή*, σὲ σχέση μὲ τὸ Θεό. Μὲ ἄλλα λόγια, καὶ ἀπλά λόγια: ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι, λόγου χάρι, δ,τι παράγουμε καὶ δημιουργοῦμε, τὸ φτιάχνουμε ἀπὸ τὴν οὐσία μας ἢ ἀπὸ τὴν οὐσία (ἢ φύση) ὁποιοῦδήποτε πράγματος: *ὁ Θεός δημιούργησε τὰ πάντα ὄχι ἀπὸ τὴν οὐσία του, μήτε ἀπὸ τὴν οὐσία κανενός πράγματος, ἀλλὰ μονάχα μέσω τῆς βουλητικῆς του ἐνέργειας ἔκτισε τὰ πάντα ἐτερούσια σὲ σχέση μὲ αὐτὸν τὸν ἴδιο*. Ἐπομένως τίποτα δὲν μεσολαβεῖ μεταξύ τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ συμπαντικῆς πραγματικότητας. Τοῦτο εἶναι τὸ μυστήριον *τῆς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργίας* –ἐκ τοῦ μηδενός κατὰ τὰ σχολαστικά

καὶ μετὰ βίας ἀναφέρεται σὲ κάποια κείμενα, καὶ σημαίνει ἀκριβῶς δ,τι ἢ ἔκφραση *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*.

3. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,8 PG 94,812C: «Ἡ γὰρ κτίσις, εἰ καὶ μετὰ ταῦτα γέγονεν, ἀλλ' οὐκ ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ οὐσίας, ἐκ δὲ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι βουλήσει καὶ δυνάμει αὐτοῦ παρήχθη, καὶ οὐχ ἀπιεται τροπὴ τῆς τοῦ Θεοῦ φύσεως. Γέννησις μὲν γὰρ ἐστὶ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ γεννῶντος προάγεσθαι τὸ γεννώμενον ὁμοιον κατ' οὐσίαν, κτίσις δὲ καὶ ποιήσις τὸ ἔξωθεν καὶ οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ κτίζοντος καὶ ποιούντος γενέσθαι τὸ κτιζόμενον καὶ ποιούμενον ἀνόμοιον παντελῶς». *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* PG 94,1512B: «Ὅτι οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ τὴν κτίσιν παρήγαγεν, ἀλλ' ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι θελήματι». PG 94,1552B: «Τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνάρχου καὶ ἀκτίστου ἀναρχον καὶ ἀκτιστόν ἐστι... Εἰ δὲ κτίσματά εἰσιν, οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτῶν εἰσι». PG 94,1576B: «...καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἐκτίσθαι τὰ πάντα, τὰ τε ὀρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα, οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι».

ἐγχειρίδια τῆς Δογματικῆς—, πού ἐξάπαντος εἶναι ρῆγμα στή μυθική καί φιλοσοφική σκέψη, ἡ ὁποία ξέρει μονάχα δημιουργία ἀπό τήν οὐσία τῶν κάθε λογῆς πραγμάτων καί κατ' ἀναπότρεπτη συνέπεια σέ μιά ἀνακύκλωση. Τό μηδέν εἶναι ἀνύπαρκτο· εἶναι πλάσμα ἢ σημαίνει ἀπουσία ἀριθμοῦ ἢ πράγματος. Ἐπομένως καί ἡ θεολογία ἀσπάζεται τό ἀξίωμα ὅτι τίποτα δέν γίνεται ἀπό τό τίποτα (*nihil fit ex nihilo*), ἐπειδή τά κτίσματα ἔγιναν ἀπό τό Θεό μέσω τῆς βουλητικῆς του ἐνέργειας.

Τούτη ἡ διδασκαλία θραύει τόν κύκλο καί βάζει ὀλάκερο τό σύμπαν στήν ἀτελεύτητη, ἀδαπάνητη καί ἀεικίνητη θεία ἀπειρότητα· ἔτσι τό σύμπαν ἀποειδωλοποιεῖται καί, μολονότι κατ' οὐσία ἐξαρτώμενο ἀπό τίς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, ἀποκτᾷ καθαρότητα καί δυναμισμό. Τά κτίσματα δέν εἶναι *συνύπαρκα* μέ τό Θεό. Σύμφωνα μέ τή φιλοσοφική ὀρολογία τῆς ἐποχῆς τῶν πατέρων, ὁ Θεός δέν εἶναι δημιουργός μόνο *ποιότητων* ἢ *τῶν εἰδῶν*, ἀλλά *ῦλης καί εἶδους*. Ἡ ἀποψη τῆ διαρχικῆς φιλοσοφίας, κατά τήν ὁποία ἡ ἀυθύπαρκτη καί ρευστή αἰσθητή πραγματικότητα μορφοποιεῖται, ἀρχιτεκτονεῖται καί διαρθρώνεται μέ τό ντύμα τῆς ἀυθύπαρκτης ἐπίσης *νοητῆς οὐσίας* ἀνατρέπεται ἐπαναστατικά ἀπό τήν ἀντίληψη *τῆς ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργίας*⁴. Αὐθύπαρκτος

4. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τήν Ἑξαήμερον* PG 29,33B: «Οὐκ ἐξ ἡμισείας ἐκάτερον, ἀλλ' ὄλον οὐρανόν καί ὄλην γῆν, αὐτήν τήν οὐσίαν τῶ εἶδει συνειλημμένην. Οὐχί γάρ σχημάτων ἐστίν εὐρέτης, ἀλλ' αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν ὄντων δημιουργός». 33A: «Ὁ δὲ Θεός πρὶν τι τῶν νῦν ὄρωμένων γενέσθαι εἰς νοῦν βαλόμενος καί ὄρησας ἀγαγεῖν εἰς γένεσιν τὰ μή ὄντα, ὁμοῦ τε ἐνόησεν ὁποῖόν τινα χρῆ τὸν κόσμον εἶναι, καί τῶ εἶδει αὐτοῦ τήν ἀρμόζουσαν ῦλην συναπεγέννησεν». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης* PG 90,1049A καί 1025B: «'Ἄλλ' οὗτος ὁ λόγος τῶν Ἑλλήνων ἐστίν· οἷτινες οὐσιῶν μὲν οὐδαμῶς, ποιότητων δὲ μόνον δημιουργόν τὸν Θεόν εἰσάγουσιν. Ἡμεῖς δὲ τὸν παντοδύναμον ἐγνωκότες Θεόν, οὐ ποιότητων, ἀλλὰ οὐσιῶν πεποιωμένων, δημιουργόν αὐτόν

είναι μόνο ο τριαδικός Θεός, πού δημιουργεί *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*, ὄχι ἀπὸ τὴν οὐσία του ὀλάκερο τὸ σύμπαν καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ἐπομένως καὶ κατὰ τὴ θεολογία ἰσχύει τὸ ἀξίωμα τῆς φιλοσοφίας: *ὄ,τι ὑπάρχει, ὑπάρχει ἀπὸ μόνο του ὡς αὐθύπαρκτο, καὶ ἀπὸ τὸ μηδὲν δὲν γίνεται τίποτα*⁵. Καὶ τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδὴ ἡ δημιουργία προέρχεται ἀπὸ τὸν αὐθύπαρκτο Θεό.

Ὡστόσο ὑφίσταται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο τὰ βιβλικά κείμενα, καὶ κυρίως τὰ πρῶτα κεφάλαια τῆς *Γένεσης*, συμφωνοῦν μὲ τὴν πατερική διδασκαλία περὶ τῆς *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργίας*. Θά ἔλεγε κανεὶς ἀδίστακτα ὅτι τῶντι καὶ τὰ βιβλικά κείμενα τὸ αὐτὸ λένε, καὶ μάλιστα μὲ τρόπο ἀπλό, εἰκονικό, μυθικό καὶ ἄκρως παραστατικό. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς *Γένεσης*, προερχόμενο ἀπὸ τὴν *ἱερατικὴ πηγὴ*⁶, διακρίνεται γιὰ τὰ ἐξῆς βασικά χαρακτηριστικά: 1)

εἶναι φαμεν. Εἰ δὲ τοῦτο, οὐκ ἔξ αἰδίου συνύπαρκτα τῷ Θεῷ τὰ δημιουργήματα». «Οἱ μὲν Ἕλληνες ἔξ αἰδίου λέγοντες συνυπάρχειν τῷ Θεῷ τὴν τῶν ὄντων οὐσίαν, τὰς δὲ περὶ αὐτὴν ποιότητος μόνον ἔξ αὐτοῦ ἐσχημέναι· τῇ μὲν οὐσίᾳ οὐδὲν λέγουσιν ἐναντίον, ἐν δὲ ταῖς ποιότησι μόναις τὴν ἐναντίωσιν εἶναι».

5. H. Diels, *Παρμενίδης* IB6: «Ἔστι γὰρ εἶναι, μηδὲν δ' οὐκ ἔστιν». *Μέλισσος* IB 1: «Ἄει ἢ ὄ,τι ἢ καὶ αἰεῖ ἔσται. Εἰ γὰρ ἐγένετο, ἀναγκαστὸν ἔστι πρὶν γενέσθαι εἶναι μηδὲν· εἰ τοίνυν μηδὲν ἦν, οὐδαμὰ ἂν γένοιτο οὐδὲν ἐκ μηδενός».

6. Οἱ νεότεροι ἐρευνητὲς τῆς Π. Διαθήκης ἔχουν συμβάλει τὰ μέγιστα στὸν προσδιορισμὸ τῶν κατὰ καιροὺς πηγῶν τῆς *Γένεσης* καὶ τῶν ἄλλων βιβλίων τῆς *Πεντατεύχου*. Ἀπὸ τῆ *γιαχβική πηγὴ* ὡς τὴν *ἱερατικὴ* μεσολαβοῦν περίπου πέντε αἰῶνες, ἂν δεχτοῦμε τελικὰ ὡς ἀφετηρία τὸ 10^ο ἢ τὸν 9^ο αἰῶνα. Γίνεται δεκτὸ, βέβαια, ὅτι οἱ πηγὲς αὐτὲς στηρίζονται καὶ σὲ προγενέστερες παραδόσεις. Ἐδῶ νὰ σημειώσω αὐτὸ, πού ἐπανειλημμένα ἔχω τονίσει καὶ σὲ ἄλλες μελέτες μου· ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ συμπλήματα, πού κάνει ἕνας συγγραφέας –τὸ αὐτὸ κάνουν καὶ οἱ νεότεροι συγγραφεῖς ὅλων τῶν τομέων τοῦ ἐπιστητοῦ!– σημασία ἔχει τί θέλει νὰ ἐκφράσει, καὶ ὄχι ποιὲς πηγὲς χρησιμοποιεῖ καὶ ποιὸς εἶναι ὁ

Ἐνῶ περιέχει μυθικά ἀρχέτυπα τοῦ ἀνατολικοῦ περιβάλλοντος, ἡ διήγησις ἔχει ἄκρα λιτότητα καί, χωρὶς φυσικά νά εἶναι ἐπιστημονική, παρουσιάζει ἀξιοσημείωτη περιγραφική διάρθρωση. 2) Γίνεται λόγος μόνο γιά *κοσμογονία*, καί γιά *καμιά θεογονία* κατὰ τό πρότυπο, λόγου χάρη, τῆς ἐλληνικῆς καί τῆς βαβυλωνιακῆς μυθολογίας. Κατά τήν πρώτη προηγεῖται τό χάος. Ὁ οὐρανός, γῆ καί ἔρωτας, ὡς θεότητες καί ὄχι ὡς κτίσματα, διαδραματίζουν τόν πρωτογενή ρόλο τῆς *κοσμογονίας* καί *θεογονίας*. Γεννιοῦνται τέρατα καί θεότητες, πού συγκρούονται σκληρά γιά τήν ἐπικράτηση. Τελικά μετά τόν ἀλληλοσπαραγμό τοῦ Οὐρανοῦ, τοῦ Κρόνου καί τοῦ Δία, κυριαρχεῖ ὁ τελευταῖος μέσα στό πάνθεο τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας⁷. Κατά τή βαβυλωνιακή μυθολογία γίνεται πεισματική πάλη ἀνάμεσα σέ θεούς· πρωτοστατοῦν ὁ Μαρντούκ καί τό θαλάσσιο τέρας, ἡ Τιαμάτ. Τελικά ὁ Μαρντούκ κομματιάζει τήν Τιαμάτ καί δημιουργεῖ τόν οὐρανό καί τή γῆ, φτιάχνοντας καί ὀρίζοντας συνάμα τίς δικαιοδοσίες τῶν θεῶν. Μέ τήν ἐπικράτηση τοῦ Μαρντούκ συγκροτεῖται ἡ κοσμική τάξη καί ἡ θεϊκή ἱεραρχία μέσα σέ μιά κοσμογονική καί θεογονική κυοφορία⁸. Ἀκόμη γιά μιά φορά σημειώνω ὅτι οἱ παρενθέσεις αὐτές γίνονται ὄχι γιά λόγους ἀπολογητικούς, ἀλλά μόνο γιά τή σωστή ἐρμηνεία τῶν βιβλικῶν κειμένων, καί στήν προκειμένη περίπτωση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*. 3) Κατά τή διήγησις αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ εὐθύς ἐξαρχῆς εἶναι αὐτόνοητη, καί μάλιστα ὡς αὐτοῦπαρξη· κανένας ἀγώνας δέν γίνεται νά κυριαρχήσει πάνω στό χάος καί τό σκοτάδι. Μέ τό

χρόνος προέλευσός τους. Οἱ λεπτομέρειες σχετικά μέ τίς πηγές ἀπλῶς μᾶς βοηθοῦν σέ ὀρισμένα ἐρμηνευτικά προβλήματα, καί πέραν τούτου οὐ.

7. Ἡσιόδου, *Θεογονία* 116 κ.έ.

8. Παναγή Λεκατσά, *Τό θεῖον δράμα*, Ἀθήνα 1976.

λόγο του ὁ Θεός –πολύ προχωρημένη άποψη– δεσπόζει άπολύτως κυριαρχικά μέ τή δημιουργία τοῦ φωτός. Λόγος, λοιπόν, καί ἐνέργεια στά πρώτα βήματα. Ἡ θεία παρουσία εἰσβάλλει αὐτοκυρίαρχη, αὐτόνομη καί ἀδιαμφισβήτητη. 4) Δέν φαίνεται ἐξάρτηση τοῦ Θεοῦ ἀπό προϋπάρχουσα ἄλλη πραγματικότητα. Νεότεροι ἐρευνητές τῆς Π. Διαθήκης, προφανῶς μέ τά γυαλιά τῆς χαλδαϊκῆς καί βαβυλωνιακῆς μυθολογίας, κάνουν λόγο γιά δημιουργία ἀπό προϋπάρχοντα ἄλλα πράγματα. Ἐπηρεάζονται μάλιστα καί ἀπό ἄλλες διηγήσεις τῆς Π. Διαθήκης, ὅπου ὁ Θεός εἶναι ἀντίπαλος δρακόντων καί λογιῶ λογιῶ ἐχθρικών δυνάμεων. Ἄλλά τόσο ἡ φωτεινή διήγηση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*, κατά τό ἐβραϊκό καί τό κείμενο τῶν Ο΄, ὅσο καί ἡ θεία παρουσία μέσα στήν κτίση καί τήν ἱστορία δέν μπορεῖ νά συμφωνήσει μέ τά σεβαστά, κατά τά ἄλλα, συμπεράσματα τῶν ἐν λόγῳ παλαιοδιαθηκολόγων. 5) Ὡπως καί ἂν ἔχει τό πράγμα, σ΄ ὅλα τά βιβλία τῆς Π. Διαθήκης ὁ Θεός κρατάει τά σύμπαντα, τόν ἄνθρωπο καί τήν ἱστορία στό χέρι του, καί τά κάνει ὅ,τι θέλει. Συναρπαστικές εἶναι οἱ εἰκόνες πού δείχνουν τήν αὐτοκυρίαρχη, αὐτόνομη καί ἀπόλυτη παρουσία τοῦ Θεοῦ σέ μιά σχετική κτίση καί ἱστορία. Ὅλα ὑπάρχουν, κινοῦνται καί μποροῦν νά πάρουν πνοή ζωῆς μόνο ἀπό τό Θεό⁹. Ἴσως οἱ παραστατικές αὐτές εἰκόνες νά ἔναι περισσότερο χαρακτηριστικές καί ἀποκαλυπτικές ἀπό ὅ,τι οἱ φιλοσοφικές ἔννοιες. 6) Νεότεροι δογματολόγοι ἔχοντας τόν καημό νά βροῦν σέ βιβλικό κείμενο τήν ἔκφραση *ἐκ τοῦ μηδενός* παραπέμπουν στό *Β΄ Μακ.* 7, 28, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἔκφραση

9. Ἐνδεικτικά καί μόνο βλ. *Ψαλμ.* 103(104), 28-30: «Ἀνοιξαντος δέ σου τήν χεῖρα τά σύμπαντα πλησθήσονται χρηστότητος· ἀποστρέψαντος δέ σου τό πρόσωπον ταραχθήσονται. Ἄντανεῖς τό πνεῦμα αὐτῶν, καί ἐκλείψουσιν καί εἰς τόν χοῦν αὐτόν ἐπιστρέψουσιν. Ἐξαποστελεῖς τό πνεῦμά σου καί κτισθήσονται καί ἀνακαινιεῖς τό πρόσωπον τῆς γῆς».

ἐξ οὐκ ὄντων, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου. Φρονῶ ὅτι ἡ ἔκφραση αὐτὴ δὲν εἶναι καθαρὰ βιβλική, ἀφοῦ τὸ *Β' Μακκαβαίων*, γραμμéνο ἀπὸ ἑλληνιστὴ Ἰουδαῖο, δὲν ἐκφράζει τὸν εἰκονικὸ καὶ παραβολικὸ τρόπο τῆς ἰουδαϊκῆς σκέψης. Ἔτσι κι ἄλλιῶς αὐτὴ ἡ ἀπομονωμένη ἔκφραση εἶναι ἄκρως ἰσχνή¹⁰ σὲ σχέση μετὶς ρωμαλέες καὶ μεγαλειώδεις εἰκόνες τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης, οἱ ὁποῖες λένε πάμπολλα πράγματα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ δημιουργία καὶ τὴν πορεία τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Σ' αὐτές τῖς εἰκόνες καὶ τὴν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας στηρίζονται οἱ πατέρες καὶ μετὰ ρωμαλέα προσαρμοστικότητα καὶ ἀπάντηση σὲ φιλοσοφικὲς θέσεις κάνουν λόγο γιὰ τὴ δημιουργία *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*. Ἄλλωστε κατὰ τὴν Ἁγία Γραφή στό σύνολό της, ἀπὸ τῆς *Γένεσης* ὡς τὴν *Ἀποκάλυψη*¹¹ τοῦ Ἰωάννη, ὁ Θεός δὲν εἶναι μονάχα δημιουργὸς τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ αὐτὸς πού δίνει κίνηση καὶ πνοή, φῶς καὶ ζωὴ σ' αὐτές τῖς διαστάσεις τῆς δημιουργίας του, καὶ τελικὰ αὐτὸς πού δημιουργικὰ καὶ ἐσχατολογικὰ ἀνακαινίζει τὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Ἐνώπιον μιᾶς τέτοιας περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας, τί θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει μιὰ ἀπλή ἔκφραση γιὰ τὴν *ἐκ τοῦ μηδενός* δημιουργία; Ἐξάπαντος ὄχι πολλὰ πράγματα. Καιρὸς εἶναι νὰ διαβάζουμε καὶ νὰ χαιρόμαστε τὰ κείμενα στό σύνολό τους, καὶ κάθε ἐπιμέρους ἐρμηνευτικὴ θέση νὰ ἔναι ἄκρως καλοδεχούμενη ὡς πραγματικὴ βοήθεια.

10. Ἐδῶ κρίνω σκόπιμο νὰ μνημονεύσω τὰ σοφὰ λόγια τοῦ προικισμένου ἐρευνητῆ Μανόλη Ἀνδρόνικου, τὰ ὁποῖα ἰσχύουν γιὰ κάθε ἐρμηνεία ἱστορικῶν μνημείων: «Πέρα ἀπὸ τῖς ὁποῖες ἐπιστημονικὲς λεπτομέρειες τῶν σοφῶν ὑπάρχει, πιστεύω, ἡ οὐσιαστικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορίας που δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐγκλωβισθεῖ οὔτε σὴν προφορὰ ἐνός γράμματος οὔτε σὴν σχολαστικισμό τῶν γραμματικῶν». (Στό ἔργο του: *Βεργίνα—οἱ βασιλικοὶ τάφοι*, Αθήνα 1984).

11. Φαίνεται ὅτι ὑπάρχει στενὴ σχέση *Γένεσης* καὶ *Ἀποκάλυψης* τοῦ Ἰωάννη.

2. Οί λόγοι τῶν ὄντων

Ἡ διάκριση κτιστοῦ-ἀκτίστου, οὐσίας-ἐνέργειας καί ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία στηρίζονται καί κατανοοῦνται μέ τούς λόγους τῶν ὄντων, ὅπως τούς πραγματεύεται ἡ πατερική θεολογία. Μέ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιά τή σχέση τοῦ σύμπαντος κόσμου καί τοῦ Θεοῦ. Μέ τήν ἀποσαφήνιση αὐτῆς τῆς σχέσης δίνεται καί ἡ ἀπάντηση στήν ἀντίληψη τῶν διαρχικῶν φιλοσόφων, κατά βάση πλατωνικῶν, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό δεσμό αἰσθητοῦ καί νοητοῦ κόσμου.

Μολονότι ριζικά κατ' οὐσία διαφέρει ὁ κτιστός κόσμος ἀπό τόν ἀκτιστο Θεό, οἱ λόγοι τῶν ὄντων πραγματώνουν ὀργανική ἐνότητα μεταξύ κτιστοῦ-ἀκτίστου, αἰσθητῶν καί νοητῶν πραγμάτων. Ἡ ἐνότητα αὐτή δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά αὐτό πού θέλει αἰώνια ὁ τριαδικός Θεός. Τίποτα δέν μεσολαβεῖ μεταξύ Θεοῦ δημιουργοῦ καί ὀλάκερης τῆς δημιουργίας, παρά μονάχα ἡ αἰδία βούληση τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐνέργεια, νά κτισθοῦν ἢ νά κτίζονται διαρκῶς καί νά ὑπάρχουν τά πάντα. Ἐπομένως αὐτά πού θέλει ὁ Θεός, καί ὅπως τά θέλει νά εἶναι, εἶναι οἱ λόγοι τῶν ὄντων. Ἡ πατερική θεολογία τούς ἀποκαλεῖ δημιουργικές δυνάμεις, ἀγαθά θελήματα, παραδείγματα, προορισμούς καί οὐσιοποιούς παράγοντες¹². Ἔτσι ὁ κόσμος συνυπάρχει αἰδία μέ τό Θεό ὡς θέλημα του. Εὐθύς ἐξαρχῆς ὀφείλει ὁ δογματολόγος νά τονίσει

12. Μ. Βασιλείου, *Κατ' Ἐννομίου 1* PG 29,556d -557: «Φυσική μὲν, ὡς ἡ τῶν κτισμάτων κατὰ τούς δημιουργικούς λόγους διαταχθεῖσα». Ζαχαρίου Σχολαστικοῦ, *Διάλεξις* PG 85,1068B: «Φαμέν γάρ τόν Θεόν αἰε δημιουργόν, ὡς ἔχοντα τούς δημιουργικούς λόγους ἐν ἑαυτῷ, καί δταν ἐθέλη προάγοντα». Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί θεῶν ὀνομάτων* 5,8

μέ ἔμφαση ὅτι οἱ λόγοι αὐτοὶ δέν ἀποτελοῦν κτιστά ἀρχέτυπα μήτε νοητά ἢ ἰδεατά πράγματα κατὰ τὴν ἀντίληψη τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' ἀπλῶς αἰδιῶς ὁ Θεός θέλει τόν κόσμον νά ὑπάρχει καί νά κτίζεται ἐξελισσόμενος. Ἡ διδασκαλία αὕτη ἔχει κατὰ βάση τὴν ἀρχή της στοὺς Καππαδόκες, ἀλλὰ μόνο κατὰ τὴ διατύπωση καί τὴν προφανή ἀπάντηση στὴ διαρκική φιλοσοφία περὶ ἀθυπαρξίας τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ νοητοῦ κόσμου. Σέ πλῆθος βιβλικῶν εἰκόνων διαπιστώνει κανεὶς αὕτη τὴ σχέση, πού ἐπιβάλλουν οἱ λόγοι τῶν ὄντων, μεταξὺ δημιουργοῦ καί δημιουργημάτων.

Ἡ ἀποσαφήνιση αὐτῆς τῆς σχέσης μέ φιλοσοφική ὀρολογία κατὰ πάσα πιθανότητα, σύν τοῖς ἄλλοις, ἴσως ὀφείλεται στὴ σωστή καταρχὴν ἀποψη τοῦ Ὀριγένη ὅτι ἡ δημιουργία πάντοτε συνυπῆρχε μέ τὸ Θεό, ἐπειδὴ ἡ παντοδυναμία καί ἡ κυριότητά του εἶναι αἰδία¹³. Ἀντίπαλοι τοῦ Ὀριγένη, κατὰ τὴν ἐποχὴ κυρίως τῶν ὀριγενιστικῶν ἐρίδων, καί ση-

PG 3, 824C: «Πολλῶ γε μᾶλλον ἐπὶ τῆς καὶ αὐτοῦ καὶ πάντων αἰτίας, προῦφεστάναι τὰ πάντα τῶν ὄντων παραδείγματα, κατὰ μίαν ὑπερούσιον ἔνωσιν συγχωρητέον· ἐπεὶ καὶ οὐσίας παράγει κατὰ τὴν ἀπὸ οὐσίας ἔκβασιν. Παραδείγματα δέ φαμεν εἶναι τοὺς ἐν τῷ Θεῷ τῶν ὄντων οὐσιοποιούς καὶ ἐνιαίως προῦφεστῶτας λόγους, οὓς ἡ θεολογία προορισμούς καλεῖ, καὶ θεῖα καὶ ἀγαθὰ θελήματα, τῶν ὄντων ἀφοριστικὰ καὶ ποιητικὰ καθ' οὓς ὁ ὑπερούσιος τὰ ὄντα πάντα καὶ προώρισεν καὶ παρήγαγεν». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90,293D-296A: «Οἱ τῶν ὄντων λόγοι προκαταρτισθέντες τῶν αἰώνων Θεῷ, καθὼς οἶδεν αὐτός, ἀόρατοι ὄντες· οὓς καὶ ἀγαθὰ θελήματα καλεῖν τοῖς θείοις ἔθος ἐστὶν ἀνδράσιν». *Περὶ διαφόρων ἀποριῶν* PG 91,1080A: «Τοὺς γὰρ λόγους τῶν γεγονότων ἔχων πρὸ αἰώνων ὑφεστῶτας βουλήσει ἀγαθῆ κατ' αὐτοὺς τὴν τε ὄρατὴν καὶ ἀόρατον ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ὑπεστήσατο κτίσιν».

13. Ὀριγένους, *Περὶ ἀρχῶν*, 1,2,10 PG 11,139B-140A: «Πῶς δὲ οὐκ ἄτοπον τό, μὴ ἔχοντά τι τῶν πρεπόντων αὐτῷ τὸν Θεόν, εἰς τὸ ἔχειν ἐληλυθέναι; Ἐπεὶ δὲ οὐκ ἐστὶν ὅτι παντοκράτωρ οὐκ ἦν, αἰεὶ εἶναι δεῖ ταῦτα δι' ἃ παντοκράτωρ ἐστὶ· καὶ αἰεὶ ἦν ὑπ' αὐτοῦ κρατούμενα, ἀρχοντι αὐτῷ χρώμενα».

μερινοί οὐκ ὀλίγοι θεολόγοι θεωροῦν τὴν ἄποψη αὐτὴ καθαρῶς φιλοσοφικὴ καὶ κακόδοξη. Φρονῶ ἀπεναντίας, ὅτι ὡς σύλληψη εἶναι σωστὴ καὶ ὅτι προετοίμασε τοὺς λόγους τῶν ὄντων. Οἱ ἐπικριτὲς δὲν ἔχουν προσέξει ὅτι ὁ Ὁριγένης α) δὲν ἀρνεῖται τὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία, ὁπότε ὁ κόσμος εἶναι κτιστός καὶ β) ἀποδέχεται τὴν κοινὴ θεολογικὴ θέση ὅτι ὁ Θεὸς ὡς αἰδίως αὐθύπαρκτος πάντοτε ἤθελε καὶ θέλει τὸν κόσμον. Ἐπομένως ὁ Θεὸς ἔχει προτεραιότητα καὶ προηγείται ἀπὸ τὸν κόσμον ὡς ἄκτιστος, δηλαδή ὡς αὐθύπαρκτος καὶ ἔχοντας ριζικὰ ἀνόμοια οὐσία σὲ σχέση μὲ τὸν κτιστό κόσμον. Γιὰ χρονικὴ προτεραιότητα θεολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ δύσκολα μπορεῖ νὰ μιλήσει κανεὶς πρὶν ἀπὸ τὴν πραγμάτωση καὶ ἐξέλιξη τῆς δημιουργίας. Ποιὸς χρόνος ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ κόσμου; Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ριζικὴ διαφορὰ Θεοῦ καὶ κόσμου ὑφίσταται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἄκτιστος καὶ ὁ κόσμος κτιστός. Φύσει λοιπὸν προηγείται ὁ Θεὸς καὶ ὄχι χρόνῳ¹⁴. Ἀτυχῶς στοὺς ἐπικριτὲς τοῦ Ὁριγένη, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀνήκει καὶ ὁ πολὺς G. Florovsky¹⁵. Ὁ Ὁριγένης, λοιπὸν, ἀκολουθῶντας τὴν πείρα τῆς παράδοσης, στὴν ἱστορικὴ συνέχεια, δέχεται τὸν τριαδικὸ Θεὸ ὡς Ζωντανό, Ἀγαπῶντα καὶ Ἐνεργοῦντα, καὶ συνάμα ὡς ἀναλλοίωτο, ἄτρεπτο καὶ μὴ ἐξελισσόμενο· τὸν κόσμον, ἀπεναντίας, τὸν θεωρεῖ κτιστό, ἐξελισσόμενο καὶ ἐξαρτώμενο ἀπὸ τὴ θεία ἐνέργεια, χωρὶς νὰ παίξει κανένα ρόλο ἢ ἄποψή του ὅτι συνυπάρχει μὲ τὸ Θεὸ καὶ κινεῖται κυκλικά.

Πάντως ἡ ἄποψη τοῦ Ὁριγένη καταλήγει ἀναπότρεπτα καὶ φυσιολογικὰ στὴν ἰδιοφυὴ θεωρία γιὰ τοὺς λόγους τῶν

14. Πρβλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,13 PG 94,853C: «Πάντα ἀπέχει Θεοῦ, οὐ τόπω ἀλλὰ φύσει».

15. G. Florovsky, «The Concept of Creation in Saint Athanasius», σὺν *Studia Patristica* 6(1962).

όντων. Μέ τή θεωρία αὐτή ἀφενός ἀνατρέπεται κάθε πλατωνική καί νεοπλατωνική ἀντίληψη περί αἰσθητῶν καί νοητῶν πραγμάτων, καί ἀφετέρου κάθε ἴχνος εἰδωλολατρικῆς νοοτροπίας. Κτίση καί ἱστορία, πράγματα καί γεγονότα εἶναι θεῖα θελήματα, ἀποτελέσματα τῆς θείας βουλευτικῆς ἐνεργείας. Τά πάντα ἀρχιτεκτονοῦνται, διαρθρώνονται καί ὑπάρχουν μέ λόγο καί λογικότητα. Λόγος καί λογικότητα βρίσκονται στή δομή κάθε πράγματος, καί ἐξασφαλίζουν τήν ἐνότητα μέ τίς θεῖες ἐνεργείες, καί ἀναμεταξύ τους. Ἡ ἀλογία εἶναι τρεπτική καί παρασιτική δύναμη, πού διαιρεῖ καί κατακερματίζει τά ὄντα· ὑπερβαίνεται καί νικάται μέ τό λόγο καί τή λογικότητα. Ἔτσι, κατά τούς πατέρες, ἡ γνώση τῶν λόγων, τῆς φυσικῆς δομῆς πραγμάτων καί γεγονότων, ὁδηγεῖ στή γνώση τῶν θεῶν ἐνεργειῶν, τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου, καί ἡ γνώση αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν στή γνώση τῶν λόγων, πραγμάτων καί γεγονότων τῆς κτιστῆς πραγματικότητας. Ἡ ἐνότητα κτιστοῦ-ἀκτίστου, αἰσθητοῦ καί νοητοῦ κόσμου, σημαίνει ὅτι ὅλα τά φαινόμενα, ὁ ἴδιος ὁ κόσμος, ἐνυπάρχουν στό νοητό κόσμο τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν λόγων, καί οἱ λόγοι ἐνυπάρχουν στά φαινόμενα ὡς τύποι καί νόμοι τῆς φυσικῆς πραγματικότητας. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ σχέση αὐτή λόγων καί τύπων ἀποτελεῖ τήν ἴδια τήν ἐνότητα. Μέσω τῶν φαινομένων γνωρίζει κανεῖς τά μὴ φαινόμενα· καί πολύ περισσότερο μέσω τῶν μὴ φαινομένων τά φαινόμενα¹⁶. Καταλαβαίνει κανεῖς πολύ εὐκόλα ὅτι ἡ θεολογία τῶν πατέρων

16. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* PG 91, 669 BCD: «Ὁλος γάρ ὁ νοητός κόσμος ὅλων τῶν αἰσθητῶν μυστικῶς τοῖς συμβολικοῖς εἶδεσι τυπούμενος φαίνεται τοῖς ὄραν δυναμένοις· καί ὅλος ὅλων τῶν νοητῶν ὁ αἰσθητός γνωστικῶς κατά νοῦν τοῖς λόγοις ἀπλούμενος ἐνυπάρχων ἐστίν. Ἐν ἐκείνῳ γάρ οὗτος τοῖς λόγοις ἐστί· κάκεινος ἐν τούτῳ τοῖς τύποις... Καί εἰ καθορᾶται διά τῶν φαινομένων τά μὴ φαινόμενα, καθὼς γέγραπται, πολλῶν δὴ καί διά τῶν μὴ φαινομένων τοῖς θεωρίαι πνευματικῆ προσανέχουσι τά φαινόμενα νοηθήσεται. Τῶν γάρ νοητῶν ἡ διά

έκεινο πού πάντοτε θέλει νά ἐξάρει εἶναι ἡ ἐνεργειακή, καί ὄχι ἡ ἠθική, σχέση Θεοῦ καί κόσμου. Γι' αὐτό ἡ κτισιολογία καί ἡ ἀνθρωπολογία αὐτῆς τῆς θεολογίας μοιάζει νά ἔναι μιά φυσιολογία.

Ἐξάλλου οἱ λόγοι τῶν ὄντων ἐπιβάλλουν ἕνα Θεό κινούμενο, καί μιά δημιουργία, κτίση καί ἱστορία, ἐξελισσόμενη. Τίποτα δέν ὑπάρχει στατικό καί ἀποτετελεσμένο. Ἀπόλυτος καί ἄτρεπτος Θεός ἀπό τή μιά μεριά, καί σχετικός καί ἀλλοιωτός ὁ κόσμος ἀπό τήν ἄλλη, μέσα σέ μιά ἀσίγαστη πορεία. Καί μόνο δύο πράγματα ὑπάρχουν, κατά τό Μ. Βασίλειο, ἡ θεότητα καί ἡ κτίση¹⁷. τίποτα δέν παρεμβάλλεται μεταξύ τους παρά μονάχα ὁ συνεκτικός ἰστός τῶν θείων ἐνεργειῶν. Ἔτσι καταργεῖται πλήρως ἡ εἰδωλολατρία, ἡ διάκριση ἱερῶν καί βέβηλων πραγμάτων. Τό σύμπαν ἀποειδωλοποιεῖται, καί τό μυθικό ντύμα κάθε διδασκαλίας, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τό Θεό, τόν κόσμο καί τόν ἄνθρωπο, καλλύνεται, ἐκλεπτύνεται καί γίνεται εἰκονική παράσταση πέρα γιά πέρα ἀντιειδωλολατρική. Πρόκειται γιά μιά σχέση ἀπολύτρωσης καί ἐλευθερίας, ἀρκεῖ ὁ ἄνθρωπος νά τήν κατανοήσει ζώντας σ' ἕνα τέτοιο περιρρέον κλίμα τῶν μυστηριακῶν

τῶν ὁρατῶν συμβολική θεωρία τῶν ὁρωμένων ἐστὶ διὰ τῶν ἀοράτων πνευματικῆ ἐπιστήμῃ καί νόησις». *Εἰς τὴν προσευχὴν τοῦ Πάτερ ἡμῶν* PG 90,877BC: «Οὐρανὸν καὶ γῆν ἠνωσε δι' ἑαυτοῦ· καὶ τοῖς νοητοῖς συνῆψε τὰ αἰσθητὰ καὶ μίαν ἔδειξε τὴν κτιστὴν φύσιν ταῖς τῶν ἑαυτῆς ἀκρότησι μερῶν, κατ' ἀρετὴν τε καὶ τῆς πρώτης αἰτίας ἐπίγνωσιν, πρὸς ἑαυτὴν συνδεομένην· δεικνύς, οἶμαι, δι' ὧν ἐπετέλει μυστικῶς, ὡς ὁ μὲν λόγος ἐστὶ τῶν διεστώτων ἔνωσις· ἡ δὲ ἄλογια τῶν ἠνωμένων διαίρεσις». *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφορῶν ἀπόρων* PG 90,485D: «Ὅτι κατήγορος ἡ κτίσις γίνεται, φησί, τῶν ἀσεβῶν ἀνθρώπων· διὰ μὲν τῶν ἐν ἑαυτῇ λόγων τὸν ἑαυτῆς κηρύττουσα ποιητὴν· διὰ δὲ τῶν ἐν αὐτῇ κατ' εἶδος ἕκαστον φυσικῶν νόμων πρὸς ἀρετὴν παιδαγωγούσα τὸν ἄνθρωπον».

17. Βλ. παραπομπή 45 τοῦ πρώτου κεφαλαίου.

δρωμένων τῆς Ἐκκλησίας καί δλάκερου τοῦ σύμπαντος κόσμου.

Ἄτυχῶς οὐκ ὀλίγοι ξένοι ἔρευνητές, καί μερικοί ἡμέτεροι ἀκολουθώντας αὐτούς κατά πόδας, ἐρμηνεύουν τούς λόγους τῶν ὄντων ὡς πλατωνικές ιδέες, κτιστά ἀρχέτυπα καί ἄλλα ιδεατά πράγματα. Προφανῶς ὑπάρχει ἄγνοια τῶν πηγῶν καί μὴ σωστή ἐρμηνευτική ἀρχή. Πρόκειται μᾶλλον γιά σχολαστική ἐπίδραση ἀπὸ τὰ περιώνυμα οὐνιβερσάλια. Ἡ συνολική καί ἐξολοκλήρου ἀνάγνωση τῶν πηγῶν, μέ βία τὶς θεολογικές προϋποθέσεις τῶν πατέρων ἀποδεικνύει τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο. *Οἱ λόγοι τῶν ὄντων* ἐξαίρονται πάντοτε σέ σημεῖα κρίσιμα, ὅπου ἐπιδιώκεται νά τονιστεῖ ἡ ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, τὸ *κτιστό-ἄκτιστο*, καί νά παραμεριστεῖ κάθε ἠθικισμός, Μανιχαϊσμός καί κτιστολατρεία. Ἦδη ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς –ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι νά διαβάζουμε στό σύνολο τὰ παλαμικά κείμενα– ἀντιτιθέμενος στίς σχολαστικές ἀπόψεις περί κτιστῶν *πρωτύπων*, *ἀρχετύπων* καί *φασμάτων* ὡς θεοφανειῶν, ρητῶς τονίζει ὅτι οἱ ἀντίπαλοί του στηρίζονται σέ *παραδείγματα* καί ιδέες τοῦ Πυθαγόρα καί τοῦ Πλάτωνα· τούς ἀποκαλεῖ πολυθεούς, ἐπειδὴ παρεμβάλλουν τέτοιες κτιστές θεότητες μεταξύ τοῦ Θεοῦ καί τοῦ γενητοῦ κόσμου¹⁸. Ἐπομένως ἡ ἐρμηνεία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ προφανῶς εἶναι εὐστοχό-

18. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κατάλογος τῶν ἐκβαινόντων ἀτόπων*, στό Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Α', σελ. 677: «Ἄλλὰ γάρ τὰ τοιαῦτα παραδείγματα Πυθαγόρας μὲν καί Πλάτων καί Σωκράτης ταπεινῶς καί ἀναξίως τοῦ Θεοῦ αὐθυπάρκτους ἐδόξασαν ἀρχὰς συναίτιους τῷ Θεῷ. Τούτους οὖν αἰτιατέον ὡς πολυθεούς, οἵτινες μεταξύ τῆς ὑπερουσιότητος ἐκείνης καί τῶν γενητῶν θείας οὐσίας ἐτέρας ἀρχικὰς τῶν ὄντων αὐτοσχεδιάσαντες παρ' ἑαυτῶν ὑπέστησαν... Ἡμεῖς δὲ καί οἱ πατέρες ἡμῶν οὐδὲν τούτων αὐθυπάρκτον δοξάζομεν, οὐδ' ἀναίτιον οὐδὲ συναίτιον τῷ Θεῷ, διὸ καί προορισμούς καί προγνώσεις ταῦτά φάμεν καί θελήματα Θεοῦ, ὄντα μὲν πρὸ τῶν κτισμάτων ἐν αὐτῷ –πῶς

τερη τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν, μιά καί ζοῦσε τά ἴδια τά πράγματα καί τά γεγονότα.

3. Τό ποιός καί τό πῶς τῆς δημιουργίας

Τό πρῶτο κεφάλαιο τῆς *Γένεσης* εἶναι καθαρῶς θεοκεντρικό¹⁹. Δεσπόζει ὁ Θεός, ὁ λόγος του καί τό φῶς του²⁰ κυρίαρχα καί ἐντυπωσιακά, σ' ὅλη τή λιτή ἀφήγηση. Ἡ δεύ-

γάρ οὐ;— προηγμένων δι' ὑστερον τῶν κτισμάτων κατ' αὐτά». *Ἀντιρρητικός 1*, στό Γρηγορίου τοῦ Παλαμά συγγράμματα, τόμος Γ', σελ. 61· «Ἄρ' οὐ τὰς πλατωνικάς ιδέας ἐπεισάγουσι τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ καί πολλοὺς θεοὺς ἀναπέιθουσι πρεσβεύειν, ὧν τῇ μεθέξει συνέστηκε τό πᾶν;».

19. Βλ. ἐπίσης Φιλοθέου Κοκκίνου, *Ἔργα* (ἐκδοση Δ. Β. Καϊμάκη), μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 536: «Τὸν μὲν ἑλληνικὸν ὕθλον τῆς πολυθείας (Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης) μετὰ τῶν πλατωνικῶν ιδεῶν ἐκβάλλων...» Ὁφείλω νά σημειώσω σ' αὐτό τό σημεῖο μέ ἔμφαση ὅτι μιά τέτοια ἐρμηνευτική ἀποψη τῆ θεοῦ ἀπολύτως φιλολογική καί ἐπιστημονική, καί φυσικά τελικά μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ θεολογική. Σύμφωνα καί μέ τὴν παραπομπή 10 τοῦ ἴδιου κεφαλαίου — πρόκειται γιὰ τὴ σοφὴ παρατήρηση τοῦ Μανόλη Ἀνδρόνικου— ἓνα ὅποιοδήποτε κείμενο, βιβλικό, φιλοσοφικό, ποιητικό κτλ., δέν ἐρμηνεύεται μόνο μέ ἐπιμέρους σχολαστικὲς συγκρίσεις, λεκτικὲς παρατηρήσεις καί ἄλλα χρήσιμα ἢ μὴ πράγματα, ἀλλὰ καί ἀπὸ προσπάθεια νά ἐπισημανθοῦν καί οἱ καημοὶ τοῦ συγγραφέα· κάτι θέλει νά πεῖ πάντοτε ὁ κάθε συντάκτης, καί αὐτό δέν βγαίνει μόνο μέ τίς παραπάνω ἐπεξεργασίες· χρειάζεται καί μιά καθολικὴ ὄραση. Ἄς σκεφτοῦμε τί θά μπορούσε κανεὶς νά καταλάβει ἢ νά χαρεῖ ἀπὸ Ἰλιάδα καί Ὀδύσσεια ἂν ἀπλῶς ἐγκλωβίζοταν στοὺς ἀναριθμητοὺς κειμενικοὺς τεμαχισμοὺς τῶν ὁμηριστῶν. Καί τό ἐρώτημα: μήπως τοῦτα τά ἔπη γράφτηκαν μόνο γι' αὐτό τό σκοπὸ; Θέλω νά πιστεύω ὅτι ἡ παρατήρησή μου αὐτὴ θέτει ἓνα σοβαρὸ φιλολογικὸ καί ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα. Σημειῶνω ὅλα αὐτά, ἐπειδὴ, κυρίως στὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο, ἀκούω οὐκ ὀλίγα παράξενα πράγματα, πού ἀφοροῦν τὴν ἐρευνα φιλολογικῶν κειμένων.

20. Τό φῶς τοῦ Θεοῦ καί ὁ λόγος του ζωογονοῦν τά πάντα, γι' αὐτό ὁ ἥλιος, πού δημιουργεῖται τὴν τέταρτη ἡμέρα, εἶναι ἀπλῶς μιά λάμπα.

τερη διήγηση περί δημιουργίας στο δεύτερο κεφάλαιο, τό οποιο προέρχεται από τή γιαχβική πηγή, θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί ώς ανθρωποκεντρικό²¹. Στήν κτίση καί τήν ιστορία ἐμφανίζονται στό προσκήνιο οί δύο βασικοί πρωταγωνιστές. Ὁμοως ὁ Θεός εἶναι ὁ ὑπέρ τό μέτρον δυνατός, ἐνώ ὁ ἄνθρωπος, ἐξαρτώμενος ἀπό τό Θεό, ὀφείλει ὑπακοή, μέ τό καθαρώς βιβλικό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας. Θέτει τό ἐρώτημα ποιός ἔκανε τόν κόσμον, καί ἡ ἀπάντηση εἶναι: ὁ ἀπρόσιτος καί προσεγγιζόμενος μέ τό λόγο καί τή δόξα του Θεός, ὁ ὁποῖος γνωρίζεται στήν ιστορία τῆς κοινότητας τοῦ λαοῦ, ὅπου ὁ ἴδιος ἀναδεικνύει καί ἀναγνωρίζει ἀπεσταλμένους καί προφήτες, πού τόν ὀραματίζονται καί ἀκοῦνε τό λόγο καί τό θέλημά του.

Ἄρκετοί πατέρες, καί κυρίως οί δύο Καππαδόκες Μ. Βασίλειος καί Γρηγόριος Νύσσης, ἐρμηνεύουν θεολογικά τό ἐρώτημα τοῦ ποιός, ἀκολουθώντας τίς βιβλικές διηγήσεις. Ὁμοως προχωροῦν καί παραπέρα, θέλοντας καί μέ ἐπιστημονικές συμπληρώσεις νά ἀναλύσουν καί νά ἐρμηνεύσουν τό πῶς ἔγινε ὁ κόσμος. Ἐξοῦ καί οί δύο Ἑξαήμεροι τοῦ Μ. Βασιλείου καί τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Καί ἄλλοι θεολόγοι

Ἀπεναντίας ὁ Ὕμνος τοῦ Ἐχνατιών, πού προέρχεται ἀπό τή θρησκευτική μεταρρύθμιση τοῦ Φαραώ Ἀμένωφη Δ' μέ τήν ἐπιβολή τῆς ἡλιολατρείας κατά τό 14^ο αἰώνα, στόν ἥλιο ἀποδίδει τήν ἐπί γῆς ζωή. Καί ὁ Ψαλμός 103(104) δέν θεωρεῖ τόν ἥλιο πηγὴ ζωῆς, παρά μονάχα φωστήρα. Γι' αὐτό πάντοτε εἶχα τήν ἀπορία πῶς τόσοι ἐρευνητές ἔδωσαν παράδοξα ἐμφαντική σημασία στή φιλολογική ὁμοιότητα μεταξύ τοῦ Ὕμνου τοῦ Ἐχνατιών καί τοῦ Ψαλμοῦ 103.

21. Αὐτός φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ σκοπός τοῦ τελικοῦ συντάκτη τῆς Γένεσης· νά παρουσιάσει εὐθύς ἐξαρχῆς στό κέντρο τῆς δημιουργίας τή σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου. Τά πάντα κάνει ὁ Θεός, καί ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νά ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτόν γιά νά ἔχει ζωή. Ἔτσι, λοιπόν, ὁ συντάκτης, γιά νά πετύχει τό σκοπό του, παίρνει δύο διαφορετικές διηγήσεις περί δημιουργίας, ἀπό τήν ἱερατική καί τή γιαχβική πηγή, γιά νά δείξει αὐτή τή σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου.

πατέρες ασχολήθηκαν με αυτό τό θέμα είτε παρεμπιπτόντως είτε σέ εϋρύτερα επιστημονικά δεδομένα, ὅπως ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός στή *Δογματική* του²², ἀλλά τῶν δύο Καππαδοκῶν τό ἔργο ἔχει συστηματικό καί ἐξειδικευμένο χαρακτήρα. Ἐκεῖνο πού ἐντυπωσιάζει στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἡ σαφής διάκριση, πού κάνουν καί οἱ δύο τους, ἀνάμεσα στό ποιός ἔκανε τόν κόσμο, καί πῶς ἔγινε αὐτός! Τό πρῶτο εἶναι θέμα καθαρά χαρισματικῆς πείρας καί θεολογίας, ἐνῶ τό δεύτερο ἐπιστήμης καί ἔρευνας! Ὅσο καί νά φαίνεται παράδοξο, αὐτός ὁ διαχωρισμός δέν εἶχε γίνει οὔτε τό 19^ο αἰῶνα στή Δύση, ὅποτε συγκρούστηκαν ἐπιστήμη καί θρησκεία, καί ἀπολογητές ἀνέλαβαν τό ἄχαρο ἔργο τῆς ἐναρμόνισης ἐπιστήμης καί πίστεως. Θά μπορούσα νά πῶ ἀδίστακτα ὅτι ἀκόμη καί σήμερα, σέ Ἄνατολή καί Δύση, ἔξακολουθεῖ τοῦτο τό πρόβλημα, ὡς μή ὤφελε, νά ταλανίζει ἐκκλησιαστικούς καί θεολογικούς κύκλους, ἐνῶ ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας Μ. Βασίλειος, λόγου χάρη, ἤδη τόν τέταρτο αἰῶνα σέ κάποια κυρήγματα του, πού ἀποτέλεσαν τήν *Ἐξαήμερο*, εἶχε λύσει τό ζήτημα. Λέγει, λοιπόν, ὁ Μ. Βασίλειος ὅτι δέν ἐλαττώνεται ὁ θαυμασμός μας γιά τά μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ, ἄν βροῦμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἔγιναν ὅλα αὐτά τά θαυμαστά ἔργα τοῦ Θεοῦ· ἄν πάλι δέν τό κατορθώσουμε, μᾶς ἀρκεῖ ἡ ἀπλή πίστη, πού βέβαια, ὅπως καί ἄλλοτε εἰπώθηκε, δέν εἶναι ἀφελής παραδοχή κάποιων ἀπόψεων, ἀλλά καρπός χαρισματικῆς πείρας, ἀσκημένων καί γεγυ-

22. Στό ἔργο του: *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*, ὅπου ἀναφέρει ἀκόμη καί τά δώδεκα ζῶδια. Ἡ ἐργασία αὐτή τῶν πατέρων δέν εἶχει διόλου ἀπολογητικό χαρακτήρα μέ τή νεότερη σημασία τοῦ ὄρου, ἀλλά καταρχήν γινόταν γιά λόγους ἐρμηνευτικούς καί συνάμα ἀνταποκρινόνταν στά ἐπιστημολογικά δεδομένα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, κατά τά ὁποῖα ὅλες οἱ γνώσεις τοῦ ἐπιστητοῦ, αὐτονοήτως καί οἱ θεολογικές, ἔπρεπε νά ἀρχιτεκτονηθοῦν καί νά διαρθρωθοῦν σ' ἓνα ἐνιαῖο σύνολο.

μνασμένων αισθητηρίων –κατά τή βιβλική καί πατερική παράδοση ή πίστη είναι τό πιό δυναμικό καί άνοιχτό πράγμα, καί κάνουμε λόγο γιά πίστη καί όχι γιά όποιαδήποτε καρικατούρα. Έξάλλου ό ίδιος ό Μ. Βασίλειος, στά σοφά κηρύγματά του κατά τόν Έσπερινό του Πάσχα τό 370, σπεύδει νά διαφωτίσει τό άκροατήριό του μέ μία άλλη βαρυσήμαντη παρατήρηση· μάς λέγει ότι ή διήγηση τής *Γένεσης* πολλά παρέλειψε νά πει, έπειδή ό Θεός θέλησε νά γυμνάσουμε τό νοῦ μας, όξύνοντάς τον μέ τή δική μας έρευνα. Γι' αυτό μάς είπε λίγα γιά νά βροῦμε μόνοι μας τά υπόλοιπα²³! Σήμερα ακόμη διστάζουν μερικοί νά ποῦν τέτοια πράγματα! (Καί ό λόγος είναι γνωστός· μάς κυνηγάει ό βρυκόλακας τής κατά γράμμα θεοπνευστίας τής Άγίας Γραφής, καί ίσως άσυνείδητα κυνηγάει καί μερικούς βιβλικούς θεολόγους, πού παραδόξως πιστεύουν ότι μόνο τά βιβλικά κείμενα είναι άθθεντικές πηγές τής άποκάλυψης, καί μάλιστα όχι

23. Μ. Βασιλείου, *Είς τήν Έξαήμερον* PG 29,25A: «Οὐ γάρ έλαττοῦται ή επί τοίς μεγίστης έκκληξίς, έπειδάν ό τρόπος καθ' δν γίνεται τι τών παραδόξων *έξευρεθῆ*· ει δέ μή άλλα τό γε άπλοῦν τής πίστεως ισχυρότερον έστω τών λογικῶν άποδείξεων». PG 29,33B: «Πολλά άπεισιώπησεν, ὕδωρ, άέρα, πῦρ, τά εκ τούτων άναγεννώμενα πάθη· ά πάντα μέν ώς συμπληρωματικά του κόσμου συνυπέστη τῷ παντί δηλονότι· παρέλιπε δέ ή ιστορία τόν *ήμετερον νοῦν γυμνάζουσα* πρὸς έντρέχειαν, έξ όλίγων άφορμήν παρεχομένη *επιλογίζεσθαι* τά λειπόμενα». Κατά άκρως παράδοξο τρόπο ό C. Mango καί ό G. Podskalsky, παρουσιάζοντας τίς παραπάνω περικοπές, παραλείπουν όλα τά άλλα, καί έμμένουν μόνο στή φράση: *τό γε άπλοῦν τής πίστεως, ισχυρότερον έστω τών λογικῶν άποδείξεων*. Καί έτσι βγάζουν τό βαρύγδουπο συμπέρασμα: 'Ο Μ. Βασίλειος μάς λέει νά μή μάς ενδιαφέρουν όλα τά άλλα, άλλα μόνο νά πιστεύουμε! Οί περί ών ό λόγος έρευνήτες έχουν τό προνόμιο, τά όνόματά τους νά γράφονται μέ λατινικούς χαρακτήρες, όποτε, γιά πολλούς ήμετέρους, έχουν τή σφραγίδα τής σοφίας καί τής άθθεντίας. (Βλ. λεπτομέρειες στό έργο του Νίκου Ά. Ματσούκα, *Έπιστήμη, φιλοσοφία καί θεολογία στήν Έξαήμερο του Μ. Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 21990).

αυτούσια αλλά κομμένα και ραμμένα μέσω τῆς ιστορικοφιλολογικῆς ἔρευνας! Φυσικά, δέν ὑπάρχει πιό στατική ἀντίληψη καί νοοτροπία ἀπ' αὐτό τό γεγονός, ἀφοῦ ἡ ἱστορία τῆς σωτηρίας ποτέ δέν ἔκλεισε σέ μερικά θεόπνευστα κείμενα, ἀλλά εἶναι μιὰ συνεχῆ πορεία μέσω πάντοτε τῶν φωτοδοτικῶν *θεοφανειῶν*²⁴). Ὡστόσο οἱ Καππαδόκες, καί ρητῶς ἢ σιωπηρῶς ὀλάκερη ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση, χάρη στή διπλή θεολογική μεθοδολογία τῶν πατέρων, πολύ ἀνετα γνώριζαν ὅτι ἡ ἀποκάλυψη εἶναι αἰμάτινη πορεία στήν κοινότητα τῶν λαῶν, ὅπου ἡ γνώση, χαρισματική καί ἐπιστημονική, εἶναι μιὰ συνεχῆ κατάκτηση, μέ ἄσκηση καί τρόπο ζωῆς.

Ἐντυπωσιακότερος καί ἄκρως χαρισματικός εἶναι ὁ Γρηγόριος Νύσσης. Ἀκολουθώντας καί συμπληρώνοντας τό *ἐξελικτικό σχῆμα* τῆς δημιουργίας, πού παρουσιάζει στήν *Ἑξαήμερό* του ὁ Μ. Βασίλειος, ἐφαρμόζει κατά ἄριστο τρόπο τίς χαρισματικές του βιβλικές καί περαιτέρω θεολογικές γνώσεις: ἄκτιστος καί ἄτρεπτος, ἀπόλυτος καί μόνος ζωοδότης εἶναι ὁ τριαδικός Θεός. Ὀλάκερη ἡ κτίση, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ ἀνθρώπου αὐτονοήτως, εἶναι σχετική καί ἐξελισσόμενη. Ἡ ἐξέλιξη ἄρχισε ἀμέσως μετά τή *συλλήβδην* καί *ἐν ἀκάρει* δημιουργία τῶν *καταβολῶν* ὀλάκερου τοῦ σύμπαντος κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἀκαριαίως δημιουργήθηκαν πρῶτα τό *καθόλου σύμπαν* καί ὁ *καθόλου ἄνθρωπος*, καί ἔπειτα ἄρχισε ἡ ἐμφάνιση *οὐρανοῦ, αἰθέρα, ἀστεριῶν, φωτιᾶς, ἀέρα, θάλασσας, γῆς, ζώων, φυτῶν, ἀνθρώπου*! Στίς πρῶτες καταβολές, λοιπόν, ὑπῆρχαν ὅλος ὁ κόσμος καί ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα²⁵! Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ἐπομένως, ὁ κατά πάντα χαρισματικός θεολόγος, μέ τό πα-

24. Βλ. *Θεοφάνειες* τοῦ πρώτου κεφαλαίου.

25. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί τῆς Ἑξαήμερου* PG 44,72AB: «Ἡ οὖν ἀθρόα τῶν ὄντων παρά τῆς ἀφράστου δυνάμεως τοῦ Θεοῦ καταβολή

ἀρχή παρά του Μωυσέως, ἦτον κεφάλαιον κατωνομάσθη, ἐν ἧ τὸ πᾶν συστήναι λέγεται... Οὐκοῦν τοῦτο νοεῖν ἢ ἀρχή τῆς κοσμογονίας ὑποτίθεται ὅτι πάντων τῶν ὄντων τὰς ἀφορμὰς καὶ τὰς αἰτίας καὶ τὰς δυνάμεις συλλήβδην ὁ Θεὸς ἐν ἀκαρεῖ κατεβάλετο καὶ ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ θελήματος ὄρμη, ἢ ἐκάστου τῶν ὄντων οὐσία συνέδραμεν, οὐρανός, αἰθήρ, ἀστέρες, πῦρ, ἀήρ, θάλασσα, γῆ, ζῶα, φυτά...». PG 44,77D: «Τὰ πάντα ἦν ἐν πρώτῃ τοῦ Θεοῦ περὶ τὴν κτίσιν ὄρμη, οἷονεὶ σπερματικῆς τινος δυνάμεως πρὸς τὴν τοῦ παντός γένεσιν καταβληθείσης, ἐνεργεία δὲ τὰ καθ' ἕκαστον οὕτω ἦν». *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,185BCD: «Εἰπὼν ὁ λόγος ὅτι ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἀνθρώπον τῷ ἀορίστῳ τῆς σημασίας ἅπαν ἐνδείκνυται τὸ ἀνθρώπινον. Οὐ γὰρ συνωνομάσθη τῷ κτίσματι νῦν ὁ Ἀδὰμ καθὼς ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἡ ἱστορία φησὶν· ἄλλ' ὄνομα τῷ κτισθέντι ἀνθρώπῳ οὐχ ὁ τίς, ἀλλ' ὁ καθόλου ἐστίν. Οὐκοῦν τῇ καθολικῇ τῆς φύσεως κλήσει τοιοῦτόν τι ὑπονοεῖν ἐναγόμεθα, ὅτι τῇ θείᾳ προοργασίᾳ τε καὶ δυνάμει *πάσα ἡ ἀνθρωπότης* ἐν τῇ πρώτῃ κατασκευῇ περιείληπται». Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, λοιπόν, προσάγει ἓνα ἐντυπωσιακὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα· ὁ μέγας κόσμος καὶ ὁ μικρὸς κόσμος σπερματικὰ βρισκονται στὶς πρώτες καταβολές *ὡς καθόλου σύμπαν καὶ ὡς καθόλου ἀνθρώπου*. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξέλιξη αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου. Πουθενὰ στὰ κείμενα δὲν γίνεται λόγος γιὰ δύο δημιουργίες, μιᾶς τοῦ ιδεώδους ἀνθρώπου καὶ μιᾶς τοῦ ἱστορικοῦ Ἀδὰμ. *Ἡ πρώτη κατασκευὴ* σημαίνει τὶς πρώτες καταβολές· οἱ παραπέρα ἐμφανίσεις τόσο στὸν κοσμικὸ χῶρο, ὅσο καὶ στὴν ἱστορία, ἀφοροῦν τὴν ἐξέλιξη τῶν σπερματικῶν καταβολῶν καὶ ὄχι πτώση ἀπὸ ἰδεατοῦ κόσμου στὸν αἰσθητό, ὅπως παρερμηνευτικά δέχονται ὁ Hans Urs von Balthasar, ὁ Jean Daniélou, ὁ W. Völker, ὁ Ἡλίας Μουτσούλας, ὁ Π. Χρήστου καὶ ὁ Χ. Μπούκης. Οἱ δικοὶ μας ἀκολουθοῦν κατὰ πόδας τοὺς ξένους, μὲ ἐξαίρεση τὸν Π. Χρήστου, ὁ ὅποιος ἀφετηριακὰ πολὺ σωστὰ τοποθετεῖται στὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἡ παρερμηνεία αὐτῆ προέρχεται α) ἀπὸ τῆ γενικῆ προκατάληψη ὅτι οἱ πατέρες πλατωνίζουσιν, καὶ β) ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν συνέδεσαν οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐρευνητές τὰ δύο ἔργα μεταξὺ τους, ὅπως ρητῶς ὁ Νύσσης τὰ συνδέει: τὸ *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου* καὶ τὸ *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*. Σ' αὐτὸ τὸ συνδυασμὸ καταφαίνεται πλήρως ἡ μιὰ δημιουργία τῶν πάντων, *μακρόκοσμου καὶ μικρόκοσμου*, ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ ἴδιος ὁ Νύσσης. καὶ τὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα τοῦ σύμπαντος κό-

Ματσούκα, «Οί δύο δημιουργίες στό ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης», στήν *Κληρονομία* 21,1989). Πρβλ. καί τή ρήση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης: «Οὐ γάρ δόγμα τόν λόγον ποιούμεθα, ὥστε ἀφορμὴν δοῦναι τοῖς διαβάλλουσιν· ἀλλ' ὁμολογοῦμεν ἐγγυμνάζειν μόνον ἑαυτῶν τήν διάνοιαν». (*Περὶ τῆς Ἑξαήμερου*, PG 44,68C). Πρόκειται γιά τήν ἀποψη τοῦ Μ. Βασιλείου: Ὁ Θεός μάς ἔδωσε λίγα γιά νά γυμνάσουμε τό νοῦ μας, βρῖσκοντας τά ὑπόλοιπα.

Ἐδῶ νά σημειώσω μέ ἔμφαση ὅτι ἡ ἀδυναμία νά κατανοηθεῖ τοῦτο τό ἐξελεικτικό σχῆμα –κατά τό ὅποιο μιὰ δημιουργία ὑπάρχει κι ὅλα τά ἄλλα εἶναι ἀποτελέσματα τῆς περαιτέρω κίνησης καί μεταβολῆς– παρουσιάζει τούς ἐρευνητές, μέ τή βοήθεια, φυσικά, καί τῶν προκαταλήψεων, νά ἐντοπίζουν καί δευτέρη ἢ καί τρίτη δημιουργία τοῦ Θεοῦ. Εἶναι φανερό ὅτι στίς προθέσεις τῶν πατέρων δέν ὑπάρχουν τέτοιες συλλήψεις. Οἱ παρερμηνεῖες αὐτές γίνονται καί σέ ἄλλους συγγραφεῖς, ὅπως εἶναι, λόγου χάρι, ὁ Εὐάγγελος Ποντικός. Δέν πρόσεξαν ὁμοίως ὅτι καί ὁ ἐν λόγῳ συγγραφέας κάνει λόγο γιά γένεση καί μεταβολή ἢ κίνηση (βλ. ἐνδεικτικά *Σχόλια εἰς τοὺς Ψαλμοὺς* PG 12,130B: «Ἡ μὲν γένεσις τῆν τῶν λογικῶν οὐσίωσιν δηλοῖ· ἡ δὲ κτίσις τῆν ἀπὸ τοῦ κρείττονος ἐπὶ τὸ χεῖρον μεταβολήν». *Γνωστικά κεφάλαια*, στό W. Frankenberg, *Evagrius Ponticus*, VI, 85, σελ. 417: «...ἀρχὴ κτίσεως ταῦτα μεθ' ἡμῶν οὐκ ἔκτισται, ἀλλὰ μετὰ τῆν κτίσιν εἰς τήν ψυχὴν παρεσιήθηεν». Πρβλ. καί II, 5, σελ. 133: «Σῶμα πνευματικόν, τῶν λογικῶν φύσεων ἔστιν ἡ πάντων τῶν ὄντων θεωρία, ζωὴ δὲ αὐτῶν ἀληθινὴ ἢ ἐκ τῆς ἁγίας μονάδος γνῶσις»). Μέ ἄλλα λόγια, ὅταν γίνεται ἀρχικὰ λόγος γιά νόες ἢ πνεύματα, ἐννοεῖται ἡ συνολικὴ δομὴ τῆς δημιουργίας, αἰσθητὴ καί νοητὴ, ἀλλὰ στήν ἀνεξέλικτη καί μὴ πεπτωκυῖα κατάσταση. Οἱ ἐκάστοτε ἐπιπτώσεις δημιουργοῦν τήν ἐμφάνιση τῶν φθαρτῶν (καί ὄχι πνευματικῶν) σωμάτων μέ τίς συμπαρομαρτοῦσες ἐπιπτώσεις. Ἔτσι ἡ ἀνακαίνιση σημαίνει ἀποκατάσταση τῆς φύσης καί πραγμάτωση τοῦ τελικοῦ προορισμοῦ τῆς ἐξέλιξης. Τολμῶ νά πῶ ὅτι καί ὁ Ὁριγένης, ὅταν κάνει λόγο γιά τά λογικά ὄντα καί τήν προὑπαρξὴ καί τήν πτώση τῶν ψυχῶν, δέν θέλει νά μάς πεί ὅτι ὁ Θεός μέ δευτέρη δημιουργία κάνει γιά τιμωρία τά σώματα, ἀλλὰ ὅτι οἱ ψυχές στήν πεπτωκυῖα κατάσταση ντύνονται πλέον μέ σώματα φθαρτά, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀστοχῆς κίνησός τους. Ἐξελεικτικό σχῆμα μικρότερης ἐμβέλειας ἔχει στήν *Ἑξαήμερό του* ὁ Μ. Βασίλειος. Ἄλλωστε ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἔγραψε συμπληρωματικά τῆ δικῆ του *Ἑξαήμερο*, θέλοντας

ραπάνω σχῆμα τόνισε στό ἔπακρο τῆ διάκριση μεταξὺ τοῦ ποιός καί τοῦ πῶς τῆς δημιουργίας. Πηγὴ κάθε ὄντος, κάθε κίνησης καί ζωῆς εἶναι ὁ ἀδαπάνητος καί ἀναλλοίωτος, ἀνεξέλικτος ὡς κατὰ πάντα τέλειος, τριαδικός Θεός· ὀλάκερη ἡ δημιουργία, ὡς κτιστή, ὑπόκειται –μέ τῆ μετοχή της στήν πηγὴ κάθε ὄντος, κίνησης καί ζωῆς– στήν ἐξελικτικὴ τελείωση, ἡ ὁποία στὰ βάθη τῆς θείας ἀπειρότητας ποτέ δέν μπορεῖ νά ἔχει πέρας²⁶.

Στήν προκειμένη περίπτωση ἡ θεόπνευστη ἀλήθεια ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στό ποιός τῆς δημιουργίας, καί στήν ἀδαπάνητη καί ἀπειρη θεία κίνηση μέσω τῆς κτίσης καί τῆς

νά συμπεριλάβει σ' αὐτὴ καί τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνθρώπου. (Βλ. Μεγάλου Βασιλείου *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* PG 29, 149C: «Ἐκάστου γένους τὰς ἀπαρχὰς νῦν, οἴονεϊ σπέρματά τινα τῆς φύσεως προβληθῆναι κελεύει· τὸ δὲ πλῆθος αὐτῶ ἐν τῇ μετὰ ταῦτα διαδοχῇ ταμιεύεται, ὅταν αὐξάνεσθαι καί πληθύνεσθαι δέη». PG 29, 189CD-192A: «Τοῦτο ἐναπέμεινε τῇ γῆ πρόσταγμα καί οὐ παύεται ἐξυπηρετομένη τῶ κτίσαντι. Τὰ μὲν γὰρ ἐκ τῆς διαδοχῆς τῶν προὑπαρχόντων παράγεται· τὰ δὲ ἐτι καί νῦν ἐξ αὐτῆς τῆς γῆς ζωογονούμενα δείκνυται... τὰς δὲ ἐγγέλεις οὐδὲ ἄλλως ὀρωμεν ἢ ἐκ τῆς ἰλύος συνισταμένας· ὧν οὔτε ὧν οὔτε τις ἄλλος τρόπος τὴν διαδοχὴν συνίστησιν, ἀλλ' ἐκ τῆς γῆς ἐστὶν αὐτοῖς ἡ γένεσις». Σ' αὐτὸ τό σημεῖο ὁ Μ. Βασίλειος ἔχει τωόντι μιὰ πρωτοποριακὴ ἄποψη. Θά λέγαμε, μέ δική μας ἐπιστημονικὴ ὀρολογία, ὅτι δέν κάνει ριζικὴ διάκριση ἀνόργανης καί ὀργανικῆς ὕλης, ἀφοῦ, θέλοντας νά ἐξηγήσει μιὰ ἐσφαλμένη γνώμη τῶν ἀνθρώπων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὅτι τὰ χέλια καί ἄλλοι μικροοργανισμοὶ παράγονται ἀπὸ τῆ λάσπη αὐτομάτως(!), μᾶς λέει ὅτι δύο τρόποι πολλαπλασιασμοῦ ὑπάρχουν: α) τὰ μὲν προέρχονται ἀπὸ τὰ δέ, καί β) ἡ ἴδια ἡ γῆ εἶναι προικισμένη μέ ζωογονητικὰς ιδιότητες.

26. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων* PG 44, 885D: «...καί τρόπον τινὰ πάντοτε κτίζεται, διὰ τῆς ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ἐπαυξήσεως πρὸς τὸ μεῖζον ἀλλοιούμενη, ὡς μηδὲ ταύτη τι πέρας ἐνθεωρεῖσθαι, μηδὲ ὀρω τινὴ πρὸς τὸ κρεῖττον αὐξήσιν αὐτῆς περιγράφεσθαι». Μαξίμου Ὀμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* PG 91, 677A: «Θεὸς γὰρ ἡ ἀλήθεια περὶ ὄν ἀκαταλήκτως καί ἀλήστως κινούμενος ὁ νοῦς λήγειν οὐκ ἔχει ποτέ τῆς κινήσεως, μὴ εὐρίσκων πέρας ἐνθα μὴ ἔστι διάστημα».

ιστορίας. Τό πῶς τῆς δημιουργίας εἶτε μέ μύθο εἶτε μέ ἐπισημονικές παραστάσεις ἐντάσσεται στήν ἀνθρώπινη ἐπινοητικότητα. Πάντως τόσο οἱ εἰκονικές παραστάσεις τῶν βιβλικῶν κειμένων, ὅσο καί οἱ ἐκλεπτυσμένοι φιλοσοφικοί ὄροι τῆς θεολογίας παρέχουν τήν αὐτή εἰκόνα καί τό αὐτό ντύμα σέ ὄ,τι ἀφορᾷ τό ποιός καί τήν ἀδαπάνητη καί ἀπειρηθεία κίνηση. Χριστιανικά καί ἄρα οἰκουμενικά σ' αὐτό τό γεγονός θεμελιώνεται ἡ ἐννοια τοῦ θαύματος. Τό χριστιανικό θαῦμα, δηλαδή, ἐντάσσεται καί ἐρμηνεύεται μονάχα α) στό περιορρόον κλίμα τῆς ἀδαπάνητης καί δημιουργικῆς θείας ἐνέργειας, β) στά γενικά ἱστορικά πλαίσια τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ μέσω τῆς μεταμορφωτικῆς του δόξας καί γ) στόν ἐσχατολογικό καί τελικό σκοπό τῆς τελείωσης τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ἄτομικό, ἐγωκεντρικό καί ἀποσπασματικό θαῦμα, πού δέν ἐντάσσεται σ' αὐτά τά συλλογικά καί κοινωνικά πλαίσια τῆς θείας δόξας δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ χριστιανικό καί ἄρα οἰκουμενικό. Ἔτσι ὁ Χριστιανός τό κάθε εἶναι, τή δική του ὑπαρξη, τό φῶς καί τή σωτηρία του θεωρεῖ θαῦμα, καί ἔτσι καταλαβαίνει καί τήν ὅποια θεωρούμενη *ἐκτακτη ἐπέμβαση* τῆς θείας δόξας γιά νά γίνει ἕνα θαῦμα. Καί τοῦτο ὁμως τό θαῦμα πρέπει νά ἐντάσσεται στά παραπάνω οἰκουμενικά πλαίσια. Ἄλλιῶτικα θά εἶναι ἕνα παράξενο καί μαγικό γεγονός. Ἐξάλλου τό θαῦμα; ἀφοῦ ἐντάσσεται ἀπολύτως στή μεταμορφωτική θεία δόξα καί στή συνολική καί ἐσχατολογική ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου, κατά κανένα τρόπο δέν συγκρούεται μέ τούς φυσικούς νόμους. Οἱ βιβλικοί συγγραφεῖς διόλου δέν σκοτίζονται νά δικαιολογήσουν ἕνα θαῦμα, διηγοῦνται τά θαύματα σάν νά ἔναι συνηθισμένα ἱστορικά γεγονότα, ὅσο καταπληκτικά κι ἂν τά λένε! Στά χέρια τοῦ Θεοῦ οὐσιώνονται οἱ νόμοι καί τά θαύματα· θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι τά θαύματα εἶναι προέκταση τῶν νόμων ἢ τό συνεχές κτίσιμο τῆς κοσμικῆς πορείας.

Ἐρρηση αὐτοῦ τοῦ θαύματος σημαίνει τὴν ἀποδοχὴ ἑνός κλειστοῦ καὶ στατικοῦ κόσμου. Γι' αὐτό ἡ πατερικὴ θεολογία, κινούμενη σ' αὐτό τό περιρρέον βιβλικό κλίμα, θέλει νά πει ὅτι ἡ ἄκτιστη δημιουργικὴ ἐνέργεια δέν συγκρούεται μέ τὴν κτιστὴ νομοτέλεια τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Τό ἄκτιστο, δηλαδή, δέν μπορεῖ νά συγκρουστεῖ μέ τό κτιστό, ἀλλὰ φτιάχνει καὶ κτίζει συνεχῶς νομοτελειακά δεδομένα.

Ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ νομοτελειακὴ καὶ φυσικὴ ἐξήγηση, σέ σχηματικὰ πλαίσια, καὶ σύμφωνα μέ τό πρῶτο κεφάλαιο τῆς *Γένεσης*, προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἱερατικὴ πηγὴ, ἔχει μιὰ περιγραφικὴ «ἐπιστημονικότητα» καὶ λιτότητα, ἀλλὰ πρωτοστατεῖ τό γενικό μυθικό ντύμα. Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ τό πῶς τῆς δημιουργίας. Σέ ἕξι φάσεις πραγματώνεται ἡ διαμόρφωση τοῦ σύμπαντος: 1) γένεση τοῦ φωτός, 2) σχηματισμός τῆς ἀτμόσφαιρας, 3) διαμόρφωση τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θάλασσας καὶ ἐμφάνιση τοῦ φυτικοῦ βασιλείου, 4) δημιουργία τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καὶ τῶν ἀστεριῶν, 5) δημιουργία τῶν θαλάσσιων ὀργανισμῶν καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ, καὶ 6) δημιουργία τῶν τετραπόδων καὶ τελικὰ τοῦ ἀνθρώπου *κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ*. Οἱ ἕξι αὐτές φάσεις ὀνομάζονται ἡμέρες. Κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία πρόκειται γιὰ σύμβολα. Ἄλλωστε οἱ φάσεις αὐτές δέν ἐξαντλοῦνται στὸν ἀριθμὸ ἕξι, ἀλλὰ στό ὀκτώ. Ἡ ἕβδομη ἡμέρα εἶναι τό διάστημα ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῆς δημιουργίας ὡς τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου, καὶ ἡ ὄγδοη ἡμέρα εἶναι ἡ ζωὴ τῆς θείας βασιλείας, *ἡμέρα Κυρίου, ἀνέσπερη, ἀδιάδοχη καὶ ἀτελεύτητη*. Ἐπομένως αὐτὰ τὰ σύμβολα δέν σημαίνουν μῆτε ἐλάχιστα χρόνο μῆτε ἑκατομμύρια χρόνια· εἶναι ἀπλῶς συμβολικὲς παραστάσεις τῶν ὀκτώ φάσεων²⁷. Ἐκεῖνο πού ἐντυπωσιάζει ἐπίσης στὴ διήγηση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς *Γένε-*

27. Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* PG 29,52A: «Ἡμέρα γὰρ

σης είναι ο έντονος και επίμονος τονισμός του «άντιμανι-χαϊστικού πνεύματος». Ὁ Θεός σέ κάθε τέλος μιᾶς ἡμέρας βλέπει τά πάντα καλά. Μήτε κτίσματα μήτε θεότητες μήτε λοιπές δυνάμεις υπάρχουν στό σύμπαν παρά μονάχα ἡ φωτεινή καί ἐνεργός παρουσία τοῦ Θεοῦ. Τό μυθικό ντύμα σ' αὐτό τό φῶς τῆς θείας δόξας, καί αὐτή ἡ ἀτμόσφαιρα προσιδιάζει σ' ὅλα τά βιβλικά κείμενα. Ἐπιπλέον στή διήγηση τῆς *Γένεσης* ὁ ἥλιος τοποθετεῖται τήν τέταρτη ἡμέρα, καί εἶναι ἀπλῶς μιᾶ λάμπα, ἀφοῦ ὁ Θεός δίνει κίνηση, πνοή καί ζωή στήν κτίση. Στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι σαφῆς ἡ πολεμική κατά τῆς ἡλιολατρίας²⁸.

Κυρίου, φησί, μεγάλη καί ἐπιφανής· καί πάλιν· ἵνα τί ὑμῖν ζητεῖν τήν ἡμέραν τοῦ Κυρίου... Ἐπεὶ ἀνέσπερον καί ἀδιάδοχον καί ἀτελεύτητον τήν ἡμέραν ἐκείνην οἶδεν ὁ λόγος, ἦν καί ὀγδόη ὁ ψαλμωδός προσηγόρευσεν, διὰ τό ἔξω κείσθαι τοῦ ἐβδομαδικοῦ τούτου χρόνου». Στήν προκειμένη περίπτωση σαφῆς εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ συμβόλου τῆς ἡμέρας.

28. Βλ. παραπομπή 20 τοῦ παρόντος κεφαλαίου. Ἦδη ὁ Μ. Βασίλειος εἶχε ἐπισημάνει γιά ποιό λόγο ἡ ἥλιος δημιουργεῖται ἡ τέταρτη ἡμέρα· ἀναφέρεται τήν τετάρτη ἡμέρα ἀπό τό συντάκτη τοῦ κειμένου. Μᾶς λέγει, λοιπόν, ὁ Μ. Βασίλειος ὅτι ἔπρεπε νά προστατευθοῦν οἱ πιστοί καί νά μὴν ἀκολουθήσουν τήν ἡλιολατρεία, νομίζοντας πῶς ὁ ἀρχηγός τῆς ζωῆς εἶναι ὁ ἥλιος ὡς δημιούργημα τῆς πρώτης ἡμέρας καί ὡς ζωοδότης. (Βλ. *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* PG 29,96AB: «Καθ' ἑαυτὴν ἡ γῆ προφερέτω τὴν βλάστησιν, οὐδεμιᾶς συνεργείας ἐτέρωθεν δεομένη. Ἐπειδὴ τινες οἴονται τὸν ἥλιον αἴτιον εἶναι τῶν ἀπὸ τῆς γῆς φυομένων, τῇ ὀγκῇ τοῦ θερμοῦ πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τὴν ἐκ βάθους δύναντιν ἐπισπώμενον, ἵνα καί τοῦ προσκυνεῖν τὸν ἥλιον, ὡς αὐτὸν τὴν αἰτίαν τῆς ζωῆς παρεχόμενον, οἱ πεπλανημένοι παύσωνται». Προκειμένου νά καταπολεμήσει καί ὁ Μ. Βασίλειος τὴν ἡλιολατρεία, ἡ καλύτερα νά ἐρμηνεύσει σωστά τό κείμενο τῆς *Γένεσης*, παρατηρεῖ ὅτι δέν ἔπρεπε νά γίνῃ σύγχυση ἀνάμεσα στό Θεό καί τὸν ἥλιο. Προξενεῖ ἐντύπωση τό γεγονός ὅτι, ὅσο ξέρω, ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τὴ σχέση τοῦ *Ὑμνου τοῦ Ἐχνατῶν*—ὄπου ὁ ἥλιος εἶναι ὁ ζωοδότης— πρὸς τὴν Π. Διαθήκη καί συγκεκριμένα πρὸς τὸν *Ψαλμό 103(104)*, γιά νά ἀποδείξουν τὴν ἐξάρτηση τῆς θρησκείας τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀμένωφ Δ', ἐνῶ μύρια ὅσα λένε μικρά καί μεγάλα, δέν παρατηροῦν ὅτι ὁ ἥλιος τῆς Π. Διαθήκης εἶναι

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅλη αὐτή ἡ διδασκαλία καί θεολογία γιά τό ποιός καί τό πῶς τῆς δημιουργίας, πέρα ἀπό τίς ἐπιστημονικές καί φιλοσοφικές ἐρμηνεῖες, κυρίως ἀπό τήν πλευρά τῆς θεολογίας, παραμένει τόσο στά βιβλικά ὅσο καί στά πατερικά μνημεῖα περιβεβλημένη μέ τό ντύμα τῆς μυθικῆς ὁμορφιάς. Ἔτσι οἱ κάθε λογῆς ἀπομυθευτές, πέρα ἀπό τά ἐπιστημονικά ὀλισθήματά τους, μοιάζουν νά ἔναι αἰσθητικά καί καλλιτεχνικά ἀνέραστοι.

4. Χρόνος καί αἰωνιότητα

Πουθενά σέ βιβλικά καί πατερικά κείμενα δέν μπορεῖ κανεῖς νά ἐντοπίσει ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ χρόνου. Ἄλλωστε οἱ εἰκονικές παραστάσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς στό σύνολό της, οἱ ὁποῖες φέρνουν πολύ κοντά τή θεία δόξα καί τίς θεῖες ἐνέργειες στά αἰσθητά πράγματα τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας, δημιουργοῦν τήν αἴσθηση μιᾶς μόνιμης εἰσβολῆς ἢ ἐπικοινωνίας τῆς αἰωνιότητας μέσα στόν κόσμον. Σέ τοῦτο τό κλίμα, ὅπου θεῖα θελήματα καί θεῖες ἐνέργειες συμπλέκονται μέ τά δρώμενα τῆς ἱστορίας, δέν ἐντοπίζονται ἀφηρημένες κινήσεις, μήτε διαστήματα ἀπομακρυσμένα ἀπό τό χῶρον καί τή ροή τῶν πραγμάτων. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ πατερική θεολογία, ὡς διαρκῆς ὑπομνηματισμός τῶν βιβλικῶν γεγονότων, ὅσο καί νά κινεῖται στίς ἀφηρημένες φιλοσοφικές ἔννοιες, τελικά εἶναι προσγειωμένη στό χῶρον καί τήν κονίστρα τῶν βιβλικῶν δρωμένων. Τά ἔργα τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαάκ καί τοῦ Ἰακώβ, ἡ Ἐρυθρά Θάλασσα, τό ὄρος Σι-

μιά λάμπα! Οἱ ἐν λόγω ἐρευνητές μοῦ θυμίζουν ἐκεῖνον τό ναύαρχο ἐπί Ὀθωνος, πού εἶχε κατηγορηθεῖ ὅτι ἀμέλησε νά ρίξει τοὺς κατά τό πρωτόκολλο προβλεπόμενους κανονιοβολισμούς σέ μιᾶ ἀφιξη ὑψηλοῦ ἐπισήμου, καί ἀπολογούμενος ἀνέφερε δέκα ἐξεζητημένους λόγους, χωρίς νά πεῖ τόν ἕνα καί μοναδικό ὅτι δέν εἶχε μπαρούτι!

νά, ἡ ἔρημος, οἱ βασιλεῖς, οἱ προφῆτες, ἡ περιπέτεια τῆς γέννησης τοῦ Χριστοῦ, ἡ σταύρωση, ἡ ἀνάσταση, ἡ Πεντηκοστή, καί σ' ὅλα ἡ ἐνδημία τοῦ ἄσαρκου καί τοῦ ἔνσαρκου Λόγου κτλ. κτλ., συνθέτουν τόν κόσμον τῆς πατερικῆς θεολογίας. Μέ ἄλλα λόγια, ὑπάρχει μιὰ ἀξιοθαύμαστη σύνθεση πραγμάτων τῆς κτίσης, γεγονότων τῆς ἱστορίας καί φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν. Ἡ θεολογία αὐτή, ὅταν τήν ἐξετάζει κανεῖς σέ βάθος, στό σύνολο καί προσεχτικά, ἐνθυμίζει τά ἄκρως πρωτότυπα καί δημιουργικά ἔργα τῆς τέχνης τοῦ καιροῦ ἐκείνου: ποίηση, μουσική, ζωγραφική, ἀρχιτεκτονική κτλ. Ὑπό τό ἀνωτέρω πρίσμα, μπορεῖ κανεῖς νά κατανοήσει σωστά καί ὀλοκληρωμένα τή σχέση χρόνου, κόσμου καί αἰωνιότητος.

Ἀσχολούμενος μέ τήν Ἑξαήμερον ὁ Μ. Βασίλειος, διατυπώνει λιτά καί χαρακτηριστικά τή σχέση κόσμου καί χρόνου, μιὰ σχέση πού καταφαίνεται τόσο στά βιβλικά συμβάντα, ὅσο καί στήν περαιτέρω ἐκκλησιαστική ζωή. Ὁ χρόνος συμφύεται μέ τόν κόσμον καί μέ τά ὑπάρχοντα σ' αὐτόν, ὅπως ζῶα καί φυτά. Μέ ἄλλα λόγια, γεννιέται καί πορεύεται μαζί μέ ὅλα τά πράγματα καί τά γεγονότα τοῦ κόσμου. Ἡ ροή τῶν ἴδιων αὐτῶν πραγμάτων καί γεγονότων εἶναι ὁ χρόνος, καί μάλιστα σέ μιὰ ἀσύλληπτη ροή τοῦ παρελθόντος, τοῦ μέλλοντος καί τοῦ παρόντος. Τίποτα ἀπ' αὐτά δέν μπορεῖ νά πιάσει κανεῖς σταθερά, μιὰ καί εἶναι ἡ ἴδια ἡ φύση τῶν συμβάντων καί συμβαινόντων, ἡ ἴδια ἡ κτίση στό σύνολό της, πού ρέει καί φεύγει· εἶναι διάστημα πού *συμπαρεκτείνεται* μέ τά συστατικά τοῦ κόσμου²⁹. Σ' αὐτά τά βή-

29. Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τήν Ἑξαήμερον* PG 29,13B: «Συμφυῆς ἄρα τῷ κόσμῳ καί τοῖς ἐν αὐτῷ ζώοις τε καί φυτοῖς ἡ τοῦ χρόνου διέξοδος ὑπέστη, ἐπειγομένη αἰεὶ καί παραρρέουσα καί μηδαμοῦ παυομένη τοῦ δρόμου. Ἡ οὐχὶ τοιοῦτος ὁ χρόνος, οὗ τὸ μὲν παρελθὸν ἠφανίσθη, τὸ δὲ μέλλον οὐπω πάρεστι, τὸ δὲ παρὸν πρὶν γνωσθῆναι διαδιδράσκει τὴν

ματα και τά ἴχνη κινούμενος ὁ ἀπαράμιλλης σοφίας στοχαστής θεολόγος Μάξιμος Ὁμολογητής μᾶς δίνει μιᾶ ἐξαισία περιγραφή τῆς πορείας τοῦ κόσμου ὡς μιᾶς δλότητας, πάντοτε ὑπό τό βάρος τῆς διάσπασης και τοῦ κατακερματισμοῦ –μιᾶς πορείας πάντων τῶν χρόνων και τῶν αἰώνων και τῶν περιεχομένων τους πρὸς τὴν ἀδιάστατη ἐνότητα τοῦ ἄκτιστου δημιουργοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα περατώνεται τό δράμα τῶν διασπάσεων, ὅποτε ὁ κόσμος, σύμφυτος μέ χρόνο και μέ τά λογικά ὄντα, γίνεται περιοχὴ τῆς ἄκτισης πραγματικότητας. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ ἄκτιστες ἐνέργειες εἰσβάλλουν στό διάστημα τοῦ χρόνου, πού εἶναι συνάμα και κόσμος, και μετά τὴν πορεία ὁ ἴδιος ὁ χρόνος εἰσβάλλει στά ἄπειρα βάθη τῆς ἄκτιστης θεότητας. Κόσμος και χρόνος, δηλαδή ἡ ἐνιαία κτιστὴ πραγματικότητα, σώζεται και θεώνεται. Δέν πρόκειται γιὰ ὑπέρβαση τοῦ χρόνου –μιᾶ φιλοσοφική και ἀσαφὴς ἔκφραση–, ἀλλά γιὰ εἴσοδο και σωτηρία τοῦ χρόνου στή δόξα τῆς θείας βασιλείας. Ἡ ἱστορική και χρονική αὐτὴ πορεία δείχνει τίς διαστάσεις τῆς οἰκουμενικότητας, ἀνακεφαλαίωσης και ἀγαθοτοπίας κατά τρόπο ἄκρως χαρακτηριστικό. Ὑπό τό ἐρμηνευτικό πρίσμα νεότερων και σύγχρονων ἀντιλήψεων περὶ χρόνου καταλαβαίνει κανεὶς πολὺ εὐκόλα αὐτὴ τὴ θέση τῆς πατερικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία, ὅπως εἰπώθηκε, εἶναι καταφανὴς στά δρώμενα τοῦ

αἴσθησιν; Τοιαύτη δέ τις και τῶν γινομένων ἢ φύσις ἢ ἀξιομένη πάντως ἢ φθίνουσα, τό δέ ἰδρυμένον και στάσιμον οὐκ ἐπίδηλον ἔχουσα». *Κατ' Ἐὐνομίου 1 PG 29,560B*: «Χρόνος δέ ἐστὶ τό συμπαρακτεινόμενον τῇ συστάσει τοῦ κόσμου διάστημα». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θάλασσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων PG 90,609A*: «Ἡ θέωσις ἐστὶ, καθ' ὑπογραφῆς λόγον πάντων τῶν χρόνων και τῶν αἰώνων, και τῶν ἐν χρόνῳ και αἰῶνι περιοχὴ και πέρασ. Περιοχὴ δέ και πέρασ τῶν χρόνων και τῶν αἰώνων ἐστὶ και πάντων τῶν ἐν αὐτοῖς, ἢ τῆς ἀκραιφνοῦς και κυρίως ἀρχῆς, πρὸς τό κυρίως τέλος και ἀκραιφνὲς ἐν τοῖς σωζομένοις ἀδιάστατος ἐνότης».

βιβλικού και κατά οργανική επέκταση του εκκλησιαστικού κόσμου. Έπομένως, χρόνος, κατά τὰ δεδομένα τῆς θεολογίας, δέν υφίσταται ἀνεξάρτητος, ἀλλά εἶναι ὀργανικά συνημμένος –*συμφύεται τῷ κόσμῳ*– μέ κάθε τόπο, χῶρο, κίνηση, συμβάντα καί ὅλα τὰ συμπαρομαρτοῦντα.

Ἡ ἀντίληψη αὐτή περί χρόνου, τήν ὁποία ὑποστηρίζει ἡ πατερική θεολογία, ἀπό τή μιά μεριά δέν συμβιβάζεται μέ τήν πλατωνική καί ἀριστοτελική, καί ἀπό τήν ἄλλη μοιάζει νά ἔναι σύγχρονη. Στόν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα, λόγου χάρη, ὁ χρόνος εἶναι ἀπείκασμα ἢ εἰκόνα τοῦ νοητοῦ κόσμου. Ἐξάλλου ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τό χρόνο μέτρο τῆς κίνησης, ἀνεξάρτητη διάσταση ἐντός τῆς ὁποίας *περιέχονται* ὅλα τὰ ὄντα. Ἡ κίνηση εἶναι ἀδιανόητη χωρίς τόπο, κενό καί χρόνο³⁰. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία οὐκ ὀλίγη εἶναι ἡ ἀντίληψη περί χρόνου ὡς ἀνεξάρτητης διάστασης, πράγμα πού ἔμελλε ν' ἀπασχολήσει τό Νεύτωνα καί τόν Κάντ, οἱ ὁποιοί τελικά καί αὐτοί ἀποδέχτηκαν χρόνο ἀνεξάρτητο σέ σχέση μέ τό ἄλλο περιβάλλον τοῦ κόσμου. Ὅπως ἤδη εἰπώθηκε ἡ σημερινή ἀντίληψη ἔχει ριζικά ἀλλάξει στό χῶρο τῆς φυσικῆς καί τῆς ἀστροφυσικῆς. Ὁ χρόνος δέν νοεῖται ἀνεξάρτητος ἀπό τό χῶρο καί ἀπόλυτος. Ἡ θεολογική ἄποψη, λοιπόν, θά ἔλεγε κανεῖς, δέν προσεγγίζει ἀπλῶς τή σύγχρονη ἀντίληψη περί χρόνου, ἀλλά ταυτίζεται μέ αὐτήν. Ἐπομένως, τό λεγόμενο στά σχολαστικά ἐγχειρίδια τῆς Δογματικῆς ὅτι ὁ Θεός δημιούργησε τόν κόσμο *ἐν χρόνῳ* εἶναι μιά κάκιστη διατύπωση, ἂν τή συσχετίσει κανεῖς πρός τὰ βιβλικά καί πατερικά κείμενα. Προφανῶς ἡ ἔκφραση αὐτή προ-

30. Ἀριστοτέλους, *Φυσική ἀκρόασις Δ' 219 b- 221a*: «Τοῦτο γάρ ἐστιν ὁ χρόνος, ἀριθμός κινήσεως κατὰ τό πρότερον καί τό ὕστερον». «Τό ἐν χρόνῳ εἶναι, τό μετρεῖσθαι αὐτῆς (τῆς κινήσεως) τό εἶναι». «Ἀνάγκη πάντα τὰ ἐν χρόνῳ ὄντα περιέχεσθαι ὑπό χρόνου». *Γ' 200 b*: «...πρός δέ τούτοις ἄνευ τόπου καί κενοῦ καί χρόνου κινήσις ἀδύνατον εἶναι».

έρχεται από την άριστοτελική περιοχή και αντίληψη, και κατά κανένα τρόπο από τη βιβλική διδασκαλία και την πατερική θεολογία. Τό *έν χρόνω* σημαίνει μια διάσταση ανεξάρτητη από τον κοσμικό χώρο και ότι σ' αυτή τη διάσταση δημιουργήθηκαν τά πάντα, και τελικά περιέχονται όλα αυτά μέσα σ' αυτή τη διάσταση, κάτι τέτοιο πού θά έλεγε κανείς σύμφωνα μέ την άριστοτελική άποψη. Όμως, ό χρόνος δημιουργήθηκε *συμφυής* μέ τον κόσμο, κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του Μ. Βασιλείου, όπως ειλώθηκε πρωτύτερα³¹. Χρόνος ανεξάρτητος από τον κόσμο δέν μπορεί νά νοηθεί, αλλά άρχικά και πάντοτε μαζί μέ τον κόσμο και όλα

31. Όσο ξέρω, όλες οι ιστορίες της φιλοσοφίας και όλες οι μελέτες περί χρόνου άρχίζουν μέ την δντως έντυπωσιακή ρήση του Αύγουστίνου ότι ό Θεός δημιούργησε τον κόσμο *δχι έν χρόνω* αλλά *μέ τό χρόνο*. (Βλ. *De civitate Dei* 11,6 PL 41,322: «*Procul dubio non est mundus factus in tempore, sed cum tempore*»). Έτσι ό Αύγουστίνος θεωρείται ως πρώτος πού διατύπωσε αυτή την τόσο ένδιαφέρουσα θεολογική και συνάμα φιλοσοφική αντίληψη περί χρόνου. Άγνοείται, φυσικά, ότι δχι μόνο προηγήθηκε ό Μ. Βασίλειος, ό όποιος έκφράζει τη διαχρονικά ισχύουσα βιβλική και πατερική θεολογία, αλλά ότι προφανώς ό Αύγουστίνος έξαρτάται από την *Έξαήμερο* του Μ. Βασιλείου, άν συγκρίνει κανείς τό 11^ο κεφάλαιο των *Έξομολογήσεών* του προς τά λεγόμενα του Μ. Βασιλείου περί χρόνου, κυρίως περί παρελθόντος, μέλλοντος και παρόντος. Η έξάρτηση φαίνεται ότι είναι άκόμη και φραστική. Έν πάση περιπτώσει, και ή έξάρτηση άν δέν ύπάρχει, αυτόνοήτως προηγείται ή *Έξαήμερος* του Μ. Βασιλείου. Τί θά μπορούσε, λοιπόν, νά πεί κανείς για τούτη την άγνοια ή άμάθεια; Άρκεί νά σημειώσω ότι ως σήμερα άκόμη άρνούνται οι περισσότεροι ότι ύπάρχει αυτόδύναμη βυζαντινή φιλοσοφία. Έρχεται ώρα, και νύν έστιν, όμως, πού θά αναγνωριστει ή βυζαντινή φιλοσοφία, όπως έκόντες άκόντες αναγνώρισαν τώρα τελευταία την πριν κατά τη συντριπτική πλειοψηφία των διανοουμένων έκτρωματική βυζαντινή εικονογραφία και τέχνη! Καί τούτο θά γίνει, όταν τά πνευματικά μας άφεντικά, οι δυτικοί έπιστήμονες, κάνουν αυτή την ανακάλυψη –ή παρατήρηση αυτή αυτόνοήτως δέν άποτελει άντιδυτική αιλμή, αλλά βολή κατά των δικών μας κακέκτυπων άπομιμήσεων.

τά συμπαρομαρτοῦντα. Ἔτσι ὑπερβαίνεται καί ἀπορρίπτεται ἡ φιλοσοφική ἀντίληψη περί χρόνου.

Ἐξάλλου, πέρα ἀπό τή *συμφυῖα* χρόνου καί κόσμου, ἡ δημιουργία *ἐκ τοῦ μή ὄντος*, ὅπως ἔχει περιγραφῆ ἠρωτύτερα, ἐπιβάλλει καί τό δεσμό κόσμου καί αἰωνιότητος. Εἰσβάλλει ὡς διαρκῆς παρουσία ὁ οὐσιοποιός καί ζωοδότης Θεός μέσω τῶν ἐνεργειῶν του σ' αὐτόν τόν *κοσμόχρονο* τῆς δημιουργίας, γιά νά μπορεῖ νά ὑφίσταται καί νά ἐξελισσεται τελειωτικά. Ὅπως χρειάστηκε τῆ βουλευτική θεία ἐνέργεια γιά νά ὑπάρξει, ἔτσι τῆ χρειάζεται ἐπίσης καί γιά τήν περαιτέρω πορεία της. Σ' αὐτή, λοιπόν, τῆ σχέση κόσμου, χρόνου καί αἰωνιότητος θεμελιώνεται μιὰ νέα φιλοσοφική ἀρχή: ἡ ἐνότητα τῶν πάντων, μέ τή σαφή ὥστόσο διάκριση μεταξύ τοῦ αὐθύπαρκτου Θεοῦ καί τῆς ἐξαρτώμενης ἀπ' αὐτόν συμπαντικῆς πραγματικότητος. Ἡ αἰωνιότητα συνυπάρχει μέ τόν κόσμο, ἐπειδή αὐτός ἦταν πάντοτε *στούς λόγους τῶν ὄντων*, δηλαδή στά θεία θελήματα, καί ὡς πραγματωμένος καί ἐξελισσόμενος ὑφίσταται πάντοτε σέ σχέση μέ τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν δημιουργικῶν καί τελειωτικῶν του ἐνεργειῶν. *Ὅ,τι ὑπάρχει, ὑπάρχει ἀπό μόνο του*, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, καί τό *μηδέν εἶναι ἀνύπαρκτο· μόνο μηδενικός χρόνος ὡς ἀφετηρία μιᾶς πραγμάτωσης ὑφίσταται*. Τοῦτο τό βασικό ἀξίωμα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἔτσι κι ἀλλιῶς γίνεται ἀποδεκτό ἀπό τή βιβλική καί πατερική θεολογία. Ὅμως ἡ φιλοσοφία πρέπει νά διορθωθεῖ ὡς πρὸς τόν ἐντοπισμό τῆς αὐθύπαρκτης πραγματικότητος. Κατά τήν πατερική θεολογία –καί κατά τίς σύγχρονες ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις³², καί τοῦτο λέγεται ὄχι γιά ἀπολογητικούς, ἀλλά γιά καθαρώς ἐρμηνευτικούς λόγους– ὁ κόσμος δέν ἦταν πάντοτε, ὅπως τόν βλέπουμε, μήτε καί μπο-

32. Ἐπανελημμένως τονίζεται τοῦτο στό περισπούδαστο ἔργο τοῦ H. Butterfield, *The Origin of Modern Science, 1300-1800*, London 1980.

ρεῖ νά παραμείνει ἔτσι ἀναλλοίωτος. Τό *ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται* ἰσχύει μόνο γιά τόν τριαδικό Θεό, καί ὄχι γιά τόν κόσμο³³. Ὡστόσο ἡ αὐθυπαρξία εἶναι συνδεδεμένη ἔτσι κι ἄλλιως σέ μιά ἐνότητα μέ τήν ὑπαρξη καί τήν τελειωτική πορεία τοῦ κόσμου.

5. Ἄγγελοι καί δαίμονες

Ὁλάκερη ἡ δημιουργία αἰσθητή καί νοητή, πραγματώνεται καί φανερώνεται κατά φάσεις, σύμφωνα μέ τούς προαιώνιους δημιουργικούς λόγους, ὡς θεῖα θελήματα. Εἰπώθηκε ἤδη ὅτι συνέπεια τῆς *ἐκ τοῦ μή ὄντος* δημιουργίας εἶναι ἡ ἐξέλιξη. Τούτη, αὐτονοήτως, δέν ἀφορᾷ τή θεῖα δημιουργική βούληση, στήν ὁποία προαιώνια ὑπάρχουν τά θελήματα, ἀλλά μονάχα τήν κτιστή πραγματικότητα, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό ποικιλία διαστημάτων, καταστάσεων, κινήσεων, πραγμάτων καί γεγονότων. Ἐπειδή *ἡ ἐξέλιξη καί ἡ ποικιλία* ἀφορᾷ μόνο τή δημιουργία, ἴσως γι' αὐτό τό λόγο ὁ Γρηγό-

33. H. Diels, *Ἡράκλειτος IB 30*: «Κόσμον τόνδε, τόν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται, πῦρ αἰείζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα». Βέβαια, ὁ Ἡράκλειτος ἐδῶ ὡς κόσμο ἐννοεῖ τήν τάξη καί τή λειτουργική ἁρμονία, ἀλλά αὐτονοήτως ἀσπάζεται τό φιλοσοφικό ἀξίωμα: *Ἔστι γὰρ εἶναι, μηδέν δ' οὐκ ἔστιν*. Τό παντοτινό, λοιπόν, *εἶναι*, καί κατά τά σημερινά ἐπιστημονικά δεδομένα, δέν μπορεῖ νά εἶναι ὁ κόσμος. Κατά τήν πατερική θεολογία εἶναι ὁ τριαδικός Θεός. (Πρβλ. τό θαυμάσιο ἰδιόμελο ἀπό τούς Αἰῶνες τῆς Κυριακῆς τῆς Πεντηκοστῆς: «Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἦν μὲν ἀεὶ καὶ ἔστι καὶ ἔσται, οὔτε ἀρχάμενον οὔτε παυσόμενον, ἀλλ' ἀεὶ Πατρὶ καὶ Υἱῷ συντεταγμένον· ζωὴ καὶ ζωοποιούν, φῶς καὶ φωτὸς χορηγόν, αὐτάγαθον καὶ πηγὴ ἀγαθότητος· δι' οὗ Πατὴρ γνωρίζεται, καὶ Υἱὸς δοξάζεται, καὶ παρὰ πάντων γινώσκεται μίᾳ δύναμις, μίᾳ σύνταξις, μίᾳ προσκύνησις τῆς Ἁγίας Τριάδος»).

ριος Νύσσης στην *Ἐξαήμερό* του λύνει ἐρμηνευτικά τό πρόβλημα λέγοντας ὅτι τὰ πάντα *συλλήβδην καὶ ἐν ἀκαρεῖ* δημιουργήθηκαν ὡς καταβολές, καὶ μετὰ ἀκολουθεῖ ἡ συμπαντική ἐξελικτική κίνηση³⁴. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ δημιουργία, ἀπὸ τὴν *αἰτία τῶν λόγων* καὶ ἐξῆς ἀποτελεῖ μιά συνέχεια πραγματώσεων καὶ φανερώσεων. Πρῶτα δημιουργοῦνται οἱ αἰῶνες καὶ τὰ ἀγγελικά ὄντα. Ἔτσι καὶ σύμπασα ἡ μετέπειτα δημιουργία κινεῖται στὴν κτιστὴ «διαστηματική» ἀπειραντοσύνη, στὴν περιρρέουσα ὡστόσο αἰδία θεία ἀπειρότητα. Γι' αὐτό, ἐνῶ αὐτὴ ἡ κίνηση εἶναι οἰονεὶ χρονική, δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς θεολόγους πατέρες ὡς χρόνος³⁵. Ὑπὸ

34. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἐξαήμερου* PG 44,72AB.

35. Κατὰ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό τὸ ὄνομα τοῦ αἰῶνα εἶναι *πολύσημον*. Ἄλλη σημασία ἔχουν οἱ αἰῶνες, πού εἶναι κτίσματα, δηλαδή ἡ «διαστηματική» διάρκεια καὶ κίνηση, σέ νοητὰ περιγράμματα, κατ' ἀναλογία πρὸς τὴν ἄκτιστη καὶ αἰδία διάρκεια καὶ κίνηση, καὶ ἄλλη σημασία ἔχει αὐτὴ ἡ αἰδία πραγματικότητα. Ἐπομένως ἄλλο πράγμα οἱ αἰῶνες καὶ ἡ αἰωνιότητα τῆς δημιουργίας, καὶ ἄλλο ἡ αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴν αἰδιότητα. (βλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον* PG 29,49D-52AB: «Εἰ δὲ πολλοὺς ἡμῖν αἰῶνας παρίστησιν ἡ Γραφή... ὥστε μᾶλλον καταστάσεων καὶ πραγμάτων ποικίλων διαφορᾶς, ἀλλ' οὐχὶ περιγραφᾶς καὶ πέρατα καὶ διαδοχᾶς αἰῶνων ἐκ τούτου δείκνυσθαι». Κατ' *Εὐνομίον* 1 PG 29,556C: «Οὐ γὰρ δυνατόν τῇ ἑαυτοῦ εἰκόνι ἀπαυγασθεῖσιν τὸν Θεὸν τῶν ὄλων μὴ αἰδίου συνεῖναι καὶ μὴ χρόνου μόνου καὶ αἰῶνων δὲ πάντων ἐπέκεινα τὴν συνάφειαν ἔχειν». Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς τὰ Θεοφάνια* PG 36,320B· *Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα* PG 36,628C: «Αἰῶν γὰρ οὔτε χρόνος οὔτε χρόνου τι μέρος· οὐδὲ γὰρ μετρητὸν (μετρεῖται γὰρ τὸ διεσπασμένον), ἀλλ' ὅπερ ἡμῖν ὁ χρόνος ἡλίου φορᾶ μετρούμενος, τοῦτο τοῖς αἰδίοις αἰῶν, τὸ συμπαρεκτεινόμενον τοῖς οὐσίς, οἷόν τι χρονικὸν κίνημα καὶ διάστημα». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως* 2,1 PG 94,864ABC: «Καὶ αὐτὸν γὰρ τὸν αἰῶνα αὐτὸς ἐποίησε· μόνος γὰρ ἀναρχος ὢν ὁ Θεός, πάντων αὐτὸς ἐστὶ ποιητής, τῶν τε αἰῶνων καὶ πάντων τῶν ὄντων... Πάντων οὖν τῶν αἰῶνων εἷς ποιητὴς ἐστὶν ὁ Θεός, ὁ καὶ τὰ σύμπαντα δημιουργήσας, ὁ ὑπάρχων πρὸ τῶν αἰῶνων». 2, 1 PG 94, 861BC: «Λέγεται πάλιν αἰῶν, οὐ χρόνος

τό πρίσμα τῶν νεότερων ἀντιλήψεων περί σχετικότητας τοῦ χρόνου, ἐρμηνευτικά μποροῦμε νά καταλάβουμε καλύτερα τί ἐννοοῦσαν οἱ θεολόγοι πατέρες, λέγοντας τήν αἰωνιότητα τῶν ὄντων *οἷόν τι χρονικόν κίνημα καί διάστημα*, ἀλλά ὄχι τό συνηθισμένο χρόνο, πού τόν ὑπολογίζουμε μέ τίς μετρήσεις μας. Ἐπιπλέον κατανοεῖ κανεῖς καί τή θεολογική (φιλοσοφική τελικά) ἄποψη τῆς πατερικῆς διδασκαλίας, κατά τήν ὁποία δέν ὑπάρχει ἀνεξάρτητο ὑπερέραν, ἀλλά δεσμός κόσμου, χρόνου καί αἰωνιότητας. Σέ τοῦτα τά πλαίσια, ἡ καλύτερα σ' αὐτό τό ἐνιαῖο κοσμικό σύμπαν, νοοῦνται τά πνεύματα, οἱ ἀγγελικές δυνάμεις, σέ σχέση μέ τήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας καί τοῦ ἀνθρώπου, ἡ αἰωνιότητα τοῦ ὁποίου σέ *συνεχῆ* πορεία εἶναι αἰσθητή, νοητή, ἱστορική, κοσμική καί θεία.

Οἱ φάσεις τῆς δημιουργίας, λοιπόν, ἀρχίζουν ἀπό τόν κόσμο τῶν πνευμάτων, δηλαδή τῶν ἀγγέλων. Ὁ ὄρισμός τῆς *Πρός Ἑβραίους Ἐπιστολῆς* ἐκφράζει λιτά καί περιεκτικά τό σκοπό καί τό ἔργο τῶν ἀγγέλων: εἶναι λειτουργικά πνεύματα, προορισμένα νά διακονοῦν τό ἔργο τῆς σωτηρίας³⁶. Ἡ διακονία αὐτή ἐννοεῖται μέσα στά πλαίσια τοῦ ἱε-

οὔδε χρόνου τι μέρος, ἡλίου φορᾶ καί δρόμῳ μετρούμενον, ἦγον δι' ἡμερῶν καί νυκτῶν συνιστάμενον, ἀλλά τό συμπαρεκτεινόμενον τοῖς αἰδίοις, οἷόν τι χρονικόν κίνημα καί διάστημα». Πρβλ. Θεοδωρήτου Κύρου, *Αἰρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή* 5 PG 83, 465D: «Καί οὐ συνείδον οἱ ἐμβρόντητοι, ὡς ὁ αἰὼν οὐκ οὐσία τίς ἐστιν ὑφ'εστῶσα, ἀλλά διάστημά τι χρόνου δηλωτικόν, ποτέ μὲν ἀπείρου, ὅταν περί Θεοῦ λέγηται, ποτέ δὲ τῆ κτίσει συμμετρου, ἄλλοτε δὲ τῆ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ». Βλ. καί *Ἑβρ.* 1, 2: «Δι' οὗ καί ἐποίησεν τοὺς αἰῶνας». Πρβλ. *Ψαλμ.* 89, 1-2.

36. *Ἑβρ.* 1, 14: «Οὐχί πάντες εἰσὶν λειτουργικά πνεύματα εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα διὰ τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν;». Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός σέ εἰδικό κεφάλαιο τῆς *Ἐκδόσεως ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* κάνει λόγο γιά τοὺς ἀγγέλους καί δίνει ἕναν περιγραφικό ὄρισμό γιά τή νοερή φύση τους.

ραρχημένου συμπαντικοῦ σώματος. Καί οἱ ἄγγελοι εἶναι μέλη αὐτοῦ τοῦ σώματος, ὅποτε ἡ διακονία τους εἶναι αὐτονομία. Εὐλογία καθίσταται ἡ πίστη ὅτι οἱ ἄγγελοι εἶναι προστάτες, ὥστε ὄχι μονάχα ὁ κάθε ἄνθρωπος νά ἔχει τόν προστάτη ἄγγελο ἀλλά καί τὰ ἔθνη³⁷. Ἐνῶ πάμπολλες φορές μνημονεύονται οἱ ἄγγελοι στήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, τρία μονάχα ὀνόματα ἀναφέρονται: οἱ ἀρχάγγελοι Γαβριήλ καί Μιχαήλ καί ὁ Ραφαήλ. Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης κάνει ἐξονυχιστικό λόγο γιά τούς ἄγγελους συστηματοποιώντας τίς πληροφορίες ἀπό τήν Ἁγία Γραφή: ἔτσι τούς κατατάσσει σέ τρεῖς τριάδες, πού κάνουν ἐννιά τάγματα ἀγγέλων: α) Θρόνοι, Χερουβίμ, Σεραφείμ, β) Ἐξουσίες, Κυριότητες, Δυνάμεις καί γ) Ἄγγελοι, Ἀρχάγγελοι, Ἀρχές. Σεραφείμ σημαίνει τή φωτιά καί Χερουβίμ τήν ἐκχυση τῶν γνώσεων³⁸. Τό ἔργο τῶν ἀγγελικῶν ταγμάτων, ὅπως θεολογικότερα τό περιγράφει ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, εἶναι κατεξοχήν φωτοδοτικό. Μιά ἀεικίνητη ἱεραρχία, μεταβιβάζει ἀπό πάνω πρὸς τά κάτω —οἱ τοπικοί αὐτοί προσδιορισμοί εἶναι συμβατικοί— τίς ἀδιάκοπες θεῖες ἐλλάμψεις. Πάντως, τόσο αὐτή ἡ ἀεικίνησις, ὅσο καί ἡ ἀγγελοφάνεια καί φωτοφάνεια εἶναι κατὰ βάση θεοφάνεια. Ἐτσι μονάχα τά κτιστά λειτουργήματα παίρνουν τίς σωστικές καί φωτοδοτικές διαστάσεις. Ἄλλωστε ἡ κτίσις, σέ ὅποιαδήποτε περιοχὴ κι ἂν ἀναφέρεται κανεῖς, δέν μπορεῖ ποτέ νά νοηθεῖ ἔξω ἀπό τίς θεῖες ἐνέργειες³⁹. Ἐπομένως, κάθε ἀγγελοφάνεια ἢ ἀποστολή, ὅπως λέει ἡ Ἁγία Γραφή, εἶναι ἀδιανόητη καθεαυτή. Οἱ

37. Πράξ. 12, 1-15· Δαν. 10, 12-13.

38. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί τῆς οὐρανιας ἱεραρχίας* 6, 1 PG 3, 200D-201A. Βλ. καί 7, 1 PG 3, 205C.

39. Κολ. 1, 16: «... ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα ἐν τοῖς οὐρανοῖς καί ἐπὶ τῆς γῆς, τὰ ὄρατά καί τὰ ἀόρατα, εἴτε θρόνοι εἴτε κυριότητες εἴτε ἀρχαί εἴτε ἐξουσίαι».

ἄγγελοι, ὡς κτιστά ὄντα, δέν εἶναι πανταχοῦ παρόντες, μήτε μέ δική τους πρωτοβουλία μποροῦν νά προωθοῦν τό ἔργο τῆς σωτηρίας καί τῆς τελείωσης, δηλαδή ἔξω ἀπό τό ἱεραρχικό σῶμα. Γι' αὐτό οἱ *ἄγγελοφάνειες εἶναι θεοφάνειες*.

Κατά τήν ἐκκλησιαστική παράδοση οἱ ἄγγελοι συμπαραστέκουν τούς ἀνθρώπους στό δραματικό ἀγώνα κατά τοῦ κακοῦ καί στήν πορεία τῆς τελείωσης. Στόν κόσμο τῶν ἀγγέλων ἔχει διαδραματιστεῖ κιόλας ἡ τελειωτική πορεία. Κατά τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό οἱ ἄγγελοι, πού ἔμειναν ἐδραῖοι στό ἀγαθό, μόνιμα καρπώνονται τίς δωρεές τῆς τελείωσης, μετέχοντας στή θεία δόξα αὐξητικῶς καί ἀδιαλείπτως. Οἱ ὑπόλοιποι ὁμως, πού ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τή θεοποιό ἐνέργεια, δαιμονίστηκαν καί ἔχασαν τήν τελείωση. Μεταβλήθηκαν σέ πνεύματα ἀρνητικά καί καταστροφικά. Ἔτσι, δαίμονες εἶναι καταστροφικά πνεύματα, πού λυμαίνονται τό ἔργο τῆς σωτηρίας κάνουν τό ἀντίθετο ἀπό ὅ,τι οἱ ἄγγελοι. Ἄρχηγός τους εἶναι ὁ Ἐωσφόρος, ὁ Σατανάς. Εἶναι σαφές ἡ διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῆς παράδοσης ὡς πρὸς τά αἷτια τοῦ δαιμονισμοῦ. Οἱ ἄγγελοι, πού δαιμονίστηκαν, ἐγκατέλειψαν τό *ἴδιον οἰκητήριον*. *Ἐπομένως, μακριά ἀπό τή θεοποιό ἐνέργεια καί δόξα, οἱ δαίμονες μηδενίζονται ὡς πρὸς τήν ἀγαθότητα, ἀναπτύσσοντας καταστροφικές δυνάμεις*⁴⁰. Γι' αὐτό εἶναι πέρα γιά πέρα ἀσυμβίβαστοι πρὸς τή δόξα καί τό μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ⁴¹. Ὁ Ὄριγένης δέχεται ὅτι τά πνεύματα, σύμφωνα μέ τή στάση τους πρὸς

40. *Β' Πέτρο*, 2, 4: «Εἰ γάρ ὁ Θεὸς ἀγγέλων ἁμαρτησάντων οὐκ ἐφείσατο, ἀλλὰ σιροῖς ζόφου ταρταρώσας παρέδωκεν εἰς κρίσιν τηρουμένους...». *Ἰούδα* 6: «Ἀγγέλους τε τοὺς μὴ τηρήσαντας τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν ἀλλὰ ἀπολιπόντας τὸ ἴδιον οἰκητήριον εἰς κρίσιν μεγάλης ἡμέρας δεσμοῖς αἰδίοις ὑπὸ ζόφου τετήρηκεν».

41. *Ματθ*, 8,29: «Τὶ ἡμῖν καὶ σοί, Υἱέ τοῦ Θεοῦ; ἤλθες ὧδε πρὸ καιροῦ βασανίσαι ἡμᾶς;». *Ἰακ*, 2,19: «Καὶ τὰ δαιμόνια πιστεύουσιν καὶ φρῖσσοσιν».

τό δημιουργό, διαφοροποιήθηκαν σέ τρεῖς κατηγορίες. Ὅσα πέτυχαν νά φτάσουν τήν κορυφή τῆς τελείωσης εἶναι τά ἀγαθά πνεύματα· ὅσα ἔμειναν στάσιμα στήν πρόοδο, ἀπό τόν κόρο τῆς θέας τοῦ Θεοῦ, ἔγιναν δαίμονες· ὅσα πάλι ἀπλῶς ἔχασαν τήν θέρμη τῆς ἀγάπης, γινόμενα παγερά, ἔγιναν ψυχές, καί γιά τό σωφρονισμό τιμωρήθηκαν νά ἐνδουθεῖν σώματα⁴². Ἀργότερα ἡ πατερική θεολογία θά θεωρήσει ὅτι ἡ τρυφή στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀκόρεστη θέα, ἀκολουθώντας τόν Ὁριγένη, ἀλλά διορθώνοντάς τον ὡς πρὸς τήν αἰτιολόγηση τῆς ἐκπτώσεως τῶν λογικῶν ὄντων ἀπό τήν θεοποιό ἐνέργεια καί δόξα τοῦ Θεοῦ.

42. Ὁριγένους, *Περὶ ἀρχῶν* 1,8. Βλ. *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, τόμος Ε', Leipzig 1913, σελ. 96: «Οὐδέ γάρ προσωπολήπτης ὁ Θεός, ἵνα πάντα ταῦτα μιᾶς φύσεως ὄντα (πάντα γάρ λογικά εἰσι ἀθάνατα), τοὺς μὲν ποιήσοι δαίμονας, τοὺς δὲ ψυχάς, τοὺς δὲ ἀγγέλους· ἀλλὰ δῆλον ὅτι ἕκαστον πρὸς ὃ ἡμαρτε τιμωρούμενος, τὸν μὲν ἐποίησε δαίμονα, τὸν δὲ ψυχὴν, τὸν δὲ ἄγγελον. Εἰ μὴ γάρ ἦν τοῦτο, καὶ προὔπηρχον αἱ ψυχαί, διατί τινες μὲν τῶν νεωστὶ τεχθέντων εὐρίσκομεν τυφλοὺς, μηδὲν ἁμαρτήσαντας, ἄλλους δὲ μηδὲν ἔχοντας κακὸν τικτομένους; Ἀλλὰ δῆλον ὅτι προὔπηρχόν τινες ἁμαρτίαι ταῖς ψυχαῖς ἀπ' ὧν ἕκαστη πρὸς τὴν ἀξίαν ἀπολαμβάνει». Βλ. καὶ *Περὶ ἀρχῶν* 2,8,3, σελ. 160: «Τὰ λογικά τὰ τῆς θείας ἀγάπης ἀποψυγένητα καὶ ἐντεῦθεν ψυχὰς ὀνομασθέντα τιμωρίας χάριν σώμασι παχυτέροις τοῖς καθ' ἡμᾶς ἐνδουθῆναι καὶ ἀνθρώπους ὀνομασθῆναι». Ἐδῶ νά σημειώσω ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν υἱοθετήθηκαν μῆτε ἀπὸ τὴν θεολογία μῆτε ἀπὸ ἐπίσημη ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησίας· ἀπεναντίας, ἕξαιτίας τῶν ὠριγενιστικῶν ἐρίδων, καταδικάστηκαν ἀπὸ τὴν πέμπτην οἰκουμενικὴν σύνοδο τὸ 553. Πάντως δέν ξέχουμε στό τεταμένο ἐκεῖνο κλίμα τί ἔμεινε ἀτόφιο καὶ τί ἀλλοιώθηκε ἀπ' αὐτά τὰ σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὁριγένη. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ Ὁριγένης ἀπλῶς δέν δέχτηκε δημιουργία σώματος καὶ ψυχῆς συγχρόνως ἢ ἐννοεῖ τό φθαρτὸν σῶμα ὡς ἐπακόλουθο τῆς ἀλλοίωσης τῆς ψυχῆς μετὰ τὴν πτώση, καί, ἐπειδὴ δέν ἀρνεῖται τὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία, ἔτσι καὶ ἀλλιῶς τὰ ἐπιλήψιμα παραπάνω στοιχεῖα, σέ σχέση μὲ τὴν καθαρότητα τοῦ δόγματος, δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν πλατωνικά.

Σύμφωνα με τίς θεολογικές προϋποθέσεις, οἱ δαίμονες, μιά καί βρίσκονται ἔξω ἀπό τή θεοποιό ἐνέργεια καί δόξα τοῦ Θεοῦ, δέν μποροῦν νά εἶναι πανταχοῦ παρόντες, μήτε νά δημιουργήσουν κάτι ἐκ τοῦ μή ὄντος. Ὁ πειρασμός τῶν δαιμόνων προσβάλλει τό φρόνιμο λογισμό, σκοτίζει τό νοῦ τοῦ ἀνθρώπου καί προξενεῖ εἰδωλικά φαντάσματα. Ὁ Μ. Ἄθανάσιος στή βιογραφία τοῦ Μ. Ἀντωνίου σέ πάμπολλες θέσεις μιλάει γιά τά πλάσματα τῆς φαντασίας τῶν πειραζομένων, ὥστε αὐτοί νά νομίζουν ὅτι παλεύουν μέ τερατόμορφα ὄντα. Πρόκειται γιά μιά «φυσιολογία» τοῦ λόγου καί τοῦ νοῦ, καί συνάμα γιά μιά «παθολογία». Οἱ περιγραφές εἶναι ρεαλιστικές καί συναρπαστικές. Ἀπεναντίας πρὸς τοὺς ἠττημένους ἀπό τόν πειρασμό, ὁ Μ. Ἀντώνιος, μετά ἀπό εἴκοσι χρόνια ἄσκησης καί δεινῶν ἀγώνων κυβερνᾶται ὑπὸ τοῦ λόγου. Ὁ ἀληθινός ἀσκητής δέν πτοεῖται μπροστά στά εἰδωλικά κατασκευάσματα, στοὺς μετασχηματισμούς καί τίς μμησεις τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων, γιατί ὅλα αὐτά εἶναι φαντασία καί μηδέν. Ὅποιος ἔχει τή θεία δύναμη, ἀφανίζει καί σκορπίζει αὐτές τίς σατανικές φαντασιώσεις⁴³. Ἡ σατανοφάνεια εἶναι ἐρεθισμός καί προσβολή τῆς φαντα-

43. Μ. Ἀθανασίου, *Βίος καί Πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου* PG 26, 857A: «Καὶ ἦν ὁ τόπος εὐθύς πεπληρωμένος φαντασίας λεόντων, ἄρκτων, λεοπάρδων, ταύρων καί ὄφρων...». 860A: «Ἀλλὰ καὶ πάλιν ὁ ἐχθρός, βλέπων αὐτοῦ τὴν σπουδὴν καὶ θέλων ἐμποδίσαι ταύτην, ὑπέβαλεν ἐν ταῖς ὁδοῖς ἀργυροῦ δίσκου μεγάλου φαντασίαν». 861A: «Εἶτα πάλιν οὐκ ἔτι φαντασίαν, ἀληθινὸν δὲ χρυσὸν ἐρριμμένον ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐώρακεν ἐρχόμενος». Ἐδῶ πρόκειται γιά κάτι ἄκρως ἀξιοσημείωτο. Ὁ ἀσκητής εἶδε καὶ πραγματικὸ χρυσάφι· τοῦτο ὁμως δέν εἶναι δημιούργημα τοῦ δαίμονα, ἀλλὰ ἀνῆκε σέ κάποιον φιλάργυρο. Μῆτε αὐτό πτόησε τόν ἀσκητή. Βλ. καὶ 865-877A: «Ἄλλ' ἡμᾶς οὐδ' οὕτως πάλιν χρῆ τὸς πιστοὺς τάς τε φαντασίας αὐτοῦ φοβεῖσθαι». Οἱ διηγήσεις αὐτές εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρουσες, καὶ μποροῦν νά πάρουν μιά θέση σέ «παθολογίες» σύγχρονων εἰδικῶν ἐπιστημόνων.

σίας μέ παθολογική αλλοίωση τῆς λειτουργίας τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἐπεναντίας, ἡ ἀγγελοφάνεια, ἐπειδή εἶναι θεοφάνεια, σημαίνει τὴν πραγματική παρουσία τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο μέσω τῶν ἐνεργειῶν. Στὴν ἀγγελοφάνεια, ἀπό τὴν πλευρά τοῦ προφήτη, τοῦ ἁγίου καὶ τοῦ ὁποιοῦ πιστοῦ, ἀπαιτεῖται δύναμη καὶ ἐπιτηδειότητα, γιὰ νά δεῖ τὴ θεία δόξα ἔξω ἀπό κάθε παθολογική φαντασία⁴⁴.

6. Τό κατ' εἰκόνα καὶ τό καθ' ὁμοίωσιν

Τό σύνολο τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ τῶν ἐγχειριδίων τῆς Δογματικῆς ἐπανειλημμένα ἐρχεται καὶ ξανάρχεται στήν περιώνυμη ρήση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς Γένεσης: *Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἐρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς*⁴⁵. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος εὐθύς ἐξαρχῆς διαφοροποιεῖται ἀπό τὴν ὑπόλοιπη κτίση, ἀπό τό φυτικό καὶ τό ζωικό βασίλειο κατά τά δύο αὐτά ἄκρως περισπούδαστα χαρακτηριστικά: 1) εἶναι δημιουργήμα κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ, καὶ 2) ἔχει λάβει τὴν ἐξουσία νά κυριαρχεῖ πάνω σέ ὀλάκερη τὴν κτίση, μέ ἄλλα λόγια ἔχει τὴν κυριαρχικότητα. Ἐπομένως κατά τὴ διήγηση αὐτὴ τῆς Γένεσης ὁ ἄνθρωπος δέν διαφοροποιεῖται ἀπό τὴν ὑπόλοιπη κτίση μέ τά συνηθισμένα κριτήρια πού

44. Μ. Ἀθανασίου, *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου* PG 26, 888A: «Ὁ γοῦν ἀληθινὸς ἄγγελος, ἀποσταλεὶς παρὰ τοῦ Κυρίου κατά τῶν Ἀσσυρίων, οὐ χρεῖαν ἔσχεν ἄλλων, οὐ φαντασίας τῆς ἔξωθεν, οὐ τύπων οὐ κρότων· ἀλλ' ἡρέμα τῇ ἐξουσίᾳ ἐκέχητο, καὶ ἀνείλεν ὀγδοήκοντα πέντε χιλιάδες».

45. Γέν. 1,26.

θέτει κυρίως ή φιλοσοφία, ότι δηλαδή ο άνθρωπος διαφέρει από τό ζωικό βασίλειο ως προικισμένο όν μέ λογική, μέ νοῦ καί μέ άθάνατη ψυχή. Βέβαια, οί ιδιότητες αυτές δέν αποκλείονται από τά βιβλικά καί κατά βάση από τά πατερικά κείμενα, αλλά τά χαρακτηριστικά τής διαφοροποίησης τοῦ ανθρώπου από τήν υπόλοιπη κτίση εἶναι πάντοτε, κατά τή βιβλική καί τήν πατερική θεολογία, τό *κατ' εἰκόνα* καί τό *καθ' όμοίωσιν*, καί ή δύναμη τής *κυριαρχικότητας*. Καταλαβαίνει κανείς εύκολα ότι αυτά τά χαρακτηριστικά, καί όχι τά κριτήρια τής φιλοσοφικής σκέψης, επιβάλλουν μιá σχέση *ιδιάζουσα* καί *άκατάλυτη* μεταξύ Θεοῦ καί ανθρώπου, δημιουργοῦ καί δημιουργήματος. Καί πέρα από τήν επιβαλλόμενη αὐτή σχέση, διαβλέπει κανείς εύκολα καί τό *συγκεκριμένο* καί *πραγματιστικό* χαρακτήρα τής βιβλικής διδασκαλίας καί τής πατερικής θεολογίας. Ἐδῶ, δηλαδή, δέν υπάρχουν άφηρημένες έννοιες; αλλά συγκεκριμένα πράγματα καί πραγματικές σχέσεις: *εἰκόνα*, *όμοίωση*, *κυριαρχία*. Λογική, νοῦς, νόηση, νοητός κόσμος, στοχασμός κτλ. –έννοιες κατά βάση φιλοσοφικές μέ κατά τό μάλλον καί ήττον άφηρημένο χαρακτήρα– δέν απορρίπτονται διόλου, αλλά δευτερευόντως έντάσσονται στή σχέση δημιουργοῦ καί δημιουργήματος μέσω τής *εἰκόνας*, τής *όμοίωσης* καί τής *κυριαρχίας*.

Ἐο τονισμός τοῦ *κατ' εἰκόνα* καί τοῦ *καθ' όμοίωσιν*, ὅπως αναπτύσσονται στά βιβλικά καί τά πατερικά κείμενα, αποκλείει άφενός τήν άφηρημένη σύλληψη τοῦ ανθρώπινου όντος, καί άφετέρου ρίχνει τόν άνθρωπο σέ μιá δυναμική πορεία, πού ώστόσο έδράζεται στή διαπροσωπική σχέση Θεοῦ καί ανθρώπου. Τούτη τή δυναμική προοπτική, οί πατέρες τή στήριξαν καί στή φιλολογική διάφορά καί σχέση τοῦ *κατ' εἰκόνα* πρὸς τό *καθ' όμοίωσιν*. Τό δεύτερο δηλώνει πορεία ένέργειας καί ανάπτυξης. Ὡστόσο τοῦτο έγινε ὅπως δευτερευόντως, έπειδή οί πατέρες στηρίζονταν περισσότερο, ή

καλύτερα σχεδόν εξολοκλήρου, στά πράγματα, στά γεγονότα και στίς πραγματικές σχέσεις, και όχι σέ λεξίδια και φρασιδία. Είναι σαφές, μέ άλλα λόγια, ότι ή ιστορική πορεία του έκλεκτου λαού είχε στή ζωή του τούτη τή δυναμική σχέση. Γι' αυτό ή παρατήρηση σύγχρονων κυρίως βιβλικών έρευνητών ότι στό πρωτότυπο έβραϊκό κείμενο *τό κατ' εικόνα* και *τό καθ' όμοίωσιν* είναι συνώνυμα, και ότι επομένως, οί πατέρες στηριζόμενοι στους Ο' οικοδομοῦν μιά θεολογία επί μή αὐθεντικού κειμένου(!), πέρα από ό,τι είναι άκρως σχολαστική και έπιστημονικά στό έπακρο έξεζητημένη, διόλου δέν εκτιμᾷ τή βασική προϋπόθεση ότι ή πατερική θεολογία στηριζόταν πάντοτε στά πράγματα και τά γεγονότα. Στην προκειμένη περίπτωση από τά πράγματα αποδεικνύεται ότι μέσω *του κατ' εικόνα* και *του καθ' όμοίωσιν* ό άνθρωπος τοποθετείται σέ μιά σχέση *πορείας, κυριαρχίας και συνδημιουργίας*.

Πάντως ή έννοια τής εικόνας είναι κυρίαρχη στή θεολογική διδασκαλία, άκόμη και σέ λιγοστές αλλά ούσιαστικές περικοπές τής Κ. Διαθήκης. Η βιβλική θεολογία και σέ πλήρη συμφωνία ή πατερική αποδίδουν καταρχήν τήν εικόνα στό Λόγο, στό δεύτερο πρόσωπο τής Άγίας Τριάδας. Έτσι ό Χριστός καλείται εικόνα του Θεού, ως δημιουργική αρχή, και έχει φυσικά άμεση και ούσιαστική άναφορά πρός τό πρόσωπο του Θεού Πατέρα ως *άπαύγασμα* τής δόξας του και χαρακτήρας τής ύπόστασής του⁴⁶. Στην προκειμένη περίπτωση ό Λόγος ή ό Χριστός (ως σαρκωμένος Λόγος) θεω-

46. Έβρ. 1,3: «Ός ών άπαύγασμα τής δόξης και χαρακτήρ τής ύποστάσεως αυτού, φέρων τε τά πάντα τῷ ρήματι τής δυνάμεως αυτού...». Β' Κορινθ. 4,4: «Έν οίς ό Θεός του αιώνος τούτου έτύφλωσεν τά νοήματα τῶν άπίστων εις τό μη αὐγάσαι τόν φωτισμόν του Εὐαγγελίου τής δόξης του Χριστου, ός έστιν εικών του Θεου». Κολ. 1,15-16: «Ός έστιν εικών του Θεου του άοράτου, πρωτότοκος πάσης κτίσεως, ότι έν αυτῷ εκτίσθη τά πάντα...».

ρεΐται φυσική εικόνα του Πατέρα, κατά την περαιτέρω ανάπτυξη της ὀρθόδοξης θεολογίας, ὅποτε ἐξαίρεται ὁ ἴδιος ὁ Χριστός στήν τάξη τῆς θεότητος. Ἔτσι τούτη ἡ εἰκόνα, κατά τήν πατερική θεολογία, θεωρεῖται καί λέγεται φυσική σέ ἀντιδιαστολή πρός τίς τεχνητές εἰκόνες⁴⁷.

Ὡστόσο ἡ θεολογία, ἡ ὁποία ἀνέπτυξε μιᾶ πλούσια διδασκαλία γιά τήν εἰκόνα ὡς ἀνθρωπολογική ἔννοια, καθιέρωσε τρεῖς βασικές θέσεις γιά τό *κατ' εἰκόνα* καί τό *καθ' ὁμοίωσιν* : α) ἡ εἰκόνα φανερώνει μιᾶ ἀμετακίνητη σχέση μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπου, β) ἀποκλείει τή φυσική συγγένεια σέ τούτη τή σχέση, καί δέχεται τήν *ἑτερότητα* καί συνάμα τήν *ἑτερουσιότητα* τοῦ δημιουργήματος σέ ἀναφορά πρός τό δημιουργό. Γι' αὐτό ἡ σωστή ἔκφραση εἶναι: *τό κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ* δημιουργημα, καί ὄχι *τό δημιούργημα* ὡς εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Ἡ δεύτερη ἔκφραση, μολονότι εἶναι ἐν χρήσει, εἶναι καταχρηστική. γ) Σ' αὐτή τή σχέση, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, ὑφίσταται ἕνας δυναμισμός, μιᾶ τάση γιά τελείωση τοῦ δημιουργήματος. Ἡ δυναμική αὐτή φορά, πάντοτε στή σχέση κτιστοῦ-ἀκτίστου, εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο *τό καθ' ὁμοίωσιν*. Τό δημιούργημα τείνει νά γίνει θεός κατά χάρη, νά φτάσει τήν ἄκρα τελείωση, νά μοιάσει τό Θεό. Τούτη ἡ φορά ἐξάπαντος εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς προίικας, πού ἔδωσε ὁ δημιουργός στό πλάσμα του, ἀλλά δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ὡς μιᾶ αὐτόνομη ἐμφυτότητα. Γι' αὐτό ἀκριβῶς, ἐνῶ ἡ πατερική θεολογία υἱοθετεῖ τό ἀριστοτελικό σχῆμα *δυνάμει-ἐνεργεία*, τό ξεπερνάει δίνοντας ἐντελῶς διαφορετικό περιεχόμενο μεταξύ *τοῦ κατ' εἰκόνα* καί *τοῦ καθ' ὁμοίωσιν*. Ἐδῶ δέν πρόκειται, ὅπως συμβαίνει στήν ἀριστοτελική φιλοσοφία, γιά τήν κλειστή κίνηση ἀπό τό *δυνάμει* ὄν στό

47. Γιά τά εἶδη τῆς εἰκόνας βλ. τήν ἐμπεριστατωμένη ἀνάπτυξη στή διδακτορική διατριβή τοῦ Δημητρίου Ἰω. Τσελεγγίδη, *Ἡ θεολογία τῆς εἰκόνας καί ἡ ἀνθρωπολογική σημασία τους*, Θεσσαλονίκη 1984.

ἐνεργεία στή φορά τῆς ὀλοκλήρωσης καί μορφοποίησης τοῦ ὄντος κατά τό εἶδος του. Ἄπεναντίας, τό *κατ' εἰκόνα* ὡς προίκα καί δεκτικότητα τοῦ ἀνθρώπου νά δεῖ, νά μιμηθεῖ καί νά μοιάσει τό Θεό, ἐξελίσσεται μονάχα σέ σχέση μέ τό ζωοδότη Θεό, καταλήγοντας στήν κορυφή τοῦ *καθ' ὁμοίωσιν* Θεοῦ. Ἡ κίνηση αὐτή εἶναι *συνεχῆς* σέ ἱστορικά πλαίσια, καί συνάμα ἄπειρη φορά μέσα στούς κόλπους τῆς ἄπειρης θεότητας. Ἀρχίζει ἀπό δῶ τήν πορεία, κινδυνεύοντας νά παλινδρομήσει, νά μηδενιστεῖ, ἐνῶ κραταιώνεται στή σχέση κτιστοῦ–ἀκτίστου μέ τήν ἄσκηση καί τή συνεχή συνεργία· καθῶς κατορθώνει νά ξεπεράσει τήν πτώση στό μηδέν φτάνει ὀριστικά στήν κορυφή τῆς τελείωσης –καί δέν παύει νά κινεῖται πρὸς τήν ἴδια τή φορά τῆς ζωῆς. Μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ ὄλη γραμμὴ καί διαδρομὴ ξεπερνάει τήν κλειστή κίνηση τοῦ *δυνάμει ὄντος* πρὸς τό *ἐνεργεία* τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας.

Πάντως ὁ ἀνθρώπος ὡς *κατ' εἰκόνα* καί *καθ' ὁμοίωσιν* τοῦ Θεοῦ πλάσμα ἔχει τή δεκτικότητα νά δεῖ ὡς συνολικὴ ὑπαρξη τὸ Θεό, νά τὸν γευθεῖ, νά συζητήσει μαζί του, νά μεταμορφωθεῖ καί νά μεταβληθεῖ σέ πλάσμα θείας ὠραιότητας καί θείου κάλλους. Τοῦτο τό *κατ' εἰκόνα* ἢ συνολικὴ πατερικὴ θεολογία ἐντοπίζει στή νοερὴ καί αὐτεξούσια φύση τῆς νοούσας ψυχῆς⁴⁸. Ὅμως ἀρκετές φορές, ὅπως ὁ Ἐπιφά-

48. Εἶναι ἄκρως χαρακτηριστικὰ τὰ παρακάτω λόγια τοῦ ὁσίου Κορδοῦνης: «Τὸ *κατ' εἰκόνα*, ὦ φιλόσοφε, νοητέον οὐ κατὰ τὴν σωμάτων σύνθεσιν, ἀλλὰ κατὰ νοερὸν ἐντετυπῶσθαι ὁ τῆς ἀληθείας παρίστησι λόγος. Ἐκούε τοίνυν καί σύνεσ. Ἀγαθὸς ὢν ὁ Θεὸς τῇ φύσει ἐνέπηξε τῇ νοερᾷ τοῦ ἀνθρώπου οὐσίᾳ τὸ *κατ' εἰκόνα* αὐτοῦ καὶ ὁμοίωσιν, οἷον τὴν ἀγαθότητα, τὴν ἀπλότητα, τὴν ἀγιότητα, τὴν καθαρότητα, τὴν μακαριότητα καὶ τὰ τούτοις ὁμοία· ἵνα ἅπερ ἐστὶν ὁ Θεὸς τῇ φύσει, ταῦτα κατὰ τὴν αὐτοῦ χάριν ἔχειν δυνήθῃ καὶ ὁ ὑπ' αὐτοῦ κτισθεὶς ἀνθρώπος, τοῦτ' ἐστὶ τὸ νοερὸν αὐτοῦ». Βλ. Γελασίου Κυζικηνοῦ, *Τῶν κατὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ σύνοδον πραχθέντων σύνταγμα* 2,1 PG 85,1260AB.

νιος, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός καί ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἐντοπίζουν *τό κατ' εἰκόνα* στόν ὄλο ἄνθρωπο· ὁ Παλαμᾶς μάλιστα λέγει ὅτι στόν ὄλο ἄνθρωπο πραγματώνεται ἴσως (=δηλαδή ἐξίσου) καί *τό καθ' ὁμοίωσιν*. Χαρακτηριστικό εἶναι ἐπίσης τό γεγονός ὅτι στόν ἴδιο θεολόγο καί στό ἴδιο κείμενο, ὅπως λόγου χάρη στή νεκρώσιμη ἀκολουθία, *τό κατ' εἰκόνα* ἐντοπίζεται πότε στή νοερή φύση τοῦ ἀνθρώπου καί πότε στόν ὄλο ἄνθρωπο. Ἐντυπωσιακή εἶναι αὐτή ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ. Ἐπομένως ἡ ἐξήγηση εἶναι ἀπλή. Ἐπειδή οἱ θεολόγοι πατέρες ἀποδέχονται αὐτονοήτως τήν ὑπαρξιακή ἐνότητα καί τήν ψυχοσωματική ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου, δέν ὑφίσταται κανένα πρόβλημα μήτε ἀντίφαση, καθὼς *τό κατ' εἰκόνα* ἐντοπίζεται πότε στή νοερή φύση τοῦ ἀνθρώπου καί πότε στόν ὄλο ἄνθρωπο. Αὐτονόητο εἶναι νά τονίζεται περισσότερο ἡ νοερή φύση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνώτερη λειτουργία τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας⁴⁹.

49. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Πρός Βαρθολαῖμ Β' 48* στό Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Α', σελ. 287: «Καί πᾶς μὲν ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα ἐστὶ τοῦ Θεοῦ, ἴσως καί ὁμοίωσιν». Ὅτι οὐχὶ καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἀλλ' ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται τό Πνεῦμα τό Ἅγιον, τόμος Α', σελ. 8: «Τί δέ ἐστὶν ζῶσαν; Ἀείζων, ἀθάνατον, ταῦτόν δ' εἰπεῖν λογικὴν ἢ γὰρ ἀθάνατος λογική... τοιαύτη γὰρ ἡ ὄντως ζῶσα ψυχή. Τοῦτο δέ τῷ κατ' εἰκόνα ταῦτόν, εἰ δέ βούλει καί καθ' ὁμοίωσιν...». «...ὡς εἶναι τὸν αὐτὸν σάρκα καί νοῦν καί πνεῦμα καί τό κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωσιν θεῖαν τὴν ψυχὴν ἔχειν ἐντελῶς ὡς ἐνιαίαν οὖσαν ἐν νῷ καί λόγῳ καί πνεύματι». Ἐπιφανίου, *Κατὰ αἰρέσεων* PG 42,344B: «Ἄλλ' εἶναι μὲν πιστεύειν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τό κατ' εἰκόνα, ἐν παντί δέ μάλιστα καί οὐχ ἀπλῶς». Σέ περιώνυμο ἰδιόμελο τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, πού ψάλλεται κατὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία, λέγονται τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά, πού δείχνουν τό κατ' εἰκόνα ν' ἀνήκει στόν ὄλο ἄνθρωπο, στό σῶμα καί στήν ψυχή: «Θρηνῶ καί ὀδύρομαι, ὅταν ἐννοήσω τὸν θάνατον, καί ἴδω ἐν τοῖς τάφοις κειμένην τὴν κατ' εἰκόνα πλασθεῖσαν ἡμῖν ὠραιότητα, ἄμορφον, ἄδοξον, μὴ ἔχουσαν εἶδος». Σέ ἄλλη συνάφεια, στά ἴδια τὰ

Ἡ δογματική, λοιπόν, ὀφείλει νά δίνει πρωταρχική σημασία στό *κατ' εἰκόνα* καί τό *καθ' ὁμοίωσιν*, ὡς δεκτικότητα καί πορεία γιά τελείωση μέσα στά πλαίσια μιᾶς σχέσης καί ἑνός ζωτικοῦ χώρου. Ὁ χώρος αὐτός, ἐνῶ ἐξαρτᾶται ἀπευθείας ἀπό τίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες, εἶναι συγκεκριμένος, ἀπτός καί κοινωνικός στό ἔπακρο. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου, λοιπόν, εἶναι θέμα δεκτικότητας, προίκας, ἐξαρτημένης ἐμφυτότητας καί σχέσης πρὸς τό περιβάλλον του. Δέν πρόκειται γιά καμιᾶ ἠθική, δικαιοκίκα καί ἀπλῶς βουλευτική σχέση, ἀλλά γιά ἕναν πράγματι ζωτικό χώρο, ὅπου γίνεται ἢ δέν γίνεται ἡ ὁμοίωση μέ τό Θεό, ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ ἐκλάμπρυνση. Καί τοῦτο συμβαίνει ἐπειδή, κατά τή θεολογία, ἡ σχέση κτίσης καί Θεοῦ εἶναι ἐνεργειακή, σχέση με-

κείμενα τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας λέγεται δι τὸ σῶμα καταλήγει στή γῆ, ἐνῶ τό *κατ' εἰκόνα* τό παίρνει ὁ Πλάστης. Εἶναι σαφές δι, ἐξαιτίας τῆς ψυχοσωματικῆς καί ὑπαρξιακῆς ἐνότητας, μπορεῖ κανεὶς νά ἐπισημαίνει τό *κατ' εἰκόνα* σ' ἕνα μέλος τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, καί αὐτονοήτως ν' ἀνήκει στόν ὄλο ἀνθρωπο. Γι' αὐτό καί στήν προκειμένη περίπτωση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἀντίφαση. Πρὸβλ. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καί ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 5,6,1 PG 7,1137A. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,233B-236A: «Ἔστι δὲ τοῦτο, τὸ μήτε κατά τὴν ἑλληνικὴν ἀπάτην ἐν κακία τινὶ βαρηθείας τὰς τῶ παντὶ συμπεριπολούσας ψυχὰς, ἀδυναμία τοῦ συμπαράθεῖν τῇ ὀξύτητι τῆς τοῦ πόλου κινήσεως, ἐπὶ τὴν γῆν καταπίπτειν οἶεσθαι· μηδ' αὐτὸ πάλιν οἶονεὶ πῆλινον ἀνδριάντα προδιαπλασθέντα τῶ λόγῳ ἀνθρώπου· τούτου ἕνεκα τὴν ψυχὴν γίνεσθαι λέγειν. Ἡ γὰρ ἀν ἀτιμοτέρα τοῦ πηλίνου πλάσματος ἢ νοερά φύσις ἀποδειχθεῖη... Διπλῆς γὰρ φύσεως ἡμῶν νοουμένης κατά τὴν ἀποστολικὴν διδασκαλίαν, τοῦ τε φαινομένου ἀνθρώπου, καί τοῦ κεκρυμμένου, εἰ τὸ μὲν προὔπαρχοι, τὸ δὲ ἐπιγένοιτο, ἀτελής τις ἡ τοῦ δημιουργήματος ἀπελεγχθήσεται δύναμις». Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Προσωποποιίαι* PG 150,1361BC: «Ἰσχυρισαίμην γὰρ ἐκ τῆς γραφικῆς ἀνθρώπου *φυσιολογίας* ὀρμώμενον, μὴ ἀν ψυχὴν μόνην, μήτε σῶμα μόνον λέγεσθαι ἀνθρωπον, ἀλλὰ τὸ *συναμφότερον*, ὃ δὴ *κατ' εἰκόνα* πεποιημέναι Θεὸς λέγεται».

τοχής· ή κτίση μετέχει στό Θεό γιά νά υπάρχει, νά ζεῖ, νά στοχάζεται καί νά θεώνεται, πάντοτε κατά τή δεκτικότητα τοῦ κάθε ὄντος. Ἡ ἀπόκρουση, ὅμως, τῆς θεοποιουῦ ἐνέργειας ὀδηγεῖ στή στέρηση τῆς θείας δόξας.

Ἐδῶ νά σημειώσω παρενθετικά ὅτι ὁ σχολαστικισμός, καί ὄχι βέβαια στό σύνολό της ἡ νεότερη ρωμαιοκαθολική θεολογία, θεωρώντας ἀδιανόητη μιὰ τέτοια μετοχή, διαμορφώνει μιὰ ἀποψη τοῦ κατ' εἰκόνα καί τοῦ καθ' ὁμοίωσιν στηριγμένη πάνω σέ ἠθικές καί δικαιοκτικές κατηγορίες. Λεῖπει ἡ δυναμική σχέση τοῦ κατ' εἰκόνα πρὸς τό καθ' ὁμοίωσιν, ἐξοῦ καί ἡ στατική ἀντίληψη τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς δικαίωσης τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξάλλου ὁ Προτεσταντισμός, μολονότι ἀντέδρασε θεολογικά πρὸς τίς σχολαστικές θέσεις, τελικά δέχτηκε τήν ἴδια στατικότητα καί τόν ἠθικό χαρακτήρα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κατ' εἰκόνα. Κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν, δύο ἐπάλληλα στατικά στρώματα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, μέ αὐτονομία στήν ἀνάπτυξή τους, ὅπως τὰ ἀποδέχτηκε σέ γενικές γραμμές ὁ σχολαστικισμός, ὀδήγησαν τήν προτεσταντική θεολογία, κυρίως τῆς λεγόμενης ὀρθοδοξίας, στήν ταύτιση τοῦ κατ' εἰκόνα πρὸς τό καθ' ὁμοίωσιν, ἔτσι ὥστε τό προπατορικό ἁμάρτημα νά σημαίνει παντελή ἐξαχρείωση τοῦ ἀνθρώπου καί ἀνάγκη νά στραφεῖ ἡ θεολογία πρὸς τόν ἀπόλυτο προορισμό. Ὅμως, νεότερα δυτικά ρεύματα, στηριζόμενα κυρίως πάνω σέ βιβλικές ἐρευνες καί προϋποθέσεις, ἀνακαλύπτουν καί στηρίζουν τή διδασκαλία γιά τή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, πού εἶναι σχέση ζωῆς, ὅποτε αὐτό τό περιεχόμενο μπορεῖ νά πάρει, στή θεωρία καί τήν πράξη, καί ἡ σχέση τοῦ κατ' εἰκόνα καί τοῦ καθ' ὁμοίωσιν ⁵⁰.

50. Στά πλαίσια τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος τοῦ Χριστιανισμοῦ θά μπορούσε κανεῖς νά ἐπισημάνει ὅτι τόσο τό ἠθικό καί δικαιοκτικό πνεῦμα τῆς σχολαστικῆς δυτικῆς παράδοσης, ὅσο καί οἱ προϋποθέσεις τῆς διαρχίας τοῦ Filioque (ὅτι τό Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ), θά

7. Τό προπατορικό ἀμάρτημα

Ἡ διήγηση τοῦ τρίτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*, προερχόμενη ἀπό τῆ γιαχβική πηγῆ, ἀνακαλεῖ στή μνήμη τοῦ *ἐπαρκοῦς ἀναγνώση* –καί ὄχι βέβαια τοῦ ἐγκλωβισμένου ἀπλῶς σέ ἠθικιστικά πλαίσια ἢ σέ σχολαστικές ἀναλύσεις ιστορικοκριτικῶν εὐρημάτων– ὑψηλά καί μεστά κείμενα τραγικῶν συγκρούσεων. Γνωστό εἶναι σέ ὄλους ὅτι ἡ διήγηση αὐτή κάνει λόγο γιά μιὰ παρακοή τῶν πρωτοπλάστων σέ συγκεκριμένη ἐντολή τοῦ Θεοῦ, νά μή γευθοῦν κατά κανένα τρόπο τόν καρπό τοῦ δέντρου τῆς γνώσης τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ. Οἱ συνέπειες τῆς παρακοῆς εἶναι ἄκρως ἐπώδυνες: θάνατος, ὡς ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου στή γῆ, ἀπό τήν ὁποία προήλθε, ἀφιλόξενο φυσικό περιβάλλον, σκληρή

μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν καταρχήν ὡς θεμιτές ἐρμηνευτικές ἀπόψεις, πού ἔπρεπε νά ἔναι μιὰ ἀπάντηση πρὸς τό περιορῶν κλίμα τοῦ τότε περιβάλλοντος. Ἐπομένως, εἶναι πολύ εὐλογη ἡ ἀποψη ὅτι οἱ θέσεις αὐτές μποροῦν ν' ἀναβαπτισθοῦν στό ὀλοκληρωμένο χριστιανικό περιβάλλον, νοούμενο ἱστορικά καί χαρισματικά, καί νά διορθωθοῦν ἢ νά συμπληρωθοῦν μέ τό δυναμισμό αὐτό τῆς σχέσης κτιστοῦ-ἀκτίστου, καί τοῦ ζωτικῶν χώρου, πού μεταμορφώνεται προοδευτικά καί ἐνεργειακά μέ τή σχέση του πρὸς τή φανέρωση τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Ρωμαιοκαθολικισμός καί Προτεσταντισμός, ἡ καρδιά τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης καί τοῦ δυτικῶν πολιτισμοῦ, ἐξάπαντος ἔχουν πολλά νά δώσουν στήν ἀνθρωπότητα, ἂν στρατευθοῦν πρὸς τό ὀλοκληρωμένο οἰκουμενικό πνεῦμα. Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἐξάλλου, ἐν μέσω ὠδίνων καί ὀδυνῶν, ἐμελλε νά παρουσιάσει ἀρκετά τραύματα στό ἱστορικό γίγνεσθαι μέσα στό σῶμα τοῦ λαοῦ τῆς. Ὅμως τό μεταμορφωτικό πνεῦμα τῆς ζωντανῆς τῆς παράδοσης μέλλει νά ἔναι ἡ κορυφαία ἐλπίδα στό χῶρο τῆς οἰκουμένης. (Βλ. παραπομπή 45 τοῦ πρώτου κεφαλαίου, ὅπου γίνεται λόγος γιά δύο ἀντιπροσωπευτικούς καί μεγάλους θεολόγους τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης, τόν K. Barth, καί τόν K. Rahner).

ἐργασία, ὠδίνες καὶ ὀδύνες, λύπες καὶ ἰδρώτας, ντροπή καὶ γυμνότητα, καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα φόβος. Ὅλα αὐτὰ τὰ δεινὰ πείθουν ὅτι ὁ ἀφηγητὴς καὶ συντάκτης τοῦ κειμένου ἐν οὐδενὶ κατ' οὐδένα τρόπον οὐδαμῶς ἐννοεῖ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ συγκεκριμένο θεῖο θέλημα μὲ περιεχόμενο ἠθικό, νομικό καὶ δικαιοκί. Πρόκειται γιὰ σχέση ζωῆς καὶ θανάτου. Ἡ ἄκρως λιτὴ καὶ συναρπαστικὴ διήγηση τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ τῆς *Γένεσης* κορυφώνει τὴ δραματικότητα μὲ τὸν ἐξορισμὸ τῶν πρωτοπλάστων ἀπὸ τὸν παράδεισο καὶ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῆς φρουρᾶς τῶν Χερσὺβιμ μὲ τὴν πύρινη ρομφαία γιὰ νὰ κόψουν τὴν πορεία τῶν πρωτοπλάστων πρὸς τὸ δέντρο τῆς ζωῆς. Ἔτσι ἡ διήγηση αὐτὴ θέλει νὰ μᾶς πεί ὅτι οἱ πρωτόπλαστοι ἦταν τοποθετημένοι μεταξὺ τοῦ δέντρου τῆς ζωῆς καὶ τοῦ δέντρου τῆς γνώσης τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῆς ὁποίας καρπὸς ὑπῆρξε ὁ θάνατος.

Καταλαβαίνει κανεὶς εὐθύς ἐξαρχῆς, καὶ μὲ μόνη μιὰ ἀνάγνωση αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, ὅτι ἡ παραπάνω μυθικὴ, εἰκονικὴ καὶ παραβολικὴ διήγηση⁵¹ ἐξάπαντος δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μονάχα μὲ τίς ἱστοριοφιλολογικὲς ἐπιμέρους ἐξερευνήσεις, ἀλλὰ μὲ εὐρύτερες ἱστορικὲς ἀναδρομὲς μὲ ἔνταξη αὐτοῦ τοῦ συναρπαστικοῦ δράματος στὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτιστικῆς παράδοσης τοῦ Ἰσραήλ. Οἱ ἐπιμέρους ἐξερευνήσεις ὡστόσο, πάντοτε καλοδεχόμενες, μποροῦν νὰ βοηθοῦσιν οὐκ ὀλίγον τὴν ἐρμηνεία τῶν κειμένων, ἐνῶ ἀπομονωμένες ἀπὸ τὸ καθόλου ἐρμηνευτικὸ σχῆμα δὲν λένε τίποτα. *Ἡ ἱστορία, ἡ ζωὴ καὶ ὁ λάκερο τὸ σύμπαν νοοῦνται σὲ καθολικὲς διαστάσεις καὶ ὄχι σὲ θλιβερά ἀποσπάσματα, θραύσματα καὶ ἐρειπιῶνες τῆς κατακερματισμένης σκέψης.* Θεώρησα, λοιπόν,

51. Ἐκρως ἐπιτυχὴς καὶ χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ ὀρισμὸς περὶ μύθου τοῦ φιλοσόφου Θεώνα: Μῦθος ἐστὶ λόγος ψευδῆς εἰκονίζων ἀλήθειαν.

φρόνιμο και σκόπιμο νά παρενθέσω αυτά τά λίγα, επειδή πρόκειται γιά ένα θέμα άκρως σπουδαίο και λεπτό, γιά τό όποιο έχουν ειπωθεϊ πάμπολλα, από άποψη έπιστημονική, φιλοσοφική, θεολογική, πολεμική και προπαντός άλλου παρανοϊκή. Άκόμη και σεξουαλικό κριμα θεωρεΐται τό προπατορικό άμάρτημα. Καί τοϋτο συμβαίνει, επειδή τό φίδι, ως πειραστής στό δράμα τής πτώσης, παραπλαναΰ οϋκ όλίγους νά φαντάζονται σεξουαλικά κριματα⁵². Όμως όφείλουν νά ξέρουν ότι στή μυθολογία πλούσιοι και ποικίλοι εΐναι οί συμβολισμοί τοϋ φιδιοϋ⁵³.

52. Ό ενδιαφερόμενος άναγνώστης μπορεΐ νά βρεΐ άκρως τεκμηριωμένες άπόψεις, μέ βάση πλούσια βιβλικά και πατερικά δεδομένα, περι τοϋ ότι τελείως άσχετη εΐναι ή σεξουαλικότητα μέ τό προπατορικό άμάρτημα, στα έργα τοϋ Νίκου Ά. Ματσούκα, *Έπιστήμη, φιλοσοφία και θεολογία στην Έξαήμερο τοϋ Μ. Βασιλείου* (Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 10), Θεσσαλονίκη 21990, και *Τό πρόβλημα τοϋ κακοϋ* (Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 5), Θεσσαλονίκη 21986. Άκόμη μήτε οί πλατωνικοί μήτε οί νεοπλατωνικοί μήτε οί γνωστικοί μήτε οί Μανιχαίοι μήτε ό Φίλων ταυτίζουν σεξουαλικότητα και πτώση. Κατ' αυτούς, άπλούστατα, μετά τήν πτώση τών ψυχών ή τών νοών ή τών πνευματικών σπινθήρων στόν υλικό κόσμο, ό γάμος διαωνίζει τόν έγκλωβισμό τους στην ύλη, όμως ή γαμική συνάφεια πρωτογενώς καμιά σχέση δέν έχει προς τήν πτώση. Πολύ περισσότερο οί πατέρες, που σύν τοΐς άλλοις ως σφόδρα αντιμανιχαϊστές θεωροϋν τό γάμο εύλογημένο δώρο τοϋ Θεοϋ γιά νά νικηθεΐ ό θάνατος, δέν θά μποροϋσαν νά έρμηνεύσουν τήν πτώση ως σεξουαλική σχέση! Κανένas άπολύτως, μήτε ό Κλήμης Άλεξανδρεϋς μήτε και ό Μ. Άθανάσιος, περι τών όποίων στα παραπάνω έργα αναφέρονται και έρμηνεύονται έκτενή κείμενα τών έργων τους, ταυτίζουν προπατορικό άμάρτημα και σεξουαλικότητα –κατ' ανάγκη χρησιμοποιώ αυτή τή φρικαλέα λέξη, γιατί δέν επιθυμώ νά τήν αντικαταστήσω μέ τόν έρωτα και τήν έρωτικότητα!

53. Στο έπος τοϋ Γκιλγκαμές, λόγου χάρη, τό φίδι κλέβει από τόν άνθρωπο τό βότανο τής άθανασίας. Η μοιραία αυτή πράξη γίνεται, όταν ό Γκιλγκαμές κατεβαίνει στόν Άδη γιά νά πάρει στόν πάνω κόσμο τόν Έγκιντού. Φεύγοντας μαζί μέ τόν Έγκιντού, πήρε και τό βότανο τής άθανασίας, που τό έχασε καθώς δρασκελίξε τήν έξοδο τοϋ Άδη. Τό φίδι

Ἡ πατερική θεολογία στηρίζεται ἐξολοκλήρου στό περιεχόμενο τοῦ τρίτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*, ἀλλά ἐξάπαντος σέ συνάρτηση πρὸς ὅλα τὰ δραματικά γεγονότα τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας, καί κατὰ θαυμαστή προσαρμοστικότητα πρὸς τό περιρρέον πνευματικό κλίμα τῆς τότε ἐπικρατούσας φιλοσοφικῆς γλώσσας. Ὅμως, ἂν κανεῖς ἐρευνήσει σωστά τὰ πατερικά κείμενα, μένει ἐκπληκτος γιὰ τὴν πιστότητα μέ τὴν ὁποία μεταμορφώνεται ἡ μυθική, εἰκονική καί παραβολική γλώσσα τῆς Ἁγίας Γραφῆς σ' ἓνα δυναμικό καί ἐξελικτικό σχῆμα, πού ἀγκαλιάζει σέ μιά ἐνότητα κτίση, ἱστορία καί ἄνθρωπο.

Ἀπὸ τῆ μιά μεριά ἡ κατὰ φύση σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τό ζωοδότη Θεό (τό δέντρο τῆς ζωῆς!), ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ πειρασμός γιὰ τὴν ἄμεση ἀπόκτηση τῆς ἰσοθεΐας, χωρὶς τὴν προοδευτική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου μέσω τῆς σχέσης πρὸς τό δοτήρα τῆς ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος τοποθετεῖται ἀνάμεσα στό δέντρο τῆς ζωῆς καί στό δέντρο τῆς γνώσης τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ. Ἀπὸ τό ἓνα μέρος ἡ ὑπακοή, πού ἐγγυᾶται γέυση τῆς ζωῆς καί πλήρη ἀνθιση αὐτῆς, καί ἀπὸ τό ἄλλο ἡ παρακοή ὡς γνώση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, πού σημαίνει στέρηση καί θάνατο. Μιά καί μοναδική πηγὴ τοῦ εἶναι καί τῆς ζωῆς ὑπάρχει, πού εἶναι ὁ δημιουργός Θεός. Ὅλα αὐτὰ διαδραματίζονται σέ μιά πορεία ἀγώνα, σύγκρουσης καί δημιουργίας, ἢ καλύτερα συνδημιουργίας. Ὁ ἄνθρωπος δέν βαδίζει τό δρόμο πού ὀδηγεῖ στό δέντρο τῆς ζωῆς, στή συνδημιουργία, στήν ἰσοθεΐα μέσω τῆς ὑπακοῆς· ἐπιλέγει τὴν ἄμεση ἰσοθεΐα μέσω τῆς παρακοῆς. Ὅμως ἡ παρακοή σημαίνει ἀνταρσία καί ἐξορισμό ἀπὸ τὸν παράδεισο τῆς ὄντως ζωῆς. Πάντως μιά εἶναι τελικά ἡ ὁδός: ἡ πορεία πρὸς τὴ ζωὴ. Λαθεμένος κατὰ τραγικό τρόπο εἶναι ὁ προσαπαραμόνευε κι ἔκλεψε τό βότανο τῆς ἀθανασίας. Καμιά σχέση τοῦτο τό δράμα μέ τὴ σεξουαλικότητα!

νατολισμός.

Ἡ πατερική θεολογία ἐντάσσει ὅλο αὐτό τό δράμα καί τή σχέση στά ὄρια κτιστοῦ–ἀκτίστου, ὄντος καί μή ὄντος. Ἡ κτίση νομοτελειακά μετέχει στόν ἀκτιστο Θεό. Ἡ μετοχή αὐτή ἐξασφαλίζει τό εἶναι καί τήν περαιτέρω προκοπή. Ἡ περαιτέρω αὐτή προκοπή τῶν λογικῶν πλασμάτων, κατά τά δεδομένα τοῦ κατ' εἰκόνα καί τοῦ καθ' ὁμοίωσιν, πραγματώνεται στήν ὑπάκοη σχέση τοῦ μή ὄντος, τοῦ κτίσματος, πρὸς τό ζωοδότη Θεό. Ἐπομένως μιά στρεβλή καί ἀνυπάκοη σχέση δέν ἐξαφανίζει μηδενιστικά τόν ἄνθρωπο, ἀλλά διακόπτει τήν ἀνάπτυξη, σκοτεινιάζει τό ζωτικό περιβάλλον τῆς ζωοποιοῦ σχέσης. Ὅμως ποιά εἶναι αὐτή ἡ παρακοή καί ἡ γνώση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, δηλαδή ἡ πικρή αὐτή γεύση τοῦ θανάτου; παρακοή, κατά τήν πατερική θεολογία, εἶναι ἡ λήθη τοῦ Θεοῦ, ἡ διακοπή τῆς δοξολογικῆς σχέσης (ὡς ἐκδήλωσης φιλίας καί ἀγάπης καί ὄχι ὡς ταπεινωτικῆς ἐξουθένωσης), ἡ ἀποστασία ἀπό τά νοητά –ὀπότε θραύεται ἡ ἐνότητα αἰσθητῶν καί νοητῶν–, ἡ ἐγωκεντρική συσπείρωση τοῦ ἀνθρώπου ἰδιοτελῶς στήν ἀτομικότητά του κτλ. κτλ. Στήν *Πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολή* ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, κάνοντας λόγο γιά τήν ἀποστασία τοῦ ἀνθρώπου, ἄκρως χαρακτηριστικά τονίζει αὐτή τήν παρακοή: «... διότι γνόντες τόν Θεόν οὐχ ὡς Θεόν ἐδόξασαν ἢ ἠὲχαρίστησαν, ἀλλά ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν, καί ἐσκοτίσθη ἡ ἀσύνετος αὐτῶν καρδία»⁵⁴. Μολονότι τόν γνώρισαν τό Θεό, δέν τόν δοξολόγησαν μήτε τόν εὐχαρίστησαν. Αὐτή εἶναι ἡ διακοπή τῆς σχέσης, πού δέν εἶναι ἀπλῶς ἠθική ἀλλά σχέση ζωῆς, καί αὐτή εἶναι ἡ παρακοή, πού, ὅπως βγαίνει ἀπό τήν παραπάνω παύλεια ρήση, συνεχῶς ἐπαναλαμβάνεται ἀπό τόν ἄνθρωπο. Ἐδῶ πρέπει νά τονιστεῖ κάτι ἄκρως

54. *Ῥωμ.* 1,21.

σπουδαῖο. Τό προπατορικό ἁμάρτημα εἶναι δυναμικό –*ὅσο καί νά φαίνεται τοῦτο παράδοξο*–, μιά ἀπαρχή συνεχῶν μεταπατορικῶν ἁμαρτημάτων. Τό ἴδιο δράμα παίζεται στήν κονίστρα τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας: ὑπακοή φιλίας, ἀγάπης, δοξολογίας, ἀνάπτυξης· παρακοή λήθης, ἀμνησίας, σκότους καί ὀδύνης λόγω τῆς στέρησης. Τοῦτο, λοιπόν, σέ γενικές καί ἀπλές ἐπισημάνσεις εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἀπό τό σύνολο, θά ἔλεγε κανεῖς, τῆς πατερικῆς θεολογίας.

Στόν παράδεισο ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νά γυμνάσει τή βούλησή του στόν ἀγώνα καί τή διέλκυστίνδα ὑπακοῆς–παρακοῆς, γιά νά φτάσει μέ συνδημιουργική ἀνάπτυξη στήν *ἰσοθεΐα*, στό καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ, πού εἶναι δῶρα τοῦ πλάστη. Τό δέντρο τῆς γνώσης τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, κατά τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό εἶναι γιά τή *δοκιμασία* καί τή *γυμνασία* τῆς ἀνθρώπινης βούλησης⁵⁵. Τοῦτο σημαίνει αὐτογνωσία τῆς οἰκείας κτιστῆς φύσης· αὐτή εἶναι καλή γιά τοὺς τέλειους, ἐκείνους πού μέ ἐπιτυχή καί ὑπομονετικό ἀγώνα ἀναπτύσσουν τή ζωή σέ σχέση μέ τό ζωοδότη Θεό, ἀλλά κακή καί ὀδυνηρή γιά τοὺς ἀτελεῖς καί ἀνυπόμονους, ὅποτε ἐξαιτίας τῆς ἐγωκεντρικῆς τους συσπείρωσης χάνουν τή θεοποιό εὐεργεσία τοῦ δέντρο τῆς ζωῆς. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ αὐτογνωσία αὐτή, δηλαδή ἡ γνώση τῆς οἰκείας φύσης, δέν ἀφορᾷ ἀπλῶς τήν κατάσταση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τά δῶρα καί τή δεκτικότητά του, ἀλλά καί τή σχέση τοῦ ἀνθρώ-

55. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 2,11 PG 94,913AB-916AB: «Τὸ μὲν ξύλον τῆς γνώσεως ἀπόπειράν τινα καί δοκιμὴν καί γυμνάσιον τῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑπακοῆς καί παρακοῆς. Διὸ καὶ ξύλον τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρὸν κέκληται, ἢ ὅτι δύναμιν ἐδίδου γνωστικὴν τοῖς μεταλαμβάνουσιν τῆς οἰκείας φύσεως, ὅπερ καλὸν μὲν τοῖς τελείοις, κακὸν δὲ τοῖς ἀτελεστέροις... Τὸ δὲ τῆς ζωῆς ξύλον ἢ ξύλον ἔχον ἐνεργεῖαν ζωῆς παρεκτικὴν ἢ τοῖς τῆς ζωῆς ἀξίοις καὶ τῷ θανάτῳ μὴ ὑποκειμένοις μόνοις ἐδώδιμον».

που προς τό ζωοδότη Θεό. Ἡ κακή αὐτογνωσία συγχέει τὰ ὄρια τῆς κτιστότητας –ἐπομένως εἶναι γνώρισμα ἀτέλειας καὶ ἔλλειψης προόδου στή σχέση– καὶ ὁδηγεῖ σέ μιά πέρα γιὰ πέρα ἐσφαλμένη ἐκτίμηση. Ἄντί ὁ ἀτελής ἄνθρωπος, ὁ νήπιος, νά πάρει τό δρόμο τῆς προκοπῆς καὶ τῆς τελείωσης, γιὰ νά γίνει θεός κατά χάρη, ἐπαναστατεῖ καὶ βάζει κατά φαντασία στό θρόνο τοῦ Θεοῦ τόν ἑαυτό του, σταματώντας νά τόν δοξάζει καὶ νά τόν εὐχαριστεῖ. Ἐπομένως σύμφωνα μέ τό καθόλου ἐρμηνευτικό σχῆμα καὶ ὄχι μέ ἐπιμέρους ἱστοριοφιλολογικά εὐρήματα –χρήσιμα ἀπλῶς γιὰ τήν καλύτερη κατανόηση–, ἐδῶ πρόκειται ὄχι γιὰ μιά ἠθική παράβαση– ἄλλωστε πῶς δικαιολογοῦνται τόσες καὶ τόσες ὀδυνηρές συνέπειες, ἀριθμούμενες ἀπό τόν ἀφηγητή τοῦ δράματος; –μήτε γιὰ προσβολή μιᾶς δικαιοκῆς τάξης, ἀλλά γιὰ ὕβρη, τραγική σύγκρουση τῶν πεπερασμένων ὀρίων τοῦ κτιστοῦ πλάσματος πρὸς τὰ ἄπειρα βάθη τῆς θεότητας, ὥστόσο μέσα σέ ἱστορικά δεδομένα· πρόκειται γιὰ διάρρηξη μιᾶς σχέσης ζωῆς, γιὰ ματαίωση μιᾶς τελειωτικῆς πορείας, γιὰ μιά *ὄντολογική παραχάραξη*, γιὰ στροφή σ' ἕναν ἄλλο δρόμο. Γι' αὐτό ἡ πατερική θεολογία εἶδε τό προπατορικό ἀμάρτημα ὡς ἀρρώστια καὶ δέν ἔκανε λόγο γιὰ καμιά κληρονομική ἐνοχή παρά μονάχα γιὰ κληρονόμηση τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου⁵⁶. Ἔτσι κατά τήν ἀριστοργηματική διήγη-

56. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὴν Πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολήν* PG 74,789AB: «Νενόσημεν οὖν ἡ φύσις τὴν ἁμαρτίαν διὰ τῆς παρακοῆς τοῦ ἐνός, τουτέστιν Ἀδάμ· οὕτως ἁμαρτωλοὶ κατεστάθησαν οἱ πολλοί, οὐχ ὡς τῷ Ἀδὰμ συμπαραβεβηκότες, οὐ γὰρ ἦσαν πώποτε, ἀλλ' ὡς τῆς ἐκείνου φύσεως ὄντες τῆς ὑπὸ νόμον πεσοῦσης τὸν τῆς ἁμαρτίας. Ὡσπερ τοίνυν ἠρρώστησεν ἡ ἀνθρώπου φύσις ἐν Ἀδὰμ διὰ τῆς παρακοῆς τὴν φθορὰν εἰσέδου τε οὕτως αὐτὴν τὰ πάθη, οὕτως ἀπῆλλακται πάλιν ἐν Χριστῷ». Βλ. Ἰωάννου Ρωμανίδου, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, Θεσσαλονίκη 21970. Βλ. ἐπίσης τὴ διδακτορική διατριβὴ τοῦ Ἀθανασίου Β. Βλέτση, *Ὀντολογία τῆς πτώσης στὴ θεολογία τοῦ Μαξίμου Ὁμολογη-*

ση τοῦ τρίτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*, ἡ ὁποία φτάνει τό ὕψος ἀκραίων τραγικῶν συγκρούσεων, τά περιζώματα, πού ἔραψαν οἱ πρωτόπλαστοι ἀπό φύλλα συνκιᾶς, ὁ Θεός τά ἀντικαθιστᾶ μέ δερμάτινους χιτῶνες. Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐρμηνεῖες πού δόθηκαν, κυρίως ἀλληγορικές ἀπό τόν Ὁριγένη καί τό Γρηγόριο Νύσσης⁵⁷, ἐδῶ διαχέεται ἡ ἐλπίδα γιά λύση τοῦ δράματος, καί μέ τήν ὑπόσχεση ὅτι οἱ ἀπόγονοι τῆς γυναίκας, τελικά, θά συντρίψουν τό φίδι!⁵⁸ Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἐρμηνεία, πού δίνουν ὁ Ὁριγένης καί ὁ Νύσσης, κυρίως ὁ δεύτερος, εἶναι σύμφωνη μέ τίς προϋποθέσεις τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Ἡ διασάλευση τῆς σχέσης ὄντος καί μὴ ὄντος ὀδηγεῖ τόν ἄνθρωπο στή φθαρτή ζωή· καί τούτη ὁμῶς διέπεται ἀπό τή φυσική νομοτέλεια τῆς θείας πρόνοι-
ας, τῶν ἰδίων τῶν ζωοποιῶν ἐνεργειῶν, νοούμενη πάντοτε σέ σχέση μέ τήν κτιστή πραγματικότητα. Ἀπό τή ζωή τούτη γίνεται ἡ πορεία γιά τή μεταμόρφωση καί τελείωση.

Στήν προκειμένη περίπτωση τόσο κατά τό τρίτο κεφάλαιο τῆς *Γένεσης*, ὅσο καί κατά τήν περαιτέρω ἐρμηνεία τῶν πατέρων, εἶναι ἐκδηλῆ κατά πάντα ἡ «ἀντιμανιχαϊκή» τάση· τίποτα δέν παρεμβάλλεται μεταξὺ Θεοῦ καί ἐπαναστάτη ἀνθρώπου· μήτε ἡ παρέμβαση τοῦ φιδιοῦ σημαίνει αὐτοδύναμο (κακό) ἀντίπαλο τοῦ Θεοῦ. Τούτη ἡ «ἀντιμανιχαϊκή» τάση συμφωνεῖ ἐξάπαντος καί μέ τήν ἴδια καταφανή τάση

τοῦ, Θεσσαλονίκη 1994.

57. Κατά τόν Ὁριγένη οἱ δερμάτινοι χιτῶνες εἶναι τά ἀνθρώπινα σώματα. Ὁ Νύσσης θεωρεῖ τοὺς δερμάτινους χιτῶνες ὡς τή συνολική ζωή τοῦ ἀνθρώπου μέ τά φυσιοκρατικά της χαρακτηριστικά, πού μεταμορφώνονται καί ἀπαθανατίζονται μέσω τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολύτρωσης. (Βλ. Ὁριγένους, *Εἰς τὴν Γένεσιν ἐκλογαί* PG 11, 101A. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως* PG 46, 148A-149A).

58. Ἡ ὑπόσχεση αὐτή ἀπὸ τήν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση θεωρήθηκε *Πρωτευαγγέλιο*. Φυσικά, μιά τέτοια θέση θά ἔταν παράδοξο νά μποροῦσε νά τεκμηριωθεῖ μέ ἱστορικοφιλολογικὴ ἔρευνα!

τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*, προερχόμενου ἀπό τὴν ἱερατικὴ πηγὴ. Γι' αὐτό, πολὺ σωστά, οἱ πατέρες ἐρμηνεύουν τὴν πτώση μὲ μιὰ ὄντολογία, τῆς ὁποίας ὁ θάνατος εἶναι παρασιτικὴ δύναμη τῆς ὑπαρξῆς, τραῦμα καὶ παρὰ φύση κατάσταση. Ἐξοῦ καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ γάμου, ἀφοῦ ὑπάρχει θάνατος, ὁ ὁποῖος ἔτσι κι ἄλλιῶς ὡς ἐχθρὸς πρέπει νὰ κατατροπωθεῖ. Ὁ γάμος εἶναι τὸ πρῶτο ἀντίδοτο κατὰ τοῦ θανάτου. Πολύ ἐπαναστατικὰ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς θεωρεῖ τὸ γάμο ὡς τρανὸ ἐφρόδιο πολέμου, γιὰ νὰ μὴ ἀναλωθεῖ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸ θάνατο. Τὴν ἴδια γραμμὴ ἀκολουθοῦν πλεῖστοι ὅσοι θεολόγοι πατέρες⁵⁹.

59. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* PG 94, 1208A: «Ἐκ παρθένου γὰρ γῆς ὁ ἄνθρωπος πεπλαστούργηται, ἐκ μόνου Ἀδάμ Εὐὰ ἔκτισται, ἐν παραδείσῳ παρθενία ἐπολιτεύετο... ὅτε διὰ τῆς παραβάσεως θάνατος εἰς τὸν κόσμον εἰσηλθε, τότε ἔγνω Ἀδάμ Εὐὰν τὴν γυναῖκα αὐτοῦ... ὥστε διὰ τὸ μὴ ἐκτριβῆναι καὶ ἀναλωθῆναι τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τοῦ θανάτου ὁ γάμος ἐπινενόηται, ὡς ἂν διὰ τῆς παιδοποιίας τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων διασώζηται... Ἐδύνατο γὰρ ὁ Θεὸς καὶ ἑτέρῳ τρόπῳ τὸ γένος πληθῦναι, εἰ τὴν ἐντολὴν μέχρι τέλους ἐτήρησαν ἀπαραχάρακτον. Ἄλλ' εἰδῶς ὁ Θεὸς τῇ προγνώσει αὐτοῦ, ὁ πάντα εἰδῶς πρὶν γενέσεως αὐτῶν, ὡς μέλλουσιν ἐν παραβάσει γίνεσθαι καὶ θανάτῳ κατακρίνεσθαι προλαβὼν ἐποίησε τὸ ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ καὶ αὐξάνεσθαι καὶ πληθύνεσθαι προσέταξεν». Ἰωάννου Χρυσόστομου. *Εἰς τὴν Γένεσιν* PG 53, 125: «Μετὰ γὰρ τὴν παράβασιν τὰ τῆς συνουσίας γέγονεν· ἐπεὶ μέχρις ἐκείνου καθάπερ ἄγγελοι οὕτω διητῶντο ἐν τῷ παραδείσῳ...». *Περὶ παρθενίας* PG 48,544: «Ὅπου γὰρ θάνατος, ἐκεῖ γάμος· τούτου δὲ οὐκ ὄντος, οὐδὲ οὕτως ἔπεται». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά* PG 90,132B: «Ἀρχὴν ἔσχε μετὰ τὴν παράβασιν ἢ τοῦ ἀνθρώπου φύσις τῆς ἰδίας γενέσεως τὴν καθ' ἡδονὴν ἐκ σπορᾶς σύλληψιν, καὶ τὴν κατὰ ρεῦσιν γέννησιν». Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,189C. Πολλοὶ θεολόγοι δὲν προσέχουν διὰ τὸ οἱ πατέρες κάνουν μιὰ ὄντολογία, στό κέντρο τῆς ὁποίας εἰσβάλλει παρὰ φύση ὁ θάνατος· ὅποτε ἀκολουθεῖ μιὰ νέα ὄντολογικὴ ἐκδήλωση, ὅπου ἐγκαθίσταται ἰσχυρὸς ὁ νόμος τῆς θνητότητας. Ἐπομένως ἡ μὴ ἀναγκαιότητα τοῦ γάμου πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολή

Ἡ θέση αὐτῆ τῶν πατέρων πολὺ ὁμοιάζει τῆ σημερινῆ ἀποψη τῶν βιολόγων ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἰσχυρότερη ἀπὸ τὸ θάνατο, μιά καὶ προχωρᾷ μέ τὴν παραγωγή ἀπογόνων. Ἔτσι καταλαβαίνει κανεὶς πόση ἐπιπολαιότητα ἔχουν οἱ ἰσχυρισμοὶ οὐκ ὀλίγων προχειρολόγων, θεολόγων καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν, οἱ ὅποιοι κάνουν λόγο γιὰ προπατορικό ἀμάρτημα, κατὰ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ θεολογία, ταυτιζόμενο μέ τὴ σεξουαλικότητα.

Ἐπομένως τὰ μυθικὰ ἀρχέτυπα, οἱ εἰκονικὲς παραστάσεις καὶ οἱ παραβολικὲς διηγήσεις πρέπει νὰ ἐρμηνεύονται μέσα στό κλίμα τῶν συγκεκριμένων, αἰσθητῶν καὶ πνευματικῶν πραγμάτων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτό καὶ ἡ ἄκρως δυσσερμηνευτὴ διήγηση τῆς Γένεσης⁶⁰ γιὰ τὴν προέλευση τῶν γιγάντων τῆς γῆς, ἀπὸ τὸ γάμο τῶν ἀγγέλων (υἱῶν τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ κείμενο τῶν Ο΄) μέ τίς θυγατέρες τῶν ἀνθρώπων, κατὰ κανένα τρόπο δέν πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὑπερβατικά ἢ πλατωνικά, σάμπως ὁ ἀφηγητὴς τοῦ βιβλικοῦ κειμένου νὰ ἔταν Πλάτων ἐν Ἰσραήλ! Ὁ μῦθος μοιάζει νὰ ἔναι πλατωνικός, ἀλλὰ ἐξάπαντος ὁ ἀφηγητὴς χρησιμοποιεῖ τοῦτο τὸ ἀρχέτυπο θέλοντας νὰ τονίσει στό ἔπακρο τὴ διαφθορὰ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὅποτε ὁ κατακλυσμὸς εἶναι μιὰ δίκαιη καὶ φυσιολογικὴ κατάληξη. Πίσω ἀπὸ τὸ μυθικὸ ἀρχέτυπο, τοῦτα τὰ αἰθέρια ὄντα, τὰ

τοῦ θανάτου δέν σημαίνει παρθεσία ἀσκητικῆς ἢ ἠθικῆς φύσης. Μῆτε ἡ πατερικὴ θεολογία κάνει λόγο γιὰ ιδεώδη ἢ ἰδανικό ἀνθρώπο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση. Τέτοιες σχολαστικὲς ἀναλύσεις οὔτε καν τίς διανοοῦνται οἱ θεολόγοι πατέρες. Ἀπλῶς μιλάνε γιὰ μιὰ ὄντολογία μέ τὴν παρασιτικὴ δύναμη τοῦ θανάτου. Ὁ σχολαστικὸς Θωμᾶς Ἀκινάτης δέχεται τὸ γάμο στὴν παραδείσια κατάσταση, μιά καὶ δέν ἀκολουθεῖ τὴν ὄντολογία τῶν πατέρων τῆς Ἀνατολῆς (βλ. *Summa Theologiae* I, 98,2). Προφανῶς εἶναι ἡ αὐγουστίνεια ἀποψη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ γαμικὴ συνήθεια ὑπῆρχε στὸν παράδεισο χωρὶς ὁμως τὴν ἐφάμαρτη ἡδονή.

60. Γέν. 6,1-4.

perhilim, πού σμίγουν μέ τίς θυγατέρες τῶν ἀνθρώπων, σημαίνουν πρόσωπα ἱστορικά, μιά φυλή, ἐν πάσῃ περιπτώσει κάτι πολύ συγκεκριμένο. Ἄλλά καί ἡ ἔξαχρείωσή τους εἶναι πολύ μεγάλη. Γι' αὐτό ἐπιλέγεται ἕνα τέτοιο μυθικό ἀρχέτυπο, γιά νά δειχθεῖ αὐτή ἡ τρομαχτική ὀδυνηρή πτώση. Ἔτσι ἡ ἰουδαιοχριστιανική παράδοση προτείνει καταρχήν σωστά τόν ἐρμηνευτικό τρόπο, ὅταν δέχεται ὅτι τά καθαρά αὐτά ὄντα εἶναι οἱ εὐσεβεῖς ἀπόγονοι τοῦ Σήθ, πού ἔσμιξαν μέ τίς θυγατέρες τῆς φυλῆς τοῦ Κάιν. Σύγχρονες πολύπλοκες καί φιλότιμες ἐρμηνευτικές ἀπόπειρες, κατά τή γνώμη μου, φαίνονται ἀπροσγείωτες οὐκ ὀλίγον.

Ἐξάλλου τόσο κατά τή διήγηση τῆς *Γένεσης*, ὅσο καί κατά τήν πατερική θεολογία ὁ ρόλος τοῦ Σατανᾶ, ὡς πλάσματος ἐπίσης τοῦ Θεοῦ, διαδραματίζεται σέ ἀπτές καί συγκεκριμένες ἀνθρώπινες πράξεις καί σχέσεις. Βέβαια, στήν Κ. Διαθήκη ὁ ρόλος αὐτός ἀποκτᾶ δυναμικότερο καί δαιμονικότερο χαρακτήρα, ἀλλά καί στήν Π. Διαθήκη ὁ Σατανᾶς εἶναι ὁ ἀντίπαλος τοῦ Θεοῦ καί συνάμα ὁ κατήγορος γιά τίς παραβάσεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ὁποῖες ὡστόσο δέν παύουν νά συντελοῦνται μέ πλήρη ἀνθρώπινη εὐθύνη καί ἐλευθερία⁶¹. Σ' ὅλη τή μακροαίωνα ἱστορία καί τήν ἱερή φιλολογία τοῦ Ἰσραήλ, πουθενά δέν μποροῦμε νά δοῦμε ἀνεύθυνα πράξη τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς κοινότητας, μολονότι τά πάντα εἶναι θέλημα καί σχέδιο Θεοῦ, ἢ μερικῆς φορές, ὅπως στήν παρεκτροπή τοῦ Δαβίδ, ὁ σατανικός πειρασμός ἀποτελεῖ τό ξεκίνημα τῆς πράξης⁶². Πάντως στήν πατερική παράδοση τῆς Ἀνατολῆς τονίζεται μέ ἔμφαση ὁ φθοροποιός ρόλος τοῦ Διαβόλου, ἔτσι ὥστε ὁ ἀνθρώπος, ἤδη ἀπό τό προπατορικό ἁμάρτημα καί ἐφεξῆς, νά θεωρεῖται θύμα τοῦ δαιμονικοῦ πειρασμοῦ. Ὁ Αὐγουστίνος ἔδωσε μιά ἀποδυναμωμένη

61. *Γέν.* 3,1-19. *Α' Παρ.* 21,1. *Ζαχ.* 3,1-3.

62. *Α' Παρ.* 21,1.

περί του ρόλου του Σατανᾶ ἄποψη σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή γένεση τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Ἐποφασιστικό ρόλο διαδραμάτισε μονάχα ἡ ἀνθρώπινη βούληση, ἐνῶ ὁ Σατανᾶς ἔγινε μετά τήν παράβαση τοῦ ἀνθρώπου τό τιμωρό ὄργανο τοῦ Θεοῦ⁶³. Κατά τήν πατερική παράδοση, λοιπόν, ἔρχεται ἡ θεία ἀρωγή γιά νά σώσει τό θῦμα αὐτό ἀπό τά «εἰδωλικά» φαντάσματα τοῦ Διαβόλου. Ὅμως, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, μεγάλη εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἄσκησης κατά τή διάρκεια τῆς τελειωτικῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου. Πάντως ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ –καί ὄχι ἡ ἐπέμβασή του ν' ἀποκαταστήσει τήν τάξη τῆς δικαιοσύνης στό χῶρο τῆς θείας ζωῆς– πρὸς τόν ἀνθρώπο εἶναι πλοῦσια καί ἀνεξάντλητη. Ὁ ἀνθρώπος χρησιμοποιοῖ τό αὐτεξούσιό του γιά ν' ἀποκρούει τίς ἐπιθέσεις τῶν πονηρῶν δυνάμεων, γιά νά ἀσκεῖται, καί κατά βάση γιά νά δέχεται τή θεία ἀρωγή.

Τό προπατορικό ἁμάρτημα, λοιπόν, ὡς παρακοή, ὡς λήθη τοῦ Θεοῦ, ὡς διακοπή τῆς δοξολογικῆς σχέσης ἀνθρώπου καί Θεοῦ, ὡς διάσπαση αἰσθητῶν καί νοητῶν πραγμάτων, ὡς τέλος πάντων ἀνταρσία καί ὕβρη πρὸς τό ζωοδότη Θεό, διαδραματίζει ρόλο βασικό σέ μιᾶ *ἱστορική συνέχεια* Π. Διαθήκης καί ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας. Πάντως δέν ἀποτελεῖ τό κεντρικό γεγονός τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας. Στούς σύγχρονους βιβλικούς θεολόγους ἐντυπωσιάζει τό γεγονός ὅτι τό προπατορικό ἁμάρτημα, ὅπως παρουσιάζεται στή *Γένεση*, δέν διαδραματίζει κανένα ἱστορικό ρόλο στή μετέπειτα ζωή, ἱστορία καί ἱερή γραμματεία τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ διήγηση φαίνεται σάν ξένη καί αὐτόνομη στό χῶρο τῆς Π. Διαθήκης⁶⁴. Κατά τήν ἄποψή μου ἡ σκέψη τῶν ἐρευ-

63. Αὐγουστίνου, *De civitate Dei* 14,13-15 PL 41,420-24.

64. Βλ. Walther Zimmerli, *Grundriss der alttestamentlichen Theologie*, Stuttgart 31978 (Ὑπάρχει καί ἑλληνική μετάφραση ἀπό τό Βασίλη Στογιάννο).

νητῶν, πέρα από μιά αδυναμία προφανή νά ἐντάξει τά ἐπιμέρους πορίσματα τῆς ἔρευνας στήν καθόλου *ιστορική συνέχεια*, παγιδεύεται στήν ἐρμηνεία πού δίνει ἡ δυτική θεολογική σκέψη, καθαρῶ γέννημα τῆς αὐγουστίνειας θεολογίας, στό χωρίο *Ρωμ. 5, 12*. Φυσικά, πουθενά στήν Π. Διαθήκη, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀποψη περί συλλογικῆς εὐθύνης, δέν γίνεται λόγος γιά ἓνα ἀμάρτημα, δηλαδή τό προπατορικό, πού μεταβιβάζεται κληρονομικά ὡς ἐνοχή στους ἀπογόνους. Ἄπεναντίας, ὅπως τονίστηκε κιόλας, στήν Π. Διαθήκη ποτέ δέν παραλείπεται νά ἐπισημανθεῖ ρητά ἢ τουλάχιστον νά νοηθεῖ ἡ εὐθύνη κάθε πράξης πού κάνει ὁ κάθε ἄνθρωπος καί ὁ λαός στό σύνολό του. Ὡστόσο δέν εἶναι σωστή ἡ ἀποψη ὅτι τό προπατορικό ἀμάρτημα πουθενά δέν ἀπαντᾷ στή μετέπειτα ἱστορία καί ἱερή φιλολογία τοῦ Ἰσραήλ. Σέ κάθε ἀμάρτημα καί σέ κάθε παρακοή ἢ ἀνταρσία τοῦ ἀνθρώπου, ὡς μεμονωμένου ἀτόμου, ἢ ὡς λαοῦ στό σύνολό του, ἀκριβῶς οἱ ἴδιες προϋποθέσεις προβάλλονται καί τά ἴδια ἀποτελέσματα τονίζονται: ἀπώλεια τῆς θείας ἐνέργειας, φθορά, θάνατος, τιμωρία καί ἔξωση ἀπό μιά θεία μακαριότητα, πού ἐξασφαλίζεται μέ ὄλα τά ὑλικά καί πνευματικά ἀγαθά σέ περίπτωση ὑπακοῆς στό θέλημα τοῦ Θεοῦ. Μέ ἄλλα λόγια, κάθε φορά πού γίνεται ἀνομία, τό ἴδιο ἀμάρτημα τῆς *Γένεσης* διαδραματίζεται καί οἱ ἴδιες συνέπειες ἐπιναλαμβάνονται. Ἄλλωστε, κατὰ τά βιβλικά καί τά πατερικά κείμενα, σέ μιά ἄρρηκτη *ιστορική συνέχεια προπατορικό καί μεταπατορικά ἀμαρτήματα* ἔχουν ἀλυσιδωτή σχέση.

Τό σημεῖο πού πρέπει νά τονιστεῖ ιδιαίτερα εἶναι ἡ *ιστορικότητα* καί ἡ *ιστορική συνέχεια*, στήν ὁποία διαδραματίζεται τό προπατορικό ἀμάρτημα μέ ὄλα τά συμπαρομαρτοῦντα *μεταπατορικά* ὀλισθήματα τοῦ ἀνθρώπου, τόσο κατὰ τά βιβλικά κείμενα, ὅσο καί κατὰ τά πατερικά. Εἰπώθηκε κιόλας ὅτι διόλου δέν εὐσταθοῦν οἱ ἀπόψεις ὅτι σύμφωνα

μέ μιιά τάση τῆς πατερικῆς θεολογίας, ὅπως λόγου χάρη στήν περίπτωση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, προηγήθηκε ἡ δημιουργία τοῦ ἰδεατοῦ ἀνθρώπου καί ἀκολούθησε τοῦ συγκριμένου καί ἱστορικοῦ⁶⁵. Παρομοίως καί ἡ ἔκφραση τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητῆ *ἅμα τῷ εἶναι ἢ ἅμα τῷ γενέσθαι*⁶⁶ ἐξάπαντος σημαίνει ὅτι ἡ πτώση διαδραματίζεται μαζί μέ τή δημιουργία, καί ὄχι βέβαια ὅτι ὁ ἄνθρωπος μεταβαίνει ἀπό μιιά ἰδεατή σφαῖρα στήν ἱστορική κονίστρα! Μιά τέτοια ἐρμηνεία, πού θά ὑποστήριζε αὐτή τή μετάβαση, προφανῶς κατοποιεῖ φιλολογικά καί τή γλωσσική μορφή τοῦ κειμένου. Τόσο στά κείμενα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὅσο καί τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητῆ ὁ λόγος γίνεται γιά τό αἰσθητό καί τό νοητό στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, καί ἐπομένως δέν παρατηρεῖται καμιιά ἀπόκλιση ἀπό τήν ἱστορική γραμμή τῆς βιβλικῆς προοπτικῆς. Ὁ ἄνθρωπος παρακονεῖ ἢ διακόπτει τή δοξολογική σχέση πρὸς τό ζωοδότη δημιουργό ἢ λησμονεῖ τό Θεό καί ἐπιδιώκει, μολονότι εἶναι *ἐκ τοῦ μή ὄντος* ἐξαρτώμενο ἀπό τήν πηγὴ τῆς ζωῆς δημιούργημα, τήν πλήρη αὐτονόμηση βαδίζοντας τήν ὁδὸ τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι.

Σχηματικά, λοιπόν, θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς ὅτι τό προπατορικό ἀμάρτημα, ὡς παρακοή τοῦ ἀνθρώπου στήν

65. Βλ. παραπομπή 25 τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

66. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θελάσιον περὶ διαφορῶν ἀπόρων* PG 90,613C- 628AB. *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν* PG 91,1321AB. Ἑρμηνευτικά σήμερα μπορούμε νά ἔχουμε μεγάλη βοήθεια ἀπὸ τίς σύγχρονες ἀντιλήψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν γιά τή σχετικότητα τοῦ χρόνου. Ἄλλωστε καί ὁ πιό ἐλάχιστος χρόνος δέν παύει νά εἶναι χρόνος καί νά ἔχει ὄλες τίς ἰδιότητες ἢ τὰ χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ χρόνου, καί συνάμα νά θεωρεῖται *συμφυῆς* μέ τήν κοσμική πραγματικότητα. Ἄρκει καί μόνο, ἐξάλλου, νά θυμηθεῖ κανεῖς καί τὰ τρία κρίσιμα λεπτά τῆς δημιουργίας, κατὰ τή θεωρία τῆς *μεγάλης ἐκρηξης (big bang)*, ὅπου συνέβησαν ἀσύλληπτης ἔκτασης κοσμογονικὲς ἐξελίξεις. Ἐξάλλου, ὑποθετικά, ἔνα ὄχημα μέ τήν ταχύτητα τοῦ φωτός φτάνει στό φεγγάρι σ' ἔνα δευτερόλεπτο!

Ίδια τήν κατά φύση ανάπτυξή του, μέσω τῆς δοξολογικῆς σχέσης πρὸς τὸ δοτήρα τῆς ζωῆς, σημαίνει τὴ διάρρηξη οὐρανοῦ καὶ γῆς, ἱστορίας καὶ αἰωνιότητος. Τοῦτο τὸ ρῆγμα ὡστόσο ἀφορᾷ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου –καί, αὐτὸ δὲν φαίνεται ὀλοκληρωτικὸ καὶ ὀριστικὸ–, καὶ ὄχι τὴν ἐνότητα αἰσθητῶν καὶ νοητῶν, κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, ὅπως τὴν ἐξασφαλίζει ἢ κατ’ ἐνέργεια παρουσία τοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Πάντως ὁ ἀνθρώπος σ’ αὐτὴ τὴν ἐνότητα νιώθει ἀπομόνωση καὶ χωρισμένη τὴ μάνα γῆ ἀπὸ τὸν οὐρανὸ, καὶ ἀγῶνα μεγάλο καταβάλλει γιὰ νὰ βρεῖ ὀλοκληρωμένο τὸ νῆμα τῆς ἐπικοινωνίας. Κατὰ τὴ θεία οἰκονομία, ὅμως, ἡ *φιλανθρωπία* τοῦ Θεοῦ, πάντοτε ἴδια, ἐγγυᾶται τὴν προσέγγιση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ θεία τελειότητα, μιά σχέση πού ἔτσι κι ἄλλιῶς ὑπῆρχε καὶ θά ὑπάρχει πάντοτε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ἀνθρώπινες ἀποτυχίες καὶ ἀνταρσίες. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Θεὸς ἰδρύει ξανά καὶ ξανά τὴν ἀγαπητικὴ σχέση, καὶ ἡ προσέγγισή του θά διαδραματιζόταν μέσω τῆς ἄσαρκης καὶ τῆς ἔνσαρκης παρουσίας τοῦ Λόγου, ἀκόμη καὶ χωρὶς τὸ συμβάν τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Ἐπομένως τόσο ἡ ἄσαρκη παρουσία τοῦ Λόγου, ὅσο καὶ ἡ ἔνσαρκη δὲν προσδιορίζονται ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα. Μὲ ἄλλα λόγια, κατὰ τοὺς πατέρες τῆς Ἀνατολῆς, τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα δὲν ἀποτελεῖ κεντρικὸ γεγονός τῆς ἱστορίας· κέντρο εἶναι ἡ σχέση κτιστοῦ–ἀκτίστου, ὅπου συντελεῖται μὲ δραματικὸ τρόπο καὶ μέσω πορείας ἢ τελείωσης τῆς κτίσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου⁶⁷.

Στὴ Δύση κυριάρχησε μιά ἀντίληψη, πού θέτει τὸ προπα-

67. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* PG 7,939AB: «Ἐγὼ εἶπα· υἱοὶ ἰψίστου ἐστὲ πάντες καὶ θεοί· ὑμεῖς δὲ ὡς ἀνθρώποι ἀποθνήσκετε... Εἰς τοῦτο γὰρ ὁ Λόγος ἀνθρώπος, ἵνα ὁ ἀνθρώπος τὸν Λόγον χωρήσας, καὶ τὴν υἰοθεσίαν λαβὼν, υἱὸς γένηται Θεοῦ». Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 54 PG 25,192B: «Αὐτὸς γὰρ ἐνηνθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν...».

τορικό αμάρτημα στό κέντρο τῆς ἱστορίας, καί ἔξαρτᾶ τήν ἐνανθρώπηση ἀπ' αὐτό τό αμάρτημα. Ἦδη ὁ Αὐγουστίνος εἶχε παρατηρήσει κατηγορηματικά: *si homo non periisset, Filius hominis non venisset* ("Ἄν ὁ ἄνθρωπος δέν χανόταν, ὁ υἱός τοῦ ἀνθρώπου δέν θά ἐρχόταν)⁶⁸. Ἐπομένως ἡ δικαιοκῆ παράβαση καί ἡ ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἐπιβάλλουν μιᾶ εἰκόνα ὄχι θεραπευτικῆς σωτηρίας, ἢ ἀκόμη τελείωσης, θέωσης καί ἐσχατολογικῆς ἐκλάμπρυνσης, ἀλλά μιᾶς στατικῆς ἀποκατάστασης μιᾶς ἠθικῆς καί νομικῆς τάξης. Ἔτσι καθιερώθηκε καί ἡ μεταβίβαση σέ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους, μαζί μέ τή σύλληψη καί τή γέννησή τους, τῆς κληρονομικῆς ἐνοχῆς, ἐνῶ ἡ σωστή βιβλική καί πατερική θεολογία κάνει λόγο γιά κληρονόμηση τῆς φθορᾶς καί τοῦ θανάτου· ὁπότε ἡ σωτηρία εἶναι ἡ θεραπεία, μιᾶ ἀπαρχή τῆς συνέχισης ἐσχατολογικά καί ἀκατάληκτα μιᾶς προόδου δόξας, τελείωσης καί κάλλους. *Προπατορικό αμάρτημα*, κατά τή βιβλική καί πατερική θεολογία πάντοτε, σημαίνει, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἀστοχία, ἀποτυχία, στραβοπάτημα, καί χάσιμο ἑνός μελλοντικοῦ ἀγαθοῦ μέ τήν παρεμβολή τῶν *μεταπατορικῶν ἀμαρτημάτων*.

68. Μεταξύ τῶν σχολαστικῶν θεολόγων τοῦτο τό ζήτημα πολὺ συζητήθηκε, σέ συνάρτηση μάλιστα μέ τήν ἱκανοποίηση τῆς θείας δικαιοσύνης, ὅπως διατύπωσε τή θεωρία κατά κλασικό τρόπο ὁ Ἄνσελμος Καντερβουρίας στό ἔργο του: *Cur Deus homo*. Ἡ ἐνανθρώπηση, μετά τήν προσβολή τῆς θείας δικαιοσύνης ἐξαιτίας τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος, ἦταν ἀπαραίτητη, γιατί ἡ θυσία τοῦ ἀναμάρτητου Χριστοῦ ὡς μέγιστη πληρωμή τῆς ὀφειλῆς θά μπορούσε νά ἀποκαταστήσει τή διασαλευμένη θεϊκή τάξη, μιᾶ καί ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατοῦσε νά ξεπληρώσει τό βαρῦτατο χρέος. Κίνητρο, βέβαια, εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, πού στέλνει τόν υἱό του νά σώσει τόν ἄνθρωπο. Ἡ σωτηρία ὁμως δέν εἶναι θεραπεία τοῦ τραύματος, ἀλλά ἀποκατάσταση τῆς δικαιοσύνης καί ἱκανοποίηση τῆς θείας δικαιοσύνης. (Βλ. Gustav Aulén, *Christus Victor*, London 1953. Δ. Τσελεγγίδη, *Ἡ ἱκανοποίηση τῆς θείας δικαιοσύνης κατά τόν Ἄνσελμο Καντερβουρίας. Θεολογική προσέγγιση ἀπό ὀρθόδοξη ἀποψη*, (Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη 33), Θεσσαλονίκη 1995.

των. Μέ άλλα λόγια, σταμάτησε τό ξεκίνημα μιᾶς προόδου, ἢ πραγμάτωση τοῦ καθ' ὁμοίωσιν. Ὁ ἄνθρωπος τελικά μέ τή θεραπεία τῆς φύσης του ξεκινάει γιά τήν ἐσχατολογική καί ἀκατάληκτη πορεία τῆς πραγμάτωσης τοῦ καθ' ὁμοίωσιν, τῆς τελείωσης καί τοῦ δοξασμοῦ. Ἔτσι ἡ πορεία αὐτή στήν κτίση καί τήν ἱστορία εἶναι κατεχοξήν οἰκουμενική στά πλαίσια μιᾶς συμφιλιωτικῆς ἀνακεφαλαίωσης.

8. Τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ

Εἰπώθηκε ἤδη μέ ἀπαραίτητες τεκμηριώσεις ὅτι, κατά τή βιβλική καί πατερική θεολογία, α) τό καλό καί τό κακό πρωτίστως δέν ἔχουν ἠθικό χαρακτήρα, ἀλλά ἀποτελοῦν τήν ἴδια τήν ἐξέλιξη, τήν ἀνάπτυξη καί τήν ἀλλοίωση τῶν πραγμάτων· ὅποτε τά πράγματα ἢ μένουν ἀκέραια μετασηματιζόμενα θετικά καί αὐξητικά ἢ τείνουν σέ μηδενιστικές ἀλλοιώσεις· β) τά πάντα, χωρίς καμιά ἐξαίρεση, χαρακτηρίζονται ὡς ἀγαθά καί θετικά· μποροῦν ὥστόσο νά ἀλλοιωθοῦν ἐπί τό τελειότερο ἢ ἐπί τό χειρότερο. Ἔτσι, κατά τήν πατερική θεολογία, ἔχουμε τήν καλή ἀλλοίωση καί τήν κακή ἀλλοίωση—καί tertium non datur. Στά κείμενα τῶν μνημείων τῆς παράδοσης εἶναι σαφῆς ἡ ἀντιμανιχαϊκή τάση, ὀξυμμένη στό ἔπακρο, ὥστε μόνο τό ἀγαθό νά ὑπάρχει, μέ ἄλλα λόγια, ὁ αὐθύπαρκτος τριαδικός Θεός καί ὄλα τά δημιουργήματα.

Στήν προκειμένη περίπτωση τό κακό ἀφορᾷ μονάχα ὀλάκερη τήν κτιστή πραγματικότητα, ἀπό τό τελευταῖο λιθαράκι ὡς τόν ἄγγελο. Καί τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή ὄλα τά δημιουργήματα προήλθαν ἐκ τοῦ μή ὄντος, δηλαδή ἐκ τοῦ μηδε-

νός, όποτε τείνουν ή προς τήν τελείωση ή προς τό μηδέν. Έπομένως, ή καλή άλλοίωση ή ή κακή – μηδενιστική άλλοίωση όφείλεται κατά βάση στην τρεπτότητα τών όντων. Αυτή καθεαυτή τούτη ή τρεπτότητα δέν είναι τό κακό, επειδή είναι αίτία όχι μόνο τής μηδενιστικής άλλοίωσης, αλλά και τής τελειωτικής. Τα λογικά όντα, κατά τή βασική περιοχή, όπου ήγεμονεύουν ή λογική και τό αυτεξούσιο, είναι έθελό-τρεπτα, ένω τά άλλα τρέπονται κατά νομοτέλεια. Έπομένως ως προς τήν καλή ή κακή άλλοίωση έχουμε δύο βασικούς παράγοντες: α) τήν τρεπτότητα τών όντων και β) τό αυτεξούσιο⁶⁹. Όπως ειπώθηκε κιόλας στην άμέσως παρα-

69. Μ. Άθανασίου, *Κατά Άρειανών 1,20* PG 26,53A: «Τά μέν γάρ άλλα οία έστι τά γενητά ούδέν όμοιον κατ' ουσίαν έχει προς τόν πεποιηκότα· άλλ' έξωθεν αυτού έστι χάριτι και βουλήσει αυτού τῷ Λόγω γινόμενα, ώστε πάλιν δύνασθαι παύεσθαι ποτε, ει θελήσειεν ό ποιήσας· τού-αύτης γάρ έστι φύσεως τά γενητά». *Κατά Έλλήνων 41* PG 25,81C: «Τών μέν γάρ γενητών ή φύσις, άτε δη έξ ούκ όντων ύποστάσα, ρευστή τις και άσθενής και θνητή καθ' έαυτήν συγκρινομένη τυγχάνει». Σ' αυτό τό σημείο, σύν τοίς άλλοις, είναι έμφανής ό άπολογητικός και πολεμικός τό-νος έναντίον τής φιλοσοφικής ανθρωπολογίας. Άλλωστε τό έργο αυτό του Μ. Άθανασίου επιγράφεται *Κατά Έλλήνων*, πού, βέβαια, αναφέρεται στους έχοντες τό ειδωλολατρικό φρόνημα και όχι στους φυλετικά Έλληνες! Βλ. επίσης *Κατά Άρειανών 1,7* PG 26,25A: «Τόν γάρ όντα του Θεού Λόγον άποστραφέντες, πλάσαντες δε έαυτοίς τόν ούκ όντα, εις τό μηδέν πεπτώκασι». Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εύνομίου 3,2* PG 29,660C: «Ού γάρ άν έξέπεσεν ό Έωσφόρος ό πρωί ανατέλλων, ούτε συνετριβή επί τής γής, ει φύσει υπήρχε του χειρόνος ανεπίδεκτος». Γρηγορίου Νύσσης, *Περί κατασκευής ανθρώπου* PG 44,184C. Κυρίλλου Άλεξανδρείας, *Είς τό κατά Ιωάννην Εύαγγέλιον 1* PG 73,88B: «Έπειδή δε τό εκ του μη όντος εις τό είναι παρενεχθέν ανάγκη και φθείρεσθαι, και τήν αρχήν όλως έχον εις τέλος επείγεται (μόνη γάρ τῇ θεία κατά πάντα υπερχειμένη φύσει τό μήπω από αρχής ήρχθαι τινος, και άτελευτήτως είναι πρέπει)· σοφίζεται τρόπον τινά τήν έν τοίς πεποιημένοις άσθένειαν ό δημιουργός, και μηχανάσθαι πώς εκ τέχνης αυτοίς τό αίδιον». Μαξίμου Όμολογητού, *Μυσταγωγία* PG 91,668B: «Και κινδυνεύση αυτοίς και αυτό

πάνω παράγραφο, ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου, πού προήλθε ἀπό τήν παρακοή, ὀφείλεται σ' αὐτή τήν *τρεπτότητα*. Οἱ ἄγγελοι καί οἱ ἄνθρωποι, λοιπόν, δέν εἶναι ἀθάνατοι καί ἀτελεύτητοι κατά φύση, ἀλλά κατά χάρη. Μόνος ἀτρεπτος, ἀναλλοίωτος, τέλειος καί φύσει ἀθάνατος εἶναι ὁ τριαδικός Θεός. Τίς ιδιότητες τοῦ ἀτρέπτου, τοῦ ἀναλλοιώτου, τοῦ τελείου καί τῆς ἀθανασίας ἀποκτοῦν τά λογικά κτίσματα στή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, καί κατά μετοχή στίς θείες ἐνέργειες. Ἡ τελειότητα τοῦ ἀνθρώπου, καί ὄλων τῶν κτιστῶν ἢ

τό εἶναι εἰς τό μὴ ὄν μεταπεσεῖν, τοῦ Θεοῦ χωριζόμενον». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατά Μανιχαίων διάλογος* 69 PG 94,1568AB: «Τρεπτόν μὲν ἅπαν κτίσμα κατά φύσιν· ὦν γάρ ἡ γένεσις ἀπό τροπῆς ἤρξατο, ταῦτα ἀνάγκη κατά φύσιν τρεπτά εἶναι. Ἡ οὐ τροπή ἢ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τό εἶναι παραγωγή· Μόνον οὖν φύσει ἀτρεπτον τό θεῖον ὡς ἄκτιστον καί ἀεὶ ὄν. Τὰ δὲ κτίσματα, ὅσα μὲν λογικά ἐθελότρεπτα, τῷ θελήματι τρεπόμενα, τὰ δὲ λοιπὰ κατά σῶμα». Βλ. καί παραπομπή 45 τοῦ πρώτου κεφαλαίου. *Κατά Μανιχαίων διάλογος* 24 PG 94,1529B: «Τρεπτή οὖν οὐσα ἢ ὕλη τῷ θεῖῳ προστάγματι ζωοῦται καί φθείρεται καί πάλιν ζωοῦται· ὥστε οὐχ ἢ φθορά δημιουργεῖ γένεσιν, ἀλλά τό θεῖον πρόσταγμα ζωοῖ καί γενεσιουργεῖ». *Κατά Μανιχαίων διάλογος* 31 PG 94,1537D: «Ἀρετὴ γάρ ἐστι τό μένειν ἐν τοῖς ὅροις τῆς οικείας φύσεως». Σωκράτους, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 1,8 PG 67,68B: «Τοὺς δὲ λέγοντας... ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο ἢ ἐτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι ἢ κτιστὸν ἢ τρεπτόν ἢ ἀλλοιωτόν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀναθεματίζει ἡ Καθολικὴ καί Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία». (Ἀπὸ τό Σύμβολο Νικαίας τοῦ 325). Θεοδώρητου Κύρου, *Ὁρθόδοξος καί Ἐραριστῆς* PG 83,36D: «Ὡσπερ γάρ τῶν ἀνθρώπων κοινόν ἐστι τό θνητόν, οὕτω τῆς Ἁγίας Τριάδος κοινόν τὸν ἀτρεπτόν τε καί ἀναλλοιώτον. Ἄτρεπτος τοιγαροῦν καί ὁ μονογενῆς Υἱός, καθὰ καί ὁ γεννήσας Πατήρ καί τό Ἅγιον Πνεῦμα». Θεοδώρητου Κύρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 1,3 PG 82,897C: «Ὁ μὲν γάρ ἀτρέπτου φύσεως τυγχάνει, τέλειος ὦν καί διὰ πάντων ἀνευδεής· οἱ δὲ τῇ εἰς ἑκάτερα τροπῇ ὑποκείμενοι, τῆς παρὰ τούτων βοηθείας δέονται». Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, *Ἐρωτες θεῶν ὕμνων*, Sources Chrétiennes 156,7,40: «Καί θεόν με πεποίηκας, βροτὸν ὄντα τὴν φύσιν».

γεννητῶν πραγμάτων, εἶναι καταρχὴν σχετική⁷⁰, καὶ ἐπομένως στὴν περαιτέρω δυναμικὴ καὶ αὐξητικὴ πορεία του ὁ ἄνθρωπος τείνει ἀκατάπαυστα πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν καὶ τὴν ἐκλάμπρυνση τῆς θείας δόξας.

Κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία τὸ κακό, λοιπόν, δέν εἶναι ποινή, ὕστερα ἀπὸ παράβαση δικαιοκῆς τάξης· πρόκειται γιὰ νόσο, γιὰ ἀλλοίωση ἢ διάβρωση τῆς κάθε ἀγαθῆς κτιστῆς πραγματικότητας. Ἐπειδὴ κάθε κτίσμα, σέ ὅποιαδήποτε διαβάθμιση κι ἂν βρίσκεται, προέρχεται ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, κατὰ τὴ μηχανικὴ ἢ τὴν ἐθελότρεπτη κίνησή του κατευθύνεται ἢ στὴν τελειωτικὴ ὀλοκλήρωση ἢ στὴ μηδενιστικὴ ἀλλοίωση. Τὰ αὐτεξούσια ὄντα δοκιμάζουν τὴ στέρηση κατὰ τρόπο συνειδητό, ὅταν χάνουν τὸ δρόμο τῆς τελειωτικῆς πορείας. Ἐπομένως, ἐκ τοῦ μηδενός ἢ δημιουργία, καὶ ἐκ τῆς δημιουργίας τὸ μηδέν. Καὶ ἀφοῦ ὅλα εἶναι ἀγαθὰ, τὸ κακό, ὡς ὀφειλόμενο στὴν παραμορφωτικὴ ἀλλοίωση τοῦ ὁποιοῦ ἀγαθοῦ, δέν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πράγμα· μέ ἄλλα λόγια, δέν ἔχει ὑπόσταση. Ἔτσι τὸ κακό «κλέβει» τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀγαθοῦ, μιά καὶ ἡ ὅποιαδήποτε διαβρωμένη (ἀγαθὴ) ὑπόσταση κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν παρασιτικὴ διάβρωση τοῦ κακοῦ. Εἶναι, λοιπόν, τὸ κακό μὴ ὄν, ἐπειδὴ δέν εἶναι πράγμα μῆτε ὑπόσταση, ἀλλὰ «ὑπάρχει» ὡς διάβρωση στὴν ὅποια παραμορφωμένη ἀγαθὴ πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ, ἐνῶ εἶναι μὴ ὄν, προσωρινὰ προξενεῖ μεγάλη ὀδύνη σ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ ὄντα, ὄχι ὡς ὑπόσταση, ἀλλὰ ὡς παρυπόσταση⁷¹.

70. Εἰρηναίου, Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως 4,38 PG 7,1105B: «Ὁὐ γὰρ ἠδύνατο ἀγέννητα εἶναι τὰ νεωστὶ γεγεννημένα. Καθὸ δὲ μὴ ἔστι ἀγέννητα κατὰ τοῦτο ὕστεροῦνται τοῦ τελείου».

71. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περὶ θεῶν ὀνομάτων 4,2-31 PG 3,721A καὶ 732C: «Διὸ οὔτε ὑπόστασιν ἔχει τὸ κακόν, ἀλλὰ παρυπόστασιν, τοῦ ἀγαθοῦ ἕνεκα καὶ οὐκ ἑαυτοῦ γινόμενον». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Σχόλια εἰς τὰ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου PG 4,53B: «Ὡστε ἀνυ-

Κάθε φορά πού άστοχεῖ ὁ ἄνθρωπος στήν ἐπιτέλεση ὁποιουδήποτε ἀγαθοῦ ἢ ὁποιασδήποτε ἀγαθῆς πράξης ἢ σχέσης ἀπλῶς βρῖσκεται σέ πλάνη· ἐπιθυμεῖ μονάχα τό ἀγαθό καί τοῦτο μόνο εἶναι τό κίνητρό του, ἀλλά ἀπό ἀστοχία πράττει τό *νομιζόμενο ἀγαθό*, δημιουργώντας ἕνα ἀγαθό διαβρωμένο καί παραμορφωμένο⁷². Πάντως, παρ' ὄλη τήν παραμόρφωση, ποτέ δέν ἐπιτρέπει ὁ Θεός μιᾶ ἀγαθῆ πραγματικότητα νά ἐκλείψει τελείως. Ἀκόμη καί οἱ δαίμονες ἔχουν *μοῖρα ἀγαθοῦ*⁷³. Ἡ θέση αὐτή, ὅτι καταρχήν τά πάντα εἶναι ἀγαθά καί θετικά, συμφωνεῖ μέ σύγχρονες σχετικές ἀντιλήψεις τῆς ἐπιστήμης. Ἔτσι τό κακό νοεῖται πάντο-

πόστατον τό κακόν, ἐπειδή μὴ μετέχει τοῦ Θεοῦ κατὰ στέρησιν ἕξεως φαινόμενον». 305B: «Τοῦ ἀγαθοῦ καί τῆς κατὰ φύσιν κινήσεως ἦτοι τάξεως ἀποτυγχάνοντες, φερόμεθα εἰς τήν παρὰ φύσιν ἄλογον καί παντελεῖ καί ἀνούσιον ἀνυπαρξίαν· ὅθεν καί μηδαμῆ μηδέν ὄν λέγει τό κακόν». *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης* PG 90,1052A: «Οὐ περὶ τήν οὐσίαν τῶν γεγονότων τό κακόν θεωρεῖται· ἀλλά περὶ τήν ἐσφαλμένην ἀλόγιστον κίνησιν». Καί ὁ Αὐγουστίνος στίς *Ἐξομολογήσεις* του προσεγγίζει, ὡς πρός τή γένεση τοῦ κακοῦ ἐξαιτίας τῆς δημιουργίας ἀπό τό μηδέν, τήν πατερική ὀρθόδοξη διδασκαλία. Βλ. *Confessiones* 12,17,25 PL 32,835: «Verum tamen quia non de ipsa substantia Dei, sed ex nihilo cuncta facta sunt, quia non sunt id ipsum quod Deus, et inest quaedam mutabilitas omnium». Τ. Koch, «Das Böse als theologisches Problem», στό *Kerygma und Dogma 4*, Göttingen 1978. Ἐδῶ ὁ συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι καί ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης ὑποστηρίζει παρόμοια ἄποψη.

72. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος*, PG 94,1560C: «Πάντων καί τῶν κακῶν ἀρχή καί τέλος τό ἀγαθόν· τοῦ γάρ ἀγαθοῦ ἕνεκα πάντα, καί ὅσα ἀγαθά καί ὅσα ἐναντία. Καί γάρ καί ταῦτα πράττομεν τό ἀγαθόν ποθοῦντες· οὐδεὶς γάρ εἰς τό κακόν ἀποβλέπων, ποιεῖ ἄπερ ποιεῖ. Διό οὐδὲ ὑπόστασιν ἔχει τό κακόν ἀλλὰ παρυπόστασιν, τοῦ ἀγαθοῦ ἕνεκα καί οὐχ ἑαυτοῦ γινόμενον· πᾶν γάρ γινόμενον ἢ δι' ἀγαθόν γίνεται ἢ διὰ νομιζόμενον ἀγαθόν».

73. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων* PG 3,725B: «...καί οὐ πάντῃ ἄμοιροι (οἱ δαίμονες) ἀγαθοῦ, καθ' ὃ καί εἰσι καί ζῶσι καί νοοῦσι καί δλωσ ἐστὶ τις ἐν ἑαυτοῖς ἐφέσεως κίνησις».

τε ως άστοχία, μιά και τέτοια άστοχία ήταν και τό προπατορικό άμάρτημα. Τό γεγονός τουτο καθορίζει και την τραγωδία της ανθρώπινης ζωής και της ιστορίας. Έπηρεασμένος όμως ο άνθρωπος, κυρίως από τό νομικό πνεύμα και τή δικαιοκή τάξη, στό έκδηλούμενο κακό θέλει πάντοτε ν' αναζητεί εϋθύνη και τιμωρία. Όστόσο πάρα πολύ οδύνη και κακό ύποφέρουμε χωρίς νά φταίμε. Ζοϋμε σέ μιά τραγωδία, πού μόνο ή μετάνοια, ή άσκηση και ή αναζήτηση της θείας βασιλείας μās σώζει⁷⁴. Μέ τό κακό και τά δεινοπαθήματα δέν μπορούμε νά βγάξουμε συμπεράσματα για την άμαρτωλότητα του Α ή του Β, μιά και τό κακό άποτελεί τραγωδία, και πολλές φορές –για τή θεία πρόνοια πάντοτε– μέσο παιδαγωγίας και κράτυνσης για την επιτέλεση του άγαθου μέ τό ξεπέραςμα του κακού. Άλλωστε για κάθε άγαθή πράξη πρέπει κανείς νά ξεπεράσει πλείστες οσες μηδενιστικές αντίστασεις. Τά μεταπατορικά άμαρτήματα έτσι κι άλλως άποτελοϋν μιά διαρκή πρόκληση για άσκηση και πραγμάτωση άγαθων έργων στίς συγκεκριμένες σχέσεις της ζωής και της ιστορίας.

Τό μή ον, κατά την πατερική θεολογία, δέν είναι ή αϋθύπαρκτη άμορφη ύλική πραγματικότητα, πού δέχεται ή διαρκική φιλοσοφία, αλλά κάθε κτιστή πραγματικότητα: ύλη, σώματα, ψυχές, άγγελοι, λογική, λόγος, νοϋς. Έπομένως, όλη ή κτίση είναι μή ον, από τό πιο ύποτυπώδες αισθητό στοιχείο ως τό ακρότατο άγγελικό τάγμα. Καί λέγεται μή ον, έπειδή, ως κτιστή έτερούσια σέ σχέση μέ τόν αϋθύπαρκτο Θεό πραγματικότητα, μετέχει στό ον, στή ζωή, την κίνη-

74. Λοικ. 13,1-3: «Παρήσαν δέ τινες έν αϋτῶ τῷ καιρῷ άπαγγέλλοντες αϋτῶ περι τῶν Γαλιλαίων ὧν τό αίμα Πιλᾶτος έμιξεν μετά τῶν θυσιῶν αϋτῶν. Καί άποκριθείς είπεν αϋτοῖς· δοκεῖτε οτι οί Γαλιλαῖοι οϋτοι άμαρτωλοί παρᾶ πάντας τοϋς Γαλιλαίους έγένοντο, οτι ταϋτα πεπόνθασιν; Οϋχί, λέγω υμίν, άλλ' εάν μή μετανοήτε, πάντες ὁμοίως άπολειθε».

ση και την προκοπή. *Μή ὄν*, όμως, κατά τή διαρχική φιλοσοφία, είναι ἡ αὐθύπαρκτη ὕλική πραγματικότητα, ἄμορφη, ἄζωη και ἀκίνητη· παίρνει ὁμορφιά, μορφή και κίνηση ἀπό τό νοητό κόσμο, πού μόνο αὐτός είναι ἀγαθός, ἀναλλοίωτος και ἀνώλεθρος. Ἔτσι τό κακό είναι στέρηση αὐτῆς τῆς ὁμορφιάς και τῆς κίνησης· ἀπεναντίας, κατά τήν πατερική θεολογία ἡ στέρηση είναι ἡ μηδενιστική ἀλλοίωση ἢ παραμόρφωση κάθε κτιστῆς πραγματικότητας, αἰσθητῆς και νοητῆς. Τό κακό πλήττει τή δομή ὄλων τῶν κτιστῶν ὄντων, και δέν είναι μόνο στέρηση τῆς ὁμορφιάς, μορφῆς και κίνησης τῆς (κακῆς) ὕλικῆς πραγματικότητας, κατά τή διαρχική φιλοσοφία πάντοτε. Ἡ ὕλη είναι ἐξίσου ἀγαθή⁷⁵, ὅπως κάθε νοητή πραγματικότητα· δέν καλλύνεται ὡς ἄμορφη και κακή ἀπό τό νοητό κόσμο, ἀλλά συνταιριάζεται ἁρμονικά μέ αὐτόν. Τέλος, τό βασικό συμπέρασμα ἀπό ὄλα αὐτά συνοψίζεται στό γεγονός ὅτι μόνο ἡ *αὐτοαγαθότητα* ὑπάρχει, και κανένα *αὐτόκακον*.

75. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος και ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* PG 7,505A: «Ἵλικόν οὐδ' ὀτιοῦν εἰληφέναι λέγουσι αὐτόν· μή γάρ είναι τήν ὕλην δεκτικὴν σωτηρίας». Πρόκειται γιά τοὺς γνωστικούς πού ἀρνοῦνταν τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Λόγος Α' πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας* PG 94,1245BC: «Οὐ προσκυνῶ τῇ ὕλη, προσκυνῶ δὲ τὸν ὕλης δημιουργόν, τὸν ὕλην δι' ἐμὲ γενόμενον, και ἐν ὕλη κατοικῆσαι καταδεξάμενον, και δι' ὕλης τήν σωτηρίαν μου ἐργασάμενον, σέβων οὐ παύσομαι τήν ὕλην δι' ἧς ἡ σωτηρία μου εἰργασται· σέβομαι δὲ οὐχ ὡς Θεόν· ἄπαγε· πῶς γάρ τό ἐξ οὐκ ὄντων τήν γέννησιν ἐσχικός, Θεός;». Βλ. λεπτομερεῖς ἀναλύσεις γιά ὄλα τὰ παραπάνω στό ἔργο τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ*, Θεσσαλονίκη 21986.

9. Σῶμα καὶ ψυχὴ

Ὅχι μόνο τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ τῆς μονιστικῆς εἶναι πρόβλημα καὶ ζητούμενο τὸ δισύνθετο ἢ ἡ ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξαιρετες καὶ πάμπολλες μελέτες πραγματεύονται τὴν ἐνότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς κατὰ τὰ βιβλικά κείμενα, ὅπως καὶ τὴν ὀξεία διάκριση σώματος καὶ ψυχῆς κατὰ τὴν πλατωνικὴ, λόγου χάρη, φιλοσοφία καὶ τὰ οὐκ ὀλίγα πλατωνίζοντα συστήματα. Κυρίαρχη πάντως εἶναι ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ψυχὴ ἢ τὸ πνεῦμα ὡς ζωτικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, ὃ ὁποῖος νοεῖται σὲ μιά ἐνότητα. Ἔτσι κι ἄλλιῶς ὡστόσο, σὲ τούτη τὴν ἐνότητα καὶ σύμφωνα μὲ ὄλες τίς ἀπόψεις ὑφίστανται διαβαθμίσεις σωματικῶν καὶ ψυχικῶν λειτουργιῶν. Στὴν προκειμένη περίπτωση δὲν ἐνδιαφέρουν οἱ ποικίλες ἀπόψεις, καὶ μάλιστα οἱ ἐξονυχιστικὰ ἐκφερόμενες λεπτομέρειες, ἀλλὰ ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση καὶ τὰ μνημεῖα τῆς. Κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία, λοιπόν, πού ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας τὴ βιβλική, σῶμα καὶ ψυχὴ ἀποτελοῦν μιά λειτουργικὴ ἐνότητα. Τὸ θαυμαστό, σ' αὐτὴ τὴ συμφωνία βιβλικῆς καὶ πατερικῆς θεολογίας, εἶναι ἡ ριζικὴ διαφοροποίησή τους σὲ ὃ,τι ἀφορᾷ τὴ γλώσσα. Τῆς βιβλικῆς διδασκαλίας ἡ γλώσσα εἶναι εἰκονικὴ καὶ περιγραφικὴ, ἐνῶ τῆς πατερικῆς θεολογίας φιλοσοφικὴ, καὶ μάλιστα μὲ κυρίαρχη τὴν πλατωνικὴ διαρχία σώματος καὶ ψυχῆς. Ὅμως ἡ ρωμαλέα προσαρμοστικότητα τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀφομοίωσε τὴ γλώσσα τῆς περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας καὶ κατάφερε νὰ παρουσιάσει τὸ βιβλικὸ κόσμον ἀριστοτεχνικὰ μεταπλασμένο καὶ μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο, σ' αὐτὸ τὸ θέμα, δηλαδή στὸ ἀνθρωπολογικόν.

Προχειρολόγοι ἐρευνητές οὐκ ὀλίγοι, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ

τή φιλοσοφική γλώσσα τῆς θεολογίας καί τῆς ἀσκητικῆς ἀκόμη διδασκαλίας, πολύ εὐκόλα κάνουν λόγο γιά πλατωνικούς καί πλατωνίζοντες πατέρες. Οἱ ἀπόψεις τους εἶναι ἐσφαλμένες, ἐπειδή ἀπλῶς στηρίζονται σέ ἐπιμέρους φιλολογικές καί γλωσσικές συγκρίσεις, καί μερικές φορές μάλιστα βασισιμένες σέ ἄρτια ἐπιστημονική δουλειά. Ὡστόσο τοὺς διαφεύγει τό κοινόν καί τό καθόλου. (Εἰπώθηκε πολλές φορές ὅτι ἡ φυσική καί ἱστορική πραγματικότητα εἶναι συνεχῆς καί ἐνιαία). Στήν προκειμένη περίπτωση σκόπιμα ἐπιλέγω δύο θεολόγους, γιά τοὺς ὁποίους εἰπώθηκαν μύρια ὄσα γιά τίς πλατωνικές καί ἑλληνικές τους ἀντιλήψεις· τό Διονύσιο Ἄρρεοπαγίτη καί τόν Εὐάγριο Ποντικό. Γιά τόν πρῶτο μάλιστα σέ πρόσφατο θεολογικό συνέδριο ἀκούστηκε ὅτι εἶναι πλατωνικός φιλόσοφος! Ὁ Διονύσιος Ἄρρεοπαγίτης, ἐντούτοις, καθορίζοντας τήν ἄρρηκτη ἐνότητα σώματος καί ψυχῆς, πού καί τά δύο ἀγιάζονται, πολιτογραφεῖ στή θεολογία τόν ὄρο: *ὁ ὄλος ἄνθρωπος*. Ἐπίσης κάνει λόγο γιά *ὀλική σωτηρία*. Τίθεται τό ἀμείλικτο ἐρώτημα, πού προφανῶς δέν εἶναι ἐφικτό νά ἔχει ἀπάντηση ἀπό ὄσους προχειρολογοῦν: ποιός πλατωνικός ἢ νεοπλατωνικός θά ἔλεγε α) ὅτι ἀγιάζεται καί τό σῶμα, β) ὑπάρχει μόνο ὁ ὄλος ἄνθρωπος, καί γ) ἡ σωτηρία εἶναι ὀλική; Ἐξάλλου ὁ Εὐάγριος Ποντικός σημειώνει μέ ἔμφαση ὅτι δέν εἶναι μόνο ἡ ψυχή, πού τήν πλημμυρίζει ὁ θεῖος ἔρωτας, ἀλλά ἀκόμη περισσότερο καί ἡ σάρξ ⁷⁶. Ἄρρηκτη, λοιπόν, ἐνότητα σώμα-

76. Διονυσίου Ἄρρεοπαγίτου, *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* PG 3,565BC: «Διὸ καὶ τῶν ἱερῶν ἡ θεία θεσμοθεσία τὰς θεαρχικὰς κοινωνίας ἀμφοῖν δωρεῖται· τῇ ψυχῇ μὲν ἐν καθαρᾷ θεωρίᾳ καὶ ἐν ἐπιστήμῃ τῶν τελουμένων· τῷ σώματι δὲ κατὰ τὸ θεϊότατον ὡς ἐν εἰκόνι μύρον, καὶ τὰ τῆς θεαρχικῆς κοινωνίας ἱερῶτατα σύμβολα, τὸν ὄλον ἄνθρωπον ἀγιάζουσα (οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου), καὶ τὴν ὀλικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν ἱερούργοῦσα, καὶ τελειοτάτην αὐτοῦ τὴν ἀνάστασιν ἔσεσθαι διαγγέλλουσα ταῖς καθολικαῖς ἀγιστεῖαις». Εὐαγρίου Ποντικοῦ, Ἐπομνή-

τος και ψυχής, ακόμη και κατά τούς θεωρούμενους ως πλατωνικούς φιλοσόφους!

Τήν κατά φύση λειτουργική ενότητα σώματος και ψυχής παρουσιάζουν κατά ένα άκρως ενδιαφέροντα, ίσως και επισημονικό τρόπο, ο Γρηγόριος Νύσσης και ο Ίωάννης Δαμασκηνός. (Έδω άπλως νά παρενθέσω ότι ο πρώτος έχει φορτωθεί ούκ όλίγες πλατωνικές επιβαρύνσεις από έρευνητές ξένους και ήμετέρους). Από τόν Πλάτωνα ως τόν Καρτέσιο (Descartes), ίσως ακόμη και ως σήμερα, συζητοῦν ποῦ έδρεύει ή ψυχή· στην καρδιά ή στον έγκέφαλο ή κάπου άλλοῦ; Ο Γρηγόριος Νύσσης, στηριζόμενος στή λειτουργική έμπειρία αφενός, και στίς θεολογικές προϋποθέσεις αφετέρου, αποφαινεται ότι ή ψυχή μέ τίς νοητικές της λειτουργίες, εξαιτίας τής ανακράσεώς της μέ τό σῶμα, πρέπει νά έντοπίζεται *όμοτίμως* σ' όλα τά μόρια τοῦ σώματος! "Όλες οί άλλες απόπειρες και έξηγήσεις, κατά τό Γρηγόριο Νύσσης πάντοτε, αποτελοῦν *στοχαστική ματαιολογία*. Έξάλλου και ο Ίωάννης Δαμασκηνός, πέρα από τήν επαναστατική θεωρία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τήν όποία ασπάζεται, υποστηρίζει κατηγορηματικά τήν άποψη ότι ή ψυχή δέν περιέχεται από τό σῶμα, αλλά αὐτή τό *περιέχει*, όπως ακριβώς ή φωτιά περιβάλλει τό πυρακτωμένο σίδερο⁷⁷. *Επομένως, ή ψυχή*

ματα εις τούς Ψαλμούς PG 27,277C: «Οὐ μόνον, φησίν, ή ψυχή τοῦ έρωτος έμπέπλησται τοῦ θείου· αλλά πλέον τι και ή σάρξ». Έδω νά σημειώσω ότι από τήν άποψη τής ουσιαστικής διδασκαλίας, κανένα ρόλο δέν παίζει ή διαπίστωση αν τό Α ή Β άσκητικό κείμενο δέν ανήκει σ' ένα συγκεκριμένο άσκητή. Απλούστατα, προέρχεται από ένα ένιατο περιρρέον πνευματικό και πολιτιστικό κλίμα.

77. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί κατασκευής ανθρώπου* PG 44,156C: «Σιγησάτω τοίνυν πᾶσα στοχαστική ματαιολογία τῶν μυρίους τισί σωματικοῖς τήν νοητήν έναποκλειόντων ενεργειαν, ὧν οἱ μὲν ἐν καρδίᾳ τό ἡγεμονικόν εἶναι τίθενται, οἱ δὲ τῷ ἐγκεφάλῳ τὸν νοῦν ἐνδαιιτᾶσθαί φασι, ἐπιπολαίους τισί πιθανότησι τᾶς τοιαύτας ἐπινοίας κρατοῦντες». PG 44,

είναι ὁ ζωτικός καί ἐνεργειακός χῶρος, ὅπου ἄρμονικότατα συνυφαίνονται τά στοιχεῖα τῆς ὑπόστασης τοῦ ἀνθρώπου. Ἐλλωστε αὐτή τήν ἄρμονία προφανῶς δείχνει ὁ ἀγιοπνευματικός φωτοστέφανος τῶν ἀγίων!

Ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, ὁ ἄνθρωπος εἶναι χάριτι ἀθάνατος, ἐνῶ φύσει ἀθάνατος εἶναι μονάχα ὁ Θεός⁷⁸. Ἐλλωστε τά πάντα ὑπάρχουν, ἐπειδή περιέχονται στίς ἐνέργειες τοῦ

160D: «Τὸν δὲ νοῦν ὁμοίμως ἐκάστω τῶν μορίων, κατὰ τὸν ἀφραστον τῆς ἀνακράσεως λόγον ἐφάπτεσθαι νομιστέον». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,13 PG 94,853A: «Ἡ δὲ ψυχὴ συνδέεται τῷ σώματι ὅλη ὅλη καὶ οὐ μέρος μέρος καὶ οὐ περιέχεται ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ περιέχει αὐτὸ ὡσπερ πῦρ σίδηρον καὶ ἐν αὐτῷ οὔσα τὰς οἰκείας ἐνεργείας ἐνεργεῖ».

78. Ἰουστίνου, *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον* 5,5 PG 6,488C-489A: «Τούτου χάριν καὶ ἀποθνήσκουσιν αἱ ψυχαὶ καὶ κολάζονται· ἐπεὶ εἰ ἀγέννητοι ἦσαν, οὐτ' ἂν ἐξημάρτανον οὔτε ἀφροσύνης ἀνάπλεω ἦσαν, οὐδὲ δειλαὶ καὶ θρασεῖαι πάλιν...». 6,1 PG 6,489B: «Ὅτι δὲ ζῆ ψυχὴ, οὐδεὶς ἀντεῖποι. Εἰ δὲ ζῆ, οὐ ζωὴ οὔσα ζῆ, ἀλλὰ μεταλαμβάνουσα ζωῆς· ἕτερον δὲ τι τὸ μετέχον τινὸς ἐκείνου οὐ μετέχει. Ζωῆς δὲ ψυχὴ μετέχει, ἐπεὶ ζῆν αὐτὴν ὁ Θεὸς βούλεται». Τατιανοῦ, *Πρὸς Ἑλληνας* 13 PG 6,833AB: «Ὅτι ἐστὶν ἀθάνατος, ἄνδρες Ἕλληνες, ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτήν, θνητὴ δὲ· ἀλλὰ δυνατὸν ἢ αὐτὴ καὶ μὴ ἀποθνήσκειν. Θνήσκει μὲν γὰρ καὶ λύεται μετὰ τοῦ σώματος μὴ γινώσκουσα τὴν ἀλήθειαν, ἀνίσταται δὲ ὕστερον ἐπὶ συντελείᾳ τοῦ κόσμου σὺν τῷ σώματι θάνατον διὰ τιμωρίας ἐν ἀθανασίᾳ λαμβάνουσα· πάλιν οὐ θνήσκει κἂν πρὸς καιρὸν λυθῆ, τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ πεποιημένη». Στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἔντονη ἡ ἀπολογητικὴ αἰχμὴ κατὰ τῶν φιλοσόφων καὶ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου. Αὐτὴ ἢ στάση συνεχίστηκε καὶ στοὺς κατοπινούς χρόνους, μιά καὶ ἡ ἀπολογητικὴ αὐτὴ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ διδασκαλία γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου σὲ σχέση μὲ τὸ ζωοδότη δημιουργό. Ἡ ἴδια διατύπωση περιίπου ἀπαντᾷ καὶ στό *Κατὰ Ἑλλήνων* τοῦ Μ. Ἀθανασίου. (Βλ. παραπομπὴ 69 τοῦ παρόντος κεφαλαίου). Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* PG 73,89D: «Τὸ τῆς ζωῆς μετέχον οὐκ κυρίως ἐστὶν ζωὴ· ἕτερον γὰρ τι ὑπάρχον ἐν ἑαυτῷ φαίνεται. Εἰ τοίνυν μεθεκτὸς ὁ Υἱὸς τοῖς γενητοῖς ὡς ζωὴ, ἕτερος ἂν εἶη παρὰ τὰ μετέχοντα αὐτοῦ καὶ ζωῆς δεόμενα».

τριαδικοῦ Θεοῦ. Μιά τέτοια ἀνθρωπολογία, βέβαια, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀντιπαραβάλλεται προκλητικά πρὸς τὴν ἀνάλογη διδασκαλία τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας. Ἡ διαφοροποίηση, πού ἔτσι κι ἄλλιῶς φαίνεται ριζική, προέρχεται ἀπὸ τὴν διαφορετικὴν κοσμολογία μεταξὺ θεολογίας καὶ φιλοσοφίας. Ὅμως μπορεῖ κανεὶς, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ ἀπλῶς τὴν ἰδέα τῆς ἀθανασίας, ν' ἀναγνωρίσει κοινὰ καὶ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Ἐδῶ πάντως τονίζονται τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς βιβλικῆς καὶ πατερικῆς θεολογίας. Ἀλλά, πέρα ἀπὸ τὴν διαφοροποίηση αὐτή, ὑφίσταται καὶ ἓνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ γνωρίσμα τῆς θεολογίας σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θάνατο· ἀπὸ τὴν μιά τὸν θεωρεῖ, ὅπως ἄλλωστε καὶ βιώνεται, ὡς ἓνα τραγικὸ γεγονός, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη κατὰ παραχώρηση τοῦ Θεοῦ εἶναι μιά εὐεργεσία γιὰ νὰ μὴ διαιωρίζεται τὸ κακό⁷⁹. Τὰ πάντα ἐρμηνεύονται σωστά στὴ σχέση Θεοῦ καὶ κόσμου, καὶ συγκεκριμένα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στὴ σχέση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Ἡ δεύτερη αὐτὴ σχέση, ὡστόσο, ἐξάπαντος ἐντάσσεται στὴν πρώτη, ὁπότε ὅλα ἐναρμονίζονται σέ μιά οἰκουμενικὴ ἀνακεφαλαίωση, στὸν τόπο καὶ τὸν καιρὸ, πού ἰδρύει ὁ ἴδιος ὁ τριαδικὸς Θεὸς ὡς ζωαρχικὴ πηγή.

Μερικὲς φορές, ὅπως λόγου χάρι στοὺς Μάξιμο Ὁμολογητὴ, διαβάξει κανεὶς ὅτι τὸ σῶμα εἶναι θνητό, ἐνῶ ἡ ψυχὴ ἀθάνατη. Πρόκειται γιὰ τὸ νόμο τῆς *σχετικότητας*. Ἡ θέση αὐτὴ κατὰ κανένα τρόπο δέν λυμáίνεται τὴν πρώτην σχέση μεταξὺ Θεοῦ καὶ ὀλάκερης τῆς κτίσης. Σ' αὐτὴ τὴν σχέση μόνο ὁ Θεὸς εἶναι ὁ φύσει ἀθάνατος, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος κατὰ

79. Μ. Βασιλείου, *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἷτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός* PG 31,345A: «Οὐ μὴν οὐδὲ ἐκώλυσε τὴν διάλυσιν διὰ τὰς προειρημένας αἰτίας, ἵνα μὴ ἀθάνατον ἡμῖν τὴν ἀρρωστίαν διατηρήσῃ». Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς τὰ Θεοφάνεια* PG 36,324D: «Κερδαίνει μὲν τι κἀνταῦθα τὸν θάνατον, καὶ τὸ διακοπῆναι τὴν ἁμαρτίαν, ἵνα μὴ ἀθάνατον ἦ τὸ κακόν».

χάρη μετέχει στην άθανασία. Στη δεύτερη σχέση μεταξύ σώματος και ψυχής επισημαίνεται τό γεγονός ότι τά δυό αὐτά στοιχεία, κτιστά πάντως κατά τή θεολογία, διαβαθμίζονται ὡς πρός τά στάδια τῆς πορείας τους. Τό σῶμα φαίνεται διαλυτό, δυσκίνητο καί ἄμεσα σύνθετο ἐνώπιον τοῦ θανάτου· ἡ ψυχή ἀνήκει στόν κτιστό νοητό κόσμον καί ἀναμένει στίς θεῖες ἐνέργειες τήν ἀνάστασιν τοῦ σώματος. Ἐξοῦ καί ὁ χαρακτηρισμός τοῦ θνητοῦ καί τοῦ ἀθανάτου, τοῦ πρώτου γιά τό σῶμα καί τοῦ δευτέρου γιά τήν ψυχή⁸⁰. Ὅμως σῶμα καί ψυχή, ὡς κτίσματα ἐκ τοῦ μή ὄντος, δέν εἶναι φύσει ἀθάνατα, ἀλλά γίνονται κατά χάριν μόνο μέ τή θεία ζωοποιητική ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ. Τό Μάξιμο Ὁμολογητή ἀπασχόλησε καί τό πρόβλημα τῆς δημιουργίας (ἢ καλύτερα συνδημιουργίας) τῆς ψυχῆς ἀπό τοὺς γονεῖς. Ὅπως εἶναι γνωστό σχεδόν ὅλοι οἱ θεολόγοι δέν ἀποδέχτηκαν τήν ὠριγενική ἄποψη γιά τήν προὔπαρξιν τῶν ψυχῶν. Ἔτσι κατά τή θεολογία ἡ ψυχή μεταφυτεύεται μέ τό σῶμα ἀπό τοὺς γονεῖς. Ὁ Μάξιμος ἐκπροσωπεῖ τήν ἄποψη ὅτι ἡ ψυχή δημιουργεῖται κατά τή σύλληψιν τοῦ ἀνθρώπου «τῷ βουλήματι τοῦ Θεοῦ»⁸¹. Ἡ πράξις αὐτή τῆς δημιουργίας, ὅπως ὑποστηρίζεται, δέν διαφέρει ριζικά ἀπό τή μεταφύτευσιν τῆς ψυχῆς ἀπό τοὺς γονεῖς μέ τό χάρισμα τῆς συνδημιουργίας, ἐπειδή ἔτσι καί ἄλλιῶς τά πάντα οὐσιοποιοῦνται μέ τή μετοχή τους στίς ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, μέ ἄλλα λόγια, τά πάντα πάντοτε κτίζονται, κατά τή χαρακτηριστική ἔκφραση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης⁸².

80. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περί ψυχῆς* PG 91,356ABC· 357C. Τό ἔργο αὐτό δέν θεωρεῖται γνήσιο.

81. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περί διαφορῶν ἀποριῶν* PG 91,1324C.

82. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων* PG 44,885D.

10. Βιασύνη και βία

Ο συντάκτης τῶν διηγήσεων τῆς *Γένεσης*, ανεξάρτητα ἀπό τίς χρησιμοποιούμενες πηγές, σὺν τοῖς ἄλλοις εὐθύς ἐξαρχῆς περιγράφει μὲ ἄκρα παραστατικότητα καὶ δραματικότητα δύο χαρακτηριστικὲς ιδιότητες τοῦ ἀνθρώπου, τὴν *βιασύνη* καὶ τὴν *βία*. Μέσω τῶν ἐνεργῶν αὐτῶν ιδιοτήτων φαίνεται νὰ διαγράφεται καὶ νὰ πορεύεται ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ *βιασύνη*, πρὶν ἀκόμη μὲ ὑπακοή καὶ ὑπομονή ἀνδρωθεῖ μὲ τὴν βρώση τοῦ καρποῦ τῆς ζωῆς, θέλησε νὰ γίνῃ θεὸς καὶ προτίμησε τὴν ἀνυπακοή ἀνώριμος κατὰ πάντα γεύεται τὴν γνώση τῆς οἰκείας φύσης του, ὁπότε μόνος του, ἐξόριστος ἔξω ἀπὸ τὴν παραδείσια περιοχὴ, ἀναδύεται σὲ μιὰ ἐπίπονη πορεία προόδου μέσα στὴν ἱστορικὴ κονίστρα. Πέρα ἀπὸ τὰ ἄλλα δεινὰ, πού ἐπισημαίνουν οἱ σχετικὲς διηγήσεις τῶν πρώτων κεφαλαίων τῆς *Γένεσης*, εὐθύς ἐξαρχῆς δεσπόζει ἡ ἀδελφοκτονία. Ὁ ἀγρότης Κάιν σκοτώνει τὸ βοσκό Ἄβελ, καὶ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας διαδραματίζεται πότε σὲ αἱμάτινες συγκρούσεις καὶ πότε μέσω αὐτῶν σὲ θριαμβευτικὰ ἐπιτεύγματα. Ἀκόμη καὶ οἱ εὐσεβεῖς ἀπόγονοι τοῦ Σήθ, γιοῦ τοῦ Ἀδάμ, διαφθείρονται, ὁπότε ὁ κατακλυσμὸς γίνεται μιὰ φυσικὴ συνέπεια.

Ὁ ἄνθρωπος, λοιπόν, ἀπὸ *βιασύνη*, χάνει τὴν παραδείσια πορεία πρὸς τελείωση, καὶ ἀμέσως ἐμπλέκεται στὴν *βία*. *Βιασύνη* καὶ *βία*, τίς ὁποῖες ὀφείλει νὰ ξεπεράσει, ἀποτελοῦν δυναμικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς *μεταπατορικῆς* του φύσης, τὴν ὁποία τώρα γνωρίζει, ἐπειδὴ ἡ δικὴ του φύση εἶναι ὁ καρπὸς τῆς γνώσης τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Βέβαια, τοῦτα τὰ δυναμικὰ χαρακτηριστικὰ προκύπτουν ὡς ἀλλοιώ-

σεις τῆς ἀγαθῆς ἀνθρώπινης φύσης ἐξαιτίας τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, ἐξάπαντος ἰάσιμες, καί δέν ἀποτελοῦν τό κακό ὡς ὑπόσταση. Τή θεραπεία τῆς ἀνθρώπινης φύσης ὑπόσχεται καί ἐνεργεῖ ὁ Θεός. Ὁ ἄνθρωπος συνεργιακά ἔχει δύο ἐκμηδενιστικές δυνάμεις νά νικήσει γιά νά ξεπεράσει βιασύνη καί βία. Ἡ νωθρότητα, ἡ ἀκόμη καί ἡ ἀκηδία, κάνουν τόν ἄνθρωπο νά ἀφήνεται στή βιασύνη καί ν' ἀποκρούει τά δῶρα τῆς χάριτος καί τῆς ὑπομονῆς· ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἐγωκεντρικότητα τροφοδοτεῖ, σέ δύσκολες συνθήκες τοῦ περιβάλλοντος, τή φωτιά τῆς βίας.

Ἡ δραματική ἐξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν τρόπο ζωῆς τοῦ παραδείσου σημαίνει μιᾶ ἄλλη μοναδική πιά πορεία του μέσα στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ὅμοιος κατά πάντα μέ τά συστατικά τῆς μάνας γῆς καί τῆς γήινης ζωῆς σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή σωματική του φύση, ἡ τή σωματότητα, κατά τήν ἔκφραση τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη, ὀφείλει ν' ἀποτρέψει τή διάσπαση καί τόν κατακερματισμό του σέ στοιχεῖα γήινα καί οὐράνια. Στή συνεχή πορεία του ὁ ἄνθρωπος ἀπαραίτητα βρίσκεται στό περιορρόον κλίμα τῶν θείων ἐνεργειῶν. Ἡ δική του συνεργιακή συμβολή συνίσταται κυρίως στήν ὑπομονή καί τήν ὠρίμανση, ἀγαθὰ πού τά ἔχασε διαμιάς στήν παραδείσια κατάσταση ἐξαιτίας βιασύνης. Ἡ ἀνωριμότητα, πού σημαίνει στάση στήν ἀνάπτυξη καί τήν πρόοδο εἶναι πάντοτε ὁ μέγας κίνδυνος, ὁ ὁποῖος σωρεύει ἀμείλικτα ἀποτυχίες ἐπί ἀποτυχιῶν. Πολύ χαρακτηριστικά ἄλλωστε, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας στήν περί προπατορικοῦ ἁμαρτήματος παράγραφο ὁ Γρηγόριος Νύσσης κάνει λόγο γιά πτώση ἢ ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου νά πάρει τό δρόμο τῆς παραδείσιας κατάστασης ἅμα τῷ γενέσθαι τῆς δημιουργίας του, ἐπειδή ἀκριβῶς θέλει νά τονίσει τούτη τήν ἀνωριμότητα καί τή βιασύνη. Ἡ πρόοδος καί ἡ ὠρίμανση στήν ἐξέλιξη –κάθε κτιστή πραγματικότητα ἐξελίσσεται· μόνο ὁ τέλειος Θεός

είναι ανεξέλικτος!– απαιτεί *ύπομονή, αποδοχή τῆς χάρις, ἐλεύθερη φιλική καί ἀγαπητική σχέση μέσω τῆς ὑπακοῆς*. ἔτσι καρποφορεῖ ἡ χάρις, ἡ ὁποία ἀποτρέπει ἐξάπαντος κάθε ἀνώριμη ἀνυπομονησία καί ἀσκηση βίαιης συμπεριφορᾶς. Ὁ παραδείσιος ἄνθρωπος ἐμελλε νά φτάσει στό *καθ' ὁμοίωσιν* μέσω τῆς ὑπακοῆς, ἀλλά διάλεξε τόν δρόμο τῆς βιασύνης, τῆς βίας καί ἐνός ἄλλου ἐξελικτικοῦ δρόμου. Σ' αὐτό τόν ὀδυνηρό δρόμο σώζεται κυριολεκτικά κάθε φορά, πού ἀνακαλύπτει τόν ἀρρηκτο δεσμό ὑπακοῆς καί ἀγάπης. Ὑπακοή χωρίς ἀγάπη εἶναι τυραννία καί ἄκρα ὑποκρισία: σημαίνει συσπείρωση, ἀμυντική σύγκλιση καί μίσος παρά ἀγάπη –μίσος, βέβαια, ὡς *νομιζόμενο ἀγαθό*, κατά τήν ἔκφραση, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ.

Ἐπομένως, ἔτσι κι ἄλλιῶς ὁ ἄνθρωπος, πάντοτε πλάσμα *κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν* Θεοῦ, ζητεῖ πρωτίστως τή βασιλεία τῶν οὐρανῶν. *Διψᾷ γιά οὐρανό καί ἀθανασία, μή θέλοντας ὡστόσο νά χάσει τόν δεσμό του μέ τή μάνα γῆ*. Γι' αὐτό πρέπει νά ἐνώσει κάθε διάσπαση καί νά συμφιλιώσει γῆ καί οὐρανό μέ *ὑπάκουη ἀγάπη*. Αἶρει τή βιασύνη καί τή βία σ' αὐτή τήν ἀγωνιστική καί καρτερική ἀγάπη, σύμφωνα μέ τό *Ματθ. 11, 12* : *Ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν βιάζεται καί βιασταί ἀρπάζουσιν αὐτήν!* Ἐδῶ ὁ βιαστής εἶναι ὁ ἀγωνιστής. Αὐτός εἶναι ὁ δρόμος τῆς μεταπατορικῆς ἐποχῆς: ἀγωνιστικός καί δραματικός ἐν μέσω ὠδίνων καί ὀδυνῶν, ἐνῶ οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ θεραπεύουν τά τραύματα τῆς ἀνθρωπότητας, καθῶς ὡς θύμα τοῦ Διαβόλου ὁ ἄνθρωπος, κατά τήν πατερική θεολογία, ἔχει ἀμέριστη τή θεία φιλανθρωπία. Τούτη τή βιασύνη ὑπέθαλψε ὁ Διάβολος, ὅταν εὐθύς ἐξαρχῆς ἔσπειρε ἐλπίδα καί ἐπιθυμία θέωσης στόν ἄνθρωπο, κατά τή χαρακτηριστική ἔκφραση τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ. Ὁ Διάβολος, λοιπόν, χρησιμοποίησε τόν ἴδιο τό θεμιτό πόθο, πού ἐμφύτευσε ὁ Θεός στόν ἄνθρωπο:

νά γίνει θεός. "Όμως ο Διάβολος έσπειρε τούτο τόν πόθο παρακινώντας τόν άνθρωπο στην άνυπακοή μέ βιασύνη και βία : άνώριμος ο άνθρωπος άκόμη εύθύς άμέσως έκανε τά πρώτα βήματα τής θέωσης του όχι μέ ύπακοή αγάπης, αλλά μέ άνυπακοή έγωκεντρικότητας.

11. Μνήμη και λήθη Θεού

Βιβλικά και πατερικά κείμενα σέ πάμπολλες περιπτώσεις άμεσα ή έμμεσα κάνουν λόγο για τή σχέση Θεού και ανθρώπου μέσω μνήμης και λήθης. Καταλαβαίνει κανείς εύκολα ότι τά δύο αυτά, ούσιαστικά κατά πάντα ανθρωπολογικά στοιχεία, έπισημαίνουν ότι ή ανθρώπινη ύπαρξη, πάντοτε κατά τή βιβλική και τήν πατερική θεολογία, καταξιώνεται ή άπαξιώνεται στή σχέση της προς τήν πηγή τής ζωής και στην έξάρτησή της απ' αυτήν. Τούτη ή σχέση και ή έξάρτηση ζωής και θανάτου σημαίνει αύξηση και πρόοδο μιās διαπροσωπικής φιλίας ή διατάραξή της. Θυμόμαστε και ξεχνάμε, δηλαδή, ένα φιλικό και αγαπημένο πρόσωπο· τέτοια σχέση ιδρύει ο δημιουργός και ζωοδότης Θεός μεταξύ τής δικής του βούλησης και τής βούλησης του ανθρώπου. "Άλλωστε μιá τέτοια σχέση τήν καταλαβαίνουμε και τή νιώθουμε πολύ καλά έμεις τά ανθρώπινα όντα, μιá και είναι ο ύψιστος καημός μας ή φιλία, ή αγάπη και ή λησμονιά. Δέν είναι μόνο καημός όλα αυτά, αλλά τά ίδια τά θεμέλια τής ύπαρξής μας.

Τό προπατορικό άμάρτημα και τά συμπαρομαρτούντα μεταπατορικά δέν είναι τίποτα άλλο παρά διάβρωση τής μνήμης Θεού εξαιτίας τών τραυμάτων από τή φόνισσα κάθε διαπροσωπικής σχέσης λήθη! Η θεραπεία τής τραυματισμένης σχέσης ζωοδότη Θεού και κτίσματος γίνεται μέσω τής

μνήμης Θεοῦ, τῆς ὁποίας ὁ συνεκτικός ἰστός πλουτίζεται ἀπό τίς ἱαματικές θείες ἐνέργειες. Ἐντυπωσιάζει ἄλλωστε τὰ μέγιστα ἡ περιώνυμη ρήση τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ στόν *Πρῶτο Θεολογικό: Μνημονευτέον γάρ Θεοῦ μᾶλλον ἢ ἀναπνευστέον*. Δέν εἶναι σπάνιες οἱ ρήσεις τῶν πατέρων, οἱ ὁποῖες θυμίζουν μιά *φυσιολογία*. Ἐδῶ ἡ μνήμη ἐξαίρεται ὡς λειτουργία περισσότερο ἀπαραίτητη ἀπό τήν ἀναπνοή. Ὅσοι δέν ἐρμηνεύουν τά βιβλικά καί πατερικά κείμενα μέ ἠθικίζουσες παραστάσεις κατανοοῦν ὅτι οἱ μεταφορικές αὐτές ἐκφράσεις ὑποδηλώνουν καί πραγματικές καταστάσεις. *Ἡ μνήμη Θεοῦ, βέβαια, νοεῖται πάντοτε μέσω συγκριμένων ἐκδηλώσεων, ὅπως εἶναι ἡ δοξολόγηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, μέ ὑπακοή φιλίας καί ἀγάπης καί ὄχι δουλοπρέπειας*· μέ ἄλλα λόγια, ἡ μνήμη αὐτή ὡς ζωντανή καί φυσική ἔκφραση διαχέεται στήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς λατρείας. Καί λίγο νά προσέξει κανεῖς τά λειτουργικά κείμενα, καί ἀπαλλαγμένος ἀπό τίς ἠθικίζουσες παραστάσεις, μπορεῖ ἄνετα νά διαπιστώσει τήν ἐπιβλητική παρουσία τῆς μνήμης, ἐνθουμούμενος πάντοτε καί τῆ γνωστή ἐκείνη ρήση κατά τό *Λουκ. 22, 19: Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν*. Ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση τήν πεμπτουσία τῆς ἱστορίας τῶν σωτηριωδῶν γεγονότων ἐνσάρκωσε μέ πάμπολλες μορφές στή λατρεία. Τά δρώμενα ὀλάκερης τῆς λειτουργικῆς ζωῆς, καί προπαντός ἄλλου τά μυστήρια τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, *τῆ λήθη Θεοῦ* καταπολεμοῦν, καλῶντας μέ οὐσιαστικό περιεχόμενο ζωῆς τά μέλη στήν ἀνάμνηση τῶν γεγονότων τῆς θείας οἰκονομίας καί στή μετοχή στίς ἀπολυτρωτικές ἐνέργειες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ λειτουργική ζωή, δηλαδή, εἶναι σά νά θέλει νά διορθώσει τή δραματική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τόσο λιτά καί ἄκρως χαρακτηριστικά ἐκφράζει ἡ περιώνυμη ἐκείνη ρήση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στό *Ρωμ. 1, 21: διότι γνόντες τόν*

Θεὸν οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν ἢ νῦχαρίστησαν.

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν θεοφανειῶν ἀνταποκρίνεται στὰ ἱστορικά σχήματα, στίς ἀνθρώπινες σχέσεις καί στὰ θεμελιακά στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Καί λίγη γνώση τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν εἶναι ἀποκαλυπτική σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν οὐσιαστικό πυρήνα τῆς μνήμης καί τῶν σημείων, τά ὁποῖα τήν ἐκφράζουν στά γεγονότα καί τίς συγκεκριμένες διαπροσωπικές σχέσεις. Ἀπό τόν Ὅμηρο, λόγου χάρη, ὡς τόν Πλάτωνα καί τά δημοτικά μας τραγούδια δεσπόζουν κυριαρχικά *τά σημεία, τά μνημεῖα καί τά σημάδια*, πού φανερώνουν τή μνήμη ὡς συνεκτικό ἱστό τῆς ζωῆς, τῆς παράδοσης καί δλάκερης τῆς ἱστορίας. Μνήμη σημαίνει *ἀναγνώριση, συνέχεια καί ταυτότητα*. Στό ψ 109-110 τῆς Ὀδύσσειας λέγονται τά περιώνυμα λόγια: *Ἔστι γάρ ἡμῖν σήμαθ' ἃ δὴ καί νῶ κεκρυμμένα ἴδμεν ἀπ' ἀλλήλων*. Σίγουρη, δηλαδή, εἶναι ἡ Πηνελόπη γιά τόν Ὀδυσσεά ἀπό τά σημάδια τοῦ κοσμικοῦ του· στό *Συμπόσιο 191 a* τοῦ Πλάτωνα, ὁ ὀμφαλός εἶναι *μνημεῖον τοῦ παλαιοῦ πάθους*, ἀπομεινάρι τῆς τιμωρίας πού ἐπέβαλε ὁ Δίας διχοτομώντας τά γένη τῶν ἀνθρώπων, πού εἶχαν ἐπαναστατήσει· στά δημοτικά μας τραγούδια λέγονται τά πειστικά λόγια: *πές μου σημάδια τοῦ κορμιοῦ, σημάδια τῆς ἀγάπης*. Τέτοιος, λοιπόν, ζωντανός εἶναι ὁ δεσμός Θεοῦ καί ἀνθρώπου μέσω τῆς δοξολόγησης τοῦ δημιουργοῦ, τῆς λογικῆς λατρείας καί τῆς χαρισματικῆς θεολογίας.

12. Πρωτολογία καί ἔσχατολογία

Ὅταν γίνεται λόγος γιά τά *πρῶτα*, κατ' ἀναπότρεπτη συνέπεια προβάλλουν τά *ἔσχατα*. Σ' ἕναν κλειστό κόσμο ἡ βιβλική καί πατερική θεολογία μοιάζει νά ἔναι ἐκρηκτική δύ-

ναμη, πού γυρεύει νά σπάσει όριοθετημένα περιγράμματα. Αύθυπόστατος καί δημιουργικός ό Θεός, όρατός καί άόρατος, μένει κύριος καί κυρίαρχος στό διηνεκές· ή κτίση καί ό άνθρωπος παλεύουν καί άλλοιώνονται πότε επί τό χειρότερο χωρίς έλπίδα, καί πότε επί τό καλύτερο μέ πολλή έλπίδα. Πρωτολογία, πρώτες ρίζες τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς δέν νοοῦνται στατικά χωρίς τήν έλπίδα μιᾶς ανακαίνισης, πού ακολουθεῖ ύστερα από μιᾶ βίαιη καταστροφική αλλαγή. Κτίση, ιστορία καί ανθρώπινη ζωή τρέφονται από πρωταρχικές ρίζες, καί συνάμα άνοίγει γι' αὐτές ένα μέλλον πάντοτε δραματικό. *Πρωτολογία καί έσχατολογία* πάνε μαζί· γένεση, πάθη μύρια δσα καί άναμονή τῆς δοξασμένης ζωῆς, αὐτό είναι τό Α καί το Ω τῆς βιβλικῆς καί πατερικῆς θεολογίας. Ἡ οργανική *συνέχεια* ἤδη εἰπώθηκε, τεκμηριώθηκε, καί τονίστηκε αρκετές φορές· δέν νοεῖται δημιουργία στατική, ένῶ ό κόσμος τριγύρω, τῆς ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας καί τῆς καθημερινότητας, φαντάζει πάντοτε δύσκαμπτος, περιορισμένος, στατικός καί φυλακισμένος. Ἀλλά στήν κτίση καί τήν ιστορία διαχέονται οἱ ἐνέργειες τοῦ ἀπρόσιτου καί προσεγγιζόμενου Θεοῦ.

Ἐσφαλμένη πέρα γιά πέρα εἶναι ή άποψη σύγχρονων θεολόγων, ἐρευνητῶν τῆς βιβλικῆς ιστορίας καί γραμματείας, ότι τά γεγονότα καί τά κείμενα τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἶναι διαποτισμένα από τό δυναμικό έσχατολογικό πνεῦμα, ένῶ ή ἐκκλησιαστική μετέπειτα παράδοση εἶναι στατική καί έν πολλοῖς ἐξελληνισμένη. Ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση διαφύλαξε μέ νύχια καί δόντια τά βιβλικά κείμενα, μόνο καί μόνο γιατί περιγράφουν τά σωτηριώδη γεγονότα τῆς θείας οικονομίας, τά όποια συνεχίζει νά ζεῖ ή ἴδια ή Ἐκκλησία. Τό πιό θαυμαστό γεγονός εἶναι ή προσαρμοστικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς σέ μύρια δσα ιστορικά δεδομένα. Ὑπῆρξε μιᾶ δημιουργική, πρωτότυπη καί ζωντανή προσαρμογή,

ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ πάντοτε, νομοτελειακά, τὰ ζωντανὰ πράγματα προσαρμόζονται. Ἀλλιώτικα ἢ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ θὰ ἔταν ἀπλῶς ἐπανάληψη τῶν βιβλικῶν κειμένων! Καί τότε, σέ μιά τέτοια ἐπανάληψη, δέν θὰ ὑπῆρχε καμιά ἐσχατολογία. Μιά τέτοια ἐπανάληψη ἐπιδιώκουν ὅσοι κάνουν λόγο γιά ἐσχατολογικὴ καθαρότητα τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων καί ἐπιστροφή σ' αὐτήν! Πέρα ἀπὸ τὴν καθαρὴ οὐτοπικότητα μιᾶς τέτοιας ἀντίληψης, ὑπάρχει καί ὁ ἀκρωτηριασμός τῆς βιβλικῆς ἱστορίας. Βιβλικὰ γεγονότα καί ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ἀνήκουν σέ μιά *συνεχὴ ἱστορικὴ διαδρομὴ*, ὅπου παρούσα δέν εἶναι μονάχα ἡ ἱστορία, ἀλλὰ ὀλάκερη ἡ συμπαντικὴ πραγματικότητα. Κτίση, ἱστορία, ἄνθρωπος καί κοινωνία συνθέτουν τὴ βιβλικὴ καί τὴν ἐκκλησιαστικὴν πραγματικότητα. Ὁ ἀναμενόμενος καινούργιος κόσμος τῆς ἀγιότητας εἶναι αὐτός πού ἀγκαλιάζει ὅλες τίς παραπάνω διαστάσεις. *Ἡ συνεχὴς κατάπεμψη τῶν ἁγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν σημαίνει δεσμό πρώτων καί ἐσχάτων.* Καί ὅλες οἱ θεωρίες περὶ στατικότητας καί ἄλλων παρομοίων φανταστικῶν ἐπιστημονικῶν ὑποθέσεων ἀποτελοῦν ἐξάπαντος κωμικοτραγικὴς καρικατοῦρες!

Ἐπάρχει συνεχὴς ἀναμονὴ σέ κάθε ἔλευση τῶν ἁγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν μέσω τῶν δρωμένων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς· τούτῃ ἡ ἔλευση ἐγγυᾶται *καινὴ γῆ καί καινὸ οὐρανὸ, ἀνακεφαλαίωση* στίς διαστάσεις *τῆς ἀγαθοτοπίας.* *Τὸ κατ' εἰκόνα καί τὸ καθ' ὁμοίωσιν* δέν περατώνονται μήτε κυκλικά μήτε εὐθυγραμμισμένα, γιὰ πορεύονται ἐρηκτικὰ καί δημιουργικὰ στό περιρρέον κλίμα τῶν ἁγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν. Τὰ ἀναμενόμενα κατοπινα γεγονότα πάντοτε εἶναι ἡ πρόοδος *τῶν πρώτων καί τῶν ἐσχάτων.* Ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση διαρκῶς ἐπιμένει στὸν τονισμό ἑνὸς μελλοντικοῦ ἀγαθοῦ, πού χάθηκε πρόωρα καί μέλλει

νά τελειωθεί σέ μελλοντική πορεία στους κόλπους τοῦ Ζω-
ντανοῦ Θεοῦ, πού στέλνει συνεχῶς τίς ἐνεργειές του στά
δρώμενα τῆς Ἐκκλησίας. Δέν ὑπάρχει μήτε ὑπαινιγμός γιά
μιά ἐπιστροφή σ' ἓνα χαμένο παράδεισο τοῦ παρελθόντος.
Καταρρίπτεται κάθε παλιά μυθική ἀντίληψη, καί προβάλλεται
ὁ μύθος ἑνός μελλοντικοῦ ἀγαθοῦ, ἑνός θεϊκοῦ τόπου
τῆς ἀνακεφαλαίωσης καί τῆς ἀγαθοτοπίας. Κοντολογίς,
ἀφοῦ γίνεται λόγος γιά καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ πορεία, γιά τε-
λείωση καί ἐξέλιξη τῶν κτισμάτων ἢ ἐσχατολογική φορὰ
βρίσκεται στά σπλάχνα τῆς δημιουργίας. Καί, φυσικά, ἡ
ἐσχατολογία δέν ἀνακαλύφθηκε τόν εἰκοστό αἰῶνα!

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ-ΤΕΛΕΙΩΣΗ

1. Ἴσασαρη καὶ ἔνσασαρη παρουσία τοῦ Λόγου

Τά σχολαστικά ἐγχειρίδια τῆς Δογματικῆς τῆ Χριστολογία ἀρχίζουν νά πραγματεύονται ἀπό τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου. Προφανῶς δέν εἶναι σύμφωνη ἡ πατερική θεολογία, ἡ ὁποία διόλου δέν χωρίζει τήν ἴσασαρη παρουσία τοῦ Λόγου στήν ἱστορία τῶν σωτηριωδῶν γεγονότων τῆς Π. Διαθήκης ἀπό τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου κατά τήν περίοδο τῆς Κ. Διαθήκης, ἔχοντας σκοπό νά καταδείξει τήν ἐνότητα καί ταυτότητα τῶν δύο Διαθηκῶν, ὅπως καί τή *συνεχὴ πορεία* τῆς θείας οἰκονομίας. Οἱ θεολόγοι πατέρες, ἀκολουθώντας τόν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη καί τόν Ἀπόστολο Παῦλο, ἐπισήμαναν *αὐτὴ τὴ συνέχεια* μέ τήν ἐρμηνεία τῶν θεοφανειῶν¹. Ἐδῶ νά παρενθέσω, ἀκόμη γιά μιά φορά, ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τῶν πατέρων δέν εἶναι δυνατό μήτε καί ἀπαραίτητο νά ἐπισημαίνεται ἢ νά ἐπιδοκιμάζεται ἀπό τοὺς σύγχρονους βιβλικούς θεολόγους, οἱ ὁποῖοι αὐτονοήτως ἄλλη δουλειά κάνουν ἀπό ὅ,τι ἔχει κάνει ἡ πατερική θεολογία!

Εὐθύς ἐξαρχῆς στήν ἱστορία τῆς πρώτης χριστιανικῆς κοινότητας, ἀπό τόν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη καί ἐφεξῆς, ὁ Λό-

1. Βλ. τὴν παράγραφο περὶ θεοφανειῶν τοῦ πρώτου κεφαλαίου.

γος, τό δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας, πού ἐνδημοῦσε στους πατριάρχες καί στους προφήτες, βρίσκεται στό προσκήνιο τῆς θείας οἰκονομίας ὡς σαρκωμένος², συνεχίζοντας τήν ἄσαρκη παρουσία του, πού εἶχε στήν ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ. Ὁ δεσμός αὐτός, ἄσαρκης καί ἔνσαρκης παρουσίας, στήν ἴδια τῇ συνέχεια τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας, ἀπό τό ἕνα μέρος ἐξασφαλίζει τήν ἱστορικότητα καί τήν ἐμπειρία τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος, καί ἀπό τό ἄλλο ἀποκρούει κάθε μονομέρεια ὡς πρὸς τή θεώρηση τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ ἔργου του. Ὁ ἴδιος πάντοτε Λόγος ἀποκαλύπτει τή δόξα τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, τήν ὁποία βλέπουν τά μέλη τῆς κοινότητος μέσα στίς συγκεκριμένες ἱστορικές σχέσεις καί περιπέτειες. Ἡ ἱστορικότητα τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Λόγου μαρτυρεῖται στά πρῶτα μνημεῖα τῆς ἀποκάλυψης. Στήν Καισάρεια τῆς Φιλίππου, ὅταν ὁ Χριστός ρώτησε τοὺς μαθητές του, ποιά γνώμη εἶχαν οἱ ἄνθρωποι γιά τό πρόσωπό του, τελικά ὁ Πέτρος ἔκλεισε τίς ἀπαντήσεις μέ μιὰ ὁμολογία³. *Σύ εἶ ὁ Χριστός ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος*⁴. Πρόκειται γιά μιὰ πρώτη διατύπωση τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος, ἄκρως μεστή καί βαρυσήμαντη.

Τά πρῶτα βαπτιστήρια σύμβολα, τά ὁποῖα ἐντοπίζει κανεῖς κατάσπαρτα σ' ὅλα τά κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης, εἶναι καταρχὴν μονομερῆ καί χριστολογικά· ἐκφράζουν πίστη στόν Υἱό τοῦ Θεοῦ, τό Χριστό καί Κύριο, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει τήν Ἁγία Τριάδα. Ἔτσι ἀργότερα τά μονομερῆ αὐτά

2. Ἰω. 1,14: « Καί ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καί ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καί ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ».

3. Πολύ λίγο ἐνδιαφέρουν οἱ θεωρίες γιά τήν προέλευση αὐτῆς τῆς διήγησης. Ἡ δογματικὴ τῆς σημασία εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὁμολογία, πού εἶναι πίστη τῆς Ἐκκλησίας, καί ὄχι καταρχὴν ἡ ἔρευνα τῆς γένεσης καί τῆς προέλευσης.

4. *Ματθ. 16,17.*

σύμβολα φυσιολογικά και βαθμιαία αναπτύσσονται σ' αυτό που είναι σπερματικά, και γίνονται διμερή και τριμερή, όποτε μνημονεύονται και τὰ τρία πρόσωπα. Ἡ κοίτη, ὅπου ἀναπτύσσονται, εἶναι ὁ λατρευτός χώρος μέσω τῶν λειτουργικῶν ὕμων⁵. Ἡ εὐδοκία τοῦ Πατέρα, ἡ φανέρωση τοῦ Λόγου καί ὁ φωτισμός τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κυριαρχοῦν ἀβίαστα σ' αὐτά τὰ λειτουργικά μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζουν τή ζωντανή πίστη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Κατά τόν Ἰγνάτιο Ἀντιοχείας, λόγου χάρι, ὁ σαρκωμένος Λόγος εἶναι μιά ἀληθινή ἱστορική παρουσία καί συνάμα κατέχει τό ἀληθινόν ζῆν. Ὁ δεσμός τοῦ ἀληθινοῦ ζῆν μέ τήν ἱστορικότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶναι τό μοναδικό ἐχέγγυο γιά μιά πραγματική σωτηρία⁶.

Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία στίς ἀρχές τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος, μέσα σέ μιά χοάνη ποικίλων τάσεων Ἰουδαϊκῶν, ἑλληνικῶν καί ἀνατολικῶν, διαμόρφωσε μιά συνείδηση καθαρά ἱστορική ὡς πρός τήν προέλευση τοῦ Χριστοῦ, τήν ὁποία σύνδεσε ἀρμονικά καί ὀργανικά μέ ὀλόκληρη τή

5. Βλ. Ἐνα τέτοιο λειτουργικό ὕμνο *Α' Τιμ. 3, 16*:

«Ὅς ἐφανερώθη ἐν σαρκί,
ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι,
ᾤφθη ἀγγέλοις,
ἐκηρύχθη ἐν ἔθνεσιν,
ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ,
ἀνελήφθη ἐν δόξῃ».

6. Ἰγνατίου, *Πρός Τραλλιανούς* 9 PG 5,681B: «Κωφώθητε οὖν, ὅταν ὑμῖν χωρίς Ἰησοῦ Χριστοῦ λαλή τις, τοῦ ἐκ γένους Δαβὶδ τοῦ ἐκ Μαρίας, ὃς ἀληθῶς ἐγεννήθη, ἐφαγέ τε καί ἔπιεν, ἀληθῶς ἐδιώχθη ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, ἀληθῶς ἐσταυρώθη καί ἀπέθανε βλεπόντων τῶν ἐπουρανίων καί ἐπιγείων καί ὑποχθόνων· ὃς καί ἀληθῶς ἠγέρθη ἐκ νεκρῶν, ἐγείραντος αὐτόν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ· οὗ καί κατὰ τό ὁμοίωμα ἡμᾶς τοὺς πιστεύοντας αὐτῷ οὕτως ἐγερεῖ ὁ πατήρ αὐτοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, οὗ χωρίς τό ἀληθινόν ζῆν οὐκ ἔχομεν».

δραματική ιστορία τῶν βιβλικῶν γεγονότων, τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης, τῆς ἄσαρκης καί τῆς ἑνσαρκης ἐνδημίας τοῦ Λόγου. Ἐξοῦ καί ἡ μοναδική ἔμφαση στό ρόλο τῶν ιστορικῶν θεοφανεϊῶν καί φωτοφανεϊῶν τῆς Ἁγίας Τριάδας. Τοῦτος ὁ κορμός τῆς ιστορικῆς ἀλήθειας, ὅσα ἐνδύματα κι ἂν φόρεσε ἀπό τήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῶν ποικίλων ρευμάτων, ἔμενε ὁ ἴδιος στή συνείδηση τῆς ζωῆς. *Καί χωρίς δισταγμό θά μπορούσε νά πει κανείς ὅτι δέν προηγείται καμιά ἄνωθεν ἀφηρημένη συνείδηση (τέτοιο πράγμα ἄλλωστε εἶναι ἀδιανόητο ιστορικά): προηγούνται τά αἰμάτινα καί δραματικά γεγονότα, ὅπως τά ἀπεικονίζει καί τά ἀποτυπώνει ὁ βιβλικός κόσμος. Αὐτά διαμόρφωσαν τή συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας γιά τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ὡς Υἱό τοῦ Θεοῦ καί τῆς Παναγίας, λυτρωτή καί συνεχιστή τῆς ιστορίας τοῦ περιούσιου λαοῦ, ὅπως ἔβλεπαν αὐτή τήν ιστορία τά πρῶτα χριστιανικά μάτια, καί ραγδαῖα τήν κατοχύρωσε ἡ ἐμπειρική καί χαρισματική θεολογία τῆς Ἐκκλησίας⁷. Τό χριστολογικό δόγμα, λοιπόν, ἔχει ρίζες μακρές καί ιστορικές, σέ μιᾶ συνέχεια, ἡ ὁποία δένει οὐρανό καί γῆ, αἰωνιότητα θεία καί πραγματικότητα ἀνθρώπινη.*

2. Τό δόγμα τῆς Χαλκηδόνας

Γιά τήν αἵρεση καί τούς αἵρετικούς πάμπολλα ἔχουν πεῖ καί γράψει θεολόγοι, φιλόσοφοι καί ιστορικοί. Δέν εἶναι λίγοι πού ἔχουν μιλήσει μέ μιᾶ κρυφή ἢ φανερή συμπάθεια γιά τήν αἵρεση καί τούς αἵρετικούς. Ἐξάπαντος κατά περίπτωση θά μπορούσε κανείς νά ἐπισημάνει σέ μερικούς αἵρετικούς κάποια θετικά στοιχεῖα καί νά ἐκφράσει καί τή συμπάθειά

7. Πρβλ. F. Heiler, *Urkirche und Ostkirche*, München 1937.

του για κάποιες προθέσεις. Μολονότι τούτη ή θεωρητική πλευρά της αίρεσιολογίας είναι ενδιαφέρουσα, ἐδῶ θά ἐπιμείνω σέ μερικές σύντομες ἀναλύσεις, πού ἀφοροῦν τό χαρακτηριστήρα συγκεκριμένων αἱρέσεων καί τό οὐσιαστικό νόημα τοῦ ἀγῶνα ἐκ μέρους τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης⁸.

Ἄπό τούς δοκῆτες καί γνωστικούς τοῦ πρώτου αἰῶνα ὡς τούς εἰκονομάχους καί τούς σχολαστικούς τοῦ 14^{ου} αἰῶνα, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γρηγορίου Παλαμά, ἕνας εἶναι ὁ οὐσιαστικός καημός ὀρθοδόξων καί αἰρετικῶν, πράγμα πού ἰσχύει καί στούς σημερινούς ἐρμηνευτές τῶν βιβλικῶν καί τῶν πατερικῶν κειμένων: ποιά σχέση ὑφίσταται μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου; Πρόκειται γιά σχέση ἄμεση καί ἐνεργειακή ἢ γιά σχέση ἔμμεση καί ἠθική; Οἱ ὀρθόδοξοι, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ποικιλία τῶν ἐπιμέρους διαφοροποιήσεων, ξεκινώντας ἀπό τίς εἰκονικές περιγραφές τοῦ ἀπρόσιτου κατὰ πάντα καί συνάμα προσεγγιζόμενου Θεοῦ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καί θεμελιώνοντας τή διάκριση κτιστοῦ-ἀκτίστου, δέχονται τήν ἄμεση καί ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου. Ὁ Θεός μέ τίς (ἄκτιστες) ἐνέργειές του ἐπικοινωνεῖ μέ τόν κόσμο, παρέχοντας συνεχῶς τό εἶναι, τό ζῆν, τό λόγο καί τήν τελείωση κατὰ τίς δεκτικότητες τῶν ὄντων. Ἡ πίστη αὐτή θεμελιώνει τήν ἀνακαινιστική, μεταμορφωτική καί θεραπευτική ἐνέργεια τῆς ἀποκάλυψης στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ἀπεναντίας, οἱ αἰρετικοί, ὅπως ὁ Ἄρειος, λόγου χάρη, δέχονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος μέ κτιστά μέσα καί μέ ἠθική προκοπή σχετίζεται μέ τό Θεό. Καταλαβαίνει κανεῖς ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ρητῶς ἢ σιωπηρῶς ἀποβαίνουν ἀπλά σύμβολα. Στήν προκειμένη περίπτωση μπορεῖ νά ἰσχύει τό

8. Γιά μιὰ σφαιρική ἐνημέρωση βλ. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καί αἵρεση στούς ἐκκλησιαστικούς ἱστορικούς τοῦ Δ', Ε', ΣΤ' αἰῶνα* (Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη 23) Θεσσαλονίκη 21992.

διαλέγετε και παίρνετε, υπό την προϋπόθεση ότι ο έρμηνευτής θά ξεκαθαρίσει τη θέση του. Ωστόσο, ανεξάρτητα από τό δόγμα και τήν όμολογία, νομίζω ότι μιά επιστημονική έρμηνεία τών βιβλικών και τών πατερικών κειμένων πολύ δύσκολα θά μπορούσε νά μάς πείσει ότι οί συντάκτες αὐτῶν δέχονταν τήν έμμεση και ήθική σχέση Θεοῦ και κόσμου. Όταν λέγεται, λόγου χάρη, ότι ο άνθρωπος αγιάζεται, τοῦτο σημαίνει ότι γίνεται καλός και ήθικός ή ότι χαριτώνεται μέ θεῖο πνεῦμα; Τό φῶς τό ἀληθινόν, δηλαδή ο Λόγος, πού έγένητο σὰρξ και έσκήνωσεν έν ήμῖν, είναι ο ίδιος ο άπρόσιτος και προσεγγιζόμενος Θεός ή μιά άφηρημένη και ήθική έννοια; Πῶς τά έννοοῦν, λοιπόν, όλα αὐτά ο Εὐαγγελιστής Ἰωάννης και οί θεολόγοι πατέρες; Δύσκολα έρωτήματα καταρχήν για τούς δεχόμενους τίς ήθικιστικές έρμηνείες, ώστόσο πολύ χρήσιμα για νά καταλάβει κανείς τούς άγῶνες περί τά δόγματα και τό περιεχόμενο τών ίδιων τών δογμάτων.

Έπομένως οί σκληρές, ένίοτε αίμάτινες και άκρως φανατικές, συζητήσεις γύρω άπό έννοιολογικές διασαφήσεις και λεπτολογήσεις δέν προέρχονταν, τόσο άπό τούς όρθόδοξους όσο και άπό τούς αίρετικούς, άπό άφηρημένες άρχές. Η βάση είναι καθαρά πρακτική, και πάντοτε υπήρχε ο φόβος μήπως μιά θεωρητική διδασκαλία μέ τάσεις άποσχιστικές στό σῶμα τοῦ λαοῦ, οδηγήσει στή μιά ή στήν άλλη μορφή τής πίστης και τής λατρείας. Μέ άλλα λόγια, οί όρθόδοξοι ήθελαν νά περιφρουρήσουν τόν άπολυτρωτικό και θεραπευτικό χαρακτήρα μιās θρησκευτικής ζωής⁹. Άρκετοί θεολόγοι πατέρες δέν ήθελαν διόλου τήν έμπλοκή σέ θεωρητικές συζητή-

9. Χαρακτηριστικό δείγμα αὐτῆς τῆς διαφορᾶς μεταξύ όρθόδοξων και αίρετικῶν είναι ή καταδίκη, στήν Γ' οίκουμενική σύνοδο τοῦ 431 στήν Ἐφεσο, τοῦ Νεστοριανισμοῦ και τοῦ Πελαγιανισμοῦ. Ο δεύτερος, είναι γνωστό, τόνιζε στό έπακρο και άποκλειστικά τό ήθικό περιεχόμενο τῆς έκκλησιαστικής ζωῆς.

σεις, και ἐξέφραζαν τή λύπη τους. Ὁ Μ. Βασίλειος, λόγου χάρη, στόν Πρόλογο τοῦ πρώτου λόγου *Κατ' Εὐνομίου*, ἀπολογούμενος τήν εὐθύνη ἐπιρρίπτει στό «δυσσεβή» Εὐνόμιο, ὁ ὁποῖος, ὡς μή ὄφελε, ἀσχολήθηκε μέ λεπτές ἐννοιολογικές ἔρευνες. Στό Μ. Βασίλειο, μάλιστα, ἀποδίδεται καί ἡ περιώνυμη ρήση ὅτι οἱ ποιμένες (ἢ οἱ μάγοι) προσκύνησαν τόν ἐν σαρκί, ἐνῶ οἱ θεολόγοι συζητοῦν πῶς γέγονεν ἐν σαρκί¹⁰. Σ' αὐτό τό πῶς βρίσκεται ὅλη ἡ δραματική ἐμπλοκή τοῦ δογματικοῦ ὄρου τῆς Δ' οἰκουμενικῆς συνόδου στή Χαλκηδὸνα τό 451, μέ μύριες ὄσες πλεονεξίες καί φιλοδοξίες ἀπό τίς τέσσερις γωνιές τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐνῶ, λοιπόν, πάντοτε ὑπῆρχε τό ἄκρως οὐσιαστικό ὑπόβαθρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, αὐτονοήτως μιά φρικαλέα κακοήθεια ἔμελλε νά ἀναμίξει τά σοβαρά θέματα μέ ἐγωκεντρικές ἐπιδιώξεις. Στήν προκειμένη περίπτωση καυστική εἶναι ἡ εἰρωνεία τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτη¹¹.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ θεολόγοι πατέρες στό σύνολό τους πατοῦσαν σταθερά στή βάση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, γιά νά μήν καταστῆ ἡ Ἐκκλησία σώματεῖο ἢ σύλλογος ἠθικοπλαστικός. Τέτοια ἀνάγκη, φυσικά, δέν τήν ἔχει ἡ ἀνθρωπότητα ἔτσι κι ἄλλιῶς. Μετά τήν προσβολή, πού δέχτηκε τό τριαδικό δόγμα καί τήν παρέμβαση τῆς Α' οἰκουμενικῆς συνόδου τό 325 στή Νίκαια¹² μέ τό περιώνυμο Σύμβολο πίστε-

10. Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εὐνομίον* 1 PG 29,497A-502AB. *Εἰς τήν Ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ Γέννησιν* PG 31, 1437C.

11. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, Ἐπιστολή 57, Ἄδαμαντίω PG 78, 1108D: «Τί θαυμάζεις, εἰ καί νῦν περὶ πρᾶγμα θεῖον καί λόγου κρείττον διαφωνεῖν προσποιῶνται ὑπὸ φιλαρχίας ἐμβακχευόμενοι;».

12. Τό Σύμβολο Νικαίας, ρωμαλέο κείμενο, πού δέν εἶναι ἀπλῶς μιά συνοδική ἀπόφαση ἀλλά σάρκα τῆς ζωῆς αἰῶνων μέσα στόν περιορρόεοντα λειτουργικό χώρο τῆς Ἐκκλησίας, ἦταν διαρκῶς παρόν στή μακροαίωνα ἐκκλησιαστική ἱστορία, σ' ὄλες τίς συνόδους καί στίς θεμελιώσεις κάθε δογματικῆς διδασκαλίας.

ως, όπως συμπληρώθηκε από τη Β' οίκουμενική σύνοδο το 381 στην Κωνσταντινούπολη, ήταν πολύ φυσικό τό πρόβλημα να μετακινηθεί στο χριστολογικό δόγμα. *Άλλωστε τριαδικό και χριστολογικό δόγμα πάνε μαζί. *Όπως ή διαμόρφωση του χριστολογικού δόγματος άρχισε με την περιώνυμη εκείνη ρήση του Άποστόλου Πέτρου, κατά τό *Ματθ. 16, 17*, με τόν ίδιο τρόπο άπαρχής εκδηλώθηκε ή άμφισβήτηση. *Έτσι ή Έκκλησία στά πρώτα της βήματα έχει ένώπιόν της τούς δοκῆτες και τούς ποικιλώνυμους γνωστικούς. Οί δοκῆτες, ύπακούοντας σέ μιά σκληρή διαρχία ύλης και πνεύματος, δέν μπορούν νά δεχτούν πραγματική ενσάρκωση, δηλαδή ενανθρώπηση του Θεού Λόγου, όποτε πρεσβεύουν τήν κατά δόκησιν ή φαινομενική παρουσία του στόν κόσμο. *Ίσως ό Ευαγγελιστής Ίωάννης εναντίον τών δοκητών και άλλων γνωστικών νά έγραψε τό Ευαγγέλιο και τίς Έπιστολές του, θέλοντας νά τονίσει στό έπακρο ότι όποιος δέν όμολογεί ότι ό Ίησούς Χριστός είναι *άληθώς εν σαρκί έληλυθώς* καταλήγει σίγουρα στην άθεΐα. Κατά τόν πρώτο αΐώνα λοιπόν προβλήθηκε από αίρετικούς τό άδύνατο τής πραγματικής ενανθρώπησης. Κατά τόν 4^ο και 5^ο αΐώνα όσοι προσβάλλουν τό δόγμα προβληματίζονται διαφορετικά: δέν λένε ότι είναι άδύνατη ή ενανθρώπηση, αλλά ζητούν νά καθορίσουν *πώς γέγονεν εν σαρκί!* *Έτσι γεννιούνται οί χριστολογικές αίρέσεις με τίς όποιες, όπως ειπώθηκε κιόλας, ασχολούνται ή Γ' και ή Δ' οίκουμενική σύνοδος, και έπεται συνέχεια.

Συνοπτικά και περιεκτικά χριστολογικές αίρέσεις και δόγμα τής Χαλκηδόνας έχουν ως έξης: *Ο Άπολινάριος Λαοδικείας, στό έρώτημα *πώς εν σαρκί*, νόμισε ότι έδωσε λύση ισχυριζόμενος ότι ό Λόγος προσέλαβε όχι άκέραιη, δηλαδή τέλεια ανθρώπινη φύση, αλλά σάρκα χωρίς νοϋ. *Έτσι με τήν πρόσληψη δέν ύπάρχει δεύτερο πρόσωπο και εξασφαλίζεται

ή άναμαρτησία τοῦ Χριστοῦ, μιά καί μόνο νοούσα ψυχή μπορεῖ νά άμαρτάνει! Οἱ Καππαδόκες άπορρίπτουν αὐτή τή λύση κατηγορηματικά. Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός μάλιστα έπισημαίνει διτι ἡ θεωρία τοῦ Ἄπολιναρίου όδηγεῖται στήν άρνηση τοῦ θεραπευτικοῦ χαρακτήρα τῆς σωτηρίας¹³. Ἄντιοχειανοί θεολόγοι¹⁴ μέ κορυφαῖο τό Νεστόριο νόμισαν διτι ἔλυσαν τό κατ' αὐτοῦ πρόβλημα τῆς ένωσης τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ, τῆς θεότητας καί τῆς άνθρωπότητας, προτείνοντας τήν ύπαρξη δύο υἱῶν, τοῦ υἱοῦ τῆς Μαρίας καί τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ Πατέρα, τοῦ Λόγου. Ἔτσι ὁ άνθρωπος Ἰησοῦς καί ὁ Θεός Λόγος ένώθηκαν καί ἠθικά καί βουλητικά, *κατ' εὐδοκίαν καί κατά συνάφειαν, καί ὄχι κατ' οὐσίαν*. Ὁ Λόγος άπλῶς χρησιμοποίησε τόν άνθρωπο Ἰησοῦ ὡς ὄχημα ἢ κατοικητήριο. Συμπίπτει, κατά τήν άποψη αὐτῶν τῶν Ἄντιοχειανῶν, ἡ θεία μέ τήν άνθρώπινη βούληση. Ὅμως ἡ ένωση δέν εἶναι οὐσιαστική, αλλά μόνο ἠθική. Τό άπλοποιημένο αὐτό σχῆμα δείχνει τή βασική παραχάραξη τοῦ θεραπευτικοῦ χαρακτήρα τῆς έν Χριστῶ άπολύτρωσης. Ἐξαιτίας μάλιστα τῆς ένωσης αὐτῆς, πού γίνεται ἐκ τῶν ὑστέρων καί εἶναι ἐξωτερική, ἡ Μαρία εἶναι *άνθρωποτόκος*

13. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπιστολή 101* PG 37, 181C-184A: «Τὸ άπρόσληπτον άθεράπευτον, ὃ δὲ ἦνται Θεῶ, τοῦτο καί σώζεται». Πρβλ. Θεοδωρήτου Κύρου, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* 5,3 PG 82, 1200B: «Οὐκ εἰληφῶς γάρ ταύτην κατά τόν ἐκείνου λόγον ὁ Θεός Λόγος, οὔτε λατρείας ἠξίωσεν, οὔτε τιμῆς μετέδωκεν».

14. Ἡ γνωστή διάκριση μεταξύ τῶν δύο Σχολῶν, τῆς Ἄντιόχειας καί τῆς Ἀλεξάνδρειας, κατά τήν ὁποία ἡ πρώτη ακολουθεῖ τήν ἠθική καί ἱστορική κατεύθυνση στήν έρμηνεία τῆς άποκάλυψης, ένῶ ἡ δεύτερη τήν άπολυτρωτική καί μυστική, δέν πρέπει κατά κανένα τρόπο νά θεωρηθεῖ άπολύτως άκριβής. Πέρα από τίς διαφοροποιήσεις ὑπάρχει καταφανῶς καί κοινή γραμμή. Λεπτομέρειες μπορεῖ νά βρεῖ ὁ άναγνώστης στό δεύτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ματσούκα.

και όχι Χριστοτόκος, μιά και δέν είναι κατ' αὐτούς Θεοτόκος. Ὁ Εὐτυχής, εἰσηγητής τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, πρότεινε καί ὑποστήριξε τό ἕνα πρόσωπο τοῦ Θεοῦ Λόγου μέ μιά μόνη φύση, τή θεία· ἡ ἀνθρώπινη φύση μετά τήν ἔνωσή της μέ τή θεία χάνει τήν αὐτοτέλειά της καί τρόπον τινά ἀπορροφᾶται ἀπό τή θεία. Ξέφυγε ἀπό τούς δύο υἱούς, δηλαδή τίς δύο ὑποστάσεις τοῦ Νεστορίου, καί ἐξαφάνισε (στή διδασκαλία ἐννοεῖται!) τήν ἀνθρώπινη φύση. Ἔτσι, μετά τίς καταδικές τῆς Γ' οἰκουμενικῆς συνόδου τό 431, ἡ Ἐκκλησία ἐν μέσῳ ὠδίνων καί ὀδυνῶν θεσπίζει τόν περιώνυμο *δογματικό ὄρο*, ὅπου ἡ λύση τοῦ προβλήματος ἀπλῶς συνίσταται στήν περιγραφή καί προστασία τοῦ δόγματος τῆς ἐνανθρώπησης, καί ὄχι βέβαια στήν οὐσιαστική του ἀνάλυση καί ἐξήγηση!

Ἐδῶ νά παρενθέσω ὅτι πέρα ἀπό τό οὐσιαστικό ὑπόβαθρο τῆς ἐρμηνείας τῶν σωτηριωδῶν γεγονότων, ἄν δηλαδή ἡ σωτηρία ἔχει θεραπευτικό ἢ ἠθικό χαρακτήρα, οἱ αἰρετικοί σὺν τοῖς ἄλλοις δημιουργοῦσαν οὐκ ὀλίγες συγχύσεις σέ ὅτι ἀφορᾶ τούς τεχνικούς ὄρους: *οὐσία, φύση, ὑπόσταση, πρόσωπο, καθ' ὑπόσταση ἔνωση, ἐνυπόστατο* κτλ., ὁπότε στό προσκήνιο ἀναβαν οἱ ἐννοιολογικοί καβγάδες –σήμερα θεολόγοι καί θεολογοῦντες, οὐκ ὀλίγοι, ἔστω καί λίγοι, τήν ἴδια σύγχυση ἐπιφέρουν ὄχι ἀπό αἰρετικές τάσεις ἀλλά μᾶλλον ἀπό ἐπιπολαιότητα ἢ ἄγνοια¹⁵.

15. Μέ τήν ἐλπίδα νά σταματήσει αὐτό τό κακό δημοσίευσα τά *Διαλεκτικά* τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ μέ μετάφραση καί σχόλια. Κάνω ἔκκληση σέ ὄσους ἀσχολοῦνται μέ αὐτά τά θέματα νά ἔχουν τά *Διαλεκτικά* ὡς ἕνα ἀχώριστο σύντροφο στό μαξιλάρι τους, ὄχι βέβαια γιά τή μετάφραση καί τά σχόλια –πού ἐνδεχομένως νά ἔχουν τρωτά σημεία–, ἀλλά γιά τό ἄκρως αὐτό περιεκτικό κείμενο τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, πού χαρακτηρίζεται καί γιά τήν ἄκρα καί θαυμαστή του ἀκρίβεια. Ἐπιτέλους νά ξέρουμε τί λέμε· γιατί ἄλλο πράγμα εἶναι διαφορετική ἐρμηνευτική καί ἐπιστημονική ἀποψη, ἢ ἀκόμη καί ἐρμηνευτική προέκταση δική μας ὥστόσο, καί προφανῶς ἄλλο ἄγνοια τῶν τεχνικῶν ὄρων.

Ὁ περιώνυμος περιεκτικός δογματικός ὄρος τῆς Δ' οἰκουμενικῆς συνόδου ἐντυπωσιάζει ἀπό τό ὅτι ὑπερτονίζει τήν ἐνότητα καί ταυτότητα τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ. Σ' ἓνα μικρό κείμενο μισῆς σελίδας τρεῖς φορές ἐπαναλαμβάνεται ἡ φράση «ἓνα καί τόν αὐτόν», καί πέντε φορές ἡ ἀντωνυμία τόν «αὐτόν». Στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι σαφέστατη ἡ ἀντινεστοριανική στάση, καί συνάμα ἡ ἀντιμονοφυσιτική. Καί ἡ φράση ἐξάλλου «ἐν δύο φύσεσιν ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως» ἀναιρεῖ τό μονοφυσισμὸ καί τό Νεστοριανισμό. Τά δύο πρῶτα ἀρνητικά ἐπιρρήματα «ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως» προφανῶς ἀπευθύνονται ἐναντίον τοῦ μονοφυσισμοῦ, καί τά δύο ἄλλα παρόμοια ἐπιρρήματα «ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως» ἐναντίον τοῦ Νεστοριανισμοῦ. Ἡ ἔκφραση «ἐν δύο φύσεσιν» συμφωνεῖ ἀπολύτως μέ τήν κυρίλλεια θεολογία, καί δέν ἔρχεται διόλου σέ ἀντίθεση πρὸς τήν περιώνυμη φράση τοῦ Κυρίλλου «μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη». Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Κύριλλος σαφῶς ἀποδέχεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση, ὡς ἀνυπόστατη, ὑπῆρξε στήν ὑπόσταση τοῦ Λόγου, καί ἔγινε καί αὐτή φύση του, ὅπως εἶναι ἡ θεότητα¹⁶. Τελικά ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ μήτε αὐθυπόστατη εἶναι μήτε «ἀνυπόστατη», ἀλλά ἐνυπόστατη. Μέ τή λέξη «σεσαρκωμένη» ὁ Κύριλλος δηλώνει καί τήν τελειότητα (ἀκεραιότητα) τῆς ἀνθρωπότητας στή μία ὑπόσταση τοῦ Λόγου¹⁷.

16. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 3, 11 PG 94, 1024AB.

17. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ἐπιστολή 46 PG 77, 244A: «Εἰ γάρ μίαν εἰπόντες τοῦ Λόγου φύσιν σεσιγήκαμεν, οὐκ ἐπενεγκόντες τό σεσαρκωμένην, ἀλλ' οἷον ἔξω τιθέντες τήν οἰκονομίαν, ἦν αὐτοῖς τάχα πού καί οὐκ ἀπίθανος ὁ λόγος προσποιούμενος ἐρωτᾶν· εἰ μία φύσις τό ὄλον, πού τό τέλειον ἐν ἀνθρωπότητι; Ἡ πῶς ὑφέστηκεν ἡ καθ' ἡμᾶς οὐσία; Ἐπειδή καί ἡ ἀνθρωπότητι τελειότης καί τῆς καθ' ἡμᾶς οὐσίας ἡ δῆλω-

Ἐδῶ εἶναι ἀπαραίτητες μερικές διευκρινίσεις, ἄν ἀναλογιστεῖ κανεῖς τίς σύγχρονες κακοποιήσεις πού ὑφίσταται ὁ *δογματικός ὄρος* τῆς Χαλκηδόνας. 1) Πολλές φορές ἐξαίρεται τό ἕνα πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή ἡ ὑπόσταση τοῦ Λόγου. Ὁ ἕνας εἶναι ὁ Χριστός, ἕνα ἐπομένως τό *σαρκωμένο πρόσωπο*. 2) Ἡ ἀνθρώπινη φύση δέν εἶναι *ιδιοσύστατη*, ἀλλά *ἐνυπόστατη*, πού σημαίνει ὅτι ἔχει ὡς ὑπόσταση τό Λόγο, δηλαδή *ὑποστασιάζεται* μέσω τοῦ Λόγου. 3) Ἀκέραιες ἢ τέλειες κατά πάντα εἶναι τόσο ἡ θεότητα ὅσο καί ἡ ἀνθρωπότητα, δηλαδή οἱ δύο φύσεις τοῦ Λόγου. 4) Οἱ δύο φύσεις στό πρόσωπο τοῦ Λόγου ἐνώνονται κατ' οὐσία καί ἀληθινά, ὄχι κατ' ἐνέργεια ἢ κατά βούληση, δηλαδή ὄχι μέ νεστοριανικό τρόπο! 5) Τούτη ἡ ἔνωση λέγεται *καθ' ὑπόστασι*¹⁸, δηλαδή οὐσιαστική, ἀληθινή, πραγματική. Ὁ ὄρος αὐτός εἶναι πατερικός· νεότερος ὄρος εἶναι ἡ ἔκφραση: *ὑποστατική ἔνωση* τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ. 6) Θεολογικά, λοιπόν, ὀρθός εἶναι ὁ ὄρος *σύνθετη ὑπόστασι* τοῦ Χριστοῦ καί ὄχι *σύνθετη φύσι*.

Ἐξαιτίας τῆς *ὑποστατικῆς ἔνωσης* τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή *τῆς καθ' ὑπόστασι ἔνωσης*, προκύπτουν οἱ ἑξῆς συνέπειες: 1) Ἡ *ἀντίδοσι* ἢ ἡ *κοινοποίηση τῶν ἰδιωμάτων*. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστός εἶναι πού ἐνεργεῖ πάντοτε καί τά θεῖα καί τά ἀνθρώπινα. Ἐπειδή ὑπάρχει ἡ ταυτότητα τῆς μιᾶς ὑπόστασι καί ἡ περιχώρηση τῶν δύο φύσεων, γι' αὐτό ὁ Χριστός δέν ἐνεργεῖ μεμονωμένα πότε τά ἀνθρώπινα ὡς

σιν εἰσακεκόμισται διὰ τοῦ λέγειν σεσαρκωμένην, παυσάσθωσαν καλαμίνην ράβδον ἑαυτοῖς ὑποστήσαντες». *Κατὰ Θεοδοῦρου* PG 76, 401A: «Ἡ φύσις τοῦ Λόγου ἤγον ἢ ὑπόστασις, ὃ ἐστὶν αὐτός ὁ Λόγος».

18. Ὁ κυρίλλειος αὐτός ὄρος ἐγινε δεκτός ἀνεπιφύλακτα ἀπὸ τὴν πατερική θεολογία. Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 3,3 PG 94, 993A κ. ἑ.: «Διὸ δὴ ἐκ δύο φύσεων τελείων, θείας τε καὶ ἀνθρωπίνης, φαμέν γεγενῆσθαι τὴν ἔνωσιν οὐ κατὰ φυρμόν

ἄνθρωπος καί ποτε τά θεῖα ὡς Θεός, ἀλλά τά ἀνθρώπινα ἐνεργεῖ ὡς ἄνθρωπος καί Θεός, καί τά θεῖα ὡς Θεός καί ἄνθρωπος. Αὐτή, λοιπόν, ἡ ταυτότητα τῆς μιᾶς ὑπόστασης σέ κάθε πράξη, ἀνθρώπινη ἢ θεία, συντελεῖ ὥστε ἡ μιά φύση νά ἀντιδίδει στήν ἄλλη τά δικά της γνωρίσματα. Ἔτσι ὁ Χριστός εἶναι Θεός καί ἄνθρωπος, κτιστός καί ἄκτιστος, παθητός καί ἀπαθής κτλ.¹⁹ 2) *Ἡ ἀναμαρτησία τοῦ Χριστοῦ.*

ἡ σύγχυσιν ἢ ἀνάκρασιν, ὡς ὁ θεήλατος ἔφη Διόσκουρος Σευῆρος τε καί ἡ τούτων ἐναγῆς συμμορία, οὐδέ προσωπικὴν ἢ σχετικὴν ἢ κατ' ἀξίαν ἢ ταυτοβουλίαν ἢ ὁμοτιμίαν ἢ ὁμωνυμίαν ἢ εὐδοκίαν, ὡς ὁ θεοστυγῆς ἔφη Νεστόριος Διόδωρος τε καί ὁ Μοψουεστίας Θεόδωρος καί ἡ τούτων δαιμονιώδης ὁμήγυρις, ἀλλὰ κατὰ σύνθεσιν ἦτοι καθ' ὑπόστασιν ἀτρέπτως καί ἀσυγχύτως καί ἀναλλοιώτως καί ἀδιαιρέτως καί ἀδιασπάστως καί ἐν δυοῖ φύσεσι τελείως ἐχούσαις μίαν ὑπόστασιν ὁμολογοῦμεν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καί σεσαρκωμένου, τὴν αὐτὴν ὑπόστασιν λέγοντες τῆς θεότητος καί τῆς ἀνθρωπότητος αὐτοῦ καί τὰς δύο φύσεις ὁμολογοῦντες σώζεσθαι ἐν αὐτῷ μετὰ τὴν ἔνωσιν, οὐκ ἰδίᾳ καί ἀναμέρους τιθέντες ἕκαστην, ἀλλ' ἠνωμένας ἀλλήλαις ἐν τῇ μιᾷ συνθέτῳ ὑπόστασει. Οὐσιώδη γὰρ φαμεν τὴν ἔνωσιν, τουτέστιν ἀληθῆ καί οὐ κατὰ φαντασίαν· οὐσιώδη δέ, οὐχ ὡς τῶν δύο φύσεων ἀποτελεσασῶν μίαν σύνθετον φύσιν, ἀλλ' ἐνωθειῶν ἀλλήλαις κατὰ ἀλήθειαν εἰς μίαν ὑπόστασιν σύνθετον τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 3, 3 καί 3, 7 PG 94, 989AB καί 1009A: «Ἡμεῖς δὲ οὐ συνθέτου φύσεως τὸν Χριστὸν δογματίζομεν...». Τό κείμενο τοῦ Migne ἔχει τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο, δηλαδή δογματικῶς εἶναι ἐσφαλμένο: «Ἡμεῖς δέ, συνθέτου φύσεως». Διορθώθηκε σύμφωνα μὲ τὴν κριτικὴ ἔκδοσιν τοῦ B. Kotter.

19. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 3,4 PG 94,997C-1000A: «Καί γὰρ Χριστός, ὅπερ ἐστὶ τὸ συναμφοτέρον, καί Θεός καί ἄνθρωπος λέγεται, καί κτιστός καί ἄκτιστος, καί παθητός καί ἀπαθής· καί ὅταν ἐξ ἐνός τῶν μερῶν Υἱὸς Θεοῦ ὀνομάζεται, δέχεται τὰ τῆς συνεφεστηκυίας φύσεως ἰδιώματα, ἦτοι τῆς σαρκός, Θεὸς παθητός ὀνομαζόμενος καί Κύριος τῆς δόξης ἐσταυρωμένος· οὐ καθὸ Θεός ἀλλὰ καθὸ καί ἄνθρωπος ὁ αὐτός· καί ὅταν ἄνθρωπος καί υἱὸς ἀνθρώπου ὀνομάζεται, δέχεται δὲ τὰ τῆς θείας φύσεως ἰδιώματα καί ἀρχήματα... Καί αὐτός ἐστὶν ὁ τρόπος τῆς ἀντιδόσεως, ἑκατέρας φύσεως ἀντιδιδοῦσης τῇ

Τούτη ἡ ἀναμαρτησία δέν εἶναι ἠθική, μήτε προέρχεται ἀπό βαθμιαία τελείωση. Ἐξ ἄκρας συλλήψεως ὁ Χριστός, ἀσπόρως καί δημιουργικῶς, ὡς λέγει ἡ πατερική θεολογία, εἶναι ἀφθαρτος καί κατά τήν ἀνθρωπότητα. Ἔτσι ἡ ἀναμαρτησία τοῦ Χριστοῦ εἶναι φυσική καί ὄντολογική, καί ὄχι ἠθική· ἐπομένως δέν μποροῦσε νά ἀμαρτήσῃ (non potuit peccare) κατά τό δόγμα τῆς Χαλκηδόνας. Ἄφθαρσία, ἀγιότητα καί ἀναμαρτησία εἶναι συνώνυμα πράγματα. Ὅσοι ἔχουν ἠθικές ἀντιλήψεις γιά τήν ἀμαρτία καί τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως λόγου χάρι εἶναι οἱ Ἀρειανοί, οἱ Νεστοριανοί καί οἱ Πελαγιοί, κατά φυσικό καί αὐτονόητο τρόπο κάνουν λόγο γιά τήν ἠθική ἀναμαρτησία τοῦ Χριστοῦ μέσω τῆς ἐλευθερίας του. Ἰσχυρίζονται μάλιστα ὅτι ὁ Χριστός μποροῦσε νά ἀμαρτήσῃ (potuit peccare), ἀλλά δέν ἀμάρτησε κάνοντας ὀρθή χρήση τοῦ αὐτεξουσίου του, ὅπως θά ἔπρεπε νά εἶχε κάνει ὁ Ἀδάμ. Ἐπομένως ὁ Χριστός εἶναι καταρχήν καί κατεξοχήν ἠθικό πρότυπο γιά ὅλη τήν ἀνθρωπότητα. Ὁ Χριστός, δηλαδή, δέν θεραπεύει τήν ἀνθρώπινη φύση μήτε τή ζωοποιεῖ· τοῦτα τά στοιχεῖα τά ἔχουμε μόνοι μας, καί μᾶς ἀρκεῖ ἡ μίμηση τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν του. Ἀπεναντίας ἡ πατερική θεολογία μέ τό δόγμα τῆς Χαλκηδόνας θεωρεῖ τό Χριστό ἀπολυτρωτικό, ἀναμάρτητο κατά φύση πρότυπο. Τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας μετέχουν κατά χάρι στήν ἀναμαρτησία καί τήν ἀγιότητα. *Θά ἔλεγε κανεῖς μέ πολλή πειστικότητα ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει πάμπολλα ἠθικά πρότυπα καί δέν θά τῆς χρειζόταν ἀκόμη ἓνα!*

ἐτέρῳ τὰ ἴδια διὰ τήν τῆς ὑποστάσεως ταυτότητα καί τήν εἰς ἀλληλα αὐτῶν περιχώρησιν». Βλ. καί 3,1 PG 94,1060B: «Οὐκ ἀνθρωπίνως γάρ ἔπραττε τὰ ἀνθρώπινα (οὐ γάρ ἀνθρώπος μόνον, ἀλλά καί Θεός· ὄθεν καί τὰ τούτου πάθη ζωοποιᾷ καί σωτήρια) οὐδέ θεϊκῶς ἐνήργει τὰ θεῖα· οὐ γάρ Θεός μόνον, ἀλλά καί ἀνθρώπος· ὄθεν δι' ἀφῆς καί λόγου καί τῶν τοιούτων τὰς θεοσημίας ἐιργάζετο».

Δογματικό πρόβλημα ωστόσο για τή θεολογία υπήρξε ἡ ἐκδήλωση τῶν ἀδιάβλητων φυσικῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάσταση, ὅπως εἶναι ἡ πείνα, ἡ δίψα, ὁ κόπος, ὁ πόνος, τὸ δάκρυ, ἡ δειλία κτλ. Ἐξαιτίας τῆς καθ' ὑπόστα-
ση ἔνωσης τῶν δύο φύσεων τὰ ἐν λόγῳ πάθη ἦταν κατὰ φύ-
σιν καὶ ὑπὲρ φύσιν· ἐκ τῶν προτέρων δὲν ἀνάγκαζαν τὴ
βούληση τοῦ Χριστοῦ νὰ τὰ ἐκδηλώσει. Ὅμως γιὰ νὰ δια-
δραματιστεῖ πραγματικά τὸ σωτηριῶδες γεγονός τῆς θείας
οἰκονομίας ὁ Χριστὸς παραχωροῦσε στὴν ἀνθρώπινη φύση
νὰ υφίσταται τὰ φυσικὰ ἀδιάβλητα πάθη, ὅπως καὶ τὸν ἴδιο
τόν πόνο καὶ τὸ θάνατο, γιὰ νὰ μὴν εἶναι ἡ ἐνανθρώπηση
καὶ τὸ ἔργο τῆς φαινομενικά, ὅπως ἔλεγαν οἱ δοκῆτες. Γι'
αὐτὸ ὁ σταυρικός θάνατος εἶναι καὶ αὐτὸς πραγματικός, καὶ
ἐξάπαντος ὄχι κατὰ δόκησιν, ἀλλὰ ἐκούσιος²⁰. ὄχι μονάχα,
ὅπως λένε, γιὰτὶ ὁ Χριστὸς παραδόθηκε μὲ τὴ θέλησή του
στοὺς σταυρωτές, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ –καὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ
ἐκούσιον – τὸ ἴδιο τὸ πάθος τοῦ θανάτου, δηλαδή ἡ «τῶν
ἡλῶν διάτρησις» καὶ ὁ «χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώμα-
τος» εἶναι πράξεις κατὰ παραχώρηση καὶ ἐκούσιες.

3) Ἡ μία προσκύνηση τοῦ Χριστοῦ. Ἄλλη συνέπεια τῆς
ὑποστατικῆς ἔνωσης τῶν δύο φύσεων εἶναι ἡ μία προσκύνη-
ση τοῦ Χριστοῦ, καὶ φυσικὰ ὄχι δυὸ ξεχωριστῶν ὑποστάσε-
ων ἢ φύσεων ἢ υἱῶν. Δὲν προσκυνεῖται, δηλαδή, χωριστὰ ὁ
ἄνθρωπος Ἰησοῦς, ὁ υἱὸς τῆς Μαρίας, καὶ χωριστὰ ὁ Λό-
γος, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ Πατέρα. Μία τέτοια χωριστὴ προσκύν-

20. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως
3,20 PG 94,1084A: «Ἀμέλει τὰ φυσικὰ ἡμῶν πάθη κατὰ φύσιν καὶ ὑπὲρ
φύσιν ἦσαν ἐν τῷ Χριστῷ. Κατὰ φύσιν μὲν γὰρ ἐκινεῖτο ἐν αὐτῷ ὅτε παρε-
χώρει τῇ σαρκὶ πάσχειν τὰ ἴδια· ὑπὲρ φύσιν δέ, οὐ γὰρ προηγίτο ἐν τῷ
Κυρίῳ τῆς θελήσεως τὰ φυσικὰ· οὐδὲν γὰρ ἠναγκασμένον ἐπ' αὐτοῦ θεω-
ρεῖται, ἀλλὰ πάντα ἐκούσια· θέλων γὰρ ἐπείνασε, θέλων ἐδίψησε, θέλων
ἐδειλίασε, θέλων ἀπέθανεν».

νηση αποτελεί κατάληξη τῆς νεστοριανικῆς αἵρεσης. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, λοιπόν, προσκυνεῖται ὡς ἓνα πρόσωπο, ὡς Θεάνθρωπος, ὡς δημιουργός ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας. Τούτῃ ἢ προσκύνηση τοῦ ἐνός προσώπου απομακρύνει κάθε κίνδυνο *εἰδωλολατρίας, ἀνθρωπολατρίας καὶ κτιστολατρίας*. 4) *Ἡ Μαρία εἶναι Χριστοτόκος καὶ Θεοτόκος*. Κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία ἡ Μαρία κατ' ἀνάγκη εἶναι Χριστοτόκος καὶ Θεοτόκος ἐξαιτίας τῆς καθ' ὑπόστασις ἔνωσης τῶν δύο φύσεων καὶ τῆς ὑποστατικῆς ταυτότητας τοῦ Χριστοῦ· ὁ ἴδιος ὁ Λόγος εἶναι πού χρεῖται τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ συνάμα, εἶναι χριόμενος· εἶναι ὁ χριῶν καὶ χριόμενος. Ἔτσι ἡ Παναγία γίνεται Θεοτόκος, γιατί γεννάει τὸ σαρκωμένο ἐξ ἄκρας συλλήψεως Θεοῦ Λόγο, καὶ ὄχι θεοφόρο ἄνθρωπο ἢ ἓνα προφήτη πού παίρνει τὸ θεῖο χάρισμα κατ' ἐνέργεια καὶ κατὰ χάρη²¹.

Ὡς συμπέρασμα τῆς ὅλης αὐτῆς πραγμάτευσης, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ σέ βασικές του πτυχές τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνας, θά μπορούσε κανεῖς νά ἐξάρει τὸ ἐξῆς· ἡ πατερικὴ θεολογία μέ τὸ δόγμα αὐτὸ κατόρθωσε νά ἐκφράσει δύο βασικές ἐμπειρίες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς: 1) Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καὶ τὴν ἱστορία σημαίνει σχέση καὶ ἐπικοινωνία

21. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,14 PG 94,1160D-1161A: «Γεγέννηται τοίνυν ἐξ αὐτῆς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ Θεὸς σεσαρκωμένος, οὐ θεοφόρος ἄνθρωπος, ἀλλὰ Θεὸς σεσαρκωμένος, οὐχ ὡς προφήτης ἐνεργεῖα χριόμενος, παρουσία δὲ ὄλου τοῦ χριόντος, ὥστε ἄνθρωπον μὲν γενέσθαι τὸ χρίσαν καὶ Θεὸν τὸ χριόμενον, οὐ μεταβολῆς φύσεως, ἀλλ' ἐνώσει τῇ καθ' ὑπόστασιν. Ὁ αὐτὸς γὰρ ἦν, ὃ τε χριῶν καὶ ὁ χριόμενος, χριῶν ὡς Θεὸς ἑαυτὸν ὡς ἄνθρωπον. Πῶς οὖν οὐ Θεοτόκος ἢ Θεὸν σεσαρκωμένον ἐξ αὐτῆς γεννήσασα; Ὅντως κυρίως καὶ ἀληθῶς Θεοτόκος καὶ κυρία καὶ πάντων κτισμάτων δεσπόζουσα δούλη καὶ μήτηρ τοῦ δημιουργοῦ χρηματίσασα». Βλ. τὴν ἐξαίρετη ἐργασία τοῦ Χρυσοστόμου Ἄ. Σταμούλη, *Θεοτόκος καὶ ὀρθόδοξο δόγμα (Σπουδὴ στή διδασκαλία τοῦ Ἁγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας)*, Θεσσαλονίκη 1996.

ἐνεργειακή· ἄκτιστη ἢ θεία ἐνέργεια, καί κτιστή ἢ ἐνέργεια τῶν δημιουργημάτων. 2) Ὁ χαρακτήρας τῆς σωτηρίας εἶναι ἁγιαστικός, μεταμορφωτικός καί θεραπευτικός²².

Ἡ αἴρεση σὺν τοῖς ἄλλοις τραυμάτισε τὴν ἀπλότητα τῆς πίστεως καί ὁδήγησε τὴ θεολογικὴ σκέψη σὲ μιὰ πολυπλοκότητα συζητήσεων καί τεχνικῶν ὄρων. Ἄτυχῶς ἡ ἄγνοια τῆς πολυπλοκῆς αὐτῆς ἱστορίας καί ὀρολογίας προξενεῖ σὲ οὐκ ὀλίγους σημερινούς θεολόγους καί θεολογοῦντες ἰσχυρό πο-νοκέφαλο!

3. Τὰ τρία ἀξιώματα τοῦ Χριστοῦ

Ὁ Χριστὸς στή χαρισματικὴ ἐξουσία του συνενώνει τὴν ἰσχύ, τὴ θεραπεία καί τὴ διδαχὴ. Βιβλικὰ καί πατερικὰ κείμενα τὸν ἀποκαλοῦν βασιλιά, ἀρχιερέα καί προφήτη, μέ ἄλλα λόγια θέλουν νά ποῦν ὅτι εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἰσχύος, τῆς θεραπείας καί τῆς διδαχῆς²³. Ὁ Χριστὸς, ὡς σαρκωμένος Λόγος,

22. Γιά τίς προεκτάσεις τῶν χριστολογικῶν ἐριδίων, τὸ μονοθελητισμό, τὰ δύο φυσικὰ θελήματα καί τίς δύο φυσικὲς ἐνέργειες τοῦ Χριστοῦ, γιά τὸ γνωμικὸ θέλημα, ὡς αἴτιο ἁμαρτητικῶν καταστάσεων, καί γιά τὴν Ε' οἰκουμενικὴ σύνοδο τὸ 553 καί τὴν ΣΤ' οἰκουμενικὴ τὸ 680-81 βλ. τὸ δεύτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* του Νίκου Ἄ. Μασσοῦκα. Ἱστορικοδογματικὲς λεπτομέρειες γιά τὸ χριστολογικὸ δόγμα βλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Γένεση καί πηγές τοῦ ὄρου τῆς Χαλκηδόνας (Συμβολὴ στὴν ἱστορικοδογματικὴ διερεύνηση τοῦ ὄρου τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου)*, Θεσσαλονίκη 1986. *Ἡ Χριστολογία τοῦ Βασιλείου Σελευκείας καί ἡ οἰκουμενικὴ σημασία της*, Θεσσαλονίκη 1990.

23. Εὐσεβίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 1,3 PG 20,72B: «Ὡς τούτους ἅπαντας τὴν ἐπὶ τὸν ἀληθῆ Χριστὸν τὸν ἐνθεον καί οὐράνιον Λόγον, ἀναφορὰν ἔχειν· μόνον ἀρχιερέα τῶν ὄλων καί μόνον ἀπάσης κτίσεως βασιλέα καί μόνον προφητῶν ἀρχιπροφήτην τοῦ Πατρὸς τυγχάνοντα. Τούτου δ' ἀπόδειξις, τὸ μηδένα πω τῶν πάλαι διὰ τοῦ συμβόλου κεχρισμένων μή-

δέν είναι μονάχα ο ίδιος ο άσαρκος Λόγος, πού ένδημοῦσε στους πατριάρχες και τούς προφήτες του Ἰσραήλ κατά τίς θεοφάνειες, αλλά συγκεφαλαιώνει και ένοποιεί στό πρόσωπο του όλο τό πεντόσταγμα τής ιστορίας του περιούσιου λαού, όπου κυριαρχούσαν κατά βάση τρεῖς έξουσίες: ή βασιλική, ή προφητική και ή ιερατική. Ὡστόσο τά τρία αυτά άξιώματα, του βασιλιά, του προφήτη και του ιερέα, δέν συνυπήρχαν πάντοτε στό αυτό πρόσωπο, και όταν συνυπήρχαν δέν βρίσκονταν αυτόνομητά σε μία άγαστή συμφωνία. Συνήθως ή μία έξουσία άντιστρατευόταν τήν άλλη. Είναι πολύ γνωστοί οί πύρινοι λόγοι των προφητών έναντίον άσεβών βασιλιάδων και ιερέων. Σε αρκετές περιπτώσεις ή προφητική γραμμή εκπροσωποῦσε τή γνησιότητα τής ιστορίας του περιούσιου λαού. Στο πρόσωπο του σαρκωμένου Λόγου, λοιπόν, οί τρεῖς αυτές έξουσίες συνενώνονται άρρηκτα ως χαρισματικές λειτουργίες, και οίκοδομοῦν τό σῶμα τής Ἐκκλησίας. Ἔτσι σε κάθε ένέργειά του ό Χριστός δρᾶ ως βασιλιάς, ιερέας και προφήτης, και ποτέ μεμονωμένα. Μέ άλλα λόγια, καμιά πράξη και κανένας λόγος του δέν είναι άποτέλεσμα μονάχα ισχύος ή θεραπείας ή διδαχής. Ὁ Χριστός δύναται, θεραπεύει και διδάσκει. Ἄδίκως παλαιότεροι σχολαστικοί θεολόγοι, όπως ό Ἄνδροῦτσος και ό Μπαλάνος, έρίζουν σχετικά μέ τόν έντοπισμό ένός άξιώματος στήν Α ή Β πράξη του Χριστού. Τά άξιώματα αυτά, κατά, τίς πηγές μας, δέν διαχωρίζονται. Πρόκειται γι' αυτό πού λέει ό Μάξιμος Ὁμολογητής: ό Χριστός έπρεπε νά είναι σοφός, δίκαιος και δυνατός, ώστε ως σοφός νά έχει άριστο τρόπο ιατρείας, ως δίκαιος νά παράσχει όχι τυραννική σωτηρία και ως παντοδύναμος νά πραγματώσει τήν ιατρεία²⁴.

τε ιερέων μήτε βασιλέων μήτε μὴν προφητῶν τοσαύτην ἀρετῆς ἐνθέου δύναμιν κτήσασθαι, ὅσην ὁ Σωτῆρ καὶ Κύριος ἡμῶν».

24. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περί διαφορῶν ἀπόρων* PG 90,629C: «Ἔδει

Ἡ Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολή ἀναλύει λεπτομερῶς τὸ ἔργο τῆς ἱερωσύνης τοῦ Χριστοῦ. Τούτη ἡ ἱερωσύνη καταργεῖ τὴν ἰουδαϊκὴν, ὁπότε στὴ συνέχεια τῆς θείας οἰκονομίας εἶναι μόνον αὐτὴ κυρίαρχη. Τοῦτο, κατὰ τὸ συγγραφεὴ τῆς Ἐπιστολῆς, προβλέπεται καὶ προλέγεται στὴν ἱστορία τῆς Π. Διαθήκης. Γιατί ὁ Μελχισεδέκ, ὁ βασιλιάς Σαλήμ, ἱερέας τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου, προτυπώνει τὸν ἴδιο τὸ Χριστό. Ὁ τύπος στὴν ἱστορία τῆς ἀποκάλυψης ποτὲ δὲν νοεῖται χωρὶς οὐσιαστικὸ ἀντίκρισμα. Ἐπομένως ἡ συνάντηση Ἀβραάμ καὶ Μελχισεδέκ μετὰ τὴ νίκη τοῦ Ἀβραάμ ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ Χοδολλογομόρ καὶ τριῶν ἄλλων συμμάχων, ἔχει τὸ χαρακτῆρα μιᾶς θεοφάνειας. Ὁ Ἀβραάμ εὐλογεῖται ἀπὸ τὸ Μελχισεδέκ, πού εἶναι ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, ἀγενεαλόγητος, (ὁ Χριστὸς εἶναι ἀμήτωρ ὡς προαιώνιος Λόγος καὶ ἀπάτωρ ὡς σαρκωμένος) καὶ ὑποχρεώνεται νὰ δώσει κατὰ τὰ κατοπινα ἰσχύοντα γιὰ τοὺς ἱερεῖς τῆς φυλῆς τοῦ Λευὶ τὸ δέκατο ἀπὸ τὰ λάφυρά του. Ἐπομένως ἀνώτερος κατὰ πάντα ὁ Μελχισεδέκ εὐλογεῖ καὶ τοὺς δυνάμει λευίτες ἱερεῖς, πού θὰ προέρχονταν ἀπὸ τὸν Ἀβραάμ. Ὁ Μελχισεδέκ, λοιπόν, εἶναι πάνω ἀπὸ τοὺς ἰουδαίους ἱερεῖς. Αὐτός εἶναι ὁ Λόγος, ἄσαρκος στὴν Π. Διαθήκη καὶ σαρκωμένος στὴ μετέπειτα περίοδο, καὶ κατὰ τὴ ρῆση τοῦ ψαλμωδοῦ κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ²⁵.

γὰρ ὡς ἀληθῶς, ἔδει, σοφὸν καὶ δίκαιον καὶ δυνατόν ὄντα κατὰ φύσιν τὸν Κύριον· ὡς μὲν σοφόν, μὴ ἀγνοῆσαι τὸν τρόπον τῆς ἰατρείας· ὡς δίκαιον δέ, μὴ τυραννικῆν ποιήσασθαι τοῦ κατειλημμένου κατὰ γνώμην ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας ἀνθρώπου τὴν σωτηρίαν· ὡς δὲ παντοδύναμον, μὴ ἀτονῆσαι πρὸς τὴν τῆς ἰατρείας ἐκπλήρωσιν».

25. Γέν. 14,18-20: «Καὶ Μελχισεδέκ βασιλεὺς εἰρήνης ἐξήνεγκεν ἄρτους καὶ οἶνον· ἦν δὲ ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου. Καὶ ἠλόγησεν τὸν Ἀβραάμ καὶ εἶπεν· εὐλογημένος Ἀβραάμ τῷ Θεῷ τῷ ὑψίστῳ, ὃς ἐκτίσεν τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ ὑψιστος, ὃς παρέδωκεν τοὺς ἐχθροὺς σου ὑποχειρίους σοι. Καὶ ἔδωκεν αὐτῷ δεκάτην ἀπὸ πάντων».

4. Ἐκκλησιασμός τῆς δημιουργίας

Στά (σχολαστικά) ἔγχειρίδια τῆς Δογματικῆς ἢ Ἐκκλησιολογία εὐθύς ἐξαρχῆς ἀρχίζει μέ ὄρισμό τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία, κατά τούς ὄρισμούς τῶν ἔγχειριδίων, εἶναι θεῖο ἐπί γῆς καθίδρυμα, πού ἴδρυσαν ὁ Χριστός καί οἱ Ἀπόστολοι· μέσω τῶν Ἀποστόλων μεταδίδεται ἡ ἐξουσία στους ἐπισκόπους σέ μιᾶ ἀδιάσπαστη διαδοχή στά ὄρια τοῦ σώματος κλήρου καί λαοῦ. Μολονότι ὁ ὄρισμός αὐτός περιγράφει σωστά τήν ἐξωτερική εἰκόνα τῆς Ἐκκλησίας, ἂν μείνει ὡς ἔχει καί δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἐξαντλεῖ τό περιεχόμενο καί τή φύση τῆς Ἐκκλησίας, ἐξάπαντος συρρικνώνει τήν ἐκκλησιαστική ζωή (στή διδασκαλία ἐννοεῖται!) καί ἀποβαίνει ἐπικίνδυνος. Μέ ἄλλα λόγια, πολύ εὐστοχα ὁ Florovsky εἶπε ὅτι αὐτό πού εἶναι φανερό ἀπό μόνο του, καί ἐπομένως τό ζεῖ κανεῖς, δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά τό ὀρίσει²⁶. Ἄλλωστε σήμερα οἱ ἐπιστήμονες δέν θεωροῦν τόν ὄρισμό ὡς κάτι βασικό σέ μιᾶ ἐρευνα· ἴσως μάλιστα ἕνας ὄρισμός νά ἔναι παραπλανητικός, περιττός καί ἐν πολλοῖς ἀχρηστος. Τῆ ζωῆ, λόγου χάρη, δέν τήν ὀρίζουν οἱ ἐπιστήμονες, ἀλλά τήν ἐρευνοῦν, τήν περιγράφουν καί κάνουν τίς ἐνδεδειγμένες ἐφαρμογές. Στόν παραπάνω ὄρισμό τῆς Ἐκκλησίας ὅσοι ἐμμένουν σέ μιᾶ ἱεροκρατική δομή ἐξαίρουν τήν καθιδρυματική ὄψη τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ὅσοι ὑποστηρίζουν τήν πνευματοκρατική ὑπερτονίζουν τήν Ἐκκλησία ὡς κοινωνία μελῶν. Ἐξοῦ καί

²⁶ Ἐβρ. 7,1-17. Ψαλμ. 109,4: «ὦμεσεν Κύριος καί οὐ μεταμεληθήσεται. Σὺ εἶ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ».

26. G. Florovsky, «Le corps du Christ vivant», στόν τόμο *La sainte église universelle*, Nouchâtel-Paris 1948.

οί παρεπόμενες και συμπαρομαρτούσες συγχύσεις και καταχρήσεις στη θεωρία και την πράξη.

Όμως βιβλικά και πατερικά κείμενα περιγράφουν τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας μέ εἰκόνες καί σύμβολα. Ἔτσι μόνο ἐκφράζουν τόν ἀληθινό χαρακτήρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητας. *Πρὸ καταβολῆς κόσμου*²⁷ ὑφίσταται ἡ Ἐκκλησία προτυπωμένη μέσω τοῦ Λόγου στήν Ἁγία Τριάδα. Καί τούτη ἡ προτύπωση μέ βάση τοὺς *δημιουργικούς λόγους* εἶναι μιά πραγματικότητα. Τούτη ἡ πραγματικότητα ἔχει μεγάλη σημασία καί σπουδαιότητα, γιατί φανερώνει μιά ὑπέρτατη ἀλήθεια: ἡ Ἐκκλησία ὡς δημιουργία εἶναι κάτι ἀπέραντα καθολικό· εἶναι ἡ ἴδια ἡ δημιουργία. Μέ ἄλλα λό-

27. *Ἐφεσ. 1,3-4*: «Εὐλογητός ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ εὐλόγησας ἡμᾶς ἐν πάσῃ εὐλογίᾳ πνευματικῇ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ, καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς ἐν αὐτῷ πρὸ καταβολῆς κόσμου, εἶναι ἡμᾶς ἁγίους καὶ ἀμώμους κατενώπιον αὐτοῦ, ἐν ἀγάπῃ προορίσας ἡμᾶς εἰς υἰοθεσίαν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς αὐτόν...». *Ἐβρ. 12,22-23*: «Ἀλλὰ προσεληλύθατε Σιών ὄρει καὶ πόλει Θεοῦ ζῶντος, Ἱερουσαλὴμ ἐπουρανίῳ καὶ μυριάσιν ἀγγέλων, πανηγύρει καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς...». Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 2 PG 26,308B: «Πῶς οὖν ἐξελέξατο, πρὶν γενέσθαι ἡμᾶς, εἰ μὴ, ὡς αὐτὸς εἶρηκεν, ἐν αὐτῷ ἡμεν *προτετυπωμένοι*; πῶς δὲ ὄλωσ, πρὶν ἀνθρώπους κτισθῆναι, ἡμᾶς προώρισεν εἰς υἰοθεσίαν, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ Υἱὸς πρὸ τοῦ αἰῶνος θεμελιώτο, ἀναδειξάμενος τὴν ὑπὲρ ἡμῶν οἰκονομίαν; Ἡ πῶς, ὡς ἐπιφέρει λέγων ὁ Ἀπόστολος, ἐκληρώθημεν προορισθέντες, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ Κύριος, πρὸ τοῦ αἰῶνος, ἦν θεμελιωθεὶς, ὥστε αὐτόν πρόθεσιν ἔχει ὑπὲρ ἡμῶν πάντα τὸν καθ' ἡμῶν κληρον τοῦ κριματος ἀναδέξασθαι διὰ τῆς σαρκός, καὶ λοιπὸν ἡμᾶς ἐν αὐτῷ υἰοποιηθῆναι;». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* PG 91,664D-665A-D: «Τὴν τοίνυν ἁγίαν Ἐκκλησίαν κατὰ πρώτην θεωρίας ἐπιβολήν, τύπον καὶ εἰκόνα Θεοῦ φέρειν, ἔλεγεν ὁ μακάριος γέρον ἐκεῖνος· ὡς τὴν αὐτὴν αὐτῷ κατὰ μίμησιν καὶ τύπον ἐνέργειαν ἔχουσιν...». Ἐκτενέστατη ἀνάπτυξη ἐκκλησιολογικῶν θεμάτων βλ. στό δεῦτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς καὶ Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα.

για, ὁ Θεός κτίζει τόν κόσμο, ἐπειδή δημιουργεῖ τήν Ἐκκλησία ὡς κοινωνία λογικῶν καί νοερῶν ὄντων σέ σχέση μέ τήν πηγὴ τῆς ζωῆς. Ὀλάκερη ἡ κτίση εἶναι ὁ τόπος αὐτῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Τά πάντα ὑπάρχουν γιά τήν Ἐκκλησία, καί ἔχουν τήν ἀξία τους χάρι στήν Ἐκκλησία, δηλαδή στήν κοινωνία τῶν λογικῶν καί νοερῶν ὄντων. Ὀλάκερη ἡ δημιουργία, λοιπόν, ἐκκλησιάζεται συμμετέχοντας στήν ἀκτιστὴ δόξα τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, καί μέσω αὐτῆς ἡ ἴδια ἡ δημιουργία. Ἐπομένως ἡ ἀπαρχῆς ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας σέ μιὰ ἀδιάσπαστη συνέχεια μᾶς παρουσιάζει φάσεις αὐτοῦ τοῦ ἐκκλησιασμοῦ τῆς δημιουργίας. Σ' αὐτὴ λοιπόν τὴ συνεχὴ καί πορευόμενη ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία οἱ πάντες καί τά πάντα εἶναι δυνάμει Ἐκκλησία.

Στὴν ἀκατάληκτη πορεία τῆς Ἐκκλησίας, στά δριὰ τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας, θά μπορούσε νά καταγράψει κανεὶς τίς ἐξῆς φάσεις: 1) Ἡ Ἐκκλησία τῶν πρωτοτόκων, δηλαδή τοῦ πρώτου νοητοῦ κόσμου τῶν αἰώνων. Πραγματώνεται τό Α τῆς δημιουργίας. 2) Ἡ παραδείσια κοινωνία τῶν πρωτοπλάστων. Στὴν ἀρραγὴ συνέχεια εἶναι ἐπέκταση καί αὔξηση τῆς δημιουργίας. 3) Ἡ μέσω ἐκλογῆς Ἐκκλησία τοῦ περιοῦσιου λαοῦ, ὅπου στήν ἱστορία του ἐνδημεῖ ὁ ἄσαρκος Λόγος. 4) Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Παρακλήτου. Νέα, συνεχῆς πρὸς τίς προηγούμενες, φάση μέ τὴν ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στοὺς Ἀποστόλους. Πρόκειται γιά μιὰ περισσότερο ἐμφανὴ στράτευση ἐναντίον τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων καί θριαμβευτικὴ πορεία πρὸς τὰ ἔσχατα. Μέσω τῆς ζωῆς τῶν μελῶν τοῦ σώματος τοῦ σαρκωμένου Λόγου ἱστορία καί αἰωνιότητα ἀλληλοπροσεγγίζονται, καθὼς ἡ δόξα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ φανερώνεται ὀλοένα καί περισσότερο ὀλοκληρωμένα κατὰ τὴ δεκτικότητα τῶν κτιστῶν ὄντων. 5) Ἡ ἔσχατολογικὴ τελείωση τῆς Ἐκκλησίας. Τό Ω τῆς δραμα-

τικῆς κατάληξης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος σέ ἀσταμάτητη πορεία ἐκλάμπρυνσης στό φῶς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

5. Σῶμα Χριστοῦ

Ἐνῶ ὅλα τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας εἶναι προτυπωμένα στό Λόγο πρό καταβολῆς κόσμου, στήν ἱστορική συνέχεια τῆς θείας οἰκονομίας ἐν Χριστῷ τό σῶμα τοῦτο τῶν μελῶν γίνεται περισσότερο φανερό καί δυναμικό κατά τή δεκτικότητά τους. Κοινωνία σώματος εἶναι ἡ Ἐκκλησία, στρατευόμενη καί συνάμα θριαμβεύουσα, γιατί μέ τίς ἀγιοπνευματικές ἐνέργειες διαρκῶς οἰκοδομεῖ τήν ἐνότητα καθαιρώντας μέσω τῶν μυστηρίων τίς δαιμονικές δυνάμεις. Ἡ κατάπεμψη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στά δῶρα τῆς Εὐχαριστίας εἶναι μιά συνεχῆ λειτουργία στό χῶρο τοῦ σώματος, καί μιά διαρκῆς ἀνανέωση²⁸. Ἡ Ἐκκλησία τείνει πρός τήν ἐνότητα μέσω δραματικῶν ἀγώνων, ἔχοντας ὥστόσο τά χαρισματικά δῶρα τῆς τριαδικῆς κοινωνίας μέσω τοῦ σαρκωμένου Λόγου, τοῦ σαρκωμένου προσώπου τοῦ Χριστοῦ²⁹. Πόλη ἁγία λέγεται ἀπό τοῦς πατέρες, καί ἔτσι ἐπισημαίνεται ὁ ἐνωτικός καί κοινωνικός χαρακτήρας τῶν μελῶν. Ἡ πατερική θεολογία στό σύνολό της ἐρμηνεύει ξανά καί ξανά τήν περιώνυμη περικοπή τῆς Α΄ Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολῆς 12, 14-28. Καί τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή ὁ τονισμός τῆς Ἐκκλησίας ὡς κοινωνικοῦ σώματος εἶναι ἡ ἄκρως οὐσιαστική δομή τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς.

Χαρισματικό καί συνάμα ἱεραρχικό σῶμα εἶναι ἡ Ἐκκλη-

28. Ἰγνατίου, Πρὸς Ἐφεσίους 13,1 PG 5,656A.

29. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ὑπόμνημα εἰς τό Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον PG 74,556D-557A. Εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν 51 PG 70,1144C.

σία μέσα στα όρια της κτίσης και της ιστορίας, όποτε και την ποικιλία των χαρισμάτων φανερώνει και τη συγκρότηση μιᾶς ὀργάνωσης ἐπιζητεῖ. Ἡ ποικιλία τῶν χαρισμάτων ἀπαραιτήτα κάνει τὴν κοινωνία· ἀλλιότικα κοινωνία καὶ διαπροσωπικές σχέσεις δὲν ὑπάρχουν, μήτε σῶμα θά ἦταν ἡ Ἐκκλησία. Ἀλλά, ἐξαιτίας τῆς χαρισματικῆς πληρότητας, ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι ἔχουν διαφορὰ ὄση μέλη πρὸς μέλη³⁰, καὶ τίποτα περισσότερο ἢ λιγότερο. Νεότεροι θεολόγοι μαζί μέ μιὰ ἄκρως ἐπικίνδυνη ἐκκλησιαστική νοοτροπία συνείδησης, βρίσκονται σέ κωμικοτραγική διεκδυστίνδα· πότε λένε δι τὴ Ἐκκλησία εἶναι ἡ ἱεραρχική κεφαλή ἢ ὁ κληρος, καὶ πότε ὁ λαός. Ἄλλοι κάνουν ἀξιολογήσεις ἀνωτέρου καὶ κατωτέρου, καὶ ἄλλοι ἐμμένουν ἢ στὸν κληρο ἢ στὸ λαό. Καὶ δὲν βλέπουν δι ἀπορρίπτουν ἢ δὲν καταλαβαίνουν τὴν πραγματικότητα τοῦ σώματος. Κοντολογίς, ὡς σῶμα ἡ Ἐκκλησία καμιά πλευρά δὲν ἔχει ἀνώτερη ἢ κατώτερη. Ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι εἶναι ἓνα χαρισματικό σῶμα. Δὲν ὑπάρχει Ἐκκλησία μέ τὸν ἐπίσκοπο, τὸν πρεσβύτερο καὶ τὸ διάκονο μόνους, μήτε ὑφίσταται αὐτὴ μέ μόνο τὸ λαό. Τέτοιες διασπάσεις εἶναι ἀδιανόητες καὶ ἀφύσικες, τόσο στή θεωρία ὄσο καὶ στήν πράξη. Καιρός οἱ θεολόγοι καὶ οἱ θεολογῶντες νά ἐγκαταλείψουν τίς προσωπικές τους ἀπόψεις καὶ τίς ἀδιόρατες ἐπιρροές, ἐμμένοντας στά κοινὰ ἀγαθὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς.

30. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Β΄ Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολήν* 18 PG 61,527: «...Ταῦτα δὲ μοι πάντα εἶρηται, ἵνα ἕκαστος τῶν ἀρχομένων νήφῃ, ἵνα μάθωμεν δι τὸ σῶμά ἐσμεν ἅπαντες ἓν, τοσαύτην ἔχοντες πρὸς ἀλλήλους τὴν διαφορὰν, ὄσην μέλη πρὸς μέλη καὶ μὴ τὸ πᾶν ἐπὶ τοὺς ἱερέας ῥίπτωμεν, ἀλλὰ καὶ αὐτοί, ὡσπερ κοινῶν σώματος, τῆς Ἐκκλησίας ἀπάσης οὕτω φροντίζομεν».

6. *Τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ἢ λόγος περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς τοῦ κόσμου*

Ἡ διάκριση κτιστοῦ-ἄκτιστου, ἓνα φωτεινό πέρασμα στὴν ἀλήθεια τῆς χαρισματικῆς θεολογίας τῶν πατέρων, πέρα ἀπὸ τὴν *πειρα* ζωῆς, ποὺ δωρίζει στα μέλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, γεννάει καὶ μιὰ πρωτότυπη φιλοσοφικὴ θέση, ἡ ὁποία ἀνατρέπει ἄρδην τὸ κορυφαῖο ἀξίωμα τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας γιὰ τὴ ριζικὴ διάκριση καὶ ἀνομοιότητα μεταξὺ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, τοῦ πρώτου ποὺ μεταβάλλεται φθειρόμενο καὶ τοῦ δεύτερου ποὺ μένει ἀναλλοίωτα ἄφθαρτο. Ὅμως ἡ κτιστὴ πραγματικότητα, ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος* δημιουργία, ἀποτελεῖται σὲ μιὰ ἄρρηκτη ἐνότητα, τόσο ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ ὄσο καὶ ἀπὸ τὸ νοητὸ κόσμο. Ἡ διαβάθμιση καὶ ἡ διαφορὰ δεκτικότητος, ἀπὸ τὸ λιθαράκι ὡς τὸν ἀκρότατο ἄγγελο, ὑπάρχουν ἀδιαλείπτως σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα μέσω τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια, κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία καὶ τίς φιλοσοφικὲς τῆς συνέπειες δὲν ὑπάρχουν δύο αὐθύπαρκτοι κόσμοι, ὁ κατώτερος αἰσθητὸς καὶ ὁ ἀνώτερος νοητὸς, ἀλλὰ ὁ ἄκτιστος δημιουργὸς Θεὸς καὶ μιὰ ἐνοποιημένη κτιστὴ πραγματικότητα, τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου, ποὺ γιὰ νὰ ὑφίστανται καὶ νὰ προοδεύουν ἀπαραίτητα μετέχουν ἀπαύστως στίς θεῖες ἐνέργειες. Κατὰ τὸ Γρηγόριο Νύσσης *τά δημιουργήματα πάντοτε κτίζονται*, ἔτσι ὥστε *τά λογικά καὶ νοήμονα ὄντα ὀφείλουν ἀσταμάτητα νὰ βλέπουν πρὸς τὸ πρῶτον αἷτιον* γιὰ νὰ ἔχουν τὴν *καλὴ ἀλλοίωση*³¹.

31. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων* PG 44,885D: «Πάλιν δὲ καὶ τῆς νοητῆς φύσεως διηρημένης, ἡ μὲν ἄκτιστός ἐστι, καὶ ποιη-

Περί τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, λοιπόν, πρέπει νά γίνεται λόγος σέ σχέση μέ τήν παραπάνω κτισιολογία, ὅποτε, ἐπειδή σ' αὐτή τήν ἐνότητα ἐντάσσεται καί ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, ἡ θεολογία ὀφείλει νά ἐπισημάνει τίς ἐξῆς τρεῖς βασικές προϋποθέσεις: 1) Τά δρώμενα τῶν μυστηρίων, ὡς τελετῶν καί πράξεων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, στηρίζονται καταρχήν στήν ἐνότητα αἰσθητῶν καί νοητῶν μέσω τῆς ἀπαυστης ἀναφορᾶς τους πρὸς τό πρῶτο αἶτιο. Ἡ δύναμις τῶν μυστηρίων, κατά τή χαρακτηριστική ρήση τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητῆ, ὑφίσταται καί ἐνεργοποιεῖται χάρη στή φυσική θεωρία³², πού σημαίνει: χάρη στόν ἄρρηκτο δεσμό φυσικῆς καί ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυψης, αἰσθητῆς καί νοητῆς πραγματικότητας. Ἐπομένως χωρίς αὐτό τό δεσμό, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μή ὄντος, δέν μποροῦμε νά ἔχουμε δρώμενα μυστηρίων καί μυστηριακή σχέση. 2) Ἡ βιβλική καί πατερική θεολογία, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ὁποῖες διαφοροποιήσεις τῆς σύγχρονης ἱστοριοφιλολογικῆς ἔρευνας, ἐπιμένει στήν ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, καί ἐξάπαντος ὄχι στήν ἠθική. Ἄλλωστε ἡ πρώτη ἰσχυρή θεολογική ἀναμέτρηση τοῦ Μ. Ἀθανασίου πρὸς τήν ἀρειανική αἵρεση, καταπῶς εἶναι γνωστό καί φαίνεται καθαρά καί ξάστερα στούς *Κατά Ἀρειανῶν λόγους*, τούτη τήν ἐνεργειακή σχέση θέλει νά τονίσει στό ἔπακρο καί ν' ἀπορρί-

τική τῶν ὄντων, αἰεὶ οὐσα ὅπερ ἐστί.... ἡ δὲ διὰ κτίσεως παραχθεῖσα εἰς γένεσιν πρὸς τό πρῶτον αἶτιον αἰεὶ βλέπει, καί τῇ μετουσίᾳ τοῦ περιέχοντος διαπαντός ἐν τῷ ἀγαθῷ συντηρεῖται, καί τρόπον τινὰ πάντοτε κτίζεται, διὰ τῆς ἐν ἀγαθοῖς ἐπαυξήσεως πρὸς τό μείζον ἀλλοιουμένη, ὡς μηδὲ ταύτη τι πέρασ ἐνθεωρεῖσθαι, μηδὲ δρῶ τινὶ τὴν πρὸς τό κρείττον αὔξησιν αὐτῆς περιγράφεσθαι».

32. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90,744B: «Φυσικῆς γὰρ θεωρίας χωρὶς, ἐν οὐδενὶ κατ' οὐδένα τρόπον οὐδαμῶς συντηρεῖσθαι πέφυκε τῶν μυστηρίων ἡ δύναμις».

ψει ἄρδην τὴν ἠθικὴν σχέσιν. Καί πάλιν, ὅπως εἶναι γνωστό, τοῦτη ἡ ἐνεργειακὴ σχέση προκύπτει νομοτελειακά ἀπὸ τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μὴ ὄντος. Ὁλόκληρη ἡ κτίσις (λογικὴ καὶ ἄλογη) μεταλαμβάνει τὶς ἐνεργεῖες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος –πάντοτε στὰ πλαίσια τῆς τριαδοκεντρικότητος–, καὶ ἔτσι κτίζεται, οὐσιώνεται, ἀγιάζεται καὶ συνέχεται³³. Σ' αὐτῇ, λοιπόν, τῇ μετέληψιν οἰκοδομοῦνται ἡ μυστηριακὴ σχέση καὶ τὰ δρώμενα τῶν μυστηρίων. 3) Ἐξάλλου τὰ μυστήρια ὑφίστανται καὶ ἐρμηνεύονται μέσα σὲ μιὰ ἱστορικὴ συνέχεια, πού φανερώνεται στὴν ἐνότητα τῶν δύο Διαθηκῶν, τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, καταπῶς τὸ πρᾶγμα ἐξαιρεῖ ἡ πατερικὴ θεολογία. Τοῦτη ἡ ἱστορικὴ συνέχεια εἶναι ἡ ἱστορία τῶν θεοφανειῶν τοῦ ἄσαρκου καὶ τοῦ ἐνσαρκου Λόγου, τὴν ὁποία, ἀπὸ τὸν Ἰουστίνου ὡς τὸ Γρηγόριον Παλαμᾶ καὶ ἐξῆς, μὲ ἰδιάζουσα ἐρμηνευτικὴ ἔμφαση προβάλλει ἡ πατερικὴ θεολογία, θέλοντας νὰ μᾶς πεί ὅτι τὰ δρώμενα τῶν μυστηρίων ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ συμβάντα τῆς Π. Διαθήκης³⁴. Αὐτὴ ἡ συνέχεια τῆς ἱστορίας συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὴν πορεία τῆς κτίσεως, ἐπειδὴ ἡ μετέληψιν τῶν θείων ἐνεργειῶν ἀπ' αὐτὴν διενεργεῖ τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας, τῆς οὐσίωσης, τοῦ ἁγιασμοῦ καὶ τῆς συνοχῆς.

*

33. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,8 PG 94,821C: «...κατὰ πάντα ὁμοῖον τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ, ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον καὶ δι' Υἱοῦ μεταδιδόμενον καὶ μεταλαμβανόμενον ὑπὸ πάσης τῆς κτίσεως καὶ δι' ἑαυτοῦ κτίζον καὶ οὐσιῶν τὰ σύμπαντα καὶ ἀγιάζον καὶ συνέχον, ἐνυπόστατον ἦτοι ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει ὑπάρχον, ἀχώριστον καὶ ἀνεκφοίτητον Πατρός καὶ Υἱοῦ καὶ πάντα ἔχον, ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, πλὴν τῆς ἀγεννησίας καὶ τῆς γεννήσεως».

34. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Διάξεις Σαρακηνοῦ καὶ Χριστιανοῦ*, P.B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, IV, Berlin 1981, σελ. 430-31.: «Ὁ δὲ ἐναντίος· καὶ ἦν πρὸ Χριστοῦ βάπτισμα; Ὁ γὰρ Ἱερεμίας πρὸ Χριστοῦ γεννᾶται. Ὁ Χριστιανός· ἦν κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἁγίου

Καταλαβαίνει κανείς εύκολα ότι τά δρώμενα τῶν μυστηρίων εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ἐπομένως σωστά καταρχὴν ὁ σχολαστικός ὀρισμὸς ὑποστηρίζει ὅτι μυστήρια καλοῦνται οἱ θεοσύστατες τελετές τῆς Ἐκκλησίας, μέσω τῶν ὁποίων χορηγεῖται ἡ ἀόρατη θεία χάρις³⁵. Ὅμως εὐθύς ἑξαρχῆς ὀφείλει κανείς νά παρατηρήσει ὅτι ὁ ὀρισμὸς αὐτός εἶναι στενός, περιορίζοντας τὴ μυστηριακὴ ζωὴ μέσα στίς θεοσύστατες αὐτές τελετές, ὅπως τίς ἀποκαλεῖ, καί δημιουργώντας ἑξάπαντος τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀπλῶς συνυπάρχουν στό συνολικό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ἀλλά ἡ μυστηριακὴ *μετάληψη* τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πάντοτε στά πλαίσια τῆς τριαδοκεντρικότητας, σημαίνει ὅτι οἱ τελετές αὐτές, στή συγκεκριμένη ιστορική φάση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου, ἀποτελοῦν ἓνα ὀργανικό μέρος καί μέλος τοῦ συνολικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐν Χριστῷ σώματος καί κατ' ἐπέκταση ὀλάκερης τῆς κτιστῆς πραγματικότητας. Ἄλλωστε, ὅπως εἰπώθηκε, καί ὁ ἄσαρκος Λόγος στήν ἱστορία τῶν θεοφανειῶν τῆς Π. Διαθήκης συγκροτεῖ σῶμα μέ μυστηριακά δρώμενα.

ἀποστόλου φάσκοντος, ὅτι οἱ μὲν διὰ νεφέλης, οἱ δὲ διὰ θαλάσσης ἐβαπτίσθησαν. Καί ὁ Κύριος ἐν εὐαγγελίοις φησὶν· Ἐάν μή τις γεννηθῆ δι' ὕδατος καὶ πνεύματος, οὐ μὴ εἰσέλθῃ εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ὡστε ὁ Ἄβραάμ καὶ Ἰσαάκ καὶ Ἰακώβ καὶ οἱ λοιποὶ πρὸ Χριστοῦ ἅγιοι εἰσερχόμενοι εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν προεβαπτίσθησαν, ἐπεὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χριστοῦ, εἰ μὴ ἐβαπτίσθησαν, οὐκ ἂν ἐσώζοντο. Μαρτυρεῖ δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον λέγον· Ἀπηλλοτριώθησαν οἱ ἁμαρτωλοὶ ἀπὸ μήτρας, τοῦτέστι τῆς τοῦ βαπτίσματος. Χάριν τούτου ὁμολογοῦμεν, ὅτι πάντες οἱ σωθέντες καὶ οἱ σωζόμενοι διὰ βαπτίσματος ἐσώθησαν καὶ σώζονται χάριτι Θεοῦ». Βλ. *Α' Κορινθ. 10,1-4· Ἰω. 3,5· Ψαλμ. 57(58), 4*. Ἀπὸ τὸ παραπάνω χαρακτηριστικό ἀπόσπασμα ἀποδεικνύεται, ἔστω καὶ ἐξ ὄνυχος, ὅτι ἡ ἔρμηνεία τῶν πατέρων πάντοτε στηριζόταν σὲ ἀγιογραφικά δεδομένα.

35. Χρήστου Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 21956, σελ. 295: «Τὰ μυστήρια εἶναι θεοσύστατοι τελεταὶ ἐμφανίονσαι ἅμα καὶ μεταδιδούσαι τὴν ἀόρατον χάριν».

Ἔτσι αὐτὴ εἶναι ἡ μυστηριακὴ σχέση Θεοῦ καὶ κόσμου, βασισμένη καθαρὰ σέ πραγματικὴ καὶ ἐνεργειακὴ διάσταση, ὅπου ἡ οὐσιοποιός, ἡ ζωοποιός, ἡ σοφοποιός καὶ ἡ θεοποιός ἐνέργεια συγκροτοῦν τὶς πολλαπλές ἐκφάνσεις τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Ἐπομένως ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμο εἶναι συνεχῆς πλουτισμός τῆς κτίσης ἀφενός, καὶ διαρκῆς μετοχὴ τῶν κτιστῶν ὄντων στὸ ἐνεργειακὸ πλέγμα τῆς θείας ἀλήθειας καὶ ἀγαθότητος ἀφετέρου. Πλουτισμός καὶ μετοχὴ δὲν ἔχουν πρωτίστως ἠθικὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ ἀποτελοῦν τὶς ἴδιες τὶς δυνάμεις καὶ τὶς δυνατότητες ζωῆς καὶ θανάτου. Ὅλες οἱ ἠθικὲς καὶ λοιπές σχέσεις ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πορεία καὶ ἀνάπτυξη τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. *Τὸ ἄκτιστο παρέχει, καὶ τὸ κτιστὸ μεταλαμβάνει τὴ θεία ἀλήθεια καὶ ἀγαθότητα.*

Σ' αὐτὴ τὴν περιρρέουσα μυστηριακὴ ἀτμόσφαιρα τῆς κτίσης καὶ τῆς ἱστορίας κανενός δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται μέ τὴ λογικὴ θεώρηση τῆς πραγματικότητος ν' ἀπομονώσῃ τὶς τελετές τῶν μυστηριακῶν δρωμένων τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ συνολικὸ σῶμα ἢ νὰ τὶς θεωρήσῃ ὡς πράξεις μαγικῆς. Ἔτσι κάθε μυστήριον γενικῶς, στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία, καὶ κάθε συγκεκριμένον μυστήριον στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Παράκλητου, δὲν μπορεῖ κατὰ κανένα τρόπο ν' ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε γιὰ κάθε μυστήριον μέσα στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχουν συγκεκριμένα ὕλικά στοιχεῖα, πού ἀγιάζονται καὶ μεταμορφώνονται. Πρόκειται, δηλαδὴ, γιὰ ἀλήθεια καὶ ζωὴ «σαρκωμένες» στὴ φυσικὴ καὶ ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ἔτσι ὁ χαρακτήρας τῶν μυστηρίων πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀντιμαγικός πέρα γιὰ πέρα, ὄχι μόνο γιατί ὡς τελετές καὶ πράξεις ἀποτελοῦν ἐκφάνσεις ἑνός σώματος, ἀλλὰ καὶ γιατί κάθε μυστήριον θεμελιώνεται σ' ἓνα ἱστορικὸ συμβάν ἢ ἀκόμη καὶ σ' ἓνα φυσικὸ δεδομένο. Τὰ μυστήρια δὲν νοοῦνται ὡς ἀπλές (μηχανι-

στικές) τελετές, αλλά φυσικά δεδομένα και ιστορικά γεγονότα, πού κάνουν τὰ ἴδια τὰ μυστήρια, τὸ ἴδιο τὸ σῶμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Καί ἂν ἀπεγκλωβιστοῦμε ἀπὸ τῆ σχολαστικῆ ἀπαρίθμηση τῶν μυστηρίων μόνο σέ 7 –ὁ σχολαστικισμός καταλήγει στὴν ἀπομόνωση καὶ αὐτονόμηση τῶν μυστηρίων–, τότε μέσα σ' αὐτὸ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας μπορούμε νὰ ζήσουμε τὴ θεία ἐπικοινωνία σέ πολλές μυστηριακές ἐμπειρίες. Γιὰ νὰ καταλάβουμε αὐτὴ τὴν ἀλήθεια ἀρκοῦν μονάχα μερικά παραδείγματα. Τὸ βάπτισμα, λόγου χάρι, πού ἀποτελεῖ τὸ πρωταρχικὸ μυστήριον εἰσόδου στὴν Ἐκκλησία, καὶ πολιτογράφησης στὸ σῶμά της, δέν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ὑπόσταση καὶ ἰσχύ, ἂν, μετὰ τὴ φανέρωση τοῦ ἄσαρκου Λόγου στίς θεοφάνειες τῆς Π. Διαθήκης, δέν εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐνανθρώπηση, ὁ σταυρικὸς θάνατος καὶ ἡ ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Τὸ ἴδιο φυσικά ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ θεία Εὐχαριστία. Μῆτε καὶ τὸ χρίσμα θὰ ἦταν μυστήριον, ἂν μὲ τὴν ἐνανθρώπηση δέν εἶχε γίνει ἡ χρίση τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν ὁποία προσέλαβε ὁ Λόγος. Ἐπομένως τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ἄλλα, μῆτε ὁ γάμος θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει ἂν «ἀπ' ἀρχῆς κτίσεως»³⁶ δέν εἶχε συντελεστεῖ μὲ τὴ δημιουργία τὸ μυστήριον τοῦ φυσικοῦ δεσμοῦ τοῦ ἀνδρα καὶ τῆς γυναίκας. Καὶ χωρὶς τὴ συγκρότηση τοῦ συνολικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος δέν θὰ ἦταν νοητὸ κανένα μοναστικὸ κοινόβιο. Τὰ δρώμενα τῶν μυστηρίων, λοιπόν, προϋποθέτουν ἀπαραίτητα 1) τὴν πραγματικότητα τοῦ ἐνιαίου σώματος τῆς κοινότητος, 2) τὰ ἱστορικά καὶ φυσικά δεδομένα, καὶ 3) τὴν ἐλεύθερη καὶ συνεργιακὴ συγκατάνευση τοῦ ἀνθρώπου. Σ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις ἐδράζεται ὁ κατὰ πάντα ἀντιμαγικός χαρακτήρας τῶν μυστηρίων.

36. *Μάρκ. 10,6*: « Ἀπὸ δὲ ἀρχῆς κτίσεως ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς...».

Ὡστόσο ὀφείλει ὁ δογματολόγος, ἀκολουθώντας πιστά τή βιβλική καί πατερική θεολογία, νά τονίζει μέ ἔμφαση τόν ἔσχατολογικό χαρακτήρα τῶν μυστηρίων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τά μυστήρια χορηγοῦν ζωή κάνοντας πέρα ὅλες τίς δαιμονικές καί φθοροποιές δυνάμεις τοῦ κόσμου. Ἐσχατολογία σημαίνει στράτευση καί συνεχῆ θρίαμβο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ἀγώνα, ἀσκηση καί ἀναμονή ὀλοένα καί ὑψηλότερης τελείωσης. Ἐσχατολογία, ἐπομένως, δέν σημαίνει ἀπλή ἀναμονή καί ἕναν ἀπλό «περίπατο». Ἦδη κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, ὅπως ἄριστα περιγράφει τή ζωή αὐτοῦ τοῦ σώματος ὁ Ἰγνάτιος, ἡ Θεία Εὐχαριστία διαρκῶς «καθαιρεῖ» τίς δαιμονικές δυνάμεις καί συγκροτεῖ τήν ἐνότητα τῶν μελῶν, πραγματώνοντας τό ἴδιο τό ἔργο τοῦ Χριστοῦ μέ τήν καταγγελία τοῦ θανάτου του καί τῆς μελλοντικῆς του παρουσίας³⁷. Οἱ λειτουργίες πού διαμορφώθηκαν ὡς τόν 4^ο αἰῶνα τήν ἴδια μυστηριακή διάσταση τονίζουν. Ἐπομένως ἐδῶ δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά μιᾶ τελετή –πράγμα πού ἰσχύει γιά ὅλα τά μυστήρια–, ἀλλά γιά τό ζωντάνεμα καί τήν ἐνεργοποίηση ἑνός ὀλόκληρου δημιουργικοῦ καί ἀνακαινιστικοῦ ἔργου.

Ἡ πατερική θεολογία στό σύνολό της τά μυστήρια δέν τά ὀρίζει –ἡ ζωή ἄλλωστε δέν ὀρίζεται–, καί ἐπιμένει πάντοτε νά χρησιμοποιεῖ τίς βιβλικές εἰκόνες γιά τήν περιγραφή τους. Τοῦτο διαπιστώνει κανεῖς ὄχι μόνο στούς πρώτους αἰῶνες, μήτε μόνο στό Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, τό Μάξιμο Ὁμολογητή, τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό, ἀλλά ἀκόμη καί κατά τό 14^ο αἰῶνα –ἤδη σχολαστικά εἶχε περιχαρακωθεῖ καί ἀυτονομηθεῖ ὁ ἀριθμός 7 τῶν μυστηρίων– στό Νικόλαο Καβάσι-

37. Ἰγνατίου, *Πρός Ἐφεσίους* 13,1 PG 5,656A. *Α' Κορινθ.* 11, 25-26: «Τοῦτο ποιεῖτε, ὡσάκις ἔαν πίνητε, εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὅσάκις γάρ ἔαν ἐσθίητε τόν ἄρτον τοῦτον καί τό ποτήριον πίνητε, τόν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρι οὗ ἔλθῃ».

λα, ὁ ὁποῖος ἔζησε στό περιωρρόν κλίμα τοῦ ἡσυχασμοῦ καί τῆς ἀντιησυχαστικῆς πολεμικῆς. Ὑποστηρίζοντας προφανῶς τίς θέσεις τῶν ἡσυχαστῶν καλεῖ τὰ μυστήρια ὄχι μόνο *σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ*, ἀλλά *θυρίδες καί πύλες*, ἀπό τίς ὁποῖες *εἰς τόν σκοτεινόν τοῦτον κόσμον* εἰσβάλλει ὁ ἥλιος *τῆς δικαιοσύνης*. Ἐξάλλου κατά τόν ἴδιο θεολόγο ἡ Ἐκκλησία *σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις*, τὰ ὁποῖα νοοῦνται σά μέλη καρδιάς, σάν κλάδοι δέντρου καί σάν κλήματα κληματαριᾶς³⁸. Στήν προκειμένη περίπτωση ἡ γλώσσα τοῦ Νικολάου Καβάσιλα εἶναι ἄκρως βιβλική καί παραδοσιακή. Σ' αὐτή τήν παράδοση οἱ εἰκονικές περιγραφές δέν εἶναι γυμνά καί ἀφηρημένα «φιλοσοφικά» σύμβολα. Οἱ εἰκόνες ἔχουν ἓνα οὐσιαστικό ἀντίκρισμα, ὅπως κάθε τύπος καί σύμβολο· σημαίνουν τό περιεχόμενο τῆς θείας οἰκονομίας.

Σέ τοῦτο τό σημεῖο ἀπαραίτητη εἶναι μιά διευκρίνιση. Ἐπειδή ἡ πατερική θεολογία περιγράφει τὰ μυστήρια μέ εἰκονικές παραστάσεις, θεωρώντας αὐτά σά μέλη ἑνός σώματος, δέν πρέπει κανεῖς νά νομίσει ὅτι ἡ ποικιλία αὐτῶν σημαίνει ἀδιαφορία ὡς πρός τή διάκρισή τους καί τό ιδιαίτερο ἔργο πού ἐπιτελοῦν. Ἀπεναντίας, πρόκειται γιά λειτουργίες ἑνός σώματος, ὅποτε κάθε μυστήριο ἐπιτελεῖ ἓνα ιδιαίτερο ἔργο, ἐνῶ ὄλα παρέχουν ἄφεση ἁμαρτιῶν, θερα-

38. Νικολάου Καβάσιλα, *Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας* PG 150, 452CD: «Σημαίνεται δέ ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις, οὐχ ὡς ἐν συμβόλοις, ἀλλ' ὡς ἐν καρδίᾳ μέλη καί ὡς ἐν ρίζῃ φυτοῦ κλάδοι καί καθάπερ ἔφη ὁ Κύριος ὡς ἐν ἀμπέλῳ κλήματα. Οὐ γάρ ὀνόματος ἐνταῦθα κοινωνία μόνον ἢ ἀναλογία ὁμοιότητος, ἀλλά πράγματος ταυτότης. Καί γάρ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ τὰ μυστήρια· ἀλλά τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ ταῦτα βρωσίς ἐστιν καί πόσις». *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* PG 150, 504BC: «Καί τοίνυν διά τῶν μυστηρίων τούτων τῶν ἱερῶν ὡσπερ διά θυρίδων εἰς τόν σκοτεινόν τοῦτον κόσμον ὁ ἥλιος εἰσέρχεται τῆς δικαιοσύνης». 508A: «Τούτου χάριν τὰ ἱερώτατα μυστήρια πύλας ἄν εικότως καλοῖντο δικαιοσύνης».

πεία τῆς φύσης καί τῆς βούλησης τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτό –ἐπειδή καί θεραπεία τῆς βούλησης συντελεῖται χωρίς αὐτή νά αἴρεται– τά μυστήρια σύν τοῖς ἄλλοις, ὅπως εἰπώθηκε, προϋποθέτουν τήν αὐτεξούσια στάση τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἀπαραίτητη εἶναι ἀπλῶς καί ἡ συνεργιακή συμβολή τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτή δέν ἰσχύει μόνο γιά τό βάπτισμα, ἐπειδή μέσω αὐτοῦ συντελεῖται ἡ γέννηση, ἡ καλύτερα ἡ ἀναγέννηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξοῦ καί ἡ ὀρθότητα τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, μιά καί στό γεγονός τῆς γέννησης δέν εἶναι δυνατό νά προηγεῖται ἡ βούληση τοῦ γεννώμενου³⁹. Ἐν πάση περιπτώσει ἐκεῖνο πού πρυτανεῦει εἶναι τό συνολικό ἐκκλησιαστικό σῶμα, στήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα μιᾶς ἱστορικής καί συνάμα ἐσχατολογικῆς τελείωσης. Γι' αὐτό ὁ Καβάσιλας περιγράφοντας τά μυστήρια μέ τίς γνωστές εἰκόνες μᾶς παρέχει μιά «φυσιολογία» τόσο τῶν μυστηρίων, ὅσο καί τῆς ἴδιας τῆς τελειωτικῆς κίνησης τοῦ ἀνθρώπου. Πολύ χαρακτηριστικά, λόγου χάρη, λέγει ὅτι τό βάπτισμα εἶναι γέννηση, τό χρίσμα κίνηση καί ἡ Θεία Ευχαριστία τροφή. Δέν εἶναι δυνατό

39. Τοῦτο, βέβαια, δέν ἰσχύει γιά τό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων. Ἀπλούστατα, οἱ ἐνήλικοι ὀφείλουν ἐλεύθερα ν' ἀποδεχτοῦν τήν κλήση τῆς σωτηρίας, ἐπειδή ἔχουν ἤδη προσωπικές μεταπατορικές ἀμαρτίες ἢ ἔχουν συγκατανεῦσει στήν ἀποστασία ἀπό τό θέλημα τοῦ Θεοῦ. Τό ἔργο τοῦ βαπτισματος ὁμως παραμένει γέννηση, ἀνακαίνιση καί νέα δημιουργία στό συνολικό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Προφανῶς τό *Μάρκ. 16,16*: « Ὁ πιστεύσας καί βαπτισθεῖς σωθήσεται» ἔχει ἱεραποστολικό χαρακτήρα καί ἀφορᾷ βάπτισμα ἐνηλίκων, οἱ ὁποῖοι πρέπει νά μεταστραφοῦν καί νά μετανοήσουν γιά νά δεχτοῦν τό κήρυγμα τῆς σωτηρίας. Ἐξάλλου στά βαπτισμένα νήπια δίνεται τό χρίσμα καί ἡ μετάληψη τῆς Θείας Κοινωνίας, ἐπειδή ἔτσι κι ἀλλιῶς τά μυστήρια θεραπεύουν τή φύση τοῦ ἀνθρώπου, καί τά δῶρα αὐτά παρέχονται ὡς προίκα γιά τή μελλοντική ἐνεργοποίηση τῆς χαρισματικῆς ζωῆς. Οἱ ἀνάδοχοι δέν ἀντικαθιστοῦν κατά κανένα τρόπο τή βούληση τῶν νηπίων, ἀλλά μόνο εἶναι ἐγγυητές τῆς χριστιανικῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν.

νά κινηθεῖ ἢ νά τραφεῖ κανεῖς, ἂν δέν γεννηθεῖ, σημειώνει χαρακτηριστικά μέ αὐτή τήν εἰκόνα, εἰλημμένη ἀπό τήν περιοχή τῆς βιολογικῆς ζωῆς⁴⁰. Ἀλλά σέ τούτη τή «φυσιολογία» διενεργοῦνται τά χαρίσματα στό σῶμα τῶν πιστῶν⁴¹, τά ὁποῖα εἶναι καρπός τῆς ἐνεργούμενης χάρης. Ἔτσι χάρη καί χάρισμα εἶναι καθετί τό κοινωνικό, τό λειτουργικό· ἂν γίνει «ιδιόκτητο» καί ἐγωκεντρικό, παύει νά ἔχει ζωοποιητική δύναμη στό σῶμα. Τήν ἀλήθεια αὐτή ἀλλωστε μπορούμε νά τή δοῦμε καί στίς λειτουργίες τῆς ἄλογης κτίσης. Χάρη, θά ἔλεγε κανεῖς ἐπιτυχῶς, εἶναι ἡ λειτουργία τῆς καρδιάς, πού πλουτίζει καί ζωογονεῖ ὀλάκερο τό σῶμα. Μέ ἄλλα λόγια, κάθε χάρη, γιά νά καρποφορήσει, ἀνήκει σέ κοινότητα, σέ σῶμα κοινό, καί ἀναπαύεται ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχει ἀντίσταση καί σφετερισμός.

Ἔτσι ἡ ὀρθόδοξη παράδοση, γιά ν' ἀποφύγει κάθε ἀπομόνωση καί αὐτονόμηση τῶν μυστηρίων στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ποτέ δέν θεώρησε ἀπαραίτητη τήν ἀρίθμησή τους. Οἱ θεολόγοι πατέρες, σύμφωνα μέ τίς ἐκάστοτε προθέσεις τους καί ἀφορμές γιά τήν ἀνάπτυξη θεμάτων δογματικῆς διδασκαλίας, ἀπλῶς μνημονεύουν μερικά μυστήρια, χωρίς διόλου νά θεωρεῖται ἀπαραίτητο νά ἐντοπιστεῖ ἕνας κλειστός ἀριθμός μυστηρίων, συμποσοῦμενος μάλιστα στόν ἱερό ἀριθμό 7, πράγμα πού ἔκανε ἡ σχολαστική θεολογία μέ κορυφαῖο ἐκπρόσωπό της το Θωμᾶ Ἀκινάτη⁴². Ἀκόμη καί ὁ

40. Νικολάου Καβάσιλα, *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* PG 150,521C: «Τό μὲν γάρ βάπτισμα γέννησις, τό δὲ μῦρον ἐνεργείας καί κινήσεως ἐν ἡμῖν ἔχει λόγον· ὁ δὲ τῆς ζωῆς ἄρτος καί τό ποτήριον τῆς εὐχαριστίας βρωσίς ἐστιν καί πόσις ἀληθινή· οὐκ ἔστι δὲ κινήθηαι ἢ τραφῆναι πρὶν γεννηθῆναι».

41. *Α' Κορινθ. 12,4*: «Διαίρεσις δὲ χαρισμάτων εἰσίν, τό δὲ αὐτό πνεῦμα».

42. Βλ. *Summa Theologiae 3,64,1*. Εἶναι ἐπίσης γνωστό ὅτι τά μυστήρια ἀριθμοῦνται σέ ἑπτὰ καί ἀπό τή ρωμαιοκαθολική σύνοδο τοῦ Τριδέντου (1545-1563).

Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ ὁποῖος μέ ἄκρα θεολογική ἀκρίβεια –ὅπως ἄλλωστε λέγει ὁ ἴδιος– στό ἔργο του *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, κεφάλαιο 86^ο μέ τίτλο *Περί τῶν ἁγίων καί ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων*, ἐκθέτει τή σχετική δογματική διδασκαλία, οὔτε κἀν διανοεῖται νά ἀπαριθμήσει τά μυστήρια. Σ' αὐτό τό κεφάλαιο πραγματεύεται ἐκτενῶς τό περιεχόμενο καί τή σημασία τοῦ βαπτίσματος καί τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἀλλά καί κατά τό 14^ο αἰώνα ὁ Νικόλαος Καβάσιλας πραγματευόμενος τήν *ἐν Χριστῷ ζωή*, δηλαδή τή μυστηριακή διάσταση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, πουθενά δέν σκοτίζεται γιά ἀρίθμηση τῶν μυστηρίων. Τήν ἐποχή ἐκείνη ἤδη ὁ ἱερός ἀριθμός 7 εἶχε κυριαρχήσει στή σχολαστική θεολογία. Σ' ὅσες σπανιότατες περιπτώσεις φαίνεται κάποια ἀρίθμηση –ὄχι τῶν 7 μυστηρίων τῆς σχολαστικῆς παράδοσης, πού τήν υἱοθέτησαν νεότεροι ἀκαδημαϊκοί θεολόγοι–, τοῦτο γίνεται γιά νά ἐξαρθεῖ μιά Α ἢ Β ἐνδεχομένως ἀμφισβητούμενη θεολογική σημασία ἐνός μυστηρίου⁴³. Ὅμως πουθενά, ἔστω καί μεμονωμένα, δέν καθιερώνεται ἕνας θεσμός.

Ἐπομένως μέ προφανή τή σχολαστική ἐπίδραση ἐπικράτησε στό χῶρο τῆς Ὄρθόδοξης Ἐκκλησίας ἡ γνωστή ἀρίθμηση τῶν μυστηρίων, τά ὁποῖα συμποσοῦνται στόν ἱερό ἀριθμό ἐπτά! Μεμονωμένες ἐπιδράσεις, πού ἄρχισαν νά ἀσκοῦνται μᾶλλον μετά τό 14^ο αἰώνα, πολύ ἀργότερα μέ τή βοήθεια καί τό κύρος ἀκαδημαϊκῶν θεολόγων διαμόρφωσαν ἔντονα τήν ἐντύπωση καί τή διδασκαλία περὶ κλειστοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων. Πάντως εἶναι χαρακτηριστικός ὁ πονο-

43. Βλ. Θεοδώρου Στουδίτου, *Ἐπιστολαί* PG 99,1524AB, ὅπου ὑποστηρίζεται μέ ἀπολογητικό τόνο ὁ μυστηριακός χαρακτήρας τῆς μοναχικῆς τελείωσης. Γι' αὐτό μνημονεύονται ἕξι μυστήρια. Ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν πρόκειται γιά τήν καθιερωμένη σχολαστική ἀρίθμηση τῶν γνωστῶν ἐπτά μυστηρίων.

κέφαλος τῶν νεότερων σχολαστικῶν δογματολόγων νά ἐντοπίσουν στήν παράδοση τόν ἀριθμό 7. Ὁ ἀείμνηστος Χρῆστος Ἀνδρούτσος κατόρθωσε καί βρῆκε δύο μαρτυρίες γιά τόν ἀριθμό 7 στό 13^ο αἰώνα! Ἀλλά καί οἱ δύο μαρτυρίες εἶναι ἀπελπιστικά ἱσχνές. Ἡ μιά προέρχεται ἀπό κάποιο μοναχό Ἰώβ. Καί αὐτός δμως ἀπαριθμεῖ στή θέση τῆς μετάνοιας τή μοναχική κουρά! Ἡ δεύτερη προέρχεται ἐξάπαντος ἀπό σχολαστικές πηγές, μιά καί ἀναφέρεται ἀπό τήν ὁμολογία πίστεως, πού εἶχε ὑποβάλει ὁ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στήν ἐνωτική σύνοδο τῆς Λυών τό 1274⁴⁴. Στή σύνοδο ἐκείνη πῆγαινε νά συμμετάσχει καί ὁ σχολαστικός θεολόγος Θωμᾶς Ἀκινάτης, ὁ ὁποῖος καθορίζει ἀκριβῶς, ὅπως τόν ἔχουμε σήμερα, τόν ἀριθμό 7 τῶν μυστηρίων. Ὅμως εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Ἀκινάτης πέθανε καθ' ὁδόν καί δέν πρόλαβε νά μεταβεῖ στή Λυών, ὁπότε δέν ἔμαθε τίποτα ἀπό τήν πίστη τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου!

Πολύ πρόσφατα ὁ καθηγητής Εὐάγγελος Θεοδώρου, κατόπιν ἐορτῆς χωρίς νά ἀξιολογήσει σοβαρά τά περί μυστηρίων, στό περιοδικό *Θεολογία* ἔθεσε τό θέμα τοῦ κλειστοῦ ἀριθμοῦ 7 ὡς πρόβλημα⁴⁵. Τό μόνο ἐνδιαφέρον σημεῖο τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι ἡ πρόταση τοῦ ἐν λόγῳ καθηγητῆ μιά Πανορθόδοξη Σύνοδος νά «ἐπανεξετάσει» τό ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων ὄχι ἀπό τή σκοπιά θεωρητικῶν στο-

44. Χρήστου Ἀνδρούτσου, *Δογματική τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, σελ. 314-15: «Ἀλλά καί ἡ Παράδοσις δέν ἀναφέρει τόν ἀριθμόν τῶν μυστηρίων, μόλις δέ κατά τόν 13^ο αἰώνα ἀναφέρεται ὁ ὠρισμένος αὐτῶν ἀριθμός μνημονευόμενος παρ' ἡμῖν ὑπό τινος μοναχοῦ Ἰώβ, ἀντί τῆς μετανόιας συναριθμοῦντος τήν μοναχικήν τάξιν, καί ὑπό τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου ὑποβαλόντος ἐν τῇ συνόδῳ τῆς Λυών τῷ 1274 ὁμολογίαν ἀριθμοῦσαν εἰς ἑπτὰ τά μυστήρια».

45. Εὐαγγέλου Θεοδώρου, «Τό ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου», στό *Θεολογία* 57, Ἀθῆναι 1986, σελ. 370-377.

χασμῶν, ὅπως λέγει, ἀλλά ἀπό τή σκοπιά τῆς λειτουργικῆς παράδοσης καί πράξης τῆς Ἐκκλησίας. Μολονότι προβάλλεται μιά ἄκρως σοβαρή πρόταση, σάμπως αὐτή ν' ἀπασχολεῖ ἔντονα καί ἀγωνιωδῶς τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας καί τό θεολογικό κόσμο, δέν λέγεται τίποτα σέ τί θά ἐξυπηρετοῦσε τή λειτουργική πράξη τῆς κατά τά ἄλλα ρωμαλέας ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἡ πράξη αὐτή εἶναι ἀπολύτως ὑγιῆς καί διόλου δέν ἐπηρεάστηκε ἀπό μιά τέτοια σχολαστική ἀκαδημαϊκή ἐπίδραση. Βέβαια, ὁ κίνδυνος ἐνεδρεῖει πάντοτε στό χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνείδησης. Γι' αὐτό ἡ ἀκαδημαϊκή θεολογία παρ' ἡμῖν, σ' αὐτή καί σέ ἄλλες περιπτώσεις, ὀφείλει νά βρεῖ τό σωστό δρόμο –κι αὐτό φτάνει καί περιοσεύει. Ἐν πάση περιπτώσει, στήν προκειμένη περίπτωση δέν ἀπορεῖ κανεῖς, ὅταν διαπιστώνει ἐμμονή, στήν ἄποψη τοῦ κλειστοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων, σέ θεολόγους πού ἔτσι κι ἄλλιῶς ἀκολουθοῦν σέ πολλά τή σχολαστική παράδοση συνειδητά ἢ ἀσύνειδα· ἀπορεῖ ὁμως, ὅταν βλέπει φερόμενους ὡς ἀντισχολαστικούς θεολόγους νά ἐμμένουν σταθερῶς στόν ἱερό ἀριθμό ἑπτά!

7. Τέλεση καί περιεχόμενο τῶν μυστηρίων

Ἦ Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης στό ἔργο του, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*⁴⁶, τή νεκρώσιμη ἀκολουθία ἀποκαλεῖ *μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων*. Ὁ ἴδιος ὀνομάζοντας τό βάπτισμα *θεογενεσία*, τό συνδέει τελικά μέ τό μυστήριο τῆς νεκρώσιμης τελετῆς, ὅπου σέ μιά δυναμική καί ἀποκορυφωτική πορεία πραγματώνεται ἡ κοινωνία ζώντων καί τεθνεώτων στό ἓνα σῶμα τῆς σύναξης, δηλαδή στό σῶμα

46. Βλ. PG 3,556A-568D.

τοῦ Χριστοῦ. Θεογενεσία καί μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων δὲν ἀποτελοῦν δυό σημεῖα ἐνός κύκλου, ἀλλὰ δυό σημεῖα μιᾶς ἄπαυσης τελειωτικῆς πορείας σ' ἓνα περιορῶν μυστηριακό κλίμα, πού ἐδράζεται στήν ἐνεργειακή σχέση κτιστοῦ–ἄκτιστου. Μὲ ἄλλα λόγια, καί ἐνδεχομένως καλύτερα λόγια: κέντρο εἶναι τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὄχι μόνο ὡς σαρκωμένου Λόγου ἀλλά καί ὡς ἄσαρκου· τοῦτο τό κέντρο ὅλης τῆς κτιστῆς πραγματικότητος ἀκτινοβολεῖ σ' ὅλες τίς περιοχές τῆς, τίς ὁποῖες τελικά συνδέει μέ τήν ἄκτιστη δόξα τῆς θείας βασιλείας σέ μιᾶ ἄπαυστη τελειωτική πορεία. Τούτη ἡ εἰκόνα ἀποτελεῖ τό πεντόσταγμα τῆς βιβλικῆς καί πατερικῆς θεολογίας, τῆς ὁποίας τό ἔργο εἶναι νά φανερώνη τήν πραγματικότητα καί τή ζωή τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ὁ Θεός, ἡ ὄντως ζωή, κάνει καί τοῦτο τόν κόσμο νά ζεῖ στή δική του δόξα.

Ἐπομένως τά μυστηριακά δρώμενα τῆς παρούσας Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου μποροῦμε νά τά περιγράψουμε, περιγράφοντας τήν ἴδια τήν ἐκκλησιαστική ζωή τοῦ σώματος, ὀφείλουμε ὅμως νά τά ἐντάσσουμε στό γενικό περιορῶν μυστηριακό κλίμα ὅλης τῆς κτιστῆς πραγματικότητος. Ἀλλά ἡ συγκεκριμένη λειτουργία αὐτῶν τῶν μυστηρίων συντελεῖται σ' αὐτή τήν παρούσα φάση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου. Ἐδῶ ἀπλῶς θά ἀναφερθοῦν μυστηριακές τελετές καί πράξεις, πού μετά τό βάπτισμα διενεργοῦνται στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, μέ μιᾶ σύντομη ὑπόμνηση τοῦ ἰδιαίτερου ἔργου, πού ἐπιτελεῖ κάθε μυστήριο. (Περισσότερες λεπτομέρειες ὡς πρός τό ἔργο καί τήν τέλεση αὐτῶν τῶν μυστηρίων ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά βρεῖ στοὺς δυό τόμους τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα⁴⁷). Θά γίνουν, λοιπόν, ἀναφορές στά ἀκόλουθα μυστήρια:

47. Αὐτονόητα δὲν μνημονεύω μιᾶ πλούσια βιβλιογραφία ἑλληνική καί

1) βάπτισμα, 2) χρίσμα, 3) Θεία Εὐχαριστία, 4) ἱερωσύνη, 5) μετάνοια καὶ ἔξομολόγηση, 6) εὐχέλαιο, 7) γάμο, 8) μνήμη τῶν νεκρῶν καὶ 9) μοναχική κουρά. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι δέν ἀριθμοῦνται τὰ μυστήρια σέ 9, ἀφοῦ ἔτσι κι ἄλλιῶς στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχουν καὶ ἄλλα.

Τό βάπτισμα εἰσάγει τούς ἀνθρώπους στό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, κάνοντάς τους μέλη τῆς κοινωνίας του. Ὡς γέννηση, ἀνακαίνιση, ἀρραβώνας ὄλων τῶν ἀγαθῶν μιᾶς ἐσχατολογικῆς πορείας ἔχει νομοτελειακά τήν προτεραιότητα. Τό ἔργο, πού ἔχει προκύψει ἀπό τήν ἐνανθρώπηση, τό σταυρικό θάνατο καὶ τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, καὶ πού εἶναι ἡ καταπάτηση τοῦ θανάτου καὶ ἡ χορηγία τῆς δντως ζωῆς, ἐγκεντρίζεται στά μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος μέσω τοῦ βαπτίσματος. Ὅπως σ' ὅλα τὰ μετά τό βάπτισμα μυστήρια, ἔτσι καί σ' αὐτό τό μυστήριο τῆς ἄμεσης προτεραιότητας εἶναι ἔντονος ὁ ἐσχατολογικός χαρακτήρας. Μέ ἄλλα λόγια, ἐπειδή τό βάπτισμα γίνεται στό θάνατο καὶ τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, ἡ κατοπινὴ πορεία εἶναι ὁ *περίπατος* σέ *κοινότητα καὶ καινότητα ζωῆς*⁴⁸. Ὅπως εἰπώθηκε πρωτύτερα, γιά τήν παροχή αὐτῆς τῆς καινῆς ζωῆς, ἡ ὁποία εἶναι γέννηση, δέν προϋποτίθεται βουλευτική συγκατάνευση –ἄλλωστε μεταβίβαση προσωπικῆς ἐνοχῆς μέσω τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτή-

Ξενόγλωσση, ὄχι μόνο δογματικῶν, ἀλλά λειτουργικῶν καὶ τελετουργικῶν βοηθημάτων, τὰ ὁποῖα εὐκολα μπορεῖ νά προσπελάσει ὁ ἀναγνώστης σέ ὀργανωμένες βιβλιοθήκες. Δέν ἔχει κανένα νόημα ἢ μνεῖα αὐτῶν σέ μιά τέτοια ἀνάπτυξη τοῦ θέματος. Ἐπιθυμῶ μόνο νά συστήσω τό ἔργο: F.F. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, τόμ. Α', Oxford 1896.

48. Ρωμ. 6,2-4: «Οἵτινες ἀπεθάνομεν τῇ ἁμαρτίᾳ, πῶς ἔτι ζήσωμεν ἐν αὐτῇ; ἢ ἀγνοεῖτε ὅτι ὅσοι ἐβαπτίσθημεν εἰς Χριστόν Ἰησοῦν, εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν; συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον, ἵνα ὡσπερ ἠγέρθη Χριστός ἐκ νεκρῶν διὰ τῆς δόξης τοῦ Πατρὸς, οὕτως καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν».

ματος δέν υπάρχει παρά μονάχα φθορά και θάνατος—, όμως στή μετέπειτα έσχατολογική πορεία συνεργεί τό μέλος τοῦ σώματος μέ άγώνα, μέ στράτευση και θριάμβους, μέ άσκηση⁴⁹. Τό μυστήριο, λοιπόν, τοῦ βαπτίσματος είναι 1) έγκεντρισμός στή ζωή, 2) γέννηση σ' αὐτή και 3) πορεία ἢ «περίπατος» σέ μιά τελειωτική όδό.

Ἔτσι τό βάπτισμα, μέσω ὕδατος και πνεύματος και ως έγκεντρισμός τῶν όντων στή θεία ζωή, είναι μυστηριακή πράξη *άπό κτίσεως κόσμου*. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ακολουθώντας τήν παράδοση, κάνει λόγο για τήν παρουσία τῆς Ἁγίας Τριάδας στήν προϊστορία και τήν ιστορία τῆς θείας οίκονομίας μέσω τοῦ ἄσαρκου και τοῦ ἔνσαρκου Λόγου. Γι' αὐτό ἀπαριθμεῖ όκτώ βαπτίσματα: 1) Τό βάπτισμα τοῦ κατακλυσμοῦ· εκείνο τό νερό απέκοψε τήν άμαρτία, 2) τό βάπτισμα τῆς έξόδου διαμέσου τῆς θάλασσας και τῆς νεφέλης· και ἐδῶ έχουμε έγκεντρισμό και σωτηρία, 3) τό νομικό· κάθε άκάθαρτος είχε ανάγκη καταρχήν νά λουστει μέ νερό· ἦταν πλύση τῆς άμαρτίας, 4) τό εισαγωγικό τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστή, πού όδηγοῦσε στή μεάνοια, 5) τό βάπτισμα τοῦ Κυρίου στόν Ἰορδάνη, πού έγινε για μᾶς, για ν' ἀποτελέσει πρότυπο μετανόιας· ἐμεῖς έχουμε τό ὕδατινο και πύρινο βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ, στό θάνατο και τήν άνάστασή του, 6) τό βάπτισμα τῆς μεάνοιας και τῶν δακρύων, 7) τό βάπτι-

49. Βλ. ένδεικτικά Νικολάου Καβάσιλα, *Περί τῆς έν Χριστῷ ζωῆς* PG 150,544B και 501B: «Οὐ γάρ ἐφ' ἡμῖν ἐστιν οὔτε τό γεννηθῆναι οὔτε τό ἀποθανόντας ἀναβιώσκεισθαι πάλιν ἢ τουναντίον... Ἐδὲ τῆς θελήσεως τῆς ἀνθρωπείας ἐξήρηται, λέγω δὴ τό ἐλέσθαι τό ἀγαθόν...». «Ἔστι τοίνυν τό μέν θεόθεν, τό δὲ τῆς ἡμετέρας σπουδῆς». Πρβλ. Θεοδωρήτου Κύρου, *Αἰρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή* 5,18 PG 83,512AB: «Εἰ γάρ τοῦτο μόνον ἔργον ἦν τοῦ βαπτίσματος, ἀνθ' ὅταν τὰ βρέφη βαπτίζομεν οὐδέπω άμαρτίας γευσάμεθα. Οὐδέ γάρ τοῦτο μόνον ἐπαγγέλλεται τό μυστήριο, ἀλλά τὰ τούτων μείζω και τελεώτερα· ἀραβῶν γάρ ἐστι τῶν μελλόντων ἀγαθῶν».

σμα τοῦ αἵματος καί τοῦ μαρτυρίου καί 8) τό τελευταῖο, τό κολαστήριο, πού ἀναιρεῖ τήν ἁμαρτία⁵⁰.

Ἐδῶ νά παρενθέσω ὅτι ὄλα τά μυστηριακά δρώμενα, μετά τόν ἐγκεντριισμό στό σῶμα τῆς ζωῆς μέσω τοῦ βαπτίσματος, μετέχονται ἀπό ὄλα τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτονόητα εἶναι σχολαστική καί ἐσφαλμένη ἡ διάκριση τῶν μυστηρίων σέ ὑποχρεωτικά καί προαιρετικά! Ὅσο κι ἄν φαίνεται σωστή ἡ ἄποψη, κατά τή λογική τῶν σχολαστικῶν ἐγχειριδίων, ὅτι τά μυστήρια τοῦ γάμου καί τῆς ἱερωσύνης εἶναι προαιρετικά, τοῦτο ἐξάπαντος ἀποτελεῖ συνέπεια ἐσφαλμένης Ἐκκλησιολογίας. Ἡ Ἐκκλησία δέν δέχεται τήν (ἐλεύθερη) ἀγαμία ἀπλῶς καί μόνο ὡς δικαίωμα (ton corps est à toi = τό σῶμα σοῦ ἀνήκει), ἀλλά ὡς χάρισμα μέσα στό ἐκκλησιαστικό σῶμα. Ὁ ἀγαμος παντρεύεται τήν Ἐκκλησία, καί αὐτήν διακονεῖ μέ τά χαρίσματά του. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό μυστήριο τῆς ἱερωσύνης, ὁ λαός, πού δέν ἔχει τό εἰδικό χάρισμα τῆς χειροτονίας, μετέχει σ' αὐτήν κατά τή σύναξη, ἀφοῦ χωρίς αὐτή τή μετοχή δέν μπορεῖ νά τελεστεῖ μυστήριο. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα ὅτι ἡ διάκριση τῶν μυστηρίων σέ ὑποχρεωτικά καί προαιρετικά προέρχεται ἀπό τήν ἀπομόνωση καί αὐτονόμησή τους, ἐξαιτίας τῆς ἀπαρίθμησής τους σέ κλειστό ἀριθμό. Ἐξάλλου ἀνεξάρτητα ἀπό τό κατά πόσο εἶναι σωστή ἡ διάκριση μυστηρίων πού θεμελιώνονται ἄμεσα σέ ἰδρυτικά λόγια τοῦ Χριστοῦ, καί μυστηρίων πού θεσπίζονται ἄμεσα ἀπό τό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, τό ἐνδιαφέρον αὐτῆς τῆς διάκρισης εἶναι μονάχα ἱστοριοφιλολογικό καί ἀφορᾷ τίς ἐπιμέρους ἔρευνες τῶν ἱστοριοδογματικῶν. Μέ τό κριτήριο τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας κανένα ἐνδιαφέρον δέν θά μπορούσε κανεῖς νά ἐντοπίσει.

50 Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,9 PG 94,1124A-C.

Κλείνοντας την παρένθεση, επανέρχομαι στά έργα τῶν μυστηρίων. Τό χρίσμα, ἀμέσως μετά τό βάπτισμα, παρέχει χαρισματική ἐξουσία γιά τόν ἀγώνα ἄσκησης, προκοπῆς καί τελείωσης. Εἶναι προφανές ὁ δεσμός αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου μέ τή χρίση τῆς ἀνθρωπότητος τοῦ Χριστοῦ· στήν πράξη τῆς χρίσης ἦταν ὁ *χρίων* καί ὁ *χριστός*. Τό βαπτισμένο μέλος μέσω τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἰκανώνεται, πλουτίζεται καί θεραπεύεται⁵¹. Παίρνοντας τόν ἀρραβῶνα τῆς χαρισματικῆς ἐξουσίας, κινεῖται ἀπευθείας στήν πραγμάτωση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ στό μέτρο τῆς ἄσκησης καί τῆς συνεργίας. Ἡ παροχή τοῦ χαρίσματος μέσω τοῦ χρίσματος δέν μεταδίδει ἀπλῶς δύναμη, ἀλλά καί τήν ἴδια τήν ἀλήθεια καί τήν ἀγαθότητα. Ἐτσι μετά τή γέννηση τοῦ βαπτισματος, ἡ κίνηση τοῦ χρίσματος ἀφενός καθαιρεῖ τίς ἀντίθετες δυνάμεις, καί ἀφετέρου γίνεται προοδευτικά χορηγός ζωῆς.

Γιά τό μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἤδη εἰπώθηκαν ἱκανά, πού ἀφοροῦν τά ἰδιαίτερα γνωρίσματα τοῦ ἔργου, τό ὁποῖο διαδραματίζεται στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπόστολος Παῦλος, Ἰγνάτιος, Εἰρηναῖος καί ὄλοι οἱ ἐπόμενοι ἔχουν ἐξάρει τόν ἀπολυτρωτικό χαρακτήρα τῆς σταυρικῆς θυσίας, τήν ὁποία διενεργεῖ ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου καί ἀνοίγει σταθερά τόν ἐσχατολογικό ὁρίζοντα τῆς ἀνάστασης. Νά μήν ξεχνάει κανείς ὡστόσο ὅτι ἡ συμμετοχή τῶν μελῶν τῆς σύναξης στή δωρεά τῆς ἀφθαρσίας, τῆς ἀθανασίας καί τῆς ἴδιας τῆς ἀπολύτρωσης δέν συντελεῖται εἰδυλλιακά καί ἐξωπραγματικά· καθαιροῦνται οἱ σατανόμορφες δυνάμεις,

51. *Β' Κορινθ. 1,21-22*: «Ὁ δὲ βεβαιῶν ἡμᾶς σὺν ὑμῖν εἰς Χριστὸν καὶ χρίσας ἡμᾶς Θεός, ὁ καὶ σφραγισάμενος ἡμᾶς καὶ δοὺς τὸν ἀρραβῶνα τοῦ πνεύματος ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν». *Ἰω. Α', 27*: «Καὶ ὑμεῖς τὸ χρίσμα ὃ ἐλάβετε ἀπ' αὐτοῦ μένει ἐν ὑμῖν, καὶ οὐ χρεῖαν ἔχετε ἵνα τις διδάσκη ὑμᾶς».

σφυρηλατείται ἡ ἐνότητα τοῦ σώματος καὶ ἀνοίγει ὁ δρόμος τοῦ μέλλοντος. Γι' αὐτό ἡ Θεία Εὐχαριστία, ὡς βρώση τοῦ σώματος καὶ πόση τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ μέ τὰ καθαγιασμένα δῶρα τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, ἀποτελεῖ τροφή, πού δίδεται ἀδιαλείπτως στή συνεχή πορεία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Ἐσχατολογικά πρόκειται γιὰ τροφή ἀφθαρσίας, ἀθανασίας καὶ ἀνάστασης⁵². Μέ ἄλλα λόγια, συντελεῖται δυναμικά τὸ ἔργο τῆς σωτηρίας, πράγμα πού σημαίνει νομοτελειακά καὶ προοδευτική πραγματώση, μέσω ἄσκησης καὶ ἀγώνα, τῆς ἐνότητας⁵³. Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι σ' αὐτὴ τῆ μυστηριακά ἀπολυτρωτικῆ θυσία ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος μεταποι-οῦνται ἢ μεταβάλλονται σέ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός σπεύδει νὰ ἐπισημάνει ἀμέσως ὅτι, ἂν κανεὶς ἐπιζητεῖ νὰ βρεῖ τὸν τρόπο τῆς μεταβολῆς, τοῦ ἀρκεῖ νὰ γνωρίζει ὅτι τὸ μυστήριον συντελεῖται μέσω τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁵⁴. Ἡ κοινὴ αὐτὴ στάση τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τοὺς προφύλαξε ἀπὸ τὸν πειρασμὸ τοῦ σχο-

52. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 5,2,3 PG 7²,1127B: «Οὕτω καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα ἐξ αὐτῆς τρεφόμενα καὶ τεθέντα εἰς τὴν γῆν καὶ διαλυθέντα ἐν αὐτῇ ἀναστήσεται ἐν τῷ ἰδίῳ καιρῷ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ τὴν ἔγερσιν αὐτοῖς χαριζομένου εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς, ὃς ὄντως τῷ θνητῷ τὴν ἀθανασίαν περιποιεῖται καὶ τῷ φθαρτῷ ἀφθαρσίαν χαρίζεται».

53. *Διδαχὴ 9,4*: «Ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σοι ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν». Ἰγνατίου, *Πρὸς Ἐφεσίους* 13,1 PG 5,656A. Βλ. καὶ 20,2 PG 5,661A.

54. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,13 PG 94,1144A-1154A: «Σῶμά ἐστιν ἀληθῶς ἠνωμένον τῇ θεότητι, τὸ ἐκ τῆς Ἁγίας Παρθένου σῶμα, οὐχ ὅτι αὐτὸ τὸ σῶμα τὸ ἀναληφθὲν ἐξ οὐρανῶν κατέρχεται, ἀλλ' ὅτι αὐτὸς ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος μεταποιεῖται εἰς σῶμα καὶ αἷμα Θεοῦ. Εἰ δὲ τὸν τρόπον ἐπιζητεῖς, πῶς γίνεται, ἀρκεῖ σοι ἀκοῦσαι, ὅτι διὰ Πνεύματος Ἁγίου...».

λαστικισμού, ὁ ὁποῖος καθιέρωσε τὸν ὄρο *μετουσίωση* (transubstantiatio), πού ἐξηγεῖ λογικά, μέ βάση τήν ἀριστοτελική φιλοσοφία, τή μεταβολή τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός διευκρινίζει ἐπίσης τί ἐννοοῦμε λέγοντας τὸν ἄρτο καί τὸν οἶνο *ἀντίτυπα τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ*. Ἡ ἀκριβής ὀνομασία τους εἶναι *ἀντίτυπα τῶν μελλόντων*, ἐπειδή τώρα μέσω τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου μετέχουμε στό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ στό μέλλον θά μετέχουμε νοητά σ' αὐτό μέσω μόνης τῆς θέας⁵⁵.

Μετά τή γέννηση, τήν κίνηση καί τήν τροφή τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, τό μυστήριο τῆς ἱερωσύνης εἶναι τό εἰδικό μέσω τῆς χειροτονίας χάρισμα, μέ τό ὁποῖο διακονεῖται ἡ κυβέρνησις καί ὁ συντονισμός τῆς ἐν Χριστῷ κοινωνίας. Ἡ χαρισματική αὐτή ἐξουσία δεν ἀποτελεῖ μεσιτική δύναμη καί ιδιότητα· τήν ἐξουσία τήν ἔχει ὁ ἀρχιερέας Χριστός καί τή χαρίζει στά μέλη τοῦ σώματος. Ἦδη ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἔκανε ὀξεία διάκριση μεταξύ τῆς μεσιτικῆς ἰουδαϊκῆς ἱερωσύνης καί τῆς ἐν Χριστῷ χαρισματικῆς ἱερωσύνης⁵⁶. *Στό σῶμα, λοιπόν, τοῦ Χριστοῦ δέν ὑπάρχει καμιά ἱερατική «κάστα», μήτε κληρονομική ἱερωσύνη. Ἐχει σπάσει ὁ φραγμός ἢ τό μεσότοιχο τῆς μεσιτικῆς ἱερωσύνης. Ὅλα τά βάπτισμένα μέλη τῆς Ἐκκλησίας μετέχουν καταρχήν σ' αὐτή τήν ἐξουσία καί τή δύναμη τοῦ Χριστοῦ. Αὐτή τή σημασία ἔχει τό βασιλεῖο ἱεράτευμα, πού δέν εἶναι τίποτα ἄλλο*

55. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,13 PG 94,1152C-1153C: «Ἀντίτυπα δέ τῶν μελλόντων λέγονται οὐ ὡς μὴ ὄντα ἀληθῶς σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι νῦν μὲν δι' αὐτῶν μετέχουμε τῆς Χριστοῦ θεότητος, τότε δὲ νοητῶς διὰ μόνης τῆς θέας».

56. *Ἐβρ.* 7,1-28. *Α' Τιμ.* 2,5: «Εἷς γὰρ Θεός, εἷς καὶ μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἄνθρωπος Χριστός Ἰησοῦς». *Ἐβρ.* 8,6· 9,15: «Καὶ διὰ τοῦτο διαθήκης καινῆς μεσίτης ἐστίν».

παρά η διάκριση μεταξύ γενικής και ειδικής ιερωσύνης⁵⁷. Μέσα στη γενική ιερωσύνη φύεται τό ειδικό χάρισμα, πού τό έχουν μέ τή χειροτονία ό διάκονος, ό πρεσβύτερος καί ό επίσκοπος. Πάντως ό άρχιερέας Χριστός, κεφαλή τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἔχει συνενωμένες άρμονικά τήν ιερατική, τή βασιλική καί τήν προφητική ἔξουσία –τίς άλλοτε άνεξάρτητες μεταξύ τους στήν ιστορία τοῦ Ἰσραήλ–, οί όποῖες διαχέονται χαρισματικά καί άγαπητικά στήν κοινωνία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἡ πράξη τῆς χειροτονίας, μέσω τῆς όποίας μεταδίδεται τό χάρισμα τῆς ιερωσύνης, βρίσκεται σέ μιá ιστορική συνέχεια, πού ἔχει άρχή τόν άρχιερέα Χριστό καί μεταβαίνει στους Ἀποστόλους καί τούς ἐπισκόπους τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ πορεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ὅπως εἰπώθηκε, ἄλλωστε, δέν εἶναι εἰδυλλιακή· γίνεται μέσω άσκησης καί άγώνα, ὅποτε προφανεῖς εἶναι οί πτώσεις καί οί παλινδρομήσεις. Μετά τή μεταστροφή τοῦ κάθε μέλους, ἡ άκόμη καί ὄλου τοῦ λαοῦ, τό μυστήριο τῆς μετάνοιας καί ἔξομολόγησης θεραπεύει τά τραύματα τῆς πτώσης μέ τήν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν. Τήν ἔξουσία, πάντοτε χαρισματική, τοῦ ἀφιέναι ἁμαρτίας τήν ἔχει τό ἴδιο τό σῶμα, ὡς κοινότητα ἡ διαμέσου χαρισματικοῦ φορέα, πού εἶναι ό ἐπίσκοπος καί μετά ὄλοι οί πρεσβύτεροι. Τό ὅτι ἡ ἄφεση ἀπορρέει ἀπό τό ἴδιο τό σῶμα ἀποδεικνύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι στά πρῶτα χρόνια ἡ ἔξομολόγηση γινόταν *δημοσίᾳ* καί *παρουσίᾳ* ὄλου τοῦ σώματος. Ἀργότερα γιά εὐνόητους λόγους καθιερώθηκε ἡ μυστική ἔξομολόγηση, γιά τήν ὅποια ἤδη ἀπό τόν Ὁριγένη ἔχουμε τίς πρῶτες πληροφορίες. Ὅπως κι ἂν ἔχει τό πράγμα, τό μυστήριο τῆς μετάνοιας εἶναι ἓνα ἀπό τά «ιαματικότερα» καί δραστικότερα ὡς πρὸς τή διόρθωση ἀρρωστημά-

57. Α΄ Πέτρ. 2,5 καί 9. Ἀποκ. 1,6· 5,10.

των. Πρόκειται για συνεχή μνήμη Θεοῦ, για πένθος πού προξενείται από τήν αἴσθησι τῆς ἀπωλείας τοῦ Θεοῦ, για τελική εὐρεση τῆς φιλίας τοῦ Θεοῦ. Σ' αὐτό τό μυστήριο ἄλλωστε θεμελιώνεται ὁ ἀσκητικός καί μοναχικός βίος.

Γιά τό μυστήριο τοῦ εὐχελαίου ἔχουμε βιβλική πληροφορία ἀπό τήν Ἐπιστολή Ἰακώβου⁵⁸. Πρόκειται για τό μυστήριο πού παρέχει ἄφεση ἁμαρτιῶν, καί συγκεκριμένα τήν ψυχσωματική υἰγεία, ὕστερα ἀπό τή χρήση μέ ἁγιασμένο ἔλαιο. Τό κάθε μυστήριο, πού παρέχει ἄφεση ἁμαρτιῶν, δέν ἀποκλείει ποτέ τήν ἀναγκαιότητα τῶν ἄλλων. Γιατί, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, κάθε μυστήριο δίνει ἄφεση ἁμαρτιῶν, δηλαδή θεραπεία, ἀλλά εἶναι καί ἀναντικατάστατο ὡς πρός τήν εἰδική λειτουργία πού ἐπιτελεῖ. Τό εὐχέλαιο, θά ἔλεγε κανείς, εἶναι μιά συνέχιση τῶν θαυματουργικῶν θεραπειῶν τοῦ Χριστοῦ. Πάντοτε ὁ Χριστός δίδασκε ὅτι ἡ ἀρρώστια εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἁμαρτία. Καί κατά τήν θεραπεία ἀσθενῶν ἔλεγε τή γνωστή προτροπή, ἀπό δῶ καί πέρα νά μὴν ἁμαρτάνουν⁵⁹. Μιά τέτοια, λοιπόν, θεραπεία διαφέρει ἀπό μιά ἀπλή ἰατρική ἀγωγή, γιατί ἐδῶ πρόκειται καί για μιά ἔνταξη στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας· ἡ ὅλη ὑπαρξη τοῦ μέλους ἀγιάζεται σ' αὐτή τήν ἔνταξη. Καί ἐδῶ πρόκειται για μιά ἔκφραση τῆς συνολικῆς ζωῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία τελεῖ τό μυστήριο αὐτό, ὡς τελευταῖο ἐφόδιο, στήν ἐπιθανάτια κλίνη (extrema unctio).

Ὁ γάμος εἶναι μυστήριο ἤδη θεσπισμένο μέ τήν εὐλογία τοῦ Θεοῦ κατά τή δημιουργία. Ἐπιβεβαιώνεται τοῦτο καί

58. Ἰακ. 5,14-15.

59. Ἰω. 5,14: « Ἴδε υἰγιῆς γέγονας· μηκέτι ἁμαρτανε». 9,6: « Ταῦτα εἰπὼν ἔπτυσεν χαμαί καί ἐποίησεν πηλὸν ἐκ τοῦ πτύσματος, καί ἐπέθηκεν αὐτοῦ τὸν πηλὸν ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμούς...». Μάρκ. 6,13: «... καί ἤλειφον ἐλαίῳ πολλοὺς ἀρρώστους καί ἐθεράπευον».

ἀπό τούς σχετικούς λόγους τοῦ Χριστοῦ⁶⁰. Ἡ ἔνωση τοῦ ἄντρα καί τῆς γυναίκας μέ τό φυσικό δεσμό καί τήν εὐλογία εἶναι ἡ βάση τοῦ μυστηρίου, ὅπως τό πράγμα διατυπώνει ἄριστα ὁ Μ. Βασίλειος. Γιά τή δύναμη τοῦ φυσικοῦ δεσμοῦ μάλιστα χρησιμοποιεῖ παραδείγματα ἀπό τό ἴδιο τό ζωικό βασίλειο⁶¹. Μολονότι καθεαυτή τήν ἔνωση τοῦ ἄντρα καί τῆς γυναίκας τή θεωρεῖ ὡς ἤδη ὀλοκληρωμένο μυστήριο, δέν παύει ἡ θεολογία νά τονίζει καί τίς συνέπειες, τή γέννηση παιδιῶν. Μάλιστα αὐτές οἱ συνέπειες ἀποτελοῦν καί τό ἀντίδοτο κατά τοῦ θανάτου. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός συνοψίζοντας τήν πατερική παράδοση, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ «ἐπινόηση» τοῦ γάμου ἐγινε γιά νά πολεμηθεῖ ὁ ἔσχατος ἐχθρός τοῦ ἀνθρώπου, ὁ θάνατος⁶². Ὁ γάμος στό ἐκκλησιαστικό σῶμα ἀποτελεῖ μιᾶ βασική λειτουργία τῆς συνέχισης καί ὀλοκλήρωσης τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι πρὸς τήν τελείωση. Ἐτσι ἡ ἔνταξη τοῦ γάμου σέ τούτη τή φάση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου ἀποτελεῖ μιᾶ τελείωσή του.

Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία καί τά μνημόσυνα μέ τή μνήμη τῶν νεκρῶν σημαίνουν καί φανερώνουν τήν Ἐκκλησία ὡς σῶμα «ζώντων καί τεθνεώτων». Ἡ σχέση αὐτή εἶναι ἡ πιό ἰσχυρή καί ζωντανή πίστη τῶν μελῶν τοῦ σώματος. Οἱ δεήσεις γιά τά μέλη, πού ἔχουν κοιμηθεῖ, κατά τήν πολύ ὠραία ἔκφραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας, ἀποτελεῖ τήν ὑπέρτα-

60. *Μάρκ. 10,6-8.*

61. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τήν Ἑξαήμερον* PG 29, 160BC: «Ὁ τῆς φύσεως δεσμός, ὁ διά τῆς εὐλογίας ζυγός, ἔνωσις ἔστω τῶν διεστώτων. Ἐχιδνα, τό χαλεπώτατον τῶν ἕρπετων, πρὸς γάμον ἀπαντᾷ τῆς θαλασσίας μυραίνης καί συριγμῶ τήν παρουσίαν σημήνασα ἐκκαλεῖται αὐτήν ἐκ τῶν βυθῶν πρὸς γαμικὴν συμπλοκήν. Ἡ δὲ ὑπακούει καί ἐνοῦται τῷ ἰοβόλω».

62. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,24 PG 94,1208A: «...ὥστε διὰ τό μὴ ἐκτριβῆναι καί ἀναλωθῆναι τό γένος ὑπὸ τοῦ θανάτου ὁ γάμος ἐπινενόηται, ὡς ἂν διὰ τῆς παιδοποιίας τό γένος τῶν ἀνθρώπων διασώζηται».

τη εκδήλωση αγάπης, και συνάμα τήν κορύφωση τῆς πίστεως καί τῆς ἐλπίδας στους ἀκατάλυτους δεσμούς τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ὅπου δέν κυριαρχεῖ οὔτε ὁ θάνατος οὔτε ἡ λήθη του. Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ἀναφερόμενος στό *μυστήριον ἐπί τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων*, σημειώνει ὅτι κατά τήν τέλεσή του οἱ κατηγούμενοι ἔπρεπε νά ἀποχωροῦν⁶³. Τοῦτο δείχνει τό μυστηριακό χαρακτήρα τῆς τελετῆς, ὅπου ἡ μνήμη τοῦ Θεοῦ γίνεται καί μνήμη τῶν κεκοιμημένων ἀδελφῶν μέ τήν ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης. Ἡ μνήμη τῶν νεκρῶν καί ἡ δέηση γιά τή συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν τους γίνεται βάσει τῆς ἀδιάσπαστης κοινωνίας «ζώντων καί τεθνεώτων», καί ἡ ὠφέλεια, ἡ ὄνησις ἐξάπαντος ἀφορᾷ τούς κεκοιμημένους⁶⁴ καί ὄχι μόνο τούς ζῶντες. Ὅτι τήν ὠφέλεια ἔχουν μόνο οἱ ζῶντες ὑποστηρίζουν σχολαστικοί δογματολόγοι. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός παρατηρεῖ ὅτι δέν εἶναι ὁ Θεός, πού δέν δέχεται τή *μετά θάνατον* μετάνοια, ἀλλά ἡ ψυχή πού δέν τρέπεται⁶⁵.

Τό μυστήριο τῆς μοναχικῆς κουρᾶς εἰσάγει τό ἤδη βαπτισμένο μέλος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος σέ μιά ἀδιάλειπτη μετάνοια, ἀδιάκοπη μνεία καί μνήμη τοῦ Θεοῦ· ὁ «περίπατος» τοῦ βαπτίσματος γίνεται γοργός, ἀπρόσκοπτος, παρμένοντας μονόδρομος. Ἡ μοναχική κουρά δικαίως θεωρεῖται σάν βάπτισμα, γιατί μέ αὐτή ὁ μοναχός ντύνεται τό «ἀγγελικό σχῆμα», συντελεῖται δηλαδή μιά «γέννηση» στό

63. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* 3,9 PG 3,437BC. 7,2-3 PG 3,556B-557C.

64. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τήν Πρὸς Φιλιππησίους* PG 62,204: «Οὐκ εἰκὴ ἐνομοθετήθη ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων τὸ ἐπὶ τῶν φρικτῶν μυστηρίων μνήμην γίνεσθαι τῶν ἀπελθόντων. Ὅταν γὰρ ἐστήκη λαὸς ὀλόκληρος, χεῖρας ἀνατείναντες, πλήρωμα ἱερατικόν καὶ προκέηται ἡ φρικτὴ θυσία, πῶς οὐ δυσωπήσομεν ὑπὲρ τούτων τὸν Θεὸν παρακαλοῦντες;».

65. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων* PG 94,1573AB.

χώρο τῆς θείας δόξας⁶⁶. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος κάνει λόγο γιά τρεῖς γεννήσεις: 1) τὴν ἐκ σωμάτων, 2) τὴν ἐκ βαπτίσματος καὶ 3) τὴν ἐξ ἀναστάσεως. Ἡ τρίτη γέννηση προσιδιάζει στὴν ἀγγελικὴ ζωὴ, τὴν ὁποία κατὰ πρόληψη γεύεται ὁ μοναχός⁶⁷. Στὴν προκειμένη περίπτωση συντελεῖται αὐτὸ πού λέει καὶ πάλι ὁ Γρηγόριος Θεολόγος: ἡ μνήμη τοῦ Θεοῦ νά γίνει ἡ ἴδια ἡ ἀναπνοή⁶⁸. Τὸ μυστήριο, λοιπόν, αὐτὸ ἐντάσσει τὸ μοναχὸ στὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς νοερᾶς προσευχῆς. Ἡ μέθοδος τῆς τελείωσης γίνεται ἀκρφαία καὶ τεταμένη· εἶναι ρεαλιστικὴ καὶ συγκεκριμένη· ἴχνος ἰδεαλισμοῦ δέν ὑφίσταται. Ἡ μνήμη εἶναι μιά ἀπὴ μεταμόρφωση –ὅταν συντελεῖται ἐπιτυχῶς. Ἡ αὐτοσυγκέντρωση προσηλώνει τὸ νοῦ στὴν καρδιά. Κοντὰ στὰ ἄλλα προηγεῖται ἄλλωστε καὶ συγκεκριμένη τεχνικὴ μέθοδος, ὅπως εἶναι τὸ κομποσκοῖνι, ἡ μονολόγιση εὐχῆ καὶ ἄλλα. Τὸ χάρισμα αὐτὸ ὡστόσο διόλου δέν μένει σὲ ἀτομικὰ ἢ ἐγωκεντρικὰ πλαίσια· διαχέεται ὡς φωτισμός σ' ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, κάνει τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς Ἐκκλησίας, στὸν κίνδυνο κάποιας κατάρρευσής της, νά πλουτίζεται καὶ νά διορθώνεται. Ἡ μοναχικὴ ἄσκηση ἀνήκει κι αὐτὴ στό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα.

Τὸ μυστηριακὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ἔχει ἔτσι κι ἀλλιῶς πολλές ἐκφάνσεις. Ὁ ἴδιος ὁ λόγος τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἱεραποστολῆς εἶναι μυστήριο· εἶναι λόγος πού γεννάει αὐτόματα καὶ ἀμέσως τὴν ἐνεργειακὴ πράξη. Δέν χωρί-

66. Lennart Rydén, *Das Leben des Heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis (Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἀββᾶ Συμεῶν τοῦ διὰ Χριστὸν ἐπονομασθέντος Σαλοῦ)*, Uppsala 1963, σελ. 131. Πρβλ. Ἰωάννου Κλίμαξ PG 88,764B: «Μετάνοιά ἐστὶν ἀνάκλησις βαπτίσματος».

67. Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς τὸ Ἅγιον Βάπτισμα* 2 PG 36,360C.

68. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικὸς πρῶτος* 4 PG 36,16B: «Μνημονεύτεον γὰρ Θεοῦ μᾶλλον ἢ ἀναπνευστέον».

ζεται ἄλλωστε ὁ λόγος ἀπὸ κανένα μυστήριο· ἄλογο μυστήριο δὲν ὑφίσταται. Προτεσταντικές τάσεις, πού ἀπομονώνουν τὸν ἀόρατο λόγο καὶ τὸν ἀνάγουν σὲ μοναδικό μυστήριο, εἶναι ἐξάπαντος ἀντιπαραδοσιακές. Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι ζωντανός καὶ πραγματικός, δηλαδή μυστηριακός⁶⁹. Ἡ ὀρθόδοξη παράδοση ἐπιμένει σταθερά στὸ μυστηριακό χαρακτήρα τοῦ λόγου, πού τελεσιουργεῖ τὰ μυστήρια, κάνει θαύματα καὶ μεταμορφώνει τὰ πάντα. Ἄλλωστε στὸ μυστηριακό λόγο φανερώνονται οἱ ρίζες τῆς ἴδιας τῆς ἀποκάλυψης: ἡ δημιουργία ἐγινε μέ τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἑλληνική ἀρχαιότητα ὄντως ἔκανε ἓνα μεγάλο βῆμα θεωρώντας τὸ λόγο βασικό συστατικό τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι δημιούργησε καὶ ἓνα θαυμάσιο πολιτισμό. Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψη φανέρωσε τίς πραγματικές διαστάσεις τοῦ ἑλληνα λόγου!

Ὁ λόγος περὶ τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι λόγος περὶ τῆς ζωῆς τοῦ σύμπαντος κόσμου. Τὸ προπατορικό ἁμάρτημα χώρισε φίλο οὐρανὸ καὶ μάνα γῆ, νοητὰ καὶ αἰσθητὰ· ὁμοῦς αὐτὰ τὰ σώζει καὶ τὰ κτίζει συνεχῶς ὁ ἄσαρκος καταρχὴν καὶ ὁ ἔνσαρκος Λόγος στήν κατοπινὴ ἄπαυστη πορεία τῆς κτιστῆς πραγματικότητος. Ἄσαρκη παρουσία καὶ σάρκωση τοῦ Λόγου ἔπλασαν καὶ σμίλεψαν τὸ μυστήριο τῆς ἐνότητος φίλου οὐρανοῦ καὶ μάνας γῆς, αἰσθητῶν καὶ νοητῶν. Αὐτὸ εἶναι τὸ δράμα τῆς ἀποκάλυψης καὶ τῆς σωτηρίας, πού ζοῦν τὰ βαπτισμένα μέλη τῆς ἐν Χριστῷ σύναξης.

69. Ἐβρ. 4,12: «Ζῶν γὰρ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνεργῆς καὶ τομώτερος ὑπὲρ πᾶσαν μάχαιραν δίστομον καὶ δικνούμενος ἄχρη μερισμοῦ ψυχῆς καὶ πνεύματος...». Α' Πέτρο. 1,22-23: «...ἐκ καρδίας ἀλλήλους ἀγαπήσατε ἐκτενῶς, ἀναγεγεννημένοι οὐκ ἐκ σπορᾶς φθαρτῆς ἀλλὰ ἀφθάρτου διὰ λόγου ζῶντος Θεοῦ καὶ μένοντος». Ἰω. 15,3: «Ἦδη ὑμεῖς καθαροὶ ἐστε διὰ τὸν λόγον ὃν λελάληκα ὑμῖν· μείνατε ἐν ἐμοί, κἀγὼ ἐν ὑμῖν».

Καί σ' αὐτῇ τῇ σωτηριώδη ἐνότητι σώθηκε καί δικαιώθηκε καί ὁ λόγος τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ὀρθόδοξη ζωή, φανερωμένη καί ἐκδηλη στήν παράδοσή της, δέν ἀπομιμήθηκε τόν ἑλληνικό λόγο καί τόν πολιτισμό· μήτε ἀντέγραψε μηχανικά τόν Ἰουδαϊσμό. Ὡς πρωτοποριακή καί ἀνακαινιστική δημιουργία ἔφτιαξε πρωτοποριακή κοινότητα ἀφομοιώντας τά φῶτα τῆς προφητείας καί τό σπόρο τῆς ἑλληνικῆς ἰδιοφυΐας. Τρανά δείγματα αὐτῆς τῆς δημιουργίας εἶναι, λόγου χάρη, ἡ θεολογία, ἡ εἰκόνα καί ὁ λάκερος ὁ βυζαντινός πολιτισμός, ἡ οἰκουμενικότητα τῶν ὁποίων ἐκτείνεται φωτοδοτικά σ' ὅλη τήν κτίση καί τήν ἱστορία. Χωρίς τή μυστηριακή ζωή, στήν ἐνότητα αἰσθητῶν καί νοητῶν, δέν εἶναι δυνατή ἡ μετοχή στή θεία ἀποκάλυψη, μήτε θά ἦταν ἐφικτό νά δημιουργηθεῖ ὁ ἀξιοθαύμαστος βυζαντινός πολιτισμός, ἀρχιτεκτονημένος μέ κάλλος, ἀγάπη, γλυκασμό, καί περιβεβλημένος τῇ φωτεινῇ αὖρα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· κι ὅλα αὐτά μέσα στήν κακοήθεια μύριων δσων δραματικῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν. Πέρα ἀπό αὐτά, ἡ μυστηριακή ζωή ἀναδεικνύει τόν ἀποφατισμό τῆς θεολογίας καί τόν ξεχωρίζει ριζικά ἀπό τόν ἀποφατισμό τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας. Χωρίς τή μυστηριακή ζωή ὁ κάθε ἀποφατισμός εἶναι σκέτος ἰδεαλισμός, παραδαρμένος σ' ἓνα χάσμα αἰσθητῶν καί νοητῶν πραγμάτων. Ὁ θεολογικός ἀποφατισμός συνδέει ὀργανικά οὐρανό καί γῆ. Καί ὅσο κι ἄν φαίνεται παράδοξο ὁ θεολογικός ἀποφατισμός μπορεῖ νά κατανοηθεῖ μέ ἄπειρα ἀπλό τρόπο· ἀπλούστατα, ὅταν σοῦ λέει ὁ Θεός εἶναι κατ' οὐσίαν ἀκατάληπτος, σέ προτρέπει ἀμέσως ν' ἀφήσεις τούς αἰθέριους οὐρανούς καί νά κατεβεῖς στήν ἀπτή καί συγκεκριμένη ζωή τοῦ μυστηρίου, στίς πράξεις καί τίς τελετές μέσα στό σῶμα τῆς σύναξης. Ἐξάλλου ἡ νοερά προσευχή εἶναι ἐπίκληση νά ἔλθει ὁ φωτισμός ἐπὶ τῆς γῆς –τί περισσότερο βιβλικό ἀπ' αὐτή τήν ἐπίκληση–, καί ὄχι νά γίνει ἀναγωγή

μόνο του νοῦ σέ σφαῖρες ὑπερκόσμιες καί οὐράνιες. Μιά τέτοια ἀναγωγή ἤθελαν οἱ πεπαιδευμένοι σχολαστικοὶ θεολόγοι τοῦ 14^{ου} αἰώνα, τοὺς ὁποίους μερικοὶ σημερινοὶ ἱστορικοὶ καὶ θεολόγοι ταυτίζουν μέ τή δυτική Ἀναγέννηση!

Στό σῶμα, λοιπόν, τῆς ἐκκλησιαστικῆς σύναξης μέ τίς ἐνέργειες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, στά πλαίσια τῆς τριαδοκεντρικότητας, πραγματώνονται τά μυστηριακά δρώμενα. Δέν εἶναι νοητό τοῦτα τά δρώμενα νά ναι ἀπλῶς ἑπτὰ τελετές! Ἄλλωστε ἡ σχολαστική αὐτή ἐκδοχή γιά τίς ἑπτὰ μυστηριακές τελετές ἐμπόδιζε στό ἔπακρο τοὺς ἀντισηχαστές τοῦ 14^{ου} αἰώνα νά καταλάβουν ὅτι οἱ ἐνέργειες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τόσο στό ὄρος Σινᾶ ὅσο καί στό Θαβῶρ, πραγμάτων μιά μεταμόρφωση ὡς πρόγευση τῆς ἄκτιστης δόξας, πού περιβάλλει καί κατακλύζει τή βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Ἡ μεταμόρφωση αὐτή, ὡς μυστηριακή ἀλλαγὴ, κατῆλθε ἐπὶ γῆς, καί ἔτσι μετὰ μπορεῖ νά γίνει ἡ ἀναγωγή τοῦ φωτισμένου ἀνθρώπου στόν κόσμον τοῦ Θεοῦ· κατὰ κανένα τρόπο δέν μπορεῖ νά συντελεστεῖ τό ἀντίθετο· ὁ νοῦς, δηλαδή, μόνος του, μέ ἀπλά διδάγματα τῆς φιλοσοφίας καί τοῦ θείου λόγου, νά ἀναχθεῖ σέ ὑπερκόσμιες σφαῖρες. Τέτοιες ἠθικές ἀντιλήψεις, πολὺ ὠραῖες καθεαυτές, μποροῦν νά παράγονται καί νά ζοῦν ἀνάμεσά μας χωρὶς καμιὰ ἀπολύτως ἀποκάλυψη. Πρὸς τί ἡ ἀποκάλυψη; Ἐπιστημονικά εἶναι ἄκρως προβληματική μιά τέτοια ἠθική ἐρμηνεία τῶν ἀγιογραφικῶν καί πατερικῶν κειμένων. Κανείς δέν θά εἶχε ἀντίρρηση νά δεχτεῖ μιά τέτοια ἐρμηνεία ὡς συζητήσιμη μέ τή ρητὴ διευκρίνιση τῶν ὑποστηρικτῶν της ὅτι καί οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῶν πατερικῶν ἔργων, ὅταν ἔγραφαν τοὺς ὄρους *χάρις*, *φῶς*, *φωτισμός*, *μεταμόρφωση*, *ἀνακαίνιση*, *ἀνάσταση* κτλ., ὅλα αὐτά τά δέχονταν ὄχι μέ ἔννοια ἠθικὴ ἀλλὰ ἐνεργειακὴ· ὁπότε τίθεται ἀβίαστα τό δίλημμα: διαλέγετε καί παίρνετε.

Οί ήσυχαστές του 14^{ου} αιώνα, ακολουθώντας εξάπαντος μία μακραίωνη παράδοση, ζούσαν σέ μία περιορρέουσα μυστηριακή ατμόσφαιρα –καί ὄχι ἀπλῶς στήν ἐμπειρία ἐπτά τελετῶν–, ὁπότε τόνιζαν ὅτι ὁ φωτισμός, δηλαδή ἡ *θέωση*, ὄρος πού σκανδαλίζει κυρίως τούς ἀνίδεους, κατέρχεται ἐπί τῆς γῆς. Οί ἀντισηχαστές, ἀπεναντίας, ἔξω ἀπό κάθε μυστηριακή ατμόσφαιρα, ἐπιχειροῦσαν μέσω τοῦ νοῦ, τῶν διδαγμάτων τοῦ θείου λόγου καί τῶν φιλοσόφων μαθημάτων, ν' ἀναχθοῦν ἀπευθείας στό Θεό καί στή θεογνωσία. Πρόκειται γιά δύο διαφορετικές, ἄκρως ἀντίθετες θεολογικές μεθόδους, καί γιά καμιά ἀναγέννηση δυτικῆς μορφῆς, μήτε καί γιά καθυστερημένη συντηρητικότητα τῶν ήσυχαστῶν. Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, ζώντας τό ἴδιο κλίμα, φωτισμένος καί ὑψηλός θεολόγος μέ τήν *ἐν Χριστῷ ζωὴ* μᾶς εἶπε καθαρά καί ξάστερα ὅτι θέωση καί ήσυχασμός ἀναπαύονται ἀνετα στό περιορρέον κλίμα τῶν μυστηριακῶν δρωμένων, ὅπου κάθε μέλος τῆς κοινωνίας αὐτοῦ τοῦ σώματος μέ φλογερή ἀγάπη μπορεῖ νά λέει: *ήγοῦμαι στεφανοῦσθαι νικῶντων ἐτέρων*⁷⁰.

8. Περὶ οἰκουμενικῶν συνόδων

Τό χαρισματικό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας νοεῖται σ' ἓνα ὀργανικό δεσμό λαοῦ καί ἱεραρχίας. Χωρίς λαό δέν ἔχουμε ἱεραρχία, καί χωρίς ἱεραρχία ὀδηγοῦμαστε σέ μία ἀκραία πνευματοκρατική θεώρηση τῆς Ἐκκλησίας, τήν ὀποία θά μποροῦσε ν' ἀποδεχθεῖ εὐκόλα κάθε γνωστικός αἰρετικός ἢ

70. Νικολάου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* PG 150,704BC: «Καί τοῦτό ἐστίν ὁ ἐλευθεριώτατος τῆς ἡδονῆς τρόπος, δταν κοινήν ποιῆται τήν τῆς ψυχῆς ἡδονήν, καί οὐχ ἑαυτὸν μόνον καί τὰ ἑαυτοῦ θέλων... ἀλλ' ἡγήται στεφανοῦσθαι νικῶντων ἐτέρων».

μέ γνωστικίζουσες αντιλήψεις φιλόσοφος. Ἐπειδή, λοιπόν, ἡ Ἐκκλησία εἶναι σῶμα, αὐτονοήτως δεσπόζουσα θέση κατέχει τό *συνοδικό σύστημα*, εἴτε πρόκειται γιά τοπικές συνόδους ἢ συνάξεις, εἴτε πρόκειται γιά τή μείζονα ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ συστήματος, πού εἶναι ἡ οἰκουμενική σύνοδος. Σ' αὐτό τό περιεχόμενον κλίμα συγκλήθηκαν ἡ Ἀποστολική Σύνοδος τῶν Ἱεροσολύμων καί οἱ τοπικές sínοδοι σέ Δύση καί Ἀνατολή, καί ἀπό τόν 4^ο αἰώνα ἀκολουθεῖ ἡ σύγκληση καί οἰκουμενικῶν συνόδων. Σύνοδος, εἴτε τοπική εἴτε οἰκουμενική, σημαίνει παρουσία ὄλου τοῦ πληρώματος, *σύν ὄλη τῇ Ἐκκλησίᾳ*⁷¹, κατά τό πρότυπο τῆς Ἀποστολικῆς Συνόδου. Ἡ παρουσία αὐτή δέν νοεῖται, φυσικά, ἀπλῶς καί μόνο ἀριθμητικά, μέ τή σημασία τῆς ὀλοκληρωμένης ἐκπροσώπησης μελῶν, ἀλλά συνάμα καί ἀπαραίτητα ὡς ἔκφραση τοῦ ζωντανοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Γι' αὐτό μιά τοπική σύνοδος αὐτονοήτως *μπορεῖ νά ἔχει οἰκουμενικό χαρακτήρα*, πράγμα πού σημαίνει ὅτι αὐστηρῶς ἀναγνωρίζεται ἀπό κάθε ἄλλη τοπική Ἐκκλησία καί *μπορεῖ ν' ἀναγνωριστεῖ ἐπισήμως ἀπό μιά οἰκουμενική σύνοδο*. Τούτη τῇ *συνοδικῇ λειτουργία* ἀποδεικνύει σαφῶς ὁ 2ος κανόνας τῆς Πενθέκτης τοῦ 690/91, πού ἀναγνωρίζει καί ἐπικυρώνει τούς 85 ἀποστολικούς κανόνες, τούς κανόνες τῶν προηγηθεισῶν τοπικῶν καί οἰκουμενικῶν συνόδων, καί κανόνες πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Τό ὅτι ἀπό τόν 4^ο αἰώνα καί ἔξωφῆς τίς συνόδους συναπαρτίζουν ἐπίσκοποι, τοῦτο καθιερώθηκε καταρχήν γιά τεχνικούς λόγους⁷², καί ἔπειτα οἱ ἐπίσκοποι ἔτσι κι ἄλλιῶς ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ λαοῦ ἐκφράζουν τό περιεχόμενο

71. Βλ. παραπομπή 7 τῆς *Εἰσαγωγῆς*.

72. Στήν Α' οἰκουμενική σύνοδο τοῦ 325, στή Νίκαια, συμμετεῖχαν καί λαϊκοί. Βλ. Σωκράτους, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* 1,8 PG 67,64A: «Συμπαρήσαν δέ λαϊκοί διαλεκτικῆς ἔμπειροι, ἐν ἑκατέρῳ μέρει συνηγορεῖν προθυμούμενοι».

τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος· ἀλλιώτικα δέν ἀναγνωρίζεται καμιά σύνοδος.

Τελικά μιά οἰκουμενική σύνοδος εἶναι ἀποτέλεσμα τριῶν διαδικασιῶν ἢ φάσεων μέσα στήν ἴδια τήν ἐκκλησιαστική ζωή τοῦ σώματος. Στήν πρώτη φάση ἡ Ἐκκλησία, πάντοτε ὡς σύνολο ζωντανῶν μελῶν, ἀντιλαμβάνεται δαιμονικές ἐπιθέσεις, πού ἐπιδιώκουν νά πλήξουν τόν τρόπο ζωῆς καί τήν ὑγιή διδασκαλία. Ἔτσι κινητοποιοῦνται ἢ στρατεύονται ὅλες οἱ ὑγιεῖς δυνάμεις τῆς Ἐκκλησίας: θεολογία, διδασκαλία, ποιμαντική φροντίδα, λατρευτική ζωή κτλ. Μέ τήν στράτευση αὐτή συνειδητοποιεῖται ἡ ἀνάγκη νά ἀποσαφηνιστοῦν ἡ πίστη καί οἱ δραστηριότητες τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος μέσω μιᾶς συνόδου. Ἡ σύγκληση, σύμφωνα μέ τά κρατοῦντα κατά τούς κανόνες καί τή σχέση τῆς Ἐκκλησίας πρός ἄλλους πολιτικούς ὀργανισμούς, ἀποτελεῖ τή δεύτερη φάση. Ἡ σύνοδος ἐκπροσωπεῖ τό σῶμα, καί ἀποφασίζει «ἐπομένη τοῖς ἁγίοις πατράσιν», δηλαδή σύμφωνα μέ τή ζωή ὅλου τοῦ σώματος καί τῆς συνολικῆς παράδοσης. Οἱ ἀποφάσεις, λοιπόν, δέν κατασκευάζονται ἐκ τοῦ μή ὄντος, μήτε καί εἶναι ἀποκομμένες ἀπό τίς ζωντανές ἀπαιτήσεις τοῦ σώματος. Οἱ ἀποφάσεις αὐτές ἀμέσως μετά δοκιμάζονται στή ζωή καί τόν ἀγῶνα τῆς Ἐκκλησίας. Σ' αὐτή τήν κοινίστρα φαίνεται ἡ γνησιότητα καί ἡ ἀντοχή τους. Μέ τόν τρόπο αὐτό γίνονται ἀποδεκτές στήν πράξη ἢ ἀπορρίπτονται. Καί ἐφόσον ἡ σύνοδος, πού πῆρε τίς ἀποφάσεις, γίνεαι ἀποδεκτὴ ἀπό τό σῶμα, μπορεῖ ἀπό μιά ἐπόμενη ν' ἀναγνωριστῆ ὡς οἰκουμενική. Αὐτή εἶναι ἡ τρίτη φάση μιᾶς οἰκουμενικῆς συνόδου. Πάντως ἡ οἰκουμενική ἀναγνώριση θεμελιώνεται στή ζωή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. *Ἡ τυπική ὀρθότητα καί ἡ κανονική σύγκληση μιᾶς συνόδου δέν μπορεῖ ποτέ μόνη τῆς νά εἶναι τό μοναδικό κριτήριο γνησιότητας καί ἀλήθειας.* Ἡ τυπική ὀρθότητα πολλές φορές ἀρκεῖ μονάχα στίς καθαρά νο-

μικές και κοσμικές κοινωνίες. Ἄρκετές φορές μάλιστα ἡ τυπική ὀρθότητα σ' αὐτές τίς κοινωνίες δολοφονεῖ τήν οὐσιαστική ὀρθότητα. Ὅμως στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας οἱ κοσμικές ἢ τυπικές διαδικασίες ἀπαραίτητα συνταιριάζονται μέ τό οὐσιαστικό περιεχόμενο τῆς ζωῆς τῆς. Ἔτσι τό ἀλάθητο ἐντοπίζει στόν τρόπο ζωῆς μέ τήν ποικιλία τῶν χαρισμάτων καί στή διδασκαλία τῶν ἁγίων, πράγματα πού φανερόνται στό *συνοδικό σύστημα* τῆς Ἐκκλησίας.

Τά ἐγχειρίδια *Δογματικῆς* τῶν ὀρθόδοξων δογματολόγων κάνουν λόγο γιά ἑπτά οἰκουμενικές συνόδους. Ὁ ἀριθμός αὐτός, εὐτυχῶς, δέν θεωρεῖται κλειστός, ὅπως εἶναι κλειστός ὁ ἀριθμός 7 τῶν μυστηρίων. Ἀλλά καί στήν προκειμένη περίπτωση ὑπάρχουν θεολογικές γνώμες, πού δέν σταματοῦν στόν ἱερό ἀριθμό τῆς ἑβδομάδας. Σύμφωνα μέ αὐτές ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἔχει ὀκτώ οἰκουμενικές συνόδους. Ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀριθμεῖ 21 οἰκουμενικές συνόδους, μέ τελευταία τή Β' σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ τοῦ 1963-65.

Ἡ Α' οἰκουμενική σύνοδος τοῦ 325, στή Νίκαια, μέ βάση τή ζωντανή παράδοση θέσπισε τό περιώνυμο *Σύμβολο πίστεως*, πού ἀργότερα, μέ τή σύγκληση τῆς Β' οἰκουμενικῆς συνόδου τοῦ 381, στήν Κωνσταντινούπολη, ἔγινε τό *Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως*. Τό *Σύμβολο Νικαίας*, λοιπόν, ἔχουν βάση καί κόρη ὀφθαλμοῦ οἱ κατοπινοί πατέρες καί ὄλο τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας ὡς σήμερα, ἐπειδή ἐκφράζει τό πεντόσταγμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πείρας. Ἀποσαφηνίστηκε ρητά καί ἀπερίφραστα ὅτι τό τριαδικό δόγμα, ὅπως διατυπώθηκε, σημαίνει καί τή διάκριση τῆς ἑτερότητας κτιστοῦ-ἀκτίστου καί τήν ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου. Ἐπομένως ἡ σωτηρία εἶναι θεραπευτική, ἀνακαινιστική καί τελειωτική. Μέ βάση αὐτές τίς ἀποσαφηνίσεις τῶν δύο συνόδων ἀντιμετώπισαν οἱ θεολόγοι πατέρες καί τίς

χριστολογικές αίρέσεις. Έτσι η Γ' οίκουμενική σύνοδος του 431, στην Έφεσο, και η Δ' οίκουμενική του 451, στη Χαλκηδόνα, καταδίκασαν Νεστοριανισμό και μονοφυσιτισμό, και, φυσικά, τις αντιλήψεις περί ήθικης σωτηρίας. Περιώνυμα μνημεία αυτής της περιόδου είναι ο *δογματικός όρος* της Δ' οίκουμενικής συνόδου, και πριν απ' αυτήν οι αποφάσεις της Γ' οίκουμενικής συνόδου, ή *Έκθεσις πίστεως τῶν διαλλαγῶν* του 433, και ο *Τόμος του Λέοντος Α'*, πάπα Ρώμης, του 449. Σ' αυτές τις δύο συνόδους κυριάρχησε και ἐπιβλήθηκε η μορφή και η θεολογία του Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Οί χριστολογικές δμως ξριδες συνεχίζονται, μέ άλλα συμπαρομαρτοῦντα, ὁπότε η Ε' οίκουμενική σύνοδος του 553, στην Κωνσταντινούπολη, καταδίκασε τά λεγόμενα *Τρία κεφάλαια*, δηλαδή τό Θεόδωρο Μοψουεστίας και τά συγγράματα Θεοδωρήτου Κύρου και Ἰβρα Ἐδέσσης· ἐπίσης και ὠριγενιστικές αντιλήψεις. Τή χριστολογική αἵρεση του *μονοθελητισμοῦ* και του *μονοενεργητισμοῦ* καταδίκασε η ΣΤ' οίκουμενική σύνοδος του 680, στην Κωνσταντινούπολη, και ἀποσαφηνίζοντας τό δόγμα της Χαλκηδόνας ἀποφάνθηκε ὅτι ὁ Χριστός ἔχει δύο φυσικά θελήματα και δύο φυσικές ἐνέργειες, μέ ἄλλα λόγια της θεότητας και της ἀνθρωπότητας⁷³. Δέκα χρόνια μετά την ΣΤ' οίκουμενική σύνοδο, κατά τά ἔτη 690/91, συγκλήθηκε η Πενθέκτη, γιά νά συμπληρώσει τις δύο ἀμέσως προηγούμενες ὡς πρὸς τή θέσπιση κανόνων ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας. Ἡ Ζ' οίκουμενική σύνοδος του 787, στη Νίκαια, τήν ὁποία ἐπισφράγισε η σύνοδος του 843, στην

73. Νεότεροι θεολόγοι κάνουν λόγο γιά προσωπικές ἐνέργειες, ὁπότε διορθώνοντας τήν ΣΤ' οίκουμενική σύνοδο, λένε –χωρίς νά τό καταλαβαίνουν– ὅτι ὁ Χριστός εἶχε τρεῖς ἐνέργειες: της θεότητας, της ἀνθρωπότητας και του προσώπου του! Βέβαια, οί πατέρες ἐρωτοῦν ἀπορημένοι και ὀργισμένοι: *Τίς ὑποστατικὴν ἐνέργειαν εἶρηκε ποτε*; Βλ. παραπομπή 48 του πρώτου κεφαλαίου.

Κωνσταντινούπολη, καταδίκασε τήν εικόνομαχία. Όμως επιβεβαίωσε ξανά ότι η σχέση Θεού και κόσμου είναι ενεργειακή, και όχι ήθικη, όποτε οι αγιαστικές ενέργειες αγιάζουν τήν ύλη, και ίχνος ειδωλολατρίας δέν ύφίσταται.

Θά μπορούσε νά πεί κανείς ότι και η σύνοδος του 879/80, στην Κωνσταντινούπολη, είναι οικουμενική⁷⁴, όχι μόνο γιατί η ίδια είχε τή συνείδηση ότι είναι οικουμενική, και ως οικουμενική αναγνώρισε τή σύνοδο του 787, τής Νίκαιας, αλλά γιατί έγινε άποδεκτή από τό πλήρωμα τής Έκκλησίας, μιά και ό ρόλος της ήταν οικουμενικός· άποκατέστησε στό θρόνο του τόν πατριάρχη Φώτιο, επισήμανε τί ακριβώς είναι τό πρωτείο του επισκόπου Ρώμης και αναγνώρισε τά κατά τόπους έθνη τών Έκκλησιών. Μεγάλη και σπουδαία σύνοδος τής Όρθόδοξης Έκκλησίας μπορεί νά χαρακτηριστεί και η σύνοδος του 1482, στην Κωνσταντινούπολη, τήν όποία συγκάλεσε ό πατριάρχης Μάξιμος Γ,΄ και τήν περάτωσε ό πατριάρχης Συμεών Α΄. Η σύνοδος αυτή δέν αναγνώρισε τή σύνοδο τής Φλωρεντίας του 1439, καταδίκασε τίς βιαιότητες εισβάρος τών όρθόδοξων έλληνικών χωρών, που ήταν υπό τή δυτική έξουσία (Ίόνια νησιά, Κρήτη, Κύπρος και άλλες) και όρισε ότι, όσοι από τή Ρωμαιοκαθολική Έκκλησία επιστρέψουν στην Όρθόδοξη, πρέπει νά χρίονται μέ μύρο.

74. Τή σύνοδο αυτή θεωρούν ως οικουμενική ό Θεόδωρος Βαλσαμών, ό Νείλος Θεσσαλονίκης, ό Νείλος Ρόδου, ό Συμεών Θεσσαλονίκης, ό Μάρκος Έφέσου, ό Γεννάδιος Σχολάριος, ό Δοσίθεος Ίεροσολύμων, ό Κωνσταντίνος Οικονόμος και άλλοι. Έπομένως θά μπορούσε νά καταταγεί στην ιστορία τής Όρθόδοξης Έκκλησίας ως Η΄ οικουμενική σύνοδος.

9. Οικονομία και κυβέρνηση

Ἐδῶ δέν προτίθεμαι νά κάνω λόγο γιά τήν παποκρατία, πού ἀποδίδεται στό Ρωμαιοκαθολικισμό, καί γιά τόν καισαροπαπισμό, πού τόν χρεώνεται ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία· μήτε θά ἀναλύσω τίς δύο ἐξουσίες στό Βυζάντιο, δηλαδή τή βασιλεία καί τήν ἱερωσύνη, μήτε ἐπίσης τούς δύο θεμελιώδεις νόμους, πού ρυθμίζουν τή σχέση αὐτῶν τῶν δύο ἐξουσιῶν, δηλαδή τήν *ἔκτη Νεαρά* τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τήν *Ἐπαναγωγή* τοῦ 9^{ου} αἰῶνα. Λεπτομερειακές ἀναλύσεις μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νά βρεῖ στό δεύτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς* καί στή σχετικὴ βιβλιογραφία. Θά ἐπιχειρήσω συνοπτικά νά προσπελάσω τήν οὐσιαστικὴ πλευρὰ τῆς ἱστορίας σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό παραπάνω θέμα.

Ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία καί ἡ ἐκκλησιαστικὴ διακονία, δηλαδή ἡ βασιλεία καί ἡ ἱερωσύνη, στό Βυζάντιο συνεργάστηκαν καί ἄλλοτε συγκρούστηκαν ἀπηνῶς. Ἡ συνεργασία καί ἡ σύγκρουση καθεαυτὲς πείθουν ὅτι οἱ δύο ἐξουσίες εἶχαν κατὰ τό μᾶλλον καί ἦττον ἀνεξαρτησία καί αὐτοδιοίκηση. Μονάχα αὐτοδιοικούμενες καί ἀνεξάρτητες κοινότητες μποροῦν νά συνεργαστοῦν καί νά συγκρουστοῦν. Ὑποταγμένη ἐξουσία, λόγου χάρη, δέν μπορεῖ νά συγκρουστεῖ πρὸς τό ἀφεντικὸ τῆς. Μικροσκοπικά ἂν ἐξετάσουμε τὴ βυζαντινὴ ἱστορία, ἐντοπίζουμε καισαροπαπισμό· ὅμως μακροσκοπικά ἂν θεωρήσουμε τὰ πράγματα, διαπιστώνουμε ὅτι σέ ἄκρως ζωτικὰ θέματα, ὄχι μόνο ἐκκλησιαστικά ἀλλὰ καί καθαρῶς αὐτοκρατορικά, ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία δέν κατάφερε νά ὑπαγορεύσει τὰ σχέδιά της στήν Ἐκκλησία: 1) οἱ αὐτοκράτορες δέν πέτυχαν νά συμβιάσουν ὀρθοδόξους καί Ἀρειανούς, 2) ὁ Βασιλίσκος, ὁ Ζήνων, ὁ Ἰουστινιανός,

ὁ Ἡρόκληος καὶ ὁ Κώνστας Β' δέν μπόρεσαν μέ τά αὐτοκρατορικά τους διατάγματα νά προσεταιριστοῦν τοὺς μονοφυσίτες, 3) οἱ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες, ὕστερα ἀπὸ αἱμάτινους ἀγῶνες, ἔχασαν ὀριστικά τό παιχνίδι, καί 4) ἡ ἔνωση Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς Ἐκκλησίας δέν ἔγινε ποτέ, μολονότι μέ νύχια καί δόντια ἐπιχειρήθηκε αὐτό τό σχέδιο.
Ἐρώτημα ἀμείλικτο: ποῦ εἶναι ὁ καισαροπαπισμός;

Ὁ G. Florovsky χαρακτήρισε ἀνεπιτυχές τό πείραμα τῆς συνεργασίας τῶν δύο ἐξουσιῶν, βασιλείας καί *ιερωσύνης*. Ἀπεναντίας, ἔχω τή γνώμη ὅτι ἴσως γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία δοκιμάστηκε ἕνα σύστημα ἐξουσιῶν μέ πολλή ἐπιτυχία στή σχέση τους, πάντοτε, βέβαια, στά ὄρια τῆς σχετικότητας. Αὐτοκράτορες καί ἐκκλησιαστικοί διάκονοι κυβερνοῦν κατά μίμηση *τῆς θείας φιλανθρωπίας*. Γι' αὐτό ἡ *ἀκαμψία*, ἡ *ἀτεγκτη στάση* καί τό *κατ' ἀκρίβειαν*, ὡς πρός τήν ἐπιβολή τῶν νόμων καί τῆς ἐξουσιαστικῆς κυριαρχίας, μαλακώνουν καί ἀποκτοῦν εὐλγισία ὄχι μόνο κατ' ἀποκλειστικότητα στοὺς ἱερατικούς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά ἐνίοτε καί στήν αὐτοκρατορική ἐξουσία. Ἔτσι καθιερῶνται τό *κατ' οἰκονομίαν*, πού ὄχι μόνο δέν αἶρει τό *κατ' ἀκρίβειαν*, ἀλλά ἐξάπαντος τό προϋποθέτει· γιά νά ὑφίσταται τό *κατ' οἰκονομίαν* ἀπαραίτητα πρέπει νά ὑπάρχει προηγούμενο τό *κατ' ἀκρίβειαν*.

Ὁ αὐτοκράτορας εἶναι φίλος Θεοῦ, καί ἐπομένως τό *ἐλέω Θεοῦ γίνεται ἔμμεσα ἐλέω λαοῦ*. Ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία δυνάμει καί κατά θεωρία, μιά καί ὀργανικά ἀνήκει σ' ὄλο τό σῶμα τοῦ λαοῦ, μποροῦσε νά περάσει στά χέρια ὁποιουδήποτε ὑπηκόου τῆς Αὐτοκρατορίας. Δέν ὑπῆρξε ἐπομένως καμιά κληρονομική βασιλεία ὡς θεσμός, ἀλλά ἡ *ἀρχή τῆς ἀνοιχτῆς ἐξουσίας*. Ἡ βασιική τούτη ἀρχή, πού στή βυζαντινή ἱστορία πάμπολλες φορές πραγματώθηκε, ἐξάπαντος δέν εἶναι κάτι τυχαῖο, ἀλλά ἀποτελεῖ τό πεντόσταγμα

αὐτοῦ τοῦ πολιτεύματος⁷⁵. Οἱ δύο ἐξουσίες, λοιπόν, ἢ αὐτοκρατορική καί ἢ ἐκκλησιαστική (πού εἶναι χαρισματική διακονία) ὑπηρετοῦν καί κυβερνοῦν ἓνα καί τόν ἴδιο λαό· ἢ πρώτη μέ νόμους καί ἢ δεύτερη μέ *ἱερατικούς κανόνες*. Δέν ἐπιτρέπεται ὁ σφετερισμός τῆς μιᾶς ἐξουσίας ἀπό τήν ἄλλη, ἀφοῦ ἄλλο πράγμα εἶναι οἱ νόμοι (πού ἐπιβάλλουν δίκαιο μέ ἀναγκασμό) καί ἄλλο οἱ κανόνες (πού ἐπιβάλλουν ἦθος ἐλευθερίας). Ἀλλά δέν χωρίζονται *δημόσια καί ἱερά πράγματα*· τέτοιοι χωρισμοί «σχιζοφρενικοί», πού μιᾶνε γιά ἐπίγεια καί οὐράνια πράγματα, εἶναι μεταγενέστεροι καί σημερινοί. Χωρίζονται καί διακρίνονται μόνο οἱ δύο ἐξουσίες, πού *συνεργαζόμενες καί συγκρουόμενες* ὑπηρετοῦν τόν ἴδιο λαό, τά ἴδια πράγματα. Αὐτό λέγει ἡ 7^η *Νεαρά* τοῦ Ἰουστινιανοῦ: *Καί γάρ οὐ πολλῶ διεστᾶσιν ἀλλήλων ἱερωσύνη καί βασιλεία, καί τὰ ἱερά πράγματα τῶν κοινῶν τε καί δημοσίων*. Ὑπό τό παραπάνω πρίσμα ἐρμηνεύονται σωστά ἐκεῖνα τά περιώνυμα, πολυσυζητημένα καί ὄχι λίγο παραποιημένα ἀπό τούς ἐρμηνευτές λόγια τοῦ Μ. Κωνσταντίνου: Ἐπὶ τῶν ἐξουσιῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτός ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καθεσταμένος ἐπίσκοπος ἂν εἶην⁷⁶.

75. Ἡ βασιλική ἐξουσία καθεαυτή κρίνεται μέ πολλή αὐστηρότητα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν πολιτική ἱκανότητα. Βλ. Σωκράτους, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* 7,22 PG 67,785A: «Πρῶτον μὲν γάρ ἐν βασιλείᾳ τεχθεὶς καί τραπεῖς οὐδὲν ἐκ τῆς ἀνατροφῆς εἶχε βλακῶδες». Πρόκειται γιά τό Θεοδόσιο τό Μικρό. Μέ τήν ἴδια κριτική ἀνάλυση τῶν βασιλικῶν πραγμάτων γράφει καί ὁ Μ. Βασίλειος, ἀναφερόμενος στό βασίλειο τῶν μελισσῶν. Βλ. *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον* PG 29,173A: «Καί ἔστιν ἐν αὐτοῖς οὐ χειροτονητός ὁ βασιλεὺς (πολλάκις γάρ ἀκρισία δήμου τὸν χεῖριστον εἰς ἀρχὴν προεστήσατο), οὐδὲ κληρωτὴν ἔχων τὴν ἐξουσίαν (ἄλογοι γάρ αἱ συντυχίαι τῶν κληρῶν ἐπὶ τὸν πάντων ἔσχατον πολλάκις τὸ κράτος φέρουσαι), οὐδὲ ἐκ πατρικῆς διαδοχῆς τοῖς βασιλείοις ἐγκαθεζόμενος (καί γάρ καὶ οὗτοι ἀπαίδευτοι καὶ ἀμαθεῖς πάσης ἀρετῆς διὰ τρυφήν καὶ κολακίαν ὡς τὰ πολλὰ γίνονται), ἀλλ' ἐκ φύσεως ἔχων τὸ κατὰ πάντων πρωτεῖον».

76. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως* 4,24 PG 20,1172AB.

Εἶπαν ὅτι πρόκειται γιά τούς ἐθνικούς ἢ τούς ὑπηκόους ἢ τά ἐκτός πράγματα τῆς Ἐκκλησίας καί ἄλλα παρόμοια. Ὅμως τοῦτα τά λόγια πρέπει νά ἐρμηνευθοῦν πολύ ἀπλά, καί σύμφωνα μέ ὅσα εἰπώθηκαν πρωτύτερα γιά τίς δύο ἐξουσίες. Ἐπομένως, τά εἶσω καί τά ἐκτός εἶναι αὐτές οἱ δύο ἐξουσίες, πού ὑπηρετοῦν καί κυβερνοῦν τό ἴδιο σῶμα, τόν ἴδιο λαό καί τά ἴδια πράγματα, ἱερά καί δημόσια, δηλαδή ἡ ἱερωσύνη καί ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία.

10. Δοξασμός, θέωση καί ἀθανασία

Ἡ πτώση, κατά τήν πατερική θεολογία, ἦταν ἀπλῶς ἓνα δραματικό ἐπεισόδιο στήν ὄλη ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, τό ὁποῖο ἐντούτοις δέν ματαιώνει τό σχέδιο τοῦ Θεοῦ· μέσω τῆς δοξαστικῆς δράσης τοῦ δημιουργοῦ του μπορεῖ ξανά τό πλάσμα του νά τόν δεῖ καί ἔτσι νά κερδίσει τήν ἀφθαρτη δόξα, πράγμα πού σημαίνει θεραπεία, σταδιακή προκοπή καί ἀπαυστη τελειότητα. Κι ὅλα αὐτά ὄχι ἀφηρημένα, ἀλλά σέ μιᾶ πορεία μέσα ἀπό τήν κτίση καί τήν ἱστορία. Σ' ἓνα σύγγραμμα, ἀλλά ἄκρως περιεκτικό καί ρωμαλέο κείμενο⁷⁷, ὁ

77. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καί ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 4,38,3 PG7, 1107-1108: «Περὶ τὸν Θεὸν δύναμις ὁμοῦ καὶ σοφία καὶ ἀγαθότης δείκνυται· δύναμις μὲν καὶ ἀγαθότης ἐν τῷ τὰ μηδέπω ὄντα ἐκουσίως κτίζειν καὶ ποιεῖν· σοφία δέ, ἐν τῷ εὐρυθμῶ καὶ ἐμμελῇ καὶ ἐγκατασκευάστα γεγονότα πεποιημένα. Ἄτινα διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν αὐτοῦ ἀγαθότητα αὐξήσιν προσλαβόντα καὶ ἐπὶ πλεῖον ἐπιμένοντα, ἀγεννήτου δόξαν ἀποίσειται, τοῦ Θεοῦ ἀφθόνως χαριζομένου τὸ καλόν. Κατὰ μὲν τὸ γεγενῆσθαι αὐτὰ οὐκ ἀγέννητα· κατὰ δὲ τὸ παραμένειν αὐτὰ μακροῖς αἰῶσι δύναμιν ἀγεννήτου προσλήψεται, τοῦ Θεοῦ προῖκα δωρομένου αὐτοῖς τὴν ἑσσεῖ παραμονήν. Καὶ οὕτω πρωτεύει μὲν ἐν πᾶσιν ὁ Θεός, ὁ καὶ μόνος ἀγέννητος, καὶ πρῶτος πάντων καὶ τοῦ εἶναι τοῖς πᾶσι παραίτιος· τὰ δὲ λοιπὰ πάντα ἐν ὑποταγῇ μένει τοῦ Θεοῦ. Ὑποταγὴ δὲ Θεοῦ, ἀφθαρσία· καὶ πα-

Ειρηναῖος ἐκθέτει τὴν ἱστορίαν τῆς θείας οἰκονομίας ἀπὸ τῆς δημιουργίας ὡς τὴν ὄραση τῆς θείας δόξας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Στὴ σχέση *κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου* ὁ ἄνθρωπος ἐξαρτᾶται κατὰ τὸ εἶναι καὶ τὴν προκοπήν του ἀπὸ τῆς θείας ζωῆς. *Ἡρέμα ὑποτασσόμενος* στό Θεό *παραμένει* στήν ἀφθαρσία· *παραμένοντας* στήν ἀφθαρσία *μπορεῖ* καὶ βλέπει τὸ πρόσωπο τοῦ δημιουργοῦ του: *δρασις γὰρ Θεοῦ, περιποιητικὴ ἀφθαρσίας*.

Ἡ ἀφθαρσία ἀφορᾷ τὸν ὅλο ἄνθρωπο. Καὶ μόνο ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐνιαία ὑπαρξὴ *προκόπτει ἡρέμα*, ἔχοντας μίαν *φυσιολογία*, ὅπου ἐντοπίζεται ἡ ἐνότητα αἰσθήσεων, λόγου, νοῦ, καρδιάς, βούλησης κτλ. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ διατηρεῖται μέσω τῆς λειτουργίας ὄλων τῶν μελῶν τῆς ὑπαρξῆς. Διάσπαση νοῦ καὶ καρδιάς, λόγου χάρη, δημιουργεῖ ἐμπαθεῖς λογισμούς. Ἄν ὁ νοῦς χάσει τὴν αὐξητικὴν, ἀγαπητικὴν καὶ ἀγιοπνευματικὴν πορεία καὶ ἀρχίζει νὰ *μετεωρίζεται*, δηλαδή νὰ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὸ ἀγαπητικὸ καὶ ἀγιοπνευματικὸ κλίμα

ραμονὴ ἀφθαρσίας, δόξα ἀγέννητος. Διὰ ταύτης τῆς τάξεως καὶ τῶν τοιούτων ρυθμῶν καὶ τῆς τοιαύτης ἀγωγῆς ὁ γεννητὸς καὶ πεπλασμένος ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ ἀγεννήτου γίνεται Θεοῦ· τοῦ μὲν Πατρὸς εὐδοκοῦντος καὶ κελεύοντος, τοῦ δὲ Υἱοῦ πράσσοντος καὶ δημιουργοῦντος, τοῦ δὲ Πνεύματος τρέφοντος καὶ αὐξοντος, τοῦ δὲ ἀνθρώπου ἡρέμα προκόπτοντος καὶ πρὸς τέλειον ἀνερχομένου· τουτέστιν πλησίον τοῦ ἀγεννήτου γινομένου. Τέλειος γὰρ ὁ ἀγέννητος· οὗτος δὲ ἐστὶ Θεός. Ἔδει δὲ τὸν ἄνθρωπον γενέσθαι καὶ γενόμενον αὐξῆσαι καὶ αὐξήσαντα ἀνδρωθῆναι καὶ ἀνδρωθέντα πληθυνθῆναι καὶ πληθυνθέντα ἐνισχύσαι καὶ ἐνισχυθέντα δοξασθῆναι καὶ δοξασθέντα ἰδεῖν τὸν ἑαυτοῦ Δεσπότην. Θεὸς γὰρ ὁ μέλλων ὁρᾶσθαι· *δρασις δὲ Θεοῦ περιποιητικὴ ἀφθαρσίας· ἀφθαρσία δὲ ἐγγὺς εἶναι ποιεῖ Θεοῦ*». Τὸ κείμενον αὐτὸ περιέχει κατὰ θαυμαστὸν τρόπον ὀλίγη τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς βιβλικῆς καὶ πατερικῆς παράδοσης. Ἐντυπωσιάζει τὸ γεγονός ὅτι κέντρο δὲν εἶναι τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας στὴν σχέση *κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου ἢ γεννητοῦ καὶ ἀγεννήτου*, κατὰ τὴν ὀρολογία τοῦ

τῆς περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας, τότε διασαλεύεται ἡ ὄλη φυσιολογική ἐνότητα. Πρόκειται γιά τήν κυριαρχία τῆς λήθης τοῦ Θεοῦ. Ἀπεναντίας, ὅταν ὁ νοῦς δέν εἶναι μετέωρος, τότε ἡ ὄλη ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου αὐξάνεται ἀγαπητικά καί τελειωτικά. Ὁ μετεωρισμός σημαίνει πάθη διαβρωτικά. Ὅμως τά πάθη δέν πρέπει νά νοηθοῦν μανιχαϊστικά, ὡς πάθη θετικά καί ἄλλα ἀρνητικά. Τά ἴδια τά πάθη, ὅπως χαρά, λύπη, ἀγωνία, ἀδημονία, φόβος, δισταγμός, κόπος, ἡδονή, πόνος κτλ. μποροῦν νά γίνουν δυνάμεις θετικές μέσω τῆς μνήμης τοῦ Θεοῦ, καί νά καταστοῦν διαβρωτικές μέσω τῆς λήθης τοῦ Θεοῦ, ὡς στάσης καί συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι τά θετικά πάθη ὀδηγοῦν στίς ἀρετές, πού δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἔξεις, ἰκανότητες καί ἐπιτηδειότητες τῆς ὄλης ὑπαρξης. Μέ αὐτό τό πρίσμα ἐρμηνεύεται σωστά ἡ ἀρετολογία καί ἡ παθολογία τῆς ἀσκητικῆς παράδοσης. Πρόκειται γιά τήν καλή ἢ κακή ἀλλοίωση τῆς ὑπαρξης. Ὅταν, δηλαδή, τά πάθη κυβερνῶνται ἀπό τό λόγο, τότε ὑφίσταται ἡ καλή ἀλλοίωση, ἡ κατά φύση κατάσταση⁷⁸.

Ἡ ἐνιαία φυσιολογία, λοιπόν, ὀδηγεῖ στόν κατά φύση δεσμό θεωρίας καί πράξης. Ἡ νοοῦσα καί λογιζόμενη ψυχή τοῦ ἀνθρώπου, σ' αὐτή τήν ψυχοσωματική ἐνότητα, εἶναι θεωρητική καί πρακτική, δηλαδή νοεῖ κατά θεωρία καί λογίζεται κατά πράξη, ὅποτε συμμετέχουν στήν ἀνθρώπινη δραστηριότητα ὄλα τά μέλη τῆς ὑπαρξης. Καί ὄλα αὐτά εἶναι οἱ

Εἰρηναίου.

78. Μ. Ἀθανασίου, *Βίος καί πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου* PG 26,865A: «Ἄλλ' ὄλος ἦν ἴσος, ὡς ὑπὸ τοῦ λόγου κυβερνώμενος καί ἐν τῷ κατὰ φύσιν ἐστώς». Πρόκειται γιά τήν κατάσταση τοῦ Μ. Ἀντωνίου ὕστερα ἀπὸ ἀσκησὴ εἴκοσι ἐτῶν! Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφορῶν ἀπόρων* PG 90,500C: «Τὰ ἐμφυτὰ πάθη τοῦ σώματος λόγῳ μὲν κυβερνώμενα οὐκ ἔχει διαβολήν· κινούμενα δὲ τούτου χωρὶς φέρει διαβολήν». Ἡ ἐρμηνεία τῶν περικοπῶν αὐτῶν πρέπει νά γίνεται ὑπὸ τό πρίσμα τῆς ἐνότητας τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἐνιαίας φυσιολογίας του.

ἀπαραίτητες προϋποθέσεις για νά καταλάβει κανείς τίς περιώνυμες τριάδες τῆς πατερικῆς θεολογίας: 1) τοὺς δούλους, τοὺς μισθίους καὶ τοὺς φίλους Θεοῦ μέ ἀντίστοιχες ἐκδηλώσεις τὸ φόβο, τὴν ἰδιοτέλεια καὶ τὴν ἀγάπη⁷⁹, 2) τὴν κάθαρση, τὸ φωτισμὸ καὶ τὴ θέωση, 3) τὸ λογιστικὸ ὡς φρόνηση, τὸ θυμοειδές ὡς ἀνδρεία καὶ τὸ ἐπιθυμητικὸ ὡς ἀγάπη κτλ. Τίποτα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο δέν μένει ἔξω ἀπὸ τὸν ἁγιασμὸ καὶ τὴν τελείωση. Ἡ ἀφθαρσία, ἡ θέωση καὶ ἡ ἀκατάληκτη τελείωση ἐξασφαλίζουν τὴν ἀθανασία τοῦ ὅλου ἀνθρώπου προοδευτικά καὶ αὐξητικά· δέν πρόκειται για φυσική ἀλλὰ για κατὰ χάρη ἀθανασία, πού εἶναι, ὄχι ἀπλῶς ἐπιβίωση, ἀλλὰ δοξασμὸς, ἐκλάμπρυνση, θέα καὶ γλυκασμὸς⁸⁰.

Τούτη ἡ ἀθανασία, πού εἶναι κατάληξη μιᾶς δραματικῆς πορείας, πολλές φορές ἐν μέσω ὠδίνων καὶ ὀδυνῶν, ὡς κατὰ χάρη ἐνέργεια προξενεῖ στὸν πιστὸ μιᾶ ζωντανῆ ἀγάπη, ἕναν ἔρωτα πρὸς τὸ δοτήρα τῆς ζωῆς κατὰ κυριολεξία· ὁ ἀφθαρτιζόμενος πιστὸς αἰσθάνεται συγκεκριμένα τὸ διαποτισμὸ τῆς θείας ζωοποιοῦ καὶ ἐνεργητικῆς ἀγάπης· νιώθει τὴν ἱαματικὴ ἐνέργεια, πού ἀνασταίνει τὰ μέλη τῆς ὑπαρξῆς του· εὐγνωμονεῖ σ' αὐτὴ τὴ σχέση τὸν ἀθάνατο δωρητὴ, καὶ σὺν τοῖς ἄλλοις καταλαβαίνει ὅτι ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει θύμα τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων. Ἔτσι ἡ ἀγαπητικὴ δωρεὰ τῆς θεραπείας ἀποκτᾶ πολλή σπουδαιότητα. Τότε καταλαβαίνει καὶ τίς δραματικὲς ἐξελίξεις τῆς θείας οἰκονομίας· δέν γυ-

79. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ βίου Μωσέως* PG 44,42CD : «Τοῦτο γὰρ ἐστὶ ὡς ἀληθῶς ἡ τελειότης, τὸ μὴ δουλοπρεπῶς φόβῳ κολάσεως τοῦ κατὰ κακίαν βίου χωρίζεσθαι· μηδὲ τῆ τῶν μισθῶν ἐλπίδι τὸ ἀγαθὸν ἐνεργεῖν, πραγματευτικῆ τινὶ καὶ συναλλαγματικῆ διαθέσει κατεμπορευομένους τῆς ἐναρέτου ζωῆς· ἀλλ' ὑπεριδόντας πάντων καὶ τῶν ἐν ἐπαγγελίαις δι' ἐλπίδος ἀποκειμένων, μόνον ἡγεῖσθαι φοβερόν τῆς φιλίας τοῦ Θεοῦ ἐκπεσεῖν».

80. Βλ. παραπομπή 78 τοῦ δευτέρου κεφαλαίου.

ρεύει ἠθικά πρότυπα ἀλλὰ ἀπολυτρωτικά, ὅπως εἶναι ὁ Χριστός καί οἱ ἅγιοι· δέν κρίνει τήν ἱστορία ἠθικολογικά ἀλλά τραγικά· πολύ περισσότερο τοῦτο ἰσχύει γιά τήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, ἡ ὁποία ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς κτίσης καί τῆς ἀνθρωπότητας. Δέν σκανδαλίζεται διαβάζοντας τό βίο καί τήν πολιτεία τοῦ Δαβίδ, τοῦ Σολομώντα καί τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, λόγου χάρη, καθῶς ξέρει ὅτι εἶναι ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας⁸¹.

Ἄτυχῶς μεταγενέστερες καί κατά βάση νεότερες παραστάσεις ἠθικισμοῦ καί πουριτανισμοῦ, ἐνίοτε στό ἔπακρο ὀξυμμένες καί μεταφερόμενες σ' ὅλες τίς βαθμίδες τῆς ἐκπαίδευσης, ἀποτελοῦν σοβαρό πρόσκομμα σέ πλείστους ὄσους, ὥστε νά μήν καταλαβαίνουν μήτε τό πνεῦμα τῆς ἀγιοσύνης μήτε ἀκόμη καί τό ἱστορικό κριτήριο, πού ἀξιολογεῖ τήν πολιτεία τῶν ἁγίων. Παντοῦ ἀναζητοῦν ἠθική τελειότητα! Ἄλλοτε πάλι τήν ταυτίζουν μέ τήν ἐρωτική καθαρότητα! Ἔτσι δέν μποροῦν ν' ἀποδεχτοῦν αὐτήν τήν ἴδια τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία, ἡ ὁποία πορεύεται μέ πτώσεις καί ἀνόδους, μέ κακοήθειες καί θριάμβους. Ἄλλωστε τόσο οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅσο καί οἱ ἐκκλησιαστικοί ἱστορικοί κυρίως – ἂν ἐξαιρέσουμε τόν Εὐσέβιο γιά εὐνοήτους λόγους – ὄχι μόνο δέν κρύβουν τά σκιερά σημεῖα τῶν ἁγίων, ἀλλά τά φανερώνουν γιά νά ἐξά-

81. Ὁ Δαβίδ καί ὁ Σολομών μνημονεύονται τήν Κυριακή πρὶν ἀπό τή γέννηση τοῦ σωτήρα Χριστοῦ. Ἐδῶ νά παρατηρήσω, ἀπλῶς ἐνδεικτικά, ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ, ἡ ὑψηλή του Γραμματεία, ἡ συνέχειά του στήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας καί ὁ πολιτισμός του ἀπό διανοομένους μας θεωροῦνται ὡς παραμύθια τῶν Ἑβραίων, τά ὁποῖα δέν πρέπει νά διδάσκονται τά Ἑλληνόπουλα. Δέν μπορῶ, μέ ὄλο τό σεβασμό τῆς ἐλευθερίας τους νά λένε τέτοιους ἰσχυρισμούς, νά μήν πῶ ὅτι ἡ στάση αὐτή προδίδει ἕνα συγκεκαλυμμένο ρατσισμό, προοδευτικῶν μάλιστα ἀνθρώπων κατά τό μᾶλλον καί ἥττον!

ρουν τούς καρπούς τῆς ἁγιοσύνης. (Στό ἔργο τοῦ Νίκου Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καί αἵρεση κατά τούς ἐκκλησιαστικούς ἱστορικούς τοῦ Δ', Ε', ΣΤ' αἰώνα*, πού ἔχει μνημονευθεῖ, περιγράφονται καί ἀναλύονται πολλά περιστατικά κακοήθειας, πού ἀφοροῦν τή δραματική πορεία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας καί τή ζωή ἁγίων προσώπων, ὅπως λόγου χάρη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου). Κοντολογίς, ἄς τό πάρουν ἀπόφαση οἱ κάθε λογῆς ἠθικολόγοι, φανεροί καί μασκαρεμένοι· ἡ ἐκκλησιαστική κοινωνία δέν εἶναι ἠθικοπλαστικός ὀργανισμός· ἀποτελεῖ σῶμα σωτηρίας. *Τά μέλη αὐτῆς τῆς κοινωνίας δέν σώζονται γιά τήν ἐπάρκειά τους, ἀλλά γιά τήν ἀνεπάρκειά τους!*

Ὁ περιούσιος λαός προέρχεται ἀπό μιά στείρα γυναίκα, προφῆτες καί μεταξὺ αὐτῶν ὁ Ἰωάννης Βαπτιστής γεννιοῦνται ἐπίσης ἀπό στείρες γυναῖκες, καί ὁ Χριστός γεννιέται ἀσπόρως καί δημιουργικῶς ἀπό μιά κοπέλα, τήν κυρία Θεοτόκο, ἡ ὁποία δέν εἶχε γνωρίσει ἄνδρα. *Ὅλα λοιπόν τά πλαστουρεῖ ὁ Θεός, καί ὁ ἄνθρωπος κατά μετοχή γίνεται ἀπλῶς συνεργάτης του καί συνδημιουργός. Καί διαρκῶς ὀφείλει νά καθαιρεῖ τίς δαιμονικές δυνάμεις τῆς ἱστορίας, ζητώντας τή θεία ἀρωγή⁸² καί μή λησμονώντας τί εἶχε πάθει ὁ Δαβίδ κατά τό Συναξάρι. Ὁ προφήτης Νάθαν εἶχε προβλέψει τό φοβερό ὀλίσθημα τοῦ Δαβίδ, νά κοιμηθεῖ μέ τή Βηρσαβεέ, γυναίκα τοῦ στρατηγοῦ Οὐρία, τόν ὁποῖο μέ σχέδιο εἶχε ἀποφασίσει νά τόν δολοφονήσει. Ὁ Νάθαν*

82. Ἀκόμη καί οἱ κανόνες ἔχουν θεραπευτικό χαρακτήρα. Ὁ 2ος κανόνας τῆς Πενθέκτης ἀποφαίνεται ὅτι οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας θεσπίζονται «πρός ψυχῶν θεραπείαν καί ἰατρειάν παθῶν». Βλ. καί Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Ἐπιστολή Ἡ' Δημοφίλῳ θεραπευτῆ* 5 PG 3,1096C: «Διδάσκεισθαι γάρ, οὐ τιμωρεῖσθαι χρῆ τοῖς ἄγνοοῦντας, ὡσπερ καί τυφλοὺς οὐ κολάζομεν, ἀλλά χειραγωγοῦμεν». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* PG 91,716C: «Συγγνωστόν γάρ, οὐ τιμωρητέον ἢ ἀσθένεια».

ἔτρεξε νά προλάβει τό Δαβίδ, ἀλλά ὁ Διάβολος τόν σταμάτησε, γιατί στό δρόμο τοῦ προφήτη ἔβαλε ἕναν ἄνθρωπο νεκρό καί ξεγυμνωμένο. Ὁ Νάθαν τόν κήδεψε καί ἔπειτα πῆγε στό Δαβίδ. Ὁμως ἦταν ἀργά. Ὁ Δαβίδ εἶχει ἁμαρτήσῃ! Ὁ κάθε ἄνθρωπος, γιά τή σωτηρία του καί τήν προκοπή του, ὀφείλει νά προσέχει τίς πονηρές παγίδες, ἀλλά ἡ σωτηρία πρωτίστως εἶναι δωρεά, καί ἔπειτα ἀσκησι καί κατόρθωμα.

11. Μέση κατάσταση

Μιά μεσαιωνική ἀντίληψη γιά τρία στατικά στάδια τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἐν Χριστῷ, δηλαδή τῆς ἐπί γῆς, τῆς μέσης κατάστασης τῶν ψυχῶν μετὰ θάνατον, καί τῆς τελικῆς εἰσόδου στόν παράδεισο ἢ στήν κόλαση μετὰ τή Δευτέρα Παρουσία, ταλάνισε καί ταλανίζει τοὺς (σχολαστικούς) δογματολόγους καί τοὺς ὁποιοὺς ἐρευνητές, βιβλικούς καί πατερικούς, γιά νά καθορίσουν ἢ νά περιγράψουν, ὡς ἐφικτόν, αὐτή τή μέση κατάσταση τῆς ἀναμονῆς! Καί φυσικά, ὅταν διαβάσει κανεῖς τέτοιες ἐργασίες, στό νοῦ του ἔρχονται παραστάσεις τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου τῆς μυθολογίας, εἰκόνες ἀπό τήν κόλαση, τό καθαρτήριο καί τόν παράδεισο τῆς δαντικῆς *Θείας Κωμωδίας*, χώρια ἀπό τοὺς δραματισμούς χιλιαστῶν, ιδιότυπων θρησκευόμενων καί ἄλλων μετὰ Χριστόν προφητῶν. Πουθενά στά βιβλικά, στά πατερικά καί τά λειτουργικά κείμενα δέν γίνεται λόγος γιά μιά τέτοια μέση κατάσταση τῶν ψυχῶν, ὅπως τήν παρουσιάζουν τά δογματικά ἐγχειρίδια καί οἱ προβληματισμοί τῶν ἐρευνητῶν. Ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμη καί τῆς κτίσης ὀλάκερης, εἶναι δυναμική καί ἄπαιστα ἐσχατολογική. Μέ ἄλλα λόγια, κατά τίς προϋποθέσεις τῆς πατερικῆς θεολογίας, τά ἐκ τοῦ μή ὄντος πλάσματα πορεύονται ἀκαταλήκτως σέ μιά

πρόοδο και δοξαστική εκλάμπρυνση μέσω φάσεων. Ἡ πορεία αὐτῆ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πρόοδος του ἢ ἡ στασιμότητά του, ὁ ἀφθαρτισμός του, ὁ ἀπαθανατισμός καί ἡ αὔξηση τοῦ δοξαστικοῦ κάλλους εἶναι ἀποτέλεσμα σχέσης μεταξύ τῆς δημιουργίας καί τῆς ζωαρχικῆς Τριάδας. Ὅλα συντελοῦνται στήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῶν ζωαρχικῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἁγίας Τριάδας, τοῦ Ζωντανοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεός εἶναι ἡ μοναδική ζωή καί ἡ πηγή κάθε κίνησης καί ζωῆς. Αὐτό τό πράγμα σημαίνει δημιουργία ἐκ τοῦ μῆ ὄντος. Ὁ Θεός εἶναι ὁ ζῶν καί ὁ χορηγός τῆς ζωῆς, ὁ μόνος ἀθάνατος· ὁ ἄνθρωπος εἶναι θνήσκων καί ὁ κατά χάρη καί μετοχή ἀθάνατος. Ἡ *μετά θάνατον* κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ στατικά, ἀλλά ὡς *δυναμική συνέχεια*. Εἶναι ἀνεπίτρεπτος καί κωμικός σχολαστικισμός, πάντοτε κατά τίς πηγές μας, ἂν ἐπιχειροῦμε νά καθορίσουμε τί ἀκριβῶς ζεῖ καί τί δέν ζεῖ σ' αὐτή τή φάση ὡς *τῆ Δευτέρα Παρουσία*. Ζεῖ ὁ ἄνθρωπος πάντοτε σέ σχέση πρός τό ζωοδότη Θεό, στίς ζωαρχικές του ἐνέργειες, ὁπότε κανένας σχολαστικισμός δέν χρειάζεται, μήτε τό ἐπιτρέπουν τά κείμενά μας, νά καθορίσουμε ἀκριβῶς πῶς εἶναι ἡ ἀθανασία τῶν ψυχῶν, τῶν πνευμάτων, τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ, τῶν πολιτῶν τοῦ παραδείσου, τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ, τῶν κεκοιμημένων κτλ. κτλ., κατά τίς ρήσεις καί τίς εἰκόνες τῶν κειμένων. Ὅλα νοοῦνται ἐν πορεία, ἐν σχέσει καί ἐσχατολογικῶς, *ἀκόμη καί μετά τῆ Δευτέρα Παρουσία*.

Ἡ πατερική θεολογία, σύμφωνα μέ τίς βιβλικές παραστάσεις γιά τή σχέση τοῦ ἀπρόσιτου καί συνάμα προσεγγιζόμενου Ζωντανοῦ Θεοῦ μέσω τῆς δόξας του, πολύ εὔστοχα ἐρμήνευσε τούς τύπους, τά σύμβολα καί τίς εἰκόνες τῶν βιβλικῶν καί πατερικῶν κειμένων, χωρίς νά χρειαστεῖ τήν ἐρμηνεία τῆς λεγόμενης ἀπομύθευσης, ἑνός γεννήματος κτιστῶν δεδομένων καί μιᾶς ἀμηχανίας· γνώριζε ἄριστα, ἐξαι-

τίας τῶν θεολογικῶν προϋποθέσεων κτιστοῦ-ἀκτίστου, ὅτι τὰ κτιστά δεδομένα χρειάζονται ἐκμύθευση καί ὄχι ἀπομύθευση. Ὅταν τὰ ἐκκλησιαστικά κείμενα κάνουν λόγο γιά φωτεινούς τόπους, γιά ἀμαράντινα στεφάνια δόξας, γιά μακάριες ψυχές, ὅπως καί γιά κοιλάδες ζόφου καί γιά αἰώνιο πῦρ, πάντοτε ὅλα αὐτά τὰ ἐντάσσουν στή θεία δόξα καί τὰ ἐννοοῦν σέ σχέση μέ αὐτή τή δόξα ἐσχατολογικῶς, σέ μιὰ ἔνταση μεταξύ μηδενισμοῦ καί τελείωσης, γῆς καί οὐρανοῦ, στασιμότητας καί προόδου. Ὅμως ἡ πορεία τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἐνιαία, δυναμική καί συνεχής. Ἡ δεκτικότητα τους τοῦς ἰκανώνει νά βλέπουν τή θεία δόξα καί νά τελειώνονται κατά φάσεις, καί ἡ ἐμμονή τους νά μή θέλουν τό Θεό τοῦς ἀπομακρύνει ἀπό τήν τελειωτική πρόοδο. Ἐξοῦ καί ἡ ὠφέλεια στή σχέση ζώντων καί τεθνεώτων κατά τή μνήμη τῶν νεκρῶν μέσα στοῦς κόλπους τῆς στρατευόμενης καί συνάμα θριαμβεύουσας ἐπί γῆς Ἐκκλησίας⁸³. Ζωή εἶναι ὁ Θεός, καί τὰ πάντα, ἐπομένως καί οἱ μετὰ θάνατον, ὑπάρχουν κατά τή δεκτικότητά τους σέ σχέση μέ αὐτή τή ζωή. Καί πάντοτε ὑφίσταται ἡ ἀναμονή τοῦ καλυτέρου!

12. Παράδεισος καί κόλαση

Ἡ πατερική θεολογία, χωρίς καμιά ἀνάγκη νά μετέλθει ἀμήχανες καί ἰδεαλιστικές ἀπομυθεύσεις, ἀλλά μέ τό βλέμμα στραμμένο στά ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίνοντα μέσω τῆς θείας δόξας, κάνει λόγο γιά τόν παράδεισο ὡς τόν τόπο τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ὁ ἐπί γῆς τόπος ἢ ὁ παράδεισος μέσω τῶν θείων ἐνεργειῶν, οἱ ὁποῖες ἐπεκτείνουν καί προεκτείνουν τό μυθικό, στατικό καί τριώροφο σύμπαν,

83. Βλ. παραπομπή 64 τοῦ τρίτου κεφαλαίου.

συνεχίζεται στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἀκαταλήκτως. Ἐπειδή τὰ πάντα περιέχονται στήν περιρρέουσα αὐτή ἀτμόσφαιρα τῶν θείων ἐνεργειῶν, δέν ὑπάρχουν κτιστοί καί περιορισμένοι χῶροι ὡς παράδεισος καί ὡς κόλαση. *Παράδεισος καί κόλαση εἶναι καταστάσεις καί σχέσεις πρὸς τό ζωοδότη Θεό.* Ἔτσι, λόγου χάρη, κατά τό Μάξιμο Ὁμολογητή οἱ φίλοι τοῦ Θεοῦ, τόν βλέπουν καί διακατέχονται ἀπό ἀνεκλήρητη ἡδονή, ἐνῶ οἱ κολασμένοι δέν μποροῦν νά τόν δοῦν καί ζοῦν ἀνεκκλήρητη ὀδύνη⁸⁴. Ὅλα, λοιπόν, βρίσκονται στήν ἀγκαλιά τοῦ Θεοῦ, καί, φυσικά, δέν ὑπάρχει παράδεισος ὡς ἕνας περιορισμένος τόπος, μήτε καί κόλαση ὡς σκοτεινή φυλακή βασάνων. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα, σύμφωνα μέ τίς θεολογικές προϋποθέσεις, γιά ποιό λόγο οἱ θεολόγοι πατέρες καμιά ἀπομύθευση δέν χρειάστηκαν γιά νά ἐρμηνεύσουν τούς τύπους, τίς εἰκόνες καί τὰ σύμβολα. Καταλαβαίνει κανεῖς ἐπίσης γιά ποιό λόγο οἱ σχολαστικοί τοῦ 14^{ου} αἰῶνα χλεύαζαν τόν Παλαμᾶ, ὅταν τούς ἔλεγε ὅτι καί τό πῦρ τό ἐξώτερον τῆς κόλασης εἶναι ἄκτιστο –τί ἄλλο μπορεῖ νά ἔναι, κατά τὰ βιβλικά καί πατερικά κείμενα;–, ἀφοῦ ἀκολοθοῦσαν προφανῶς τή Σοῦμμα τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, ὅπου στά συμπληρωματικά κεφάλαια 70 καί 92, ἀποφαίνεται ὅτι *τό πῦρ τῆς κολάσεως εἶναι κτιστό καί οἱ δίκαιοι στόν παράδεισο βλέπουν τή θεία οὐσία.* Ἐρμηνευτικές διαφορές, καί, προσωπικά, δέν ἔχω ἀντίρρηση νά ἰσχύει τό *διαλέγετε καί παίρνετε!*

Ὅσοι ἐρμηνεύουν τόν παράδεισο καί τήν κόλαση ὑπό πρίσμα δικαιοκί, καί ὄχι θεραπευτικό, διαμόρφωσαν τή γνωστή ἀντίληψη περὶ τοῦ ὅτι ἐν τῷ *Ἄιδῃ οὐκ ἔστι μετάνοια*, ἐπειδή ὁ Θεός δέν κάνει δεκτὴ τή μετάνοια αὐτῶν πού

84. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καί οἰκονομικά* PG 90,1312C.

δέν πρόλαβαν επί γῆς νά μετανοήσουν, σάμπως νά πρόκει-
ται γιά ἐκπρόθεσμους! Ἐπεναντίας, ὁ Ἰωάννης Δαμασκη-
νός, κινούμενος στίς γνωστές θεολογικές προϋποθέσεις τῆς
θεραπευτικῆς σωτηρίας, ἀποφαίνεται ὅτι ἡ μετάνοια εἶναι
ἀδύνατη, ἐφόσον ἡ ψυχὴ τῶν ἀμετανόητων δέν *τρέπεται*, οὐ
τοῦ Θεοῦ μὴ δεχομένου τὴν μετάνοιαν⁸⁵. Ἐπομένως, ἡ ἀμε-
τανοησία καὶ ἡ κόλαση εἶναι πρόβλημα τῆς βούλησης τοῦ
κολασμένου, ὁ ὁποῖος δέν θέλει τό Θεό, καί ὄχι πρόβλημα
δικαιικό! Ὁ Θεός καί στό Διάβολο συνεχῶς παρέχει τά ἀγα-
θά, ἐκεῖνος ὁμως ἀρνεῖται νά τά πάρει· κατά τή δεκτικότητα
τοῦ καθενός ὁ παράδεισος εἶναι *μετοχή τοῦ Θεοῦ*, καί ἄρα
τρυφή, ἐνῶ ἡ κόλαση ἀμεθεξία, καί *στέρηση τοῦ ποθουμέ-
νου*, καί ἄρα ὀδύνη, πάλι κατά τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό⁸⁶.
Μέ τίς ἴδιες θεολογικές προϋποθέσεις καί τόν ἀπαράμιλλο
εἰκονικό καί παραβολικό τρόπο ὁ Μ. Βασίλειος καί ὁ ἄββᾶς
Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος⁸⁷ περιγράφουν ἐρμηνευτικά παρὰ-

85. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* PG 94,1573AB:
«Καί ἐν μέν τῷ βίῳ τούτῳ οἰκονομία τίς ἐστι καί κυβέρνησις καί πρόνοια
ἄρρητος πρός ἐπιστροφὴν καί μετάνοιαν καλοῦσα τοὺς ἁμαρτάνοντας,
μετὰ δὲ θάνατον οὐκέτι τρωπὴ, οὐκέτι μετάνοια, οὐχὶ τοῦ Θεοῦ μὴ δεχομέ-
νου μετάνοιαν –αὐτὸς γάρ ἑαυτὸν ἀρνήσασθαι οὐ δύναται οὐδὲ ἀποβάλ-
λεται τὴν συμπάθειαν– ἀλλ’ ἡ ψυχὴ οὐκέτι *τρέπεται*».

86. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* PG 94,1545D-
1548A: «Καί τοῦτο δὲ εἰδέναι δεῖ, ὅτι ὁ Θεός οὐ κολάζει τινὰ ἐν τῷ μέλλο-
ντι, ἀλλ’ ἕκαστος ἑαυτὸν δεκτικὸν ποιεῖ τῆς μετοχῆς τοῦ Θεοῦ. Ἔστι μὲν ἡ
μὲν μετοχὴ τοῦ Θεοῦ τρωπὴ, ἡ δὲ ἀμεθεξία αὐτοῦ κόλασις». 1569B: «Ὁ
Θεός καί τῷ διαβόλῳ ἀεὶ παρέχει τὰ ἀγαθά, ἀλλ’ ἐκεῖνος οὐ θέλει λαβεῖν».
1573C: «Τί γάρ ἐστι κόλασις, εἰ μὴ τοῦ ποθουμένου στέρησις;». Τό κείμενο
τοῦ Migne ἀντὶ ἀμεθεξία ἔχει ἀνεξικακία! Διορθώθηκε μέ βάση τὴν ἔκδοση
τοῦ B. Kotter.

87. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* PG 29,120B: «Εἰ ἀκόρεστος τού-
του ἡ θέα, ποταπὸς τῷ κάλλει ὁ τῆς δικαιοσύνης ἥλιος. Εἰ τυφλῷ ζημία
τοῦτον μὴ βλέπειν, ποταπὴ ζημία τῷ ἁμαρτωλῷ τοῦ ἀληθινοῦ φωτός στε-
ρηθῆναι;». Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, *Ἀποφθέγματα* PG 34,257CD-260A:

δεισο και κόλαση. Ὁ πρῶτος συγκρίνει τό κτιστό κάλλος τοῦ οὐράνιου ἡλίου καί τό κάλλος τοῦ ἄκτιστου ἡλίου τῆς δικαιοσύνης, ὅποτε καταλαβαίνει κανεῖς ποιά χαρά δοκιμάζουν ὅσοι ἔχουν τή θεά τοῦ νοητοῦ ἡλίου, καί πόση ζημιά ὅσοι δέν ἔχουν καμιά τέτοια θεά, ἄν ἀναλογιστεῖ τήν ἀνάλογη χαρά καί ζημιά αὐτῶν πού βλέπουν τόν οὐράνιο ἡλιο καί τῶν τυφλῶν πού δέν τόν βλέπουν. Στά Ἐποφθέγματα τοῦ ἀββᾶ Μακαρίου –ἀνεξάρτητα ἀπό θέματα γνησιότητας– διαβάζουμε μιὰ ἄκρως παραστατική εἰκόνα τῆς κατάστασης τῶν κολασμένων. Τό πρόσωπο τοῦ καθενός εἶναι κολλημένο στή ράχη τοῦ ἄλλου, ἔτσι ὥστε νά μή μπορεῖ ὁ ἕνας νά βλέπει τό πρόσωπο τοῦ διπλανοῦ του, φυσικά, μήτε τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ. Μέγιστη παραμυθία θά ἦταν, λέγει ἕνας κολασμένος στόν ἀββᾶ Μακάριο, ἄν οἱ γεροντικές του προσευχές τοῦς ἔκαναν ἰκανούς ν' ἀντικρίζουν ἐκ μέρους τά πρόσωπα τῶν ἄλλων. Ἡ κόλαση, ἐπομένως, ἐρμηνεύεται ὡς ἀφιλία, ἀκοινωνησία καί μοναξιά μεταξύ πολλῶν προσώπων. Τί τό νέο μᾶς εἶπε ὁ J. P. Sartre στό μονόπρακτο θεατρικό του ἔργο: *Κεκλεισμένων τῶν θυρῶν* (Huis-Clos), πού πρίν ἀπό μερικές δεκαετίες εἶχε συνταράξει τή Δυτική Εὐρώπη; Ἀπολύτως τίποτα. Τά κείμενα αὐτά τῆς παράδοσής μας δέν εἶναι ἄγνωστα μονάχα στούς ξένους, ἀλλά καί παρ' ἡμῖν, ἀφοῦ δέν θέλουμε νά διδάσκονται στά σχολεῖα.

«...καί οὐκ ἔστι πρόσωπον πρὸς πρόσωπον θεάσασθαι τινα, ἀλλὰ τό πρόσωπον ἐκάστου πρὸς τόν ἕτερον νῶτον κεκόλληται. Ὡς οὖν εὐχη ὑπὲρ ἡμῶν, ἐκ μέρους τις θεωρεῖ τό πρόσωπον τοῦ ἑτέρου· αὕτη ἐστίν ἡ παραμυθία».

13. Ἀνακεφαλαίωση καὶ ἀγαθοτοπία

Κτίση καὶ ἱστορία νοοῦνται δυναμικά καὶ ἐξελικτικά· στή δυναμική καὶ ἐξελικτική κίνηση διακρατοῦνται ἀπὸ τὸ μοναδικὸ κέντρο, ποῦ εἶναι ὁ ἄσαρκος καὶ σαρκωμένος Λόγος. Ἐκρηκτικὰ ἐνεργειακὸ τοῦτο τὸ κέντρο συνάξει ὅλα τὰ θραύσματα τῶν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος κτισμάτων καὶ τὰ κατευθύνει στὰ ἄπειρα βάθη τῆς θεότητας. Ἔτσι κατανοεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Χριστὸς τὴν ὅλη πορεία τῆς νοητῆς καὶ αἰσθητῆς κτίσης καὶ, μὲ τὸ ἐπεισόδιο τῆς πτώσης, ἀνακεφαλαιώνει στὸ δικό του κέντρο, στὴν κοινωνία τοῦ σώματός του καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἄπειρης κίνησης. Σ' αὐτὴ τὴν ἀνακεφαλαίωση, ποῦ μόνον κινητικὰ καὶ ἐσχατολογικὰ νοεῖται, ἐντάσσονται τὰ πάντα καὶ τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ χαθεῖ ἀπὸ τὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ οἰκουμενικότητα τῆς ἀποκάλυψης ἀποκτᾶ σαφεῖς καὶ ἀπέραντες διαστάσεις. Ρωγμές καὶ πτώσεις σ' αὐτὴ τὴν πορεία ἀποκαθίστανται μέσα στὸ περιρρέον κλίμα τῶν θεραπευτικῶν ἐνεργειῶν τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ.

Ἐπειδὴ, λοιπόν, στὴν πατερική θεολογία τῆς Ἀνατολῆς κυριάρχησε τοῦτο τὸ σχῆμα, γι' αὐτὸ καὶ διαμορφώθηκε ἡ θεολογούμενη ἄποψη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν πάντων. Ὁ Ὄριγένης καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης, κινούμενοι στίς θεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς παράδοσης, ἀποφαίνονται ὅτι τὸ πῦρ τῆς κολάσεως εἶναι καθάρσιο καὶ ἱαματικό. Ἐπομένως, κατὰ τὴν ἀντιμανιχαϊστική ἄλλωστε πολεμική τῆς θεολογίας, τὸ κακὸ παύει νὰ ἐκδηλώνεται ὡς διάβρωση τῶν ὄντων κατὰ τὴν παράταση τῶν αἰώνων. Ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς ἔκανε λόγο γιὰ ἀποκατάσταση εἰς τὸ ἀρχαῖον, ἢ ὅποια δείχνει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀναίτιος τῶν ἁμαρτιῶν. Μὲ

τήν ἀποκατάσταση θά οβήσουν οί μνήμες τῆς κακίας. Ὅμως ἡ ἀποκατάσταση αὐτή δέν σημαίνει καί μέθεξι στίς θεῖες ἐνέργειες, στή θεία ἀγαθότητα⁸⁸. Δέν προξενεῖ, λοιπόν, ἐκπληξη τό γεγονός ὅτι, σύμφωνα μέ τίς θεολογικές προϋποθέσεις πού ἔχουν ἐπισημανθεῖ, στήν Ἀνατολική Ἐκκλησία δέν μπόρεσε νά παρεμφρήσει ὁ ἀπόλυτος προορισμός, ἐνῶ στή Δύση τόσο στό Ρωμαιοκαθολικισμό, ὅσο καί στόν Προτεστάντισμό βρῆκε γόνιμη κοίτη. Καί τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπό τίς διαφορετικές θεολογικές προϋποθέσεις, πού εὐθυγραμμίζονται στό νομικό καί δικαιοκώ σχῆμα.

Ἡ ἀνακεφαλαίωση τῶν πάντων ἐν Χριστῶ σημαίνει ὅτι οἱ κτιστές διαστάσεις δλάκερης τῆς δημιουργίας περιέχονται στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ, δηλαδή στή δόξα του κατά τά βιβλικά κείμενα· δλάκερη ἡ δημιουργία ἔχει τόπο τήν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ. Κυρίαρχη εἶναι ἡ ἀγαθοτοπία, καί δευτερεύουσες οἱ κτιστές διαστάσεις τῆς δημιουργίας. Ἡ συμπα-

88. Ὁριγένους, *Κατά Κέλσου 5,15* PG 11,1204A. *Περί ἀρχῶν 2,10,8*. Βλ. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, τόμος Ε', Leipzig 1913, σελ. 182-183. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί ψυχῆς καί ἀναστάσεως* PG 46,100A. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πεύσεις καί ἀποκρίσεις καί ἐρωτήσεις* PG 90,796AC: «Τρεῖς ἀποκαταστάσεις οἶδεν ἡ Ἐκκλησία. Μίαν μὲν, τήν ἐκάστου κατά τόν τῆς ἀρετῆς λόγον· ἐν ἡ ἀποκαθίσταται τόν ἐπ' αὐτῷ λόγον τῆς ἀρετῆς ἐκπληρώσας. Δευτέραν δέ, τήν τῆς ὄλης φύσεως ἐν τῇ ἀναστάσει. Τρίτην δέ, ἡ καί μάλιστα κατακέχρηται ἐν τοῖς ἑαυτοῦ λόγοις ὁ Νύσσης Γρηγόριος, ἔστιν αὐτή, ἡ τῶν ψυχικῶν δυνάμεων τῇ ἀμαρτία ὑποπεσοῦσῶν, εἰς ὅπερ ἐκτίσθησαν πάλιν ἀποκατάστασιν. Δεῖ γάρ, ὡσπερ τήν ὄλην φύσιν ἐν τῇ ἀναστάσει τῆς σαρκὸς ἀφθαρσίαν χρόνῳ ἐλπίζομένῳ ἀπολαβεῖν· οὕτω καί τὰς παρατραπεισας τῆς ψυχῆς δυνάμεις, τῇ παρατάσει τῶν αἰῶνων ἀποβαλεῖν τὰς ἐντεθείσας αὐτῇ τῆς κακίας μνήμας· καί περάσασαν τοὺς πάντας αἰῶνας, καί μὴ εὐρίσκουσιν στάσιν, εἰς τόν Θεόν ἐλθεῖν τόν μὴ ἔχοντα πέρας. Καί οὕτως τῇ ἐπιγνώσει οὐ τῇ μεθέξει τῶν ἀγαθῶν ἀπολαβεῖν τὰς δυνάμεις, καί εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀποκαταστήναι, καί δειχθῆναι τόν δημιουργόν ἀναίτιον τῆς ἀμαρτίας».

ντική πραγματικότητα πλέει και βυθίζεται σ' αυτή τήν αγαθοτοπία, από τήν όποία ρυθμίζεται κάθε κίνηση, πτώση και πρόοδος. Όσοσο σέ σχέση μέ τό κέντρο, δηλαδή μέ τό σαρκωμένο πρόσωπο του Θεού Λόγου, βρίσκεται ό άνθρωπος, και έτσι και αυτός εισέρχεται στό κέντρο τής συμπαντικής πραγματικότητας, στήν ίδια τήν κοινωνία του εκκλησιαστικού σώματος. Γι' αυτό ή εξελικτική πρόοδος του ανθρώπου, καθ' όμοίωσιν Θεού, δέν μπορεί νά 'ναι ή εὐδαιμονία, όπως τή θέλει στό συμπληρωματικό κεφάλαιο 93 τής Σούμμας ό Θωμάς Ἀκινάτης, αλλά ή τελείωση ως μετοχή στό κάλλος και στήν εκλάμπρωση τής θείας δόξας. Κι αν λέγεται καμιά φορά χαρά, τρυφή κτλ., τουτο σημαίνει τελείωση, μέθεξη και όμοίωση Θεού, ως γνώση, θεωρία, δραση, συνεργασία και συνδημιουργία. Ἡ άθανασία, όπως ειπώθηκε κιόλας, δέν είναι άπλως μία επιβίωση, αλλά αυτό τό αισθητικό και άκρως καλλιτεχνικό σμίλημα του ανθρώπινου προσώπου στήν κοινωνία του έν Χριστώ σώματος. Νά μή λησμονούμε επίσης τίς θεολογικές προϋποθέσεις τής παράδοσης, πού μάς λένε ότι ποτέ τά εκ του μή όντος κτίσματα δέν αποβάλλουν τίς ιδιότητες τής κτιστότητας. Στήν τελική φάση τής πορείας τους, ανακεφαλαιωμένα στήν κονίστρα τής αγαθοτοπίας, δέν διαβρώνονται μηδενιστικά, αλλά διαρκώς υπερβαίνουν τίς μηδενιστικές τάσεις χάρη στίς θεωτικές ενέργειες του Θεού. Ἡ ένταση υπάρχει, όπως και ή κίνηση, αλλά και ή νίκη κατά του μηδενισμού είναι συνεχής στάση στή θεία αγαθότητα. Και όλα αυτά βρίσκονται καθ' όδόν, έν πορεία, μέ άλλα λόγια, νοοῦνται έσχατολογικῶς, επειδή έρμηνεύονται πρωτολογικῶς. Στήν πρωτολογία βρίσκονται οί ρίζες τής έσχατολογίας.

Τέλος, όφείλω νά κλείσω μέ τίς έξής, κατά τήν αιωπή μου, άπαραίτητες διευκρινίσεις.

Τούτη ή σχέση πρωτολογίας και έσχατολογίας δέν γίνε-
ται μέ τήν ιστορικοφιλολογική ανακάλυψη τάσεων και στοι-
χειών σέ άγιογραφικά ή άλλα κείμενα τής εκκλησιαστικής
παράδοσης. Τέτοιες ανακαλύψεις, συνήθως άποσπασματι-
κού χαρακτήρα περί τό κύμινον και τό άνηθον και τό ήδύο-
σμον, πού ανακαλούν στή μνήμη μου ανάλογα προβλήματα
των όμηριστών, ένω ή 'Ιλιάδα και ή 'Οδύσσεια τέρπουν
άνεννοήτως τούς έπαρκείς άναγνώστες, είναι έξάπαντος
χρήσιμες και καλοδεχόμενες, άλλ' άπλως ως εκ των ύστε-
ρων έρμηνευτικά βοηθήματα. Οί σημερινοί άκαδημαϊκοί θε-
ολόγοι, σέ 'Ανατολή και Δύση, φοβᾶμαι ότι δέν έχουν συνει-
δητοποιήσει ότι όλα τά γραπτά μνημεία, είτε 'Αγία Γραφή
είτε 'Απόκρυφα είτε φιλολογικά έργα είτε είδη τέχνης κτλ.
άποτελούν 'Υπομνήματα μιās ιστορίας –τής θείας οίκονο-
μίας ή τής σωτηρίας–, πού πορεύεται από τή δημιουργία του
κόσμου, τήν κοινότητα του περιούσιου λαού (περιούσιος
και εκλεκτός λαός θεολογικά σημαίνει εκλογή και βαριά
άποστολή, και όχι εϋνοια· τούτο δέν είναι εύκολονόητο μέ-
σα στην κοινότητα, έξου και ή ποικιλία των άγώνων και τά-
σεων), τούς πολιτισμούς όλων των λαών, τήν 'Εκκλησία του
Παρακλήτου, τούς συνεχείς άγώνες προς τίς ιστορικές κα-
κοήθειες κτλ. κτλ. σέ μιá έσχατολογική ολοκλήρωση, πού
έξάπαντος περνάει μέσω τής κτίσης και τής ιστορίας. 'Επο-
μένως, ή άποκάλυψη προηγείται ως ιστορία, ως γεγονότα
δραματικά, άντιφατικά και τραγικά, ως πτώσεις και θρίαμ-
βοι. Και ό τρόπος ζωής παράγει τά 'Υπομνήματα. Οί άγιοι
πατέρες τής 'Εκκλησίας πολύ σωστά δέν έπαναλάμβαναν
κάποια βιβλία τής 'Αγίας Γραφής, αλλά μέ άκρα εύλάβεια
τά έρμήνευαν ως κομμάτι τής ιστορίας τής θείας οίκονομίας
και συνέχιζαν τόν ίδιο ιστορικό ρόλο, πού είχαν διαδραμα-
τίσει οι προκάτοχοί τους. Τούτη ή ιστορία, λοιπόν, έχοντας
τίς ρίζες της στά πρώτα, συνεχίζεται, θέλουμε δέ θέλουμε

πρός τὰ ἔσχατα. Γι' αὐτό ἡ ἐκκλησιαστική ζωὴ εἶναι συνεχῆς καὶ ἐσχατολογικὴ.

Σέ τούτη τὴ συνέχεια ἡ θεολογικὴ συνείδηση ὀφείλει νὰ διακρίνει τὰ ἑξῆς σημεῖα: 1) Ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Γι' αὐτό δέν δικαιολογεῖται καμιὰ ἀποκλειστικότητα. (Βλ. τό 11ο κεφάλαιο τῆς *Πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολῆς*). Τό χριστιανικό πνεῦμα εἶναι οἰκουμενικό. Ἄφορᾷ ὀλάκερη τὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Χριστιανισμός θά πεῖ: τὰ πάντα στό κραταιό χέρι τοῦ Θεοῦ· κέντρο τοῦ σύμπαντος ὁ ἀποκαλυπτικός τῆς Τριάδας σαρκωμένος Λόγος· τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὡς ἐκκλησιασμός τῆς δημιουργίας· τὰ πάντα τῆς Ἐκκλησίας, γιατί ὀλάκερη ἡ δημιουργία εἶναι δυνάμει Ἐκκλησία. Ἄλλωστε ἰσχύει ἡ περιώνυμη ρῆση καὶ αὐτοῦ τοῦ φανατικοῦ Τερτυλλιανοῦ: *anima humana naturaliter Christiana*. 2) Ὅμως ἡ πορεία εἶναι ἐλεύθερη, δραματική καὶ κοινοτική. Ἔτσι δέν σημαίνει ὅτι στά Ἐπομνήματα αὐτῆς τῆς πορείας (βιβλία Ἁγίας Γραφῆς, πατέρων κτλ.) θά πρέπει νὰ περιέχονται μονάχα ἀγγελικὲς ἱστορίες· συνεχῶς ἔχουμε ἀγῶνα, ἥττες καὶ νίκες· ἀδύνατα καὶ δυνατά σημεῖα· ὥστόσο τόν τελευταῖο λόγο τόν ἔχει ὁ Θεός. Ἡ ἱστορική αὐτὴ πορεία ἐξηγεῖται καλύτερα μέ τό ἡρακλείτειο πνεῦμα, πού ἐξάπαντος εἶναι μιὰ ἀμυδρὴ σύλληψη τοῦ ἴδιου τοῦ ἀγιογραφικοῦ πνεύματος, λόγου χάρη. 3) Ἡ ἐλευθερία εἶναι τό βάθος τῶν προσωπικῶν ἰδιαιτεροτήτων. Ἐξοῦ καὶ ἡ ποικιλία τῶν χαρισμάτων, πάντοτε ὁμως στά πλαίσια τῆς κοινότητας. 4) Στὴν ἴδια τὴν ἱστορία ὑφίσταται καὶ ἡ ποικιλία τῶν ἀντιλήψεων –ἐξαιτίας τῆς ἐλευθερίας–, μέσω τῶν ὁποίων ἀγωνιστικά, ἐσχατολογικά, τελειωτικά ἢ ἀνθρωπότητα ὀδεύει στὴν πραγμάτωση τοῦ τελικοῦ σκοποῦ της. 5) Μέ ἄλλα λόγια, τούτη ἡ ἱστορία εἶναι ἓνα ποτάμι· ἔχει ὁμορφιές, μαγεία, γαλήνη, ἀνόδους, καθόδους, παφλασμούς, ταραχές,

Οικονομία - Τελείωση

ἀσκήμιες, σιγουριά, ἔλξη, χάος, ἀβεβαιότητα·
εἶναι τό ὕδωρ τό ζῶν, ἐπειδή κινεῖται ἀπ' αὐτό
λει σ' αὐτό.

ΚΤΙΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Μύθος και δράμα της επιστήμης

«Οὐ γὰρ ἔλλατοῦται ἢ ἐπὶ τοῖς μεγίστης ἐκπληξίς, ἐπειδὴν ὁ τρόπος καθ' ὃν γίνεται τι τῶν παραδόξων ἐξευρεθῆ· εἰ δὲ μὴ ἀλλὰ τό γε ἀπλοῦν τῆς πίστεως ἰσχυρότερον ἔστω τῶν λογικῶν ἀποδείξεων... Πολλὰ ἀπεσιώπησεν (ἡ Ἁγία Γραφή), ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, τὰ ἐκ τούτων ἀναγεννώμενα πάθη... παρέλιπε δὲ ἡ ἱστορία τὸν ἡμέτερον νοῦν γυμνάζουσα πρὸς ἐντρέχειαν, ἐξ ὀλίγων ἀφορμῆν παρεχομένη ἐπιλογίζεσθαι τὰ λειπόμενα».

(*Μ. Βασιλείου, Εἰς τὴν Ἑξαήμερον PG 29, 25A καὶ 33B*)

«Οὐ γὰρ δόγμα τὸν λόγον ποιούμεθα, ὥστε ἀφορμῆν δοῦναι τοῖς διαβάλλουσιν».

(*Γρηγορίου Νύσσης, Περί τῆς Ἑξαήμερου PG 44,68C*)

Ὅπως τόνισα στήν *Εἰσαγωγή*, τῆ φιλοσοφία, ὡς μεταεπιστήμη, καλλιέργησαν στήν Ἀρχαιότητα οἱ ἐπιστημονικά καταρτισμένοι, καί σήμερα πρωτίστως ὀφείλουμε νά τήν ἐμπιστευθοῦμε στούς θετικούς ἐπιστήμονες –τούς προικισμένους, βέβαια, καί ὄχι ἀδιακρίτως στόν κάθε ἐπιστήμονα. Μέ ἄλλα λόγια, ὅπως καί ἂν ἔχει τό πράγμα, ἡ φιλοσοφία προ-

ὑποθέτει τίς ἐπιστημονικές γνώσεις τόσο τῶν ἀνθρωπιστικῶν, ὅσο καί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Προτιθέμενος κανείς, στήν προκειμένη περίπτωση, νά ἀξιολογήσει τά φιλοσοφικά δεδομένα γιά τόν κόσμο καί τόν ἄνθρωπο, τά ὅποια προκύπτουν ἀπό τίς ἀρχές τῆς πατερικῆς θεολογίας, νά κάνει δηλαδή κάτι ἀνάλογο μέ τίς *Ἐξαήμερους* τοῦ Μ. Βασιλείου καί τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, λόγου χάρι, σέ σχέση μέ τά σημερινά πορίσματα τῆς ἐπιστήμης καί τῆς φιλοσοφίας, ὀφείλει καταρχήν νά ξεκαθαρίσει τά ὄρια, τό περιεχόμενο καί τούς ὁποιους σκοπούς τῆς ἐπιστήμης. Μόνο ὑπό τό πρίσμα αὐτό θά δυνηθεῖ ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, ὅσο εἶναι ἐφικτό, νά κάνει γόνιμη σύγκριση καί καρποφόρο συνταίριασμα. Καί γιά πολλοστή φορά τονίζω μέ ἄκρα ἐμφαση, γιατί ἀφάνταστα εὐκόλη εἶναι ἡ παρεξήγηση: τούτη ἡ δουλειά καμιά ἀπολύτως σχέση δέν ἔχει μέ τήν ἀπολογητική τῶν περασμένων δεκαετιῶν· γίνεται μονάχα γιά λόγους ἐρμηνευτικούς.

Τό *Παράρτημα* αὐτό προϋποθέτει τό περιεχόμενο τῆς *Εἰσαγωγῆς* καί τῶν τριῶν κεφαλαίων τοῦ παρόντος τόμου. Γι' αὐτό ὁ ἀναγνώστης ἢ πρέπει ν' ἀνατρέχει μπρός, ἂν θέλει αὐτοτελῶς νά συμβουλευθεῖ κάτι ἀπό τά διαλαμβανόμενα ἐδῶ ἢ νά ἔχει κάνει ἤδη τήν ἀνάγνωση τῶν προηγουμένων σελίδων. Καμιά παραπομπή δέν γίνεται σ' αὐτό τό μέρος, ἐκτός ἀπό μερικές ἐξαιρέσεις ἐντός τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου. Στό τέλος μόνο παρατίθεται μιά μικρή κατ' ἐπιλογή βιβλιογραφία, πού ἀφορᾷ πρωτίστως μερικά ἐπιστημονικά δεδομένα. Τό ἐγχείρημα αὐτό ἀποτελεῖ συνέχεια καί ἄλλων προηγουμένων μελετῶν μου, ἐδῶ ὁμως ἐπιχειρεῖται συστηματικότερη ἐκθεση. Βασική θέση μου πάντως εἶναι ἡ καταρχήν *ἀκριβής ἐκθεση* τοῦ περιεχομένου τῆς πατερικῆς θεολογίας, *δίκην ὁμολογίας πίστεως*, θά ἔλεγε κανείς, καί ἔπειτα ἡ ὁποιαδήποτε προέκταση αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου, ἢ ἀκόμη καί ἡ δημιουργία νέων ἐρμηνευτικῶν προτάσεων μέ βάση τά

σημερινά δεδομένα του πολιτισμού μας. Όμως κάθε σύγχυση και ανάμιξη αυτών των δύο λειτουργιών είναι όχι μόνο επιστημονικά άκρως έσφαλμένη, αλλά και αυτόνοσήτως επικίνδυνη για τή θεολογία, τήν παιδεία, ακόμη ευρύτερα για τόν ίδιο τόν πολιτισμό. Σ' αυτό τό *Παράρτημα*, λοιπόν, γίνεται μιά έρμηνευτική προέκταση τών θεολογικῶν ἀρχῶν τῆς πατερικῆς παράδοσης· ἀπλῶς προβάλλεται κάτι ὡς δοκιμή, καί οἱ ἱκανότεροι μποροῦν νά συνεχίσουν ἐνδεχομένως μέ καλύτερους δρους καί καλύτερα ἀποτελέσματα. Καί καταρχήν ὁ λόγος περί ἐπιστήμης.

Ἐπί τά χρόνια τῆς δυτικῆς Ἀναγέννησης, καί κυρίως τά χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἡ ἀνθρωπότητα ἐγκολπώθηκε μιά τρανή ἐλπίδα: μέ τήν ἐπιστήμη νά ξεπεράσει ὅλες τίς ἀδυναμίες της καί νά θεραπεύσει τά βαριά της τραύματα. Ἡ μεγάλη ἐπανάσταση συντελέστηκε κατά τό 16^ο καί 17^ο αἰῶνα· ἔκτοτε διαμορφώνεται ραγδαία καί καλπάζει ἀσταμάτητα μιά νέα ἐποχή, ὁ λεγόμενος δυτικός πολιτισμός. Ἐδῶ δέν μποροῦμε νά συζητήσουμε τά αἷτια καί τίς ἰδιοτυπίες αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης: μέ ἄλλα λόγια, σέ τί συνέβαλαν πρὸς τοῦτο ἡ μεσαιωνική φεουδαρχία, ἡ ἀριστοκρατία, τό μετέπειτα ἀστικό δημοκρατικό καθεστῶς, ὁ χρυσός πακτωλός τῆς ἀποικιοκρατίας, οἱ ἀπολυταρχικές ἰδεολογίες, ἡ ἐπώδυνη ἐπιρροή πάνω στά Βαλκάνια ἀπό τό Ρήγα Φεραῖο ὡς σήμερα κτλ. κτλ. Παρενθέτω ὅλα τά παραπάνω χωρὶς καμιά διάθεση νά ρίξω τό λίθον τοῦ ἀναθέματος ἐναντίον τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπεναντίας, ἐπειδή εἶμαι σφόδρα ἀντίθετος σέ κάθε μανιχαϊστική ἰδεολογία, τρέφω τόν ἐνδεδειγμένο θαυμασμό πρὸς τό δυτικό πολιτισμό. Ἄλλωστε σ' αὐτό τό χωρὸ δημιουργήθηκαν ἀρκετές παρήγορες νησίδες, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας. Μένει, βέβαια, τό πρόβλημα κατά πόσο ἡ ἀνθρωπότητα στό σύνολό της νέμεται τά ἀγαθὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας. Αὐτό

δμως είναι μιὰ ἄλλη θλιβερή ἱστορία.

Μέ τό συνδυασμό ἐπιστήμης καί πολιτικῆς φιλοσοφίας ἐπιχείρησε, ὅπως εἶναι πολύ γνωστό, ἡ μαρξιστική ἰδεολογία ὄχι νά ἐρμηνεύσει, ἀλλά ν' ἀλλάξει τόν κόσμο. (Σήμευτόν ὅτι ὁ Μαρξισμός ἀπαλλαγμένος ἀπό κάθε δογματισμό μπορεῖ νά παραμείνει ἕνα ἐνδιαφέρον ἐπιστημονικό καί φιλοσοφικό σύστημα μέ κοινωνικές ἐφαρμογές). Ἐν πάσῃ περιπτώσει, αὐτή ἡ ἰδεολογία, ὅπως ἀποδείχτηκε, φορτώθηκε σχεδόν ὅλα τὰ μειονεκτήματα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Παρ' ὅλα τὰ ὄραματα, πού προβλήθηκαν στήν πράξη, καί κυρίως στίς χῶρες τοῦ λεγόμενου πρώην ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, παρέμεινε ἕνας σκέτος ἰδεαλισμός, ὅσο κι ἂν αὐτό ἤχει παράδοξα.

Ὁ μέγας δραματιστής Νίκος Καζαντζάκης, καθῶς βρέθηκε ἤδη κατά τίς πρώτες ἡμέρες τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1917 στά χῶματα αὐτῆς τῆς ὠδίνουσας καί ὀδυνώμενης χώρας, πρόβλεψε τήν τραγική κατάρρευση τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἐγχειρήματος. (Τώρα, πῶς αὐτός ὁ ἄνθρωπος διώχτηκε ὡς κομμουνιστής, δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά συζητηθεῖ). Ἴδού τί ἔγραφε τότε (καί ὄχι, βέβαια, σήμερα ὅπως προβάλλονται μερικοί ὡς προφήτες μέ *Vaticinia ex eventu*):

«Μά ὅλες τοῦτες οἱ ἀπάντησες εἶναι μονόπλευρες, ἀόριστες. Εἶναι βέβαια σωστές, φρόνιμες, πραχτικές, ὅμως ἀνίκανες νά συνεπάρουν τίς μάζες· οἱ μάζες γιά νά κινηθοῦν καί νά κιντυνέψουν καί νά δημιουργήσουν μεγάλες ἐποχές, ἔχουν ἀνάγκη κάθε τόσο ἀπό μιάν ἱερή παραφροσύνη, ἀπό μιάν πίστη. Γι' αὐτό καί τίς κοινωνιολογικές σας θεωρίες τίς νομίζω ὄχι μονάχα νοητικά ἀνεπαρκεῖς παρά καί στήν πράξη ἀνίκανες νά δημιουργήσουν αὐτό πού θέλετε: ἕνα καινούριο πολιτισμό.

— *Τί τοῦς λείπει;*

— *Ὁ μύθος.*

‘Ο Ρουῖσος μάζεψε τὰ φρούδια.

— *‘Αν μείνετε στή Ρουσία, εἶπε προσπαθώντας νά γελάσει, και θελήσετε νά διαδώσετε τίς ιδέες αὐτές, θά διατάξω νά σᾶς κρεμάσουν.*

— *Εἶναι ἡ μόνη ἀποστομωτική ἀπάντηση, ἀποκρίθηκα γελώντας κι ἐγώ, πού μορεῖτε νά μοῦ δώσετε». (Ταξιδεύοντας–Ρουσία, Ἀθήνα 41964, σελ. 225-26).*

‘Ο Ν. Καζαντζάκης, στήν προκειμένη περίπτωση, διόλου δέν ἀρνεῖται τήν ἐπιστήμη και τήν ὀρθολογική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. Μόνες αὐτές ὁμως εἶναι πέρα γιά πέρα ἀνεπαρκεῖς, γυμνές κι ἀνήμπορες· χρειάζονται τό ντύμα τοῦ μύθου και τοῦ δράματος. Ἄλλωστε συχνά ἀποκαλοῦσε τήν ἐπιστημονική λογική μίζερη, ὅταν τήν ἐντόπιζε νά ἔναι μόνη της, προκλητική, ὑβριστική, αὐθάδης και κυρίαρχη. Ἑλληνας και Βυζαντινός ὁ Ν. Καζαντζάκης (βλ. *‘Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Ἀθήνα 1981, σελ. 10) ἔβλεπε τήν κατά φύση πραγματικότητα στήν ἐνότητα αἰσθητῶν και νοητῶν, καρδιάς και νοῦ, σώματος και ψυχῆς. Κι αὐτή ἡ ἐνότητα ἐξασφαλίζεται ἐξάπαντος στήν περιορέουσα ἀτμόσφαιρα τοῦ μύθου και τοῦ δράματος. Αὐτό τό ντύμα τοῦ μύθου και τοῦ δράματος ξεπερνάει τὰ ἐπιμέρους και συγκεκριμένα πράγματα, τήν ἀτομικότητά μας και τήν ἴδια τήν ἱστορία· συντελεῖται ἡ μεταφυσική ἐνταση και ἐπέκταση. Καί μονάχα μέσα σ’ αὐτό τό περιορέον κλίμα μορεῖ, ὅσο εἶναι ἐφικτό, νά πραγματώνεται ἡ πρόοδος. (Ἐδῶ νά σημειώσω ὅτι ὁ ὄρος μεταφυσική εἶναι τόσο βεβαρημένος και κακοποιημένος ἀπό τίς ἀκυρολεξίες και τίς προχειρολογίες, ὥστε σέ πολλές περιπτώσεις νά μή σημαίνει τίποτα ἢ νά σημαίνει τήν ὅποια αὐθαίρετη σκέψη τοῦ καθενός). Ἐν πάση περιπτώσει, πλανῶνται ὄσοι νομίζουν, δίνοντας ἔμφαση στή λογική, στήν ἐπιστήμη και στά πράγματα, ὅτι τῶντι δένονται μέ τήν ἱστορία, τόν ἀνθρωπο και τούς καημούς του. Εἶναι

ἀπαραίτητο νά ξεπεράσουμε τό ἀνάστημά μας καί τήν ἀτομικότητά μας –κι ἄς τά βλέπουμε αὐτά σέ κοινωνικά πλαίσια– μέ τό ντύμα τοῦ μύθου καί τοῦ δράματος. Ἄλλιώς, ἄλλοιότιμα ὑπηρετοῦμε, ἐνδεχομένως ἀσύνειδα, τήν ἀποσπασματικότητα καί τόν ἰδεαλισμό μέ λίγα καλά ἀποτελέσματα. (Βλ. Γιάννης Τσαρούχης, Ἄγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι, Ἀθήνα 1986, σελ. 17, 208). Τό κοφτερό λεπίδι τῆς ἐπιστήμης, κατά φυσική νομοτέλεια, τέμνει καί ἐρευνᾷ ἐξονυχιστικά κάθε ἐπιμέρους πραγματικότητα ὡς τήν ἀκρότατη πτυχή, τόσο στήν περιοχὴ τοῦ μικροκόσμου, ὅσο καί στίς διαστάσεις τοῦ μακροκόσμου. Τά ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας ἐρευνας κατ' ἀνάγκη εἶναι ἀποσπάσματα, ἐνῶ ἡ ζωὴ καί ἡ συμπαντική πραγματικότητα διέπονται ἀπό μιὰ κατά φύση ἐνότητα. Μετά τό ἔργο τῆς ἐπιστήμης προβάλλει ἐπιτακτικό τό αἴτημα μιᾶς μεταεπιστήμης, ἐνός δηλαδή φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ μέ θεώρηση μακροσκοπική, πού εὐκόλα δένεται μέ μύθο καί ὄραμα. Βρίσκεται ἡ σημερινή ἐπιστήμη σέ μιὰ τέτοια περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα;

*

Ἐξάπαντος καί πρόοδος ἐπιστημονική ὑπάρχει καί οὐκ ὀλίγα δημιουργικά ἔργα τῆς ἐπιστήμης εἶναι ὁ στηριγμός καί ἡ παρηγοριά πολλῶν ἀνθρώπων, ὅποτε ὅσοι ἐπίμονα κλαῖνε καί μύρονται παραμένουν ἔτσι κι ἄλλιώς ἀδικαίωτοι. Ὡστόσο ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη εἶναι εὐάλωτη καί τό ἔργο τῆς σέ πλείστα ὄσα σημεῖα εἶναι διάτρητο. Κατά τήν ἀποψή μου, σέ ἀντίθεση πρὸς τήν ἀρχαία ἐλληνική καί τή βυζαντινὴ παράδοση, ἡ σημερινή ἐπιστήμη ἀπογυμνώνεται ἐπικίνδυνα ἀπό τό περιρρέον ζωοποιό κλίμα τοῦ πολιτισμοῦ –μολονότι ἔτσι κι ἄλλιώς καί ἡ ἴδια εἶναι ἓνα κομμάτι του– καί χάνοντας ὀλοένα καί περισσότερο τό ντύμα τοῦ μύθου καί τοῦ δράματος, ἀναπτύσσει στρεβλές σχέσεις πρὸς τό φυσικό περιβάλλον καί πρὸς τόν ἄνθρωπο, τόν ὅποιο διακονεῖ

έλλιπῶς και τό περιβάλλον επιχειρεῖ νά τό κουρσέψει ιδιοτελῶς. Πάντως δέν πρέπει νά νομίσει κανείς ὅτι μέ τήν ἀποψή μου αὐτή ὑποστηρίζω πῶς στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό και τό βυζαντινό πολιτισμό οἱ ἄνθρωποι μέσω τῆς ἐπιστήμης και τῆς φιλοσοφίας μεταμορφώνονταν σέ ἀγγέλους! Προσῶρας τουλάχιστον ἡ ἀνθρωπότητα ἐξακολουθεῖ νά πορεύεται μέσω δραματικῶν ἀγῶνων και συγκρούσεων. Ὅμως ὀφείλει κανείς νά ἐπισημάνει δυό ἄκρως καταλυτικά γεγονότα:

1) Στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό και τό βυζαντινό πολιτισμό –φυσικά ἀκόμη και στή ζωή τῆς εὐρύτερης Ἀνατολῆς– ἡ ἐπιστημονική γνώση, πρωτίστως ἀνιδιοτελής, ἀνέπνεε στό κλίμα ὄλων τῶν πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων, ἐμποτισμένη μέ ὁμορφιά, αἰσθητική, καλλιτεχνική ἁρμονία και ποίηση –πάντοτε στά ὄρια τοῦ ἐφικτοῦ ἐξάπαντος. Καί τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι οἱ τότε ἄνθρωποι, και μεταξύ αὐτῶν οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἦταν ὄλοι τους ποιητές! Ἀπεναντίας, στό σημερινό δυτικό πολιτισμό ὑπάρχουν περισσότεροι καλλιτέχνες και μεγάλοι ποιητές και οὐκ ὀλίγοι μέτριοι, προβεβλημένοι μέ τά συναρπαστικά φῶτα τῆς δημοσιογραφοπροβολῆς! Ὅμως στόν ἀρχαῖο πολιτισμό τά ἔργα τῶν ἀνθρώπων, ἀπό τά πιό ἀπλά καθημερινά ὡς τόν πόλεμο και τή διπλωματία, ἦταν ἐμποτισμένα μέ ποίηση, μέ μῦθο και μέ ὄραμα. Ἔτσι καταλαβαίνει κανείς πολύ εὐκόλα, γιά ποιό λόγο ἡ θεολογία, βιβλική και πατερική, εἶναι ὄργανικά συνυφασμένη μέ τήν αἰσθητική ὁμορφιά. Μουσική, ποίηση, ὕμνολογία, ἀγιογραφία, ἀρχιτεκτονική κτλ. μήπως δέν ἐκφράζουν ὄλοκληρωμένα και ἄριστα τήν πατερική θεολογία; Παράλληλα αὐτή ἡ θεολογία ἔχει και τόν ἐπιστημονικό χαρακτήρα τῆς τότε ἐποχῆς. Σήμερα ἡ θεολογική ἐπιστήμη και ἡ θεολογία εἶναι ἐγκλωβισμένες στίς στενές ἐπιμέρους περιοχές μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ὄπου στά μάτια αὐτῶν πού ἔχουν γεγυμνασμένα αἰσθητήρια φαντά-

ζουν μίξερρες και κωμικές. Ἡ σημερινή ἔρευνα ὄλων τῶν τομέων τοῦ ἐπιστητοῦ ἀπό τό ἕνα μέρος ἐπιδιώκει νά εἶναι τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης ὁ καθαρός καρπός –πράγμα ἄκρως θεμιτό ἀπό μιὰ ἀποψη–, καί ἀπό τό ἄλλο γίνεται δούλη μύριων ὄσων πορνικῶν ἐξουσιῶν τοῦ πλανήτη μας. 2) Στό δικό μας πολιτισμό ὑπάρχουν μέσα, πού τά παρέχει ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη, πού μποροῦν νά καταστρέψουν τόν πλανήτη γῆ ἢ νά πραγματώσουν τίς ἐφιαλτικές καί φρικαλέες προφητείες ἑνός A. Huxley ἢ ἑνός G. Orwell. Κατά τήν Ἀρχαιότητα ὁ πόλεμος, λόγου χάρη, γινόταν μέ σπαθιά, δόρατα καί ἄλογα! Ἐπομένως σήμερα κατά μείζονα λόγο ἡ ἐπιστήμη χρειάζεται τό ντύμα τῆς ὁμορφιάς, τῆς ποιήσης, τοῦ μύθου καί τοῦ δράματος.

Ἐχει, λοιπόν, ὁ σημερινός δυτικός πολιτισμός βαριά μειονεκτήματα, πού ὀφείλει νά ξεπεράσει; Ἐξάπαντος ὑπάρχει μιὰ τέτοια ἀνάγκη. Ὅμως δέν πρέπει νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι μιὰ προοδευτική ὑπέρβαση γίνεται μέ τήν ἀντικατάσταση μορφῶν ζωῆς καί συνηθειῶν μέ ἄλλες ἢ μέ ἀπομίμηση τῶν ἀρχαίων ἀρετῶν, λόγου χάρη! Κανένας πολιτισμός δέν πραγματώνεται μέ ἀπομιμήσεις, γιατί διαφορετικά θά ἔταν μιὰ ἄκρως διασκεδαστική καρικατούρα. Ἡ ὑπέρβαση γίνεται μονάχα δημιουργικά, αὐθεντικά καί μέ ἕνα ἀφομοιωτικό πλάσιμο κάθε παραδεδομένης πολιτιστικῆς ἀξίας. Ὡστόσο ἡ περιγραφή μειονεκτημάτων ἑνός πολιτισμοῦ καί ἡ σύγκριση μεταξύ παράδοσης καί νέων προσανατολισμῶν εἶναι ἔργο ἐπιβεβλημένο, ἴσως καί ἐν πολλοῖς χρήσιμο, σέ θεωρητικό ἐπίπεδο. Ξέρουμε ὅτι κατά τά νεότερα χρόνια στή Δύση διαδραματίστηκε μιὰ παρέλαση μονομερῶν καί ἀντιτιθέμενων συστημάτων καί ἰδεολογιῶν: ὀρθολογισμός, ἐμπειριοκρατία, ρομαντισμός, βουλευσιαρχία, ὠφελιμισμός, πραγματισμός, ψυχανάλυση, δημοκρατία, ἀπολυταρχία, ὑπαρξισμός, καί λέω φιλοσοφία τοῦ παραλόγου, γιατί δέν

μπορῶ νά πῶ παραλογισμός. Τό κάθε σύστημα, ὡς ἀνταγωνιστική ἰδεολογία, ἐπιβάλλει μιὰ μονομέρεια, διασπώντας ἐπίμονα ὑπαρξιακή ἐνότητα καί ζωή, ἐνῶ διεκδικεῖ τήν ὁλότητα καί μοναδικότητα. Φυσικά δέν λείπουν οἱ τάσεις σύνθεσης καί συνδιαλλαγῆς. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκολα τοῦτες τίς μονομέρειες, ὅταν συγκρίνει τή δυτική νοοτροπία μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική καί τή βυζαντινή σκέψη. Ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ποτέ δέν θά ἀσπαζόταν μήτε θά προωθοῦσε μιὰ τέτοια παρέλαση ἀντιτιθέμενων συστημάτων κατὰ τό δυτικό πρότυπο. Ἀπό τοὺς προσωκρατικούς φιλοσόφους ὡς τόν Ἐπίκουρο καί τοὺς νεοπλατωνικούς, παρ' ὅλες τίς μύριες ὁσες μεταξύ τῶν φιλοσόφων διαφοροποιήσεις καί ἀντιθέσεις πουθενά δέν ἐντοπίζει κανεῖς διάσπαση καί κατακερματισμό τῆς ὑπαρξῆς. Μέ ἄλλα λόγια, σέ τοῦτο τό χῶρο δέν θά μπορούσαν νά γεννηθοῦν ὀρθολογισμός καί ρομαντισμός ὡς αὐτόνομα συστήματα. Οὔτε ἐντοπίζει κανεῖς ἀντινομία λόγου καί παραλόγου. Ἡ ἀρχαία τραγωδία, λόγου χάρη, παρουσιάζει συγκρούσεις καί ἀντινομίες· σέ μερικές περιπτώσεις φαίνεται νά μὴν ἰσχύει ἡ λογική δύναμη. Ἀλλά τά ὅποιαδήποτε πάθη καί οἱ ἄλογες ἢ οἱ ἐξωλογικές δυνάμεις δέν ἐπιβάλλουν καμιά ἀνταγωνιστική μονομέρεια. Οἱ ἀντινομικές συγκρούσεις ἐννοοῦνται στήν ἴδια ἐνιαία ὑπαρξῆ. Λογική καί ἐλευθερία, λόγου χάρη, δέν ἐξαφανίζονται μέ τή δράση τῶν τραγικῶν ἡρώων.

Ἐπιπλέον στό χῶρο τῆς βυζαντινῆς παράδοσης ἀρχιτεκτονεῖται μιὰ ἀξιοθαύμαστη ὑπαρξιακή ἐνότητα: νοῦς, καρδιά, βούληση, αἰσθήσεις, κορμί, ψυχὴ ἀποτελοῦν λειτουργικό σύνολο. Καμιά ἀνταγωνιστική μονομέρεια δέν μπορεῖ νά διεκδικήσει ἀπολυτότητα. Καί πάντοτε μιλάμε γιά τά γνήσια στοιχεῖα τῆς περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας, καί ὄχι φυσικά γιά ὅποιαδήποτε καρικατούρα. Ἐτσι τούτη ἡ ἀνθρωπολογία ἀπορρίπτει τήν κομματιασμένη ὑπαρξῆ. Ἡ πί-

στη, λόγου χάρη, ἀφορᾶ τή συνολική ὕπαρξη, γιατί εἶναι καρπός μιᾶς γνώσης, πού συντελεῖται μέ τό νοῦ, τήν καρδιά, τή βούληση καί ὄλες τίς αἰσθήσεις. Ὁ νοῦς φωτίζεται κατά τή θεολογία, καί ἡ θεογνωσία συντελεῖται ὡς κατόρθωμα τῆς ἐνιαίας ὕπαρξης μέ κέντρο τήν καρδιά. Ἔχουμε μιά συγκεκριμένη *φυσιολογία*, ὅπως τόσο παραστατικά μᾶς τήν περιγράφουν τά βυζαντινά κείμενα. Κοντολογίς, ἡ γνωσιολογία τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας εἶναι ρεαλιστική, ἀφοῦ προηγούνται ἡ ζωή καί τά πράγματα, καί ἔπεται ἡ κάθε ἐπιστήμη, ἡ θεολογία καί ὁποιαδήποτε ἐρμηνευτική ἐνασχόληση. Σέ τοῦτα τά πλαίσια, φυσικά, ἐννοεῖται ἡ *διπλή θεολογική μεθοδολογία* τῶν πατέρων. Ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ χαρισματική θεολογία, πού εἶναι ὄραση τῆς θείας δόξας καί φωτοφάνειας, ἄκουσμα τοῦ θείου λόγου –*ex visu καί ex auditu*–, καί ἄλλο ἡ περιγραφή καί ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν πού καταγράφονται στή συνεχή πορεία τῆς ἱστορίας, τῶν κοινοτήτων τοῦ Ἰσραήλ καί τῆς Ἐκκλησίας, καθῶς πατριάρχες, προφῆτες, ἀπόστολοι, ἅγιοι ζοῦν μέ ὄραση καί λόγο –*Ἄνθρωπον καί Θεόν εἶδέναι ἐκ τοῦ ιδέσθαι*, βασική θεολογική ἀρχή τῆς πατερικῆς παράδοσης.

*

Ἐπὶ τό πρίσμα τῆς παραπάνω ἐξέτασης αὐτονόητα θέτει κανεῖς τό κρίσιμο ἐρώτημα· θά μπορέσει ἡ ἐπιστήμη, ὡς τωόντι μέγιστη δύναμη, καί μάλιστα μεταμορφωτική, στά χέρια τοῦ ἀνθρώπου, νά κάνει δυνατό καί τόν ἄνθρωπο, νά τόν ἐξυψώσει καί νά τοῦ θεραπεύσει τά βαριά του τραύματα; Θά μποροῦσε νά τόν κάνει ἄνθρωπο, ἀδελφό τοῦ συνανθρώπου του, καί νά τοῦ δώσει ἔστω καί μιά στάλα ρωμαλέας καί δημιουργικῆς ἀγάπης; Δύσκολα ἐρωτήματα, ὑπό τόν ὄρο *ὅτι κανεῖς δέν πρέπει νά ἐξαχρειῶνει τά πάντα, ἀλλά μήτε καί νά τά ἐξιδανικεύει*. Ὑπάρχει τό ἀξίωμα πού λέει μέ πολλή αἰσιοδοξία *ὅτι οὐδέν τεχνικῶς ἀδύνατον*· ἔχει

τοῦτο πολλή ἀλήθεια, ἀλλά ἰσχύει ἐξάπαντος μέ πολλή ἀντοχή καί τό *ἠθικῶς καί πολιτικῶς ἀδύνατον*. Προσωπικά ἔχω ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη στήν ἀνθρώπινη εὐφυΐα, ἡ ὁποία μπορεῖ νά λύσει ἀκόμη καί τά πιό δύσκολα προβλήματα, ὅπως εἶναι ἡ διάσωση τοῦ περιβάλλοντος, ἡ ἐξασφάλιση ὑδάτινων πόρων, ἐνέργειας, τροφῆς, μέγιστου δυνατοῦ ἀριθμοῦ ἀνθρώπων, ἡ ἀνάπτυξη, ἡ πρόοδος κτλ. κτλ. Ἀλλά πάντοτε ἐνεδρεύει ὁ κίνδυνος τῆς πιό τραγικῆς ἀποτυχίας καί καταστροφῆς. Καί τοῦτο ὀφείλεται στό *ἠθικῶς καί πολιτικῶς ἀδύνατον*, στήν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νά ξεπεράσει τή νηπιακή του ἡλικία καί νά καλπάσει δημιουργικά σ' ἓνα ἔργο ἐπιστημονικό, ὀργανικά ἀναπτυσσόμενο μέ τόν πολιτισμό. Ὡστόσο ὑπάρχει ἡ βásiμη ἐλπίδα καί πίστη ὅτι τό σύμπαν δέν διοικεῖται μήτε ἀπό τόν ἀνθρώπο μήτε ἀπό τήν τυχαιότητα. *Κάπου ὑπάρχει Θεός!* Κάπου ἡ ἱστορία δουλεύει μέ τήν *ἐτερογονία τῶν σκοπῶν*. *Ἀπό μᾶς, τά μικρά καί ἄπειρα ὄντα τῆς στιγμῆς, ζητεῖται νά μή διακόπτουμε τό ἔργο τῶν θεῶν*. Τελικά κι ὅταν τό διακόπτουμε, πάλι ἴσως νά ἐπέμβουν οἱ θεοί!

Πάντως πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ πολιτισμός, μιά ἀγαθή κοινωνία, μπορεῖ νά μετριάσει τήν ἀνθρώπινη ἀλαζονεία, τήν ἐγωκεντρικότητα καί τό δογματισμό. Οἱ κάθε λογῆς ἐξουσιαστές φυλάγουν ζηλότυπα τό ἀόρατο ἀφεντικό τοῦ καφκικοῦ *Πύργου*, μέ ἀποτέλεσμα νά ὀπισθοδρομεῖ ὁ πολιτισμός τῆς εἰρήνης, τῆς ἀγάπης καί τῆς ἀνθρωπιᾶς. Οἱ δογματισμοί κυφοροῦνται καί γεννιοῦνται σέ χώρους ἐπιστημονικούς, ὅσο αὐτό κι ἂν φαίνεται παράδοξο. Μιά ἐπιπόλαιη καί λαϊκίζουσα παράδοση, στό ἔπακρο ἐμποτισμένη μέ ἀντιθρησκευτικό δογματισμό, διαδίδει ἐπί αἰῶνες ὅτι τό διωγμό ἐναντίον τοῦ Γαλιλαίου τόν προκάλεσε καί τόν ἐκτέλεσε ἡ δυτική ἐκκλησιαστική ἐξουσία. Ὅμως ἡ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι πρωτογενῶς ὁ διωγμός ἐξυφάνθηκε στό χώρο

τῶν ἀριστοτελικῶν ἐπιστημόνων τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας. (Βλ. H. Butterfield, *The Origins of Modern Science* 1300-1800, σελ. 62 κ.έ.). Καί τέτοιοι διωγμοί ἐξυφαίνονται ὡς σήμερα, μέ πάμπολλους ἐκλεπτυσμένους τρόπους σέ παρόμοιους χώρους τῆς ἐπιστήμης, τῆς πολιτικῆς, τῆς τέχνης κτλ. κτλ. *Χαλεπή καί σφόδρα πικρά* ἡ συναδελφική ἐμπειρία ὁμοτέχων καί ὁμολόγων, μπορῶ νά πῶ παραλλάσσοντας μιά πλατωνική ρήση. Βέβαια, οἱ ὑγιεῖς ἐπιστημονικές δυνάμεις ἀμύνονται σθεναρά καί ἀποτελεσματικά, ὥστε νά ἐξασφαλίζουν ἱκανοποιητική ἐλευθερία καί σεβασμό πρὸς τό ἔργο τοῦ κάθε δημιουργοῦ· περιχαρᾶκῶνουν μέ πείσμα τό χῶρο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐλευθερίας, πολλές φορές μέ μέσα ἀπαγορευτικά ἢ κατασταλτικά, πράγμα πού δείχνει τόν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νά φτιάξει τό βασιλεῖο τῆς προόδου μέ κάποια τιμήματα. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τῆς *Βασιλικῆς Ἀκαδημίας* τοῦ Λονδίνου, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε στά μέσα τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, λίγα χρόνια ὕστερα ἀπό τό διωγμό τοῦ Γαλιλαίου. Βασικό ἄρθρο τοῦ καταστατικοῦ αὐτοῦ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀργανισμοῦ ἦταν ἡ ἀπαγόρευση συζητήσεων γιά θέματα θρησκευτικά καί πολιτικά. Στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι προφανῆς ἡ ἀγωνιώδης προσπάθεια νά περιφρουρηθεῖ ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα ἀπό ἰδεοληψίες, δογματισμούς καί αὐθεντικές ἐξουσίες.

Τοῦτο ὁμως δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μέ πολύ ἱκανοποιητικά ἀποτελέσματα, κατά τό μέτρο τοῦ ἐφικτοῦ, μέ μέσα νομοθετικά, κανονιστικά καί κατασταλτικά. Τίς ἀντιθέσεις, κατά ἡρακλείτεια θέση, ἐξισορροποῦν οἱ ζωντανές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπινου λόγου –ἐπομένως τοῦ πολιτισμοῦ. *Εἰρηνική καρδιά καί καθαρά χέρια*, ὥστε νά πλάσουμε τήν *ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν* τοῦ Ἡρακλείτου, μποροῦν νά ἐντοπιστοῦν στό χῶρο τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ μύθου καί τοῦ ὁράματος, γιάτί μόνο μέ τόν τρόπο αὐτό ξεπερ-

νάμε τό ἀποσπασματικό και τήν ἀτομικότητα. Τό ότι ή Δύση, όπως τονίστηκε πρωτύτερα, εκτρέφει έν πολλοίς τό επιμέρους και τό ατομικό, ἀποδείχτηκε από τό ότι γύρευε και γυρεύει τήν *ἀπομύθευση*. Καί ό όρος είναι δικός της. Όμως ή ανθρωπότητα και ό πολιτισμός χρειάζονται τό αντίθετο, δηλαδή τήν *ἐκμύθευση* ή τήν *ἀναμύθευση*. Περισσότερο μύθο, λοιπόν, χρειαζόμαστε για να πάμε μπροστά, όπως τόνισε τήν ἀλήθεια αυτή στους ένθουσιώδεις πρωτεργάτες τής Ρωσικής Έπανάστασης του 1917 ό Νίκος Καζαντζάκης. Καί είχε προβλέψει τότε τήν επώδυνη κατάρρευση του μεγάλου εγχειρήματος να δημιουργηθεί ένας νέος πολιτισμός, επειδή έλειπε από τό επιστημονικά και όρθολογικά οργανωμένο σχέδιο ό μύθος! Γιατί αυτός είναι ό δημιουργός και πλάστης πολιτισμών. Μέ άλλα λόγια, απομονωμένη έπιστήμη από τή *μεταεπιστήμη*, ως φιλοσοφία, από τίς μεγάλες δημιουργίες του ένιαίου πολιτισμού, από τό ξεπέραςμα τής ατομικότητάς μας, έξάπαντος μέλλει να όδηγήσει τόν άνθρωπο σε άκρως επικίνδυνες περιπέτειες, ένδεχομένως μή αναστρέψιμες!

Πάντως κανείς δέν θά μπορούσε καταρχήν να είναι έξολοκλήρου άρνητικός προς όσους επικαλοῦνται ούμανιστικά ιδεώδη, τήν πολιτική συσπείρωση των επιστημόνων έναντι των άπληστων εκμεταλλευτών και έξουσιαστών, αλλά οι προτάσεις αυτές είναι μονομερείς ή και άφελείς άπέναντι στην κατά Θουκυδίδη κυριαρχία τής πλεονεξίας και φιλοτιμίας, καταπώς τίς εκτρέφει ή αυτή ανθρωπίνη φύση. Άπλως αποτελοῦν μέρος ενός όλου. Προσωπικά υίοθετώ τίς άρχές ενός Ν. Καζαντζάκη, Κ. Lorenz και L. Wittgenstein: ό άνθρωπος, «φύσει» καλός, νοσει στό περιβάλλον και μπορεί να θεραπευθεί σε μία περιορούσα ατμόσφαιρα ενός πολιτισμού, ό όποιος υφαίνεται στή *μεταεπιστήμη*, στό μύθο, στό όραμα, στην *ύπαρξιακή ένότητα* και

στό ξεπέρασμα τῆς (ταπεινῆς) ἀνθρώπινης ἀτομικότητας.

Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ οὐμανιστές καὶ οἱ ἠθικολόγοι τῆς πολιτικῆς στράτευσης καταλήγουν σέ κηρύγματα, πού εἶναι ἀνίσχυρα νά ἀλώσουν τὰ ἐξουσιαστικά τείχη τοῦ καφικιοῦ Πύργου. Ἡ πρόοδος, ὅσο εἶναι ἐφικτό, μπορεῖ νά συντελεστεῖ μέ τόν πολιτισμό τοῦ μύθου καί τοῦ ὄραματος. Ἀποτελεῖ λάθος ὁσων ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ μύθος ἦταν ἓνα πλανεμένο προστάδιο τῆς ἐπιστήμης. Μυθική καί τελετουργική εἶναι κάθε ὑγιῆς ἐπιστημονική διάνοια. Ὁ μυθικός κόσμος τοῦ πρωτογόνου διόλου δέν ἀποδεικνύει νοητική ἀνεπάρκεια· ἡ ἔρευνα δείχνει ὅτι σέ μύριες ὄσες πρακτικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς του ὁ πρωτόγονος διαθέτει ἀξιοσημεῖωτη εὐφυΐα. Ἐπομένως ἡ ἐπιστήμη δέν ξεπερνάει τό μυθικό κόσμο, ἀλλά πορεύεται τό δικό της δρόμο· κι ἂν χάσει τό μυθικό ντύμα καί τό δράμα εἶναι ἄκρως εὐάλωτη στή δύναμη τῆς φθορᾶς, τῆς πλεονεξίας, τῆς φιλοτιμίας (κατά Θουκυδίδη) καί τῆς ἐξουσιαστικῆς κυριαρχίας. Ὁ δυτικός (καρτεσιανός) κόσμος πρέπει νά συμπληρωθεῖ μέ τό φῶς τοῦ μυθικοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς –*ex oriente lux*. Ἐπιστήμη καί μύθος πᾶνε μαζί· κάθε διάσπαση ἀποτελεῖ ἀρρώστια τοῦ πολιτισμοῦ. Τό ἐρώτημα *ad hominem* παραμένει· ἂν σέ μία ἐπερχόμενη κατάρρευση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ Ἀνατολή θά πάρει τή μεγάλη ἀντεκδίκηση –*revanche*, κατά τόν τεχνικό ὄρο αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ!

2. Ἀρχή και γένεση τοῦ σύμπαντος

«Πάντων τῶν ὄντων τὰς ἀφορμὰς και τὰς αἰτίας και τὰς δυνάμεις συλλήβδην ὁ Θεὸς ἐν ἀκαρεῖ κατεβάλετο, και ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ θελήματος ὁρμῇ ἡ ἐκάστου τῶν ὄντων οὐσία συνέδραμεν, οὐρανός, αἰθήρ, ἀστέρεις, πῦρ, ἀήρ, θάλασσα, γῆ, ζῶα, φυτά...».

(Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ τῆς Ἑξαήμερου PG 44, 72B)

Ἐνας προϋδρασμένος ἀπὸ τὰ προηγούμενα κεφάλαια ἀναγνώστης, αὐτονόητα, μπορεῖ εὐκολότερα νὰ παρακολουθήσει αὐτὴ τὴν προέκταση τῶν θεολογικῶν ἀρχῶν και τῆς φιλοσοφικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου και τῆς ζωῆς, μὲ βάση τοῦτες τὶς ἀρχές. Ὡστόσο τὸ *Παράρτημα* αὐτὸ ἔχει μὴ σχετικὴ αὐτοτέλεια. Εἰπώθηκε κιόλας μὲ ἀνάλογες τεκμηριώσεις ὅτι θεολογικὲς ἀρχές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς και τοῦ πολιτισμοῦ, θέλουμε δὲ θέλουμε, γίνονται φιλοσοφικὰ ἐρωτήματα και θέσεις φιλοσοφικῆς ἐρμηνείας· αὐτὲς οἱ θέσεις, φυσικὰ, εἶναι πάντοτε ἀνοιχτὲς και μεταβαλλόμενες, μὴ και εἰσέρχονται στὴν περιοχὴ ἐπιστημονικῶν και φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων· δὲν εἶναι ὁμολογίεις πίστεως. Ἡ πατερικὴ θεολογία, μὲ ἐκπροσώπηση τῆς λόγια μερίδα, ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σκέψης ἀρχιτεκτονεῖ τὶς ἐπιστημονικὲς γνώσεις σὲ μὴ πυραμίδα, και στὴν κορυφῇ, στὴ θέση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, βάζει τὴ θεολογία, ὁπότε ἀπ' αὐτὴν ἀπορρέουν φιλοσοφικὰ ἐρωτήματα γιὰ τὸν κόσμο και τὴ ζωὴ. Καὶ τοῦτο γίνεται γιὰ λόγους ἐρμηνευτικῶν και ὄχι ἀπολογητικῶν. Ἐνα τέτοιο ἐγχείρημα εἶναι αὐτὸ τὸ *Παράρτημα*.

Ὅταν γιὰ πρώτη φορά διάβασα στὴν *Ἑξαήμερο* τοῦ Μ. Βασιλείου αὐτὸ πού ἀναγράφεται στὴν προμετωπίδα τοῦ

Παραρτήματος, ότι δέν μειώνεται ὁ θαυμασμός μας γιά τά μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ, ἂν βροῦμε τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ἔγιναν ὅλα αὐτά τά θαυμαστά ἔργα, ἀνακάλεσα στή μνήμη μου μιά ρήση τοῦ Einstein: θέλω νά γνωρίσω μέ ποιό τρόπο ὁ Θεός δημιούργησε τόν κόσμο. Ἦδη, λοιπόν, πρίν ἀπό δεκαῆξι αἰῶνες ὁ μέγας θεολόγος ἀπό τήν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας κάνοντας τή διάκριση μεταξὺ τοῦ ποιός καί τοῦ πῶς τῆς δημιουργίας, γιά λόγους καθαρά ἐρμηνευτικούς –καί ὄχι γιά λόγους πίστεως· ἄλλωστε τό ἀπλοῦν τῆς πίστεως ἔχει τή δική του αὐτοτέλεια καί ἰσχύ– κάλεσε τήν ἐπιστήμη νά βρεῖ τόν τρόπο τῆς δημιουργίας, λέγοντας μάλιστα ὅτι ὁ δημιουργός δέν μᾶς τά εἶπε ὅλα, ἐπειδή θέλημά του εἶναι νά γυμνάσουμε τό νοῦ μας! Ἴδού καί μιά ἀκόμη ἄποψη γιά τόν καταρχήν ἀνιδιοτελή χαρακτήρα τῆς γνώσης.

Ἐδῶ ἀπλῶς νά ὑπενθυμίσω ὅτι οἱ ἀρχαῖες μυθολογίες, τοῦ ἑλληνικοῦ καί τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ, μέ τίς θεογονίες καί τίς κοσμογονίες –αὐτές οἱ δύο ταυτίζονται– τά τερατόμορφα ὄντα, τά ἐκκολαπτόμενα αὐγά, τό χάος καί τή λάσπη, κάνουν λόγο γιά μιά ἀρχή ἢ ἓνα ξεκίνημα στή διαμόρφωση τῆς γῆς καί τοῦ σύμπαντος. Μέ ἄλλα λόγια, δέν δέχονται ὅτι τό σύμπαν καί ἡ κοσμική τάξη ἦν αἰεὶ καί ἔστιν καί ἔσται, κατά τήν περιώνυμη ρήση τοῦ Ἡράκλειτου. Πάντως αὐτό τό ξεκίνημα εἶναι μιά ἐξελικτική διαδικασία μιᾶς ἀφειραυτῆς ὑπάρχουσας πραγματικότητας. Ἀλλά οἱ φιλόσοφοι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας τούτη τήν ἀφειραυτῆς ὑπάρχουσα πραγματικότητα τήν ἀποδέχονται ὡς πάντοτε ἴδια, χωρὶς κανένα ξεκίνημα, χωρὶς ἀρχή γένεσης. Ἦταν πάντοτε, λοιπόν, καί εἶναι καί θά εἶναι ἴδιος ὁ κόσμος, κατά τίς περιώνυμες ρήσεις τοῦ Ἡράκλειτου καί τοῦ Δημόκριτου, οἱ ὁποῖοι ἔλενε χαρακτηριστικά ὅτι τοῦτο τόν κόσμον, πού βλέπουμε, δέν τόν δημιούργησε κανένας ἄνθρωπος μήτε θεός. Τοῦτο ἰσχύει γιά ὄλους τούς φιλοσόφους, ἀκόμη καί γιά τήν

ἀνακύκλωση τῶν στωικῶν καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα. Στὸν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα, λόγου χάρι, μπορεῖ νὰ γίνηται λόγος γιὰ δημιουργία, ἀλλὰ αὐτὴ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ μορφοποίηση καὶ τὸ σμίλεμα τῆς ἀφευτῆς ὑπάρχουσας –ἀμορφης καὶ ρευστῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος– μέσω τοῦ ἀνώλεθρου καὶ ἀφθαρτοῦ νοητοῦ κόσμου. Κι ἂν ἀκόμη ὑπάρχει κάτι γιὰ δημιουργία στὸν Πλάτωνα, νὰ μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Πλάτων ἦταν μυθολόγος· καὶ οἱ μυθολόγοι δέχονται ἕνα γίνεσθαι ἢ ἕνα ξεκίνημα. Ὅμως οἱ φιλόσοφοι προβάλλουν ρητῶς ἕνα στατικό σύμπαν. Καὶ διόλου νὰ μὴ λησμονοῦμε ὅτι τὸ Γαλιλαῖο κινήγησαν οἱ ἀριστοτελικοὶ συνάδελφοί του, καὶ μέ βάση τὴν ἀκίνητη γῆ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Πτολεμαίου. Ἡ ἀκίνητη γῆ δὲν ἦταν καταρχὴν θεολογικό δόγμα, κι ἄς γράφεται τοῦτο ἀκόμη καὶ σέ βιβλία –περιέργως ὡστόσο– πολὺ σπουδαίων συγγραφέων. Ἄς μᾶς ποῦν ὅσοι ἀσπάζονται τέτοιες παράδοξες θέσεις τί θεωροῦν τοὺς θεόπνευστους συγγραφεῖς· προφήτες γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἢ φυσικούς ἐπιστήμονες;

Τὸ ἄκρως παράδοξο συμβαίνει μέ οὐκ ὀλίγους παρ' ἡμῶν διανοομένους –καὶ ἀτυχῶς μέ ἀρκετοὺς θετικούς ἐπιστήμονες–, οἱ ὅποιοι κάνοντας λόγο γιὰ τὴ σημερινή κοσμολογία βρίσκουν σχέση καὶ ὁμοιότητες μέ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἐνῶ γιὰ τὴ βιβλική κοσμολογία ἢ τηροῦν *αἰδήμονα σιγή* ἢ τὴν ἀντιθέτουν πρὸς τὴ σύγχρονη ἐπιστήμη! Εὐτυχῶς, τὸ ἴδιο δὲν συμβαίνει μέ μερικούς ξένους θετικούς ἐπιστήμονες, ὅπως διαβάζουμε στό ἐξαίρετο ἔργο τοῦ H.Butterfield, *The Origins of Modern Science*. Μολονότι Ἀγγλοσάξωνας ὁ Butterfield, ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία προβάλλει ἕνα στατικό κόσμο, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ἕνα δυναμικό κοσμοεἶδωλο καὶ μιὰ δυναμικὴ ἱστορικὴ πορεία. Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι ὀρθὴ κατὰ πάντα, ὅσο κι ἂν ἡγεῖ παράδοξα ἢ κακοφαίνεται σέ μερι-

κούς παρ' ἡμῖν διανοουμένους.

Τῶντι, μολονότι οἱ πρωτεργάτες, ἐμπνευσμένοι προφῆτες καὶ πατέρες τῆς βιβλικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ζοῦν σ' ἓνα περιορῶν κλίμα ἑνός μυθικά καὶ ἐπιστημονικά στατικοῦ κόσμου –τό γεωκεντρικό σύστημα καὶ ἡ στατικότητα δέν εἶναι χριστιανικό δόγμα, κι ἄς ἰσχυρίζονται μερικοί τό ἀντίθετο, προφανῶς ἀπό ἄγνοια ἢ ἀμάθεια, μὴν ξέροντας ποιά εἶναι τά χριστιανικά δόγματα–, προβάλλοντας ἓναν ἐκτός τοῦ κόσμου ἀπρόσιτο Θεό καὶ συνάμα παρόντα μέσω τῶν δοξαστικῶν ἐνεργειῶν στήν κτίση καὶ τήν ἱστορία, πυρπολοῦν δυναμικά ὀλάκερο τό σύμπαν στή θεία φωτοφάνεια καὶ φωτοδοσία. Ἀπό τοὺς πρώτους στίχους τῆς παλαιοδιαθηκικῆς *Γένεσης*, ὅπου ἀφετηριακά κυριαρχοῦν ὁ δημιουργικός λόγος καὶ τό φῶς, ὡς τοὺς τελευταίους τῆς καινοδιαθηκικῆς *Ἀποκάλυψης* τοῦ Ἰωάννη, ὅπου ὁ ἀστὴρ ὁ λαμπρός ὁ πρωινός ἐγκαινιάζει νέα πορεία τῆς κτίσης καὶ τῆς ἱστορίας, ὑφίσταται *συνεχῆς, δυναμική καὶ τελειωτική ἐπέκταση* τῶν πάντων. Τά πάντα *συνεχῶς καὶ ἐπεκτατικῶς* εἶναι πλημμυρισμένα στό φῶς, μιά εἰκόνα πού μοιάζει μέ τίς περιγραφές τῶν σύγχρονων ἀστροφυσικῶν, πού περιγράφουν σὺν τοῖς ἄλλοις τήν ἀκτινοβολούσα ἐνέργεια τῆς μεγάλης ἔκρηξης τοῦ σύμπαντος, κατά τά πρώτα στάδια τῆς πορείας του. Ἐδῶ νά σημειωθεῖ μέ ἔμφαση ὅτι οἱ προφῆτες καὶ οἱ πατέρες δέν κάνουν ἐπιστήμη.

Στήν προκειμένη περίπτωση ἐντυπωσιάζει ἡ ὄντως ἰδιοφυῆς σύλληψη τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τήν ὁποία δέν θέλει νά κάνει δόγμα, γιατί ξέρει πολύ καλά τί εἶναι τά δόγματα τῆς πίστεως. Στά ἔργα του α) *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου* καὶ β) *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* λέγει ὅτι ὁ Θεός ἐν ἀκαρεῖ δημιουργεῖ τίς σπερματικές καταβολές τῶν πάντων. Σ' αὐτές ὑπάρχουν τό καθόλου σύμπαν καὶ ὁ καθόλου ἀγενής σπερ-

ματικός άνθρωπος. Καί άμέσως μετά άρχίζει ή πορεία, πού φτάνει στόν παρόντα κόσμο καί τούς συγκεκριμένους άνθρώπους, Άδάμ καί Εύα! Όλοι ύπήρχαμε στίς πρώτες σπερματικές καταβολές! Τό πιό έντυπωσιακό είναι ότι ή εξέλιξη αυτή συνεχίζεται στό επίπεδο τής τελείωσης τών λογικών όντων καί τής ανακαίνισης του κόσμου! Ίδού τό δυναμικό κοσμοείδωλο μέσα στά κλειστά περιγράμματα του μυθικού τριώροφου σύμπαντος! Τοώντι, λοιπόν, τούτη ή σύλληψη μοιάζει νά 'ναι ή μεγάλη έκρηξη (*big bang*) καί ό γενετικός κώδικας *DNA* –προσοχή! Είπα ότι μοιάζει νά είναι, όχι ότι είναι τό ίδιο πράγμα! Σ' αυτό τόν εξέλισσόμενο κόσμο ό άνθρωπος, έχοντας τή δεκτικότητα νά γίνει κατά χάρη θεός, έχει κεντρική θέση καί ό κόσμος είναι στά μέτρα του καί γιά δική του χάρη. Κι αυτό μοιάζει νά 'ναι ή άνθρωπική άρχή (*anthropical principle*), όπως κατά θαυμαστό τρόπο τή διατυπώνουν σημερινοί επιστήμονες.

Έπομένως δύο είναι τά πολύ βασικά σημεία τής βιβλικής καί πατερικής θεολογίας: α) ό κόσμος έχει άρχή, δηλαδή ξεκίνημα, ενός γίνεσθαι, καί β) ύπόκειται ως κτιστός σέ μιá εξέλικτική πορεία, όπου δραματικά έπισημαίνονται πότε τά στραβοπατήματα καί πότε τά τελειωτικά βήματα. Ό τελικός προορισμός είναι ή τελείωση τών πάντων. Όμως, κατά τή θεολογία, άλλο πράγμα είναι ή άρχή, δηλαδή τό ξεκίνημα γένεσης του κόσμου, καί άλλο ή άρχή ύπαρξης του κόσμου. Τό πρώτο είναι έναρξη ενός χρονικού γίνεσθαι, ενώ τό δεύτερο ή άίδια θέληση του Θεού νά ύπάρχει αυτός ό κόσμος, σύμφωνα μέ τούς λόγους τών όντων, δηλαδή μέ τά θεϊά θελήματα γιά τήν ύπαρξη του κόσμου. Κατά τήν πρώτη περίπτωση ό κόσμος έχει άρχή, ως ξεκίνημα, καί δέν έχει τέλος, γιατί ό Θεός θέλει νά 'ναι άτελεύτητος. Κατά τή δεύτερη ό κόσμος κατά τό θεϊο θέλημα δέν έχει μήτε άρχή μήτε τέλος, συνυπάρχει μέ τόν άίδιο τριαδικό Θεό. Έτσι κατά τή

θεολογία –ή όποια έν προκειμένω ένδιαφέρεται για έρμηνευτικές προεκτάσεις– ή θεωρία τής μεγάλης έκρηξης, κατά τήν όποια ύπάρχει άρχή ένός χρονικοῦ γίνεσθαι μέ διαστολή τοῦ σύμπαντος καί άπομάκρυνση τών γαλαξιών μεταξύ τους, καί ή θεωρία τής συνεχούς δημιουργίας, κατά τήν όποια δέν ύπάρχει άρχή καί τέλος, άφοῦ τά κενά έξ αίτίας τής διαστολής τοῦ σύμπαντος συμπληρώνονται άπό καινούργιους γαλαξίες, γίνονται άποδεκτές ώς συμπληρωματικές έρμηνευτικές άρχές για τή γένεση καί τήν άρχή ύπαρξης τοῦ σύμπαντος. Κι άν άκόμη οί δύο αὐτές θεωρίες δέν ύπῆρχαν, θά έπρεπε νά έπινοηθοῦν!

Σ' αὐτό τό σημείο άπλώς νά παρενθέσω τήν κατά τήν αντίληψή μου ιδεολογική επίθεση, πού έπιχειροῦν μερικοί έναντίον θρησκευτικῶν δογμάτων μέ τή χρήση έπιστημονικῶν συλλογισμῶν. Λένε, λόγου χάρη, ότι, σύμφωνα μέ όρισμένα δεδομένα, μερίδα έπιστημόνων δέχεται πώς ό κόσμος δέν έχει μήτε άρχή μήτε τέλος. Έλλιπώς καταρτισμένοι φιλοσοφικά καί θεολογικά δέν αντιλαμβάνονται ότι ή θέση αὐτή –μάλλον μεταφυσική καί φιλοσοφική καί όχι όρθόδοξως έπιστημονική–, πού τήν ύποστήριξαν φιλόσοφοι καί αὐτονοήτως θεολόγοι, καταρχήν δέν είναι νέα καί κατά δεύτερο καί κύριο λόγο άποτελεῖ γι' αὐτούς γρόνθο κατά τής ένδεχόμενης αντιθρησκευτικῆς ιδεολογίας τους. Άκριβώς τοῦτο τελικά ύποστηρίζει ή θεολογία μέ τή ρητή διευκρίνιση ότι άλλο πράγμα είναι ή άρχή γένεσης τοῦ κόσμου, πού σημαίνει, όπως είπώθηκε, ένα δυναμικό καί έξελισσόμενο κόσμο –τῆς θεολογίας είναι δυναμικός ό κόσμος καί όχι μερίδας τής έλληνικῆς φιλοσοφίας– καί άλλο άρχή ύπαρξης, πού στήν προκειμένη περίπτωση σημαίνει ότι ό κόσμος, ως θέλημα τοῦ άναρχου καί άτελεύτητου Θεοῦ, συνυπάρχει μέ αὐτόν, γιατί διακρίνεται όχι μέ χρονικές άποστάσεις αλλά μέ ριζική διαφορά τής οὔσίας: άκτιστος ό Θε-

ός, κτιστός ὁ κόσμος κατά τούς λόγους τῶν ὄντων, ὡς αἰώνια θελήματα τοῦ Θεοῦ.

Ἐκτός τοῦ παντός κατ' οὐσίαν ὁ Θεός, παρῶν ταῖς ἑαυτοῦ δυνάμεσι στήν κτίση καί τήν ἱστορία, κατά τό Μ. Ἀθανάσιο, πάντοτε εἶναι ἀπρόσιτος καί πάντοτε προσεγγιζόμενος μέσω τῶν δοξαστικῶν του ἐνεργειῶν, μέ τίς ὁποῖες κτίξει ἐκ τοῦ μή ὄντος, *συνέχει, ἀγιάζει καί τελειώνει* τά πάντα. Εἶναι ὁ πάντα ἀπρόσιτος ἀπῶν καί ὁ πάντα πραγματικός παρῶν, ὡς δημιουργός, θεραπευτής καί τελειωτής τῶν πάντων. Θεός κατ' οὐσίαν παρῶν εἶναι ἀνύπαρκτος, ἐπειδή θά εἶναι ἴδιος μέ τή κτίση! Αὐτά ἀπό τό χῶρο τῆς θεολογίας καί τῆς φιλοσοφίας· ἀπό τό χῶρο τῆς ἀστροφυσικῆς εἶναι συγκλονιστική καί ποιητική ἡ εἰκόνα, πού μᾶς δίνει ὁ Γιώργος Γραμματικάκης: στή διαδρομή τῆς μεγάλης ἐκρηξης σά νά φαίνονται κάποια *αψευδή ἰχνη, τά δακτυλικά περίπου αποτυπώματα ενός ἀπόντος, αἰωνίως ἀπόντος Θεοῦ*.

3. Χρόνος καί κόσμος

«Συμφυῆς ἄρα τῷ κόσμῳ καί τοῖς ἐν αὐτῷ ζώοις τε καί φυτοῖς ἢ τοῦ χρόνου διέξοδος ὑπέστη, ἐπειγομένη αἰεὶ καί παραρρέουσα καί οὐδαμοῦ πανομένη τοῦ δρόμου».

(Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* PG 29,13B)

Γνωστός εἶναι ὁ πονοκέφαλος κυρίως τῶν φιλοσόφων τῆς Ἀρχαιότητος, ἀκόμη καί τῶν νεότερων χρόνων, ὡς τό Νεύτωνα καί τόν Κάντ, γιά νά δαμάσουν τοῦτο τό φευγαλέο πράγμα, πού λέγεται χρόνος. Σχεδόν οἱ πάντες ἤθελαν νά σεβαστοῦν τήν ἀνεξαρτησία του, ὅποτε κατά βάση ἔκαναν λόγο, γιά τά ἐν χρόνῳ περιεχόμενα κατά τήν ἀριστοτελική παραστάση. Ἡ κατά κάποιο τρόπο ὀριστική διευθέτηση τοῦ

προβλήματος γίνεται με την απόρριψη της απόλυτητας του χώρου, του χρόνου και της μάζας από τη θεωρία της σχετικότητας του Einstein. Ο χρόνος σχετικοποιείται συνυφασμένος με το χωρο· διαστέλλεται και συστέλλεται σε σχέση με τη βαρυτική έλξη, την ταχύτητα κτλ. Με άλλα λόγια, έχει χάσει την απόλυτη ανεξαρτησία.

Αλλά τά βιβλικά πράγματα και γεγονότα και η συναφής προς αυτά πατερική θεολογία δάμασαν τό χρόνο και ποτέ δέν τόν άφησαν νά αυτονομηθεϊ ώς άφηρημένο πρόβλημα. Καί η αιωνιότητα της κτίσης, των όντων και της ιστορίας είναι σχετική και χρονική. Μόνος απόλυτος, άπρόσιτος, και άχρονος είναι ο Θεός. Τά κτίσματα, και αυτά τά λογικά όντα, πού περιέχονται στίς ζωοποιητικές θεϊες ενέργειες, μέ άλλα λόγια στή βασιλεία του Θεού, είναι αιώνια και χρονικά. (Ο έβραϊκός βιβλικός όρος *όλάμ* σημαίνει αιωνιότητα και χρόνο): Στην προκειμένη περίπτωση ιδιοφυής είναι η σύλληψη του Μ. Βασιλείου. Ο χρόνος δημιουργήθηκε *συμφυής* με τον κόσμο, τά ζώα και τά φυτά· και συνεχώς ρέει μέ τά πράγματα και τά γεγονότα της κτίσης και της ιστορίας. *Η συμφυϊα* χρόνου και κόσμου σημαίνει την ένιαία πορεία αισθητών και νοητών άπαυστα στά άπειρα βάθη της αιωνιότητας. Δέν ήταν δυνατόν η θεολογία ν' αποδεχτεί οποιαδήποτε αυτόνόμενη του χρόνου. Γι' αυτό και ο κόσμος δέν δημιουργήθηκε *έν χρόνω*, αλλά χρόνος και κόσμος δημιουργήθηκαν *συμφυώς*.

Έδω νά παρενθέσω έπισημαίνοντας ότι, όσο ξέρω και μάλλον ξέρω καλά, σ' όλα τά επιστημονικά και φιλοσοφικά βιβλία, όπου γίνεται λόγος για τό χρόνο, μνημονεύεται η περιώνυμη ρήση του Αύγουστίνου ότι ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο *όχι έν χρόνω* αλλά μέ τό χρόνο – *non in tempore sed cum tempore*. Τό παράδοξο είναι ότι τουτο θεωρείται αποκλειστικότητα του Αύγουστίνου! Πέρα από τό ότι ο Μ.

Βασίλειος ἔγραψε αὐτὴ τὴν ἄποψη σχεδὸν μισὸ αἰῶνα πρὶν τὴν ἀναφέρει ὁ Αὐγουστίνος, φιλολογικὰ ἀποδεικνύεται καὶ ἡ ἐξάρτηση τοῦ Αὐγουστίνου ἀπὸ τὴν *Ἑξαήμερο* τοῦ Μ. Βασιλείου. Στὸ 11^ο βιβλίο τῶν *Ἐξομολογήσεων* τοῦ Αὐγουστίνου βρῖσκει κανεῖς καὶ ἄλλες σκέψεις περὶ χρόνου τοῦ Μ. Βασιλείου σχεδὸν κατὰ λέξη. Προφανῶς εἶχε διαβάσει τὴν *Ἑξαήμερο* ἀπὸ καμιά μετάφραση στὴ λατινικὴ γλῶσσα, ἐνδεχομένως τοῦ Ἀμβροσίου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ πατρότητα δὲν ἀνήκει στὸν Αὐγουστίνου, κι ἂν ἀκόμη ἀποκλείσουμε τὴ φιλολογικὴ ἐξάρτηση. Πάντως ἡ παραπάνω ἄγνοια θὰ ἦταν συγγνωστὴ καὶ ἰάσιμη, ἂν δὲν ἦταν ἐνδεικτικὴ μιᾶς περιπέτειας τῆς ἑλληνικῆς τουλάχιστο διανόησης, ἡ ὁποία δὲν ξέρει ἀκριβῶς μήτε τὴ Δύση μήτε τὴν Ἀνατολή. Πῶς ὁμως, ἐπιτέλους, θὰ σμίξουν Δύση καὶ Ἀνατολή σ' ἓνα δημιουργικὸ προχώρημα;

Στὴν προκειμένη περίπτωση ὡστόσο βλέπει κανεῖς ἐρμηνευτικά, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ χρόνο καὶ τὸν κόσμον, τὴ σχέση αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ στό χρονικὸ γίνεσθαι, ὅπου ὑπάρχει συμφωνία ἀστροφυσικῆς καὶ τῶν κειμένων τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Σωστὴ εἶναι καὶ ἡ παρατήρηση ἀστροφυσικῶν ἐπιστημόνων ὅτι, ἀφοῦ χρόνος καὶ συμπαντικὴ πραγματικότητα εἶναι ἓνα, δὲν ἔχει νόημα τὸ ἐρώτημα τί ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐκρηξη. Ὅμως ὀφείλει κανεῖς νὰ προσέξει τὸ ἐξῆς βασικὸ στοιχεῖο· ἐξάπαντος κανένα νόημα δὲν ἔχει ἓνα τέτοιο ἐρώτημα –γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἡ θεολογία κάνει τὴ διάκριση ἀπολύτου, ἄχρονου, ἄκτιστου Θεοῦ καὶ σχετικῆς, χρονικῆς, κτιστῆς πραγματικότητος–, ἀλλὰ ἐπιστημολογικὰ εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρηση ὅτι ποτέ ἓνας ἐπιστημονικὸς ἰσχυρισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ λείει: αὐτὸ ἰσχύει καὶ πέρα ἀπ' αὐτὸ τίποτα ἄλλο. Μποροῦν, παράλληλα μὲ τὸ σωστὸ ἐπιστημονικά, νὰ ἰσχύουν καὶ ἄλλα πράγματα. *Τίποτα ἐπιστημονικά δὲν ἀπολυτοποιεῖται.*

Ἐπάρχει καί μιὰ ἄλλη παρεξήγηση στούς κόλπους τῶν σύγχρονων βιβλικῶν θεολόγων. Τήν ἐκπροσωπεῖ κατά σαφή τρόπο ὁ Oscar Cullmann στό ἐξαίρετο κατά τά ἄλλα ἔργο του, *Christ et le temps*. Ἐχοντας αὐτοῦ κατά νοῦ τό φιλοσοφικό σχῆμα τῆς δυαδικότητος ἄχρονης, νοητῆς αἰωνιότητος καί χρόνου, καί θέλοντας νά ποῦν ὅτι αὐτό τό πρότυπο δέν ἰσχύει στή βιβλική ἀποκάλυψη, δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή καί τόν ἴδιο τό Θεό τόν θεωρεῖ χρονικό, ὅπως καί τήν αἰωνιότητά του, μιὰ καί φοβοῦνται τή δυαδικότητα ἄχρονης αἰωνιότητος καί χρονικῆς ἱστορίας. Ὅμως κανένας τέτοιος κίνδυνος δέν ὑπάρχει, ἐνῶ ἡ ἀσάφεια αὐτή τῶν βιβλικῶν θεολόγων ἀδικεῖ κατάφωρα τήν πατερική θεολογία, τήν ὁποία εὐκόλα μποροῦν νά θεωρήσουν ὡς ἐξελληνισμένη! Ἀπλούστατα, μύριες ὄσες εἰκονικές παραστάσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς προβάλλουν πρῶτα τόν ἀπόλυτο ἀπρόσιτο Θεό (ἐπομένως ἄχρονο καί ριζικά διαφορετικό ἀπό τήν κτίση), καί ἔπειτα τόν ἴδιο παρόντα μέσω τῆς δόξας του στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ἄλλη εἶναι ἡ αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀπόλυτη καί ἄλλη ἡ αἰωνιότητα τῆς κτίσεως καί τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐξαρτώμενη καί σχετική. Χρονική εἶναι ἡ αἰωνιότητα ὀλάκερης τῆς κτίσεως, αἰσθητῆς καί νοητῆς, σέ μιὰ ἀπαυστη πορεία –ἐξοῦ ἢ ριζική διαφορά ἀπό τή δυαδικότητα τῆς φιλοσοφίας–, ἐνῶ ἡ αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ εἶναι ριζικά διαφορετική ἀπό τήν αἰωνιότητα τῆς χρονικῆς τῆς δημιουργίας. Καμιὰ σχέση, λοιπόν, πρὸς τό πρότυπο τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας ἔτσι κι ἄλλιως, τόσο τοῦ βιβλικοῦ κόσμου, ὅσο καί τῆς ἐρμηνείας τῶν θεολόγων πατέρων.

4. Ἀρχέτυπα και εξέλιξη

«Τοὺς γὰρ λόγους τῶν γεγονότων ἔχων πρὸ τῶν αἰῶνων ὑπε-
στῶτας βουλήσει ἀγαθὴ κατ' αὐτοὺς τὴν τε ὄρατὴν καὶ ἀόρατον
ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ὑπεστήσατο φύσιν».

(Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν* PG 91,
1080A)

Ὅσοι ξέρουν καλά τὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς
φιλοσοφίας κατανοοῦν πλήρως τίς δυσκολίες, πού ἀντιμε-
τώπισε ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη ὡς τὸ 18^ο αἰῶνα ἀκόμη, γιὰ
νά ἐξηγήσει τὴν κίνηση καὶ τὴν ὀλοκλήρωση πραγμάτων καὶ
γεγονότων, καὶ αὐτὴ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ (ἀριστοτελικό) δυ-
νάμει πρὸς τὸ ἐνεργεῖα. Πίσω ἀπὸ κάθε πρᾶγμα, γεγονός,
φαινόμενο καὶ κίνηση πάντοτε κρύβονταν ἰδέες, εἶδη,
οὐσίες, πνεύματα κτλ. Μὲ βάση, λοιπόν, αὐτὰ τὰ ἀρχέτυπα,
ἄλλοτε ἰδεατὰ, ὅπως τὰ πλατωνικά καὶ ἀριστοτελικά, καὶ
ἄλλοτε ὑλικά, διαμορφώνονται πρᾶγματα, φαινόμενα καὶ
κινήσεις. Δεν εἶναι μόνο οἱ ἰδεατές μητρες τοῦ Πλάτωνα,
πού κάνουν αἰσθητὴ τὴν πραγματικότητα, μήτε οἱ αἰδίες
οὐσίες τοῦ Ἀριστοτέλη, πού κινοῦν τὰ οὐράνια σώματα,
ὅπως τὸ πρῶτον ἀκίνητον κινοῦν ὡς ἐφετόν καὶ ἐρώμενον,
ἀλλὰ καὶ τὰ ζωτικά πνεύματα, πού συντελοῦν στὴν κυκλο-
φορία τοῦ αἵματος, καὶ τὸ φλογιστό (*terza pinguis*), πού κά-
νει τὰ σώματα νά καίγονται, λόγου χάρη. Καὶ ἔπρεπε νά
φτάσουμε στὸ 17^ο αἰῶνα γιὰ ν' ἀνακαλύψει ὁ Harvey τὴν
κυκλοφορία τοῦ αἵματος καὶ στὸ 18^ο γιὰ νά βρεῖ ὁ Lavoisier
τὸ ὀξυγόνο (*Principe oxygine*), πού μέ τίς ἐνώσεις του συ-
ντελεῖ στίς καύσεις. Καὶ ἔτσι ἡ ἐπιστὴμη ἀπελευθερώθηκε
ἀπὸ τὰ ἀρχέτυπα.

Τρώντι παράδοξο πράγμα, αλλά αληθινό· ή βιβλική διδασκαλία και ή πατερική θεολογία, επειδή, εξαιτίας τής πίστεως, δέν δέχονται τίποτα πού νά παρεμβάλλεται ανάμεσα στό Θεό και τήν κτίση, δέν ήταν δυνατό ν' αποδεχτοῦν τέτοια ἀρχέτυπα. Κάθε κίνηση και πραγμάτωση ὀφείλεται στήν ὀρμή μιᾶς κτιστῆς φυσικῆς ἐνέργειας. Εἶναι κάτι πού μοιάζει νά ἔναι ὁ σημερινός νόμος τῆς ἀδράνειας. Ἔτσι ἀνοίγει ὁ δρόμος πρὸς τό ἐξελικτικό σχῆμα, ἐνῶ τά ἀρχέτυπα συντελοῦν στή διαμόρφωση κλειστοῦ κόσμου και ὀριακῶν περιγραμμάτων.

Πάντως ή πατερική θεολογία ἀναπνέει ὄχι μόνο στό κλίμα τῆς περιρρέουσας ἐκκλησιαστικῆς ἀτμόσφαιρας, ἀλλά και στό κλίμα μιᾶς, μολονότι παλιᾶς, δυνατῆς φιλοσοφικῆς σκέψης μέ τίς ἰδέες, τά εἶδη και τίς οὐσίες. Ὅμως ή θεολογία κατάφερε και δάμασε αὐτή τήν κληρονομιά. Τά πάντα ἐγιναν και γίνονται, ὅπως θέλει ὁ Θεός. Τοῦτο σημαίνουν οἱ λόγοι τῶν ὄντων, οἱ ὁποῖοι, κατά τή θεολογία δέν εἶναι ἰδεατά ἀρχέτυπα ἀλλά θελήματα τοῦ Θεοῦ. (Τό ὅτι θεολόγοι ξένοι και παρ' ἡμῖν τούς λόγους τῶν ὄντων ἐρμηνεύουν ὡς πλατωνικά ἀρχέτυπα, τοῦτο ἀποτελεῖ μιᾶ ἄλλη ἱστορία). Ἐπομένως, ἀφοῦ τίποτα δέν μπορεῖ νά παρεμβάλλεται μεταξὺ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ και τῆς κτίσης, και ὑφίσταται ἄλλωστε ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ και κόσμου, δλα τά κτίσματα, αἰσθητά και νοητά, κινοῦνται και πορεύονται κατά τήν ἐνέργεια τῆς φύσης τους. Στό δυτικό Μεσαίωνα ὁμως διαφορετική εἰκόνα ἔδινε ὁ σχολαστικισμός, και, φυσικά, προετοίμασε μιᾶ ἄλλη ἐπιστημονική και φιλοσοφική ἐξέλιξη. Τά λεγόμενα *universalia*, ὡς ἰδεατές μητρες, πρὶν ἀπό τά πράγματα πού τά καθορίζουν, ἀπέτελεσαν τή θεωρία τῆς *πραγματοκρατίας* (*realismus*) και διαμόρφωσαν τυραννικά ἀρχέτυπα. Κατά τό 14^ο αἰῶνα ὡστόσο ἡ ὀνοματοκρατία (*nominalismus*) τοῦ Γουλιέλμου Ὁκκάμ, μέ τό περιώνυμο

Ξυράφι του, αρχίζει να εκτοπίζει τα αρχέτυπα του σχολαστικισμού και να προετοιμάζει τις βασικές αρχές της σημερινής επιστήμης.

Οι λόγοι των όντων κυριαρχούν στην Άνατολή με τη θεολογία και τη φιλοσοφία των θεολόγων πατέρων. Γι' αυτό, τόσο η δημιουργία με τις φάσεις της, όσο και η ιστορία της θείας οικονομίας με στόχο τη θεραπεία, ανακαίνιση και τελείωση των πάντων, ακολούθησε ένα αυτονόητο εξελικτικό σχήμα (στή διδασκαλία έννοείται, ή όποια έτσι κι αλλιώς διαμορφώνεται από την πείρα της εκκλησιαστικής ζωής). Έτσι στην Άνατολή δεν θά μπορούσε μιά θεωρία για την εξέλιξη των ειδών, όπως του Δαρβίνου λόγω χάρη, να προξενήσει τό σάλο, την άμηχανία και έν πολλοίς τό τραγελαφικό άδιέξοδο, πού προκάλεσε στή Δύση για ευνόητους λόγους. Στή διαπάλη εκείνη παγιδεύτηκαν όχι μονάχα οί θεολόγοι, αλλά και οί επιστήμονες –όπου επιβιώνει σήμερα αυτή η κωμική διαπάλη ή ίδια παγίδευση συντελείται σέ Δύση και Άνατολή! Στήν προκειμένη περίπτωση οί θεολόγοι όφείλουν να καταλάβουν τό περιεχόμενο της αποκάλυψης καλά, και από τήν άλλη πλευρά οί επιστήμονες να συνειδητοποιήσουν ότι μπορεί μιά θεωρία, ακόμη και ένας νόμος, να είναι μιά πραγματικότητα, αλλά δεν είναι δυνατό να ξεαντλει άπολύτως τά πάντα, ότι δηλαδή πέρα από αυτή τήν πραγματικότητα τίποτα άλλο δεν είναι δυνατόν. Τέτοιες άπολυτοποιήσεις είναι άφόρητα καταπιεστικές και τυποποιημένες σέ στατικά περιγράμματα.

Έν πάση περιπτώσει, ή θεολογία των πατέρων, σέ ό,τι άφορᾷ τήν εξέλιξη της συμπαντικής πραγματικότητας, έστρεψε τό ένδιαφέρον στό επίπεδο της εξελικτικής τελείωσης των λογικών πλασμάτων. Τά στραβοπατήματα, οί δαιμονικές εκδηλώσεις και τά δραματικά περιστατικά, ως μεταπατορικά άμαρτήματα, σ' αυτή τήν εξελικτική πορεία της

τελείωσης μπορούν να ιαθούν και ἡρέμα να προκόπτει ὁ ἄνθρωπος μέσω τῆς κτίσης, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς αἰωνιότη-
 τας. Ἡ τελευταία πάντοτε, ὡς δόξα καὶ βασιλεία τοῦ Θεοῦ,
 εἰσβάλλει στήν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Γι' αὐτό δέν ὑφίστα-
 ται καμιὰ διαρχική κατάσταση φύσης καὶ ὑπερφύσης, φυ-
 σικῆς καὶ μεταφυσικῆς διάστασης. Ὀλάκερη ἡ δημιουργία,
 πλέουσα στίς ἐνέργειες τοῦ αἰώνιου τριαδικοῦ Θεοῦ, κατα-
 ξιώνεται, θεραπεύεται, ὅπου ὑπάρχει ἀνάγκη, καὶ καθίστα-
 ται κατὰ χάρη αἰώνια. *Ὅμως ἄλλη ἡ αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ,
 ὡς ἀναρχη καὶ ἀτελεύτητη φύσει, καὶ ἄλλη ἡ αἰωνιότητα τῆς
 δημιουργίας ὡς χάριτι ὑπαρκτή καὶ ἀτελεύτητη.* Ἀπεινα-
 ντίας, ἓνα νομικό καὶ δικαϊκό σχῆμα, πού στή θεωρία καὶ
 τὴν πράξη θά ἐρμῆνευε τό περιεχόμενο τῆς ἀποκάλυψης, θά
 ὀδηγοῦσε σέ στατικά στάδια ἀρχετύπων καὶ μιᾶς σωτηρίας,
 ὡς μιᾶς εὐδαιμονιστικῆς τακτοποίησης ὀρισμένων προβλη-
 μάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ὅμως ἡ δυναμικὴ καὶ τελειωτικὴ πο-
 ρεὶα τῆς δημιουργίας ἔχει προφανῶς ἄλλο χαρακτήρα. Πρό-
 κείται γιὰ τό κάλλος μιᾶς ἀπέραντης πραγματικότητας μέ
 τὴν ποικιλία τῶν χαρισμάτων καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἐκδηλώ-
 σεων.

5. Ἐνεργούμενα συμβάντα καὶ συμβαίνοντα

«Οὐ γάρ ἐστι φύσις ἀνενέργητος».

(Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πί-
 στεως* 3,15 PG 94)

Οἱ θεολόγοι πατέρες θέλοντας νὰ ὑπερασπίσουν τὰ δόγ-
 ματα ἔναντι ποικίλων αἰρετικῶν προσβολῶν, οἱ ὁποῖες
 ἦταν δομημένες σέ ἰσχυρές φιλοσοφικὲς θέσεις, διαμόρφω-

ναν τή θεολογία τους και συνάμα διατύπωναν ἄκρως πρωτοποριακές ἐπιστημονικές ἀπόψεις. Καί τοῦτο δέν ἦταν ἀπλῶς *έτερογονία τῶν σκοπῶν*, ἀλλά συνειδητή σύλληψη τῆς πραγματικότητας. Ὑπάρχουν πολλά τέτοια παραδείγματα. Μπορῶ εὐθύς ἐξαρχῆς νά παρενθέσω δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ἀπό τή θεολογική σκέψη τοῦ Μ. Βασιλείου. Μιλώντας γιά τή δημιουργία τῆς ζωῆς εἶχε νά ἀντιμετωπίσει μιά ἐσφαλμένη ἀποψη, ἀποδεκτή ὡστόσο, ὅτι ὀρισμένοι μικροοργανισμοί καί τά χέλια παράγονται αὐτομάτως χωρίς τήν παρεμβολή ἄλλης ζωῆς μήτε αὐγῶν! Μολονότι σέ κείνο τό κήρυγμα θά μπορούσε νά πει ὅτι ὁ Θεός καί αὐτά τά δημιουργεῖ *ἐκ τοῦ μή ὄντος*, κάνει μιά ἐπιστημονική ὑπόθεση λέγοντας ὅτι δύο τρόποι παραγωγῆς ὑπάρχουν: 1) τά μέν ἀπό τά δέ παράγονται *ἐκ τῆς διαδοχῆς*, καί 2) ἄλλα παράγει ἡ ἴδια ἡ γῆ, πού στά σπλάχνα της εἶναι προικισμένη μέ ζωογονητικές ιδιότητες. Σήμερα θά λέγαμε ὅτι ἀνόργανη καί ὀργανική ὕλη συνυφαίνονται καί δέν ὑφίσταται ἀγεφύρωτη δυαδικότητα. Ἐξάλλου θέλοντας ν' ἀποκρούσει τόν αἰρετικό Εὐνόμιο, πού ὑποστήριζε ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς μπορεῖ νά γνωρίσει τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ –ὅποτε παραμονεύει ἄμεση ἢ ἐπικίνδυνη συνέπεια νά προκύψουν *ἀρχέτυπα* ἰσοδύναμα μέ τό Θεό–, ἀποφαίνεται ὅτι ὁ ἀνθρώπος μήτε τήν οὐσία τῶν πραγμάτων μπορεῖ νά γνωρίσει. Ἡ ἀποψη αὐτή γκρέμισε *τίς οὐσίες*· δέν ὑπάρχουν *οὐσίες* στά πράγματα, τά ὁποῖα γνωρίζουμε μέσω τῶν ιδιοτήτων καί τῶν ἐνεργειῶν τους!

Ἐπομένως, τούτη ἡ ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, χωρίς νά παρεμβάλλονται ἄλλα πράγματα ἀνάμεσα σ' αὐτή τή σχέση, μήτε οὐσίες, μήτε ἀρχέτυπα κτλ. κτλ., δίνει μιά ἄλλη εἰκόνα τοῦ σύμπαντος, παράλληλη μέ ἐκείνη τοῦ μυθικοῦ καί στατικοῦ τριώροφου οἰκοδομήματος, ὅπως τό ἀποδέχονταν καταρχήν ἡ ἐπιστημονική σκέψη καί ἔπειτα κάθε

ἄλλη θρησκευτική. Ἔτσι σ' ἓνα σημεῖο οἱ δύο αὐτές εἰκό-
νες, ἡ δυναμική τῆς θεολογίας καί ἡ στατική τῶν ἀντιλήψε-
ων τοῦ καιροῦ ἐκείνου, ἔρχονται σέ σχέση ἢ τέμνονται –κα-
τά τή μή εὐκλείδεια γεωμετρία τοῦ B. Riemann τουλάχισ-
στον!–, ὅποτε οἱ εἰδήμονες περί αὐτά πιστοί ἀντιλαμβάνο-
νται τό τριώροφο μυθικό οἰκοδόμημα τοῦ σύμπαντος νά
ἐπεκτείνεται στήν πλημμύρα τῶν ἀπειρων θεῶν ἐνεργειῶν,
σμίγοντας κατά κάποιο τρόπο τίς θεῖες μέ τίς φυσικές ἐνέρ-
γειες τοῦ κόσμου.

Στήν προκειμένη περίπτωση μεγάλη σημασία καί σπου-
δαιότητα ἔχει ἡ βασική αὐτή θέση τῆς πατερικῆς θεολογίας,
πού ὑποστηρίζει, σέ πολλές περιπτώσεις, ἀπό τούς πρώτους
μεταχριστιανικούς αἰῶνες ὡς τό Γρηγόριο Παλαμά, ὅτι δέν
νοεῖται φύση ἀνερέργητη, γιατί μιά τέτοια ἔκφραση ἀποτε-
λεῖ ἀντίφαση ἐν τοῖς ὅροις· μέ ἄλλα λόγια, φύση ἀνερέργητη
ἴσον ἀνυπαρξία. Ἔτσι ἀπὸν κατ' οὐσίαν ὁ Θεός, ἐκτός τοῦ
παντός, παρῶν ὡς ἐνεργῶν στόν κόσμο, κτίζει τά πάντα,
συνέχει αὐτά, οἰκοδομεῖ σχέσεις, καί, φυσικά, συνα-
ντιοῦνται θεῖες ἐνεργείες (ριζικά διαφορετικές ἀπό τήν κτι-
στή πραγματικότητα, ἐπομένως ἄκτιστες) μέ τίς φυσικές
ὄλων τῶν κτισμάτων. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει τίποτα ἄλλο
παρά ἓνα ἐνεργειακό πλέγμα, ἡ κυριαρχία τῶν ἐνεργειῶν,
τῶν ἄκτιστων τοῦ δημιουργοῦ καί τῶν κτιστῶν τοῦ σύμπα-
ντος κόσμου. Σ' ἓνα τέτοιο κοσμοεἶδωλο, λοιπόν, πού εἶχε
ἐπιβάλει ἡ θεολογία, παράλληλα μέ τή διατύπωση τοῦ δόγ-
ματος παρέχοντας καί φιλοσοφικές προεκτάσεις, δέν μπο-
ροῦσαν νά ἐπιβιώσουν εἶδωλα, ἀρχέτυπα καί ἰδεοληψίες.
Θεωρητικά ὑπῆρχαν γόνιμες προϋποθέσεις γιά ἓνα ἐπιστη-
μονικό προχώρημα σέ ἐπαναστατικά ἐπιτεύγματα. Ἄλλη
ἱστορία εἶναι, γιατί δέν ἐγιναν ἢ ἂν μποροῦσαν, ἢ καί ἐπρε-
πε, νά γίνουν! Τά πάντα, λοιπόν, στή δημιουργία εἶναι ἐνερ-
γούμενα συμβάντα καί συμβαίνονται. Αὐτός εἶναι ὁ κόσμος

τῆς θεολογίας, ὁ ὅποιος ὡστόσο δέν εἶναι ἄλλος παρά ὁ ἕνας κόσμος, πού γνωρίζουν οἱ πάντες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Δέν θά ἴταν ὑπερβολή, ἀλλά ἴσως ἐπιβάλλεται ἀπλῶς γιά λόγους ἐρμηνευτικούς νά εἰπωθεῖ σήμερα, ὅτι τοῦτο τό ἐνεργειακό πλέγμα, ὡς παράσταση μᾶς κάνει νά στρέφουμε τή σκέψη μας σ' αὐτό πού μᾶς λένε οἱ σημερινοί φυσικοί ὅτι ἡ ὕλη κάνει ἐνέργεια καί ἡ ἐνέργεια ὕλη. Οἱ ὁμοιότητες αὐτές, σέ μερικά σημεία τουλάχιστον, ἔχουν, ἢ μποροῦν νά ἔχουν ἐνδιαφέρουσες ἐπιπτώσεις στό προχώρημα τοῦ πολιτισμοῦ μας. Πρῶτα πρῶτα ἡ θεολογία, *ἐπεκτεινόμενη*, ἐρμηνεύει καί κάνει στό σημερινό ἄνθρωπο περισσότερο κατανοητά τά δόγματα καί τή σημασία τῆς δημιουργίας, γι' αὐτόν τόν ἴδιο – ὅλα αὐτά, βέβαια, παράλληλα καί τεμνόμενα μέ τόν πλοῦτο τῆς χαρισματικῆς ζωῆς τῶν μυστηρίων καί τῶν ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας–, ὅποτε οἱ προσαρμογές ὀδηγοῦν στήν *καλή ἀλλοίωση* καί αὔξηση τοῦ ἐκάστοτε πολιτισμοῦ τῶν λαῶν.

Ἐκεῖνο τόν καιρό ἡ ἀντίληψη γιά τίς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ καί τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου ὀδήγησε σέ πολύ ἐνδιαφέρουσα ὀλοκλήρωση τίς ἀπόψεις γιά τό πρόσωπο ἢ τήν ὑπόσταση. Φωτιά, ἀέρας, νερό, γῆ κτλ. ἔχουν τίς φυσικές ἐνέργειες.

Τά πρόσωπα, ὡς ἰδιαιτερότητες, ποιές ἐνέργειες ἔχουν; Ἐξάπαντος τέθηκε αὐτό τό ἐρώτημα, πάλι ἀπό ἀφορμές πού ἔδιναν οἱ αἰρετικοί ἀσχολούμενοι μέ τά πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας καί μέ τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Πέρα ἀπό τήν *πεῖρα* ζωῆς, ἀπό τό ἐκκλησιαστικό, δηλαδή, περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ζωῆς, ἔπρεπε νά ἀποσαφηνιστοῦν θεολογικοί καί φιλοσοφικοί ὄροι. Ἀλλιῶτικα θά μποροῦσε νά ἀλλοιωθεῖ τό περιεχόμενο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἀνόμοια ἢ ὁμοούσια εἶναι τά πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας; Ποιό εἶναι τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ; ὁ Λόγος ἢ ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς ἢ

καί οἱ δύο μαζί; Ποιές οἱ δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ; Ὑπάρχει μονοφυσιτισμός ἢ μονοενεργητισμός; Ὅλα τὰ παραπάνω τὰ ἔθεταν ξανά καί ξανά. Ἐνεξάρτητα ἀπό τήν πολυπλοκότητα καί τή σκοτεινότητα ἐνίοτε τῶν ἐρωτημάτων –πράγμα πού ἀνήκει μᾶλλον στήν αἵρεση–, ὑπάρχει καί ἡ ἀπλότητα τῆς πίστεως καί τῆς νήφουσας θεολογίας καί φιλοσοφίας. Ἐτσι ἀποσαφηνίστηκαν ὅλα τὰ ἐρωτήματα καί συνάμα διαμορφώθηκε μιᾶ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα διδασκαλία περί προσώπου. *Τά πρόσωπα ἀποτελοῦν ἀνεπανάληπτες ἰδιαιτερότητες, καί μόνο ἔτσι παραμένουν ὡς ἑτερότητες. Τά ἴδια παραμένουν ἴδια, γιά νά παραμείνουν καί τὰ πρόσωπα.* Ἐάν τὰ πρόσωπα, λοιπόν, ἐπικοινωνοῦν ὄχι κατά τή φύση τους, ἀλλά μέσω προσωπικῶν ἐνεργειῶν (!), παύουν νά εἶναι ἰδιαιτερότητες, ὅπως συμβαίνει μέ τὰ φυσικά στοιχεῖα, πού ἔχουν μόνο τίς κοινές φυσικές ἐνέργειες, λόγου χάρι τῆς φωτιᾶς ἢ τοῦ νεροῦ ἢ τοῦ ἀέρα κτλ. κτλ. Ἀλλά σ' αὐτά τὰ στοιχεῖα δέν ὑπάρχουν προσωπικές ἰδιαιτερότητες, δηλαδή ἀνεπανάληπτα ὄντα! Τά πρόσωπα, ἐπομένως, ὡς ἰδιαιτερότητες καί ἑτερότητες δέν ἔχουν ἐνέργειες, ἀλλά ἐπικοινωνοῦν μέσω τῶν ἐνεργειῶν τῆς φύσης τους: *ἐπικοινωνοῦν τῇ φύσει, ὄχι κατά τὰ ἴδια πρόσωπα ἢ κατά τίς ἴδιες ὑποστάσεις.* Ἐτσι α) οἱ ὑποστάσεις τῆς Ἁγίας Τριάδας, μιᾶ καί δέν ὑπάρχουν ὑποστατικές ἐνέργειες, ἐπικοινωνοῦν *κατά τή θεότητα*, β) οἱ ἄγγελοι *κατά τήν ἀγγελότητα*, καί γ) οἱ ἄνθρωποι *κατά τήν ἀνθρωπότητα*. Ἐάν τὰ πρόσωπα ἐπικοινωνοῦν μέσω προσωπικῶν ἐνεργειῶν, μέ ἄλλα λόγια μέσω τῶν ἰδιαιτεροτήτων –γιατί οἱ ἰδιαιτερότητες εἶναι τὰ πρόσωπα–, τότε χάνονται ὡς ἰδιαιτερότητες καί προφανῶς ὡς ἑτερότητες, σύμφωνα μέ μιᾶ καταχρηστική ἀλλά συνεπή θεώρηση. Γιατί, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, πρόσωπο εἶναι ἡ ἀνεπανάληπτη ἰδιαιτερότητα, καί τό ἴδιο πρέπει πάντοντε νά παραμένει ἴδιο, ἐπομένως ἀκοινώνητο, ὅπως ἀκοινώνητα εἶναι τὰ

υποστατικά προσόντα, δηλαδή οι ιδιαιτερότητες, τῆς Ἁγίας Τριάδας. Ἄν ὑπῆρχαν ὑποστατικές ἐνέργειες, τά πράγματα στίς τριαδικές ὑποστάσεις θά ἦταν περισσότερο πολύπλοκα, κατά μιὰ σχολαστική ὥστόσο θεώρηση! Ἡ θά ἔπρεπε νά χαθοῦν οἱ ἑτερότητες, ὁπότε δέν θά ὑπάρχει Τριάδα (!), ἢ, ἐπειδή κατά τό τριαδικό δόγμα ἐξαιτίας τῆς ἀδιαίρετης οὐσίας τά πρόσωπα ἔχουν κοινή βούληση, ἔπρεπε τό κάθε πρόσωπο νά ἔχει δική του βούληση! Βέβαια, ὅλα αὐτά, ἀπλῶς παρενθετικά, εἶναι ἄκρως σχολαστικά, ὅμως αὐτός ὁ σχολαστικισμός εἰσβάλλει ἔτσι κι ἄλλιῶς, ὅταν χαθεῖ ἡ ἀπλότητα τῆς πίστεως καί ἡ νήφουσα θεολογία καί φιλοσοφία. Τελικά οἱ θεολόγοι πατέρες νήφοντες ἦταν, καί ἔφεραν στό προσκήνιο μιὰ σοβαρή ἀνακάλυψη: τά πάντα εἶναι ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίνοντα, νοούμενα σέ σχέσεις.

6. Ἐνότητα τῶν πάντων

«Πᾶσα τοίνυν ἡ φύσις ἡ ἀπό τῶν πρώτων μέχρι τῶν ἐσχάτων διήκουσα, μία τις τοῦ ὄντος ἐστίν εἰκὼν».

(Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44, 185B-D)

Ἡ ὀλάκερη ἡ δημιουργία, αἰσθητή καί νοητή, ἄλογη καί λογική, ἄψυχη καί ἔμψυχη μέ ὅλες τίς διαβαθμίσεις α) κατά τό ἀπλῶς εἶναι, β) κατά τό εἶναι καί τῆ ζωῆ, γ) κατά τό εἶναι καί τῆ ζωῆ καί τό λόγο, καί δ) κατά τό εἶναι καί τῆ ζωῆ καί τό λόγο καί τῆ θέωση εἶναι ἐνιαία καί ὑπόκειται στή νομοτέλεια τῆς κτιστότητας. Ἐξαιτίας τῆς κτιστότητας δέν ὑφίσταται ἡ ριζική κατ' οὐσίαν ἀνομοιότητα αἰσθητοῦ καί νοη-

τοῦ, ὕλης καί πνεύματος, σώματος καί ψυχῆς, κατά τή διαρκή φιλοσοφία. Ὑφίσταται ἐξάπαντος διαφορά, ἀλλά κατά βαθμόν, μιά καί ἡ κτιστότητα συνδέει ὀλάκερο τό σύμπαν σέ μιά ὁμοιογένεια. Θά μποροῦσε κανεῖς νά ἰσχυριστεῖ μέ τά δεδομένα αὐτά ὅτι ἡ πατερική θεολογία καί σ' αὐτό τό βασικό σημεῖο συμφωνεῖ μέ τίς σημερινές ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις, κατά τίς ὁποῖες δέν ὑφίσταται στόν κόσμον καί τή ζωή, ἡ ἀρχή τῆς δυαδικότητας μεταξύ αἰσθητῶν καί νοητῶν, ὕλης καί πνεύματος κτλ. κτλ., ἀλλά ἡ πραγματικότητα φαίνεται, μέ ὄλες τίς ποικιλίες καί τίς λειτουργικές διαβαθμίσεις, ὀργανικά ἐνοποιημένη. Ἡ ἐπιστήμη, καί μάλιστα σήμερον σέ διαστημικά ἐπίπεδα, ψηλαφᾷ καί ἐπισημαίνει τούτη τήν ὁμοιογένεια στούς νόμους καί τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Ἡ παραγωγή πρωτεΐνων, λόγου χάρη, λένε οἱ εἰδικοί ἐρευνητές, εἶναι ἴδια σέ κάθε ζωντανό δημιούργημα.

Ἐπομένως, ἡ γένεση τοῦ σύμπαντος φαίνεται νά ἔχει κοινές ρίζες, ἄλογες καί λογικές. Στήν προκειμένη περίπτωση ἡ πατερική θεολογία ἀναδεικνύεται ἐρμηνευτικά στό ἔπακρον, μιά καί, χωρίς νά ἔχει σκοπό τήν ἔρευνα τέτοιων περιοχῶν τοῦ ἐπιστήτου, ἐπισημαίνοντας τήν ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργία καί τή βασική συνέπειά της, πού εἶναι ἡ κτιστότητα τῶν ὄντων, καταλήγει στήν ἐνότητα τῶν πάντων, καί μάλιστα μέσα στό ἐνεργειακό πλέγμα Θεοῦ καί κόσμου. Ἐξάπαντος δέν πρόκειται γιά δικαίωση, ἐπειδή κάτι τέτοιο θά ἔταν ἀδιανόητη ἐπιζήτηση γι' αὐτήν, ἀλλ' ἀπλῶς γιά μιά ἐρμηνευτική διευκρίνιση καί προέκταση. Ὁ ἄνθρωπος, λόγου χάρη, ὡς πλάσμα κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ παίρνει κεντρική θέση στόν κόσμον, ἐπεκτεινόμενος ὡς τήν ἀκρότατη τιμή τῆς θέωσης· ἐντούτοις δέν παύουν ὄλα τά σωματολογικά του δεδομένα νά ἔναι συνδεδεμένα μέ τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου, μέ τήν ἴδια τή μάνα γῆ, ἀπό τήν ὁποία

προήλθε! Τό ἄκρως παράδοξο καί συνάμα ἀξιοσημείωτο ἐνδιαφέρον κάνει ξανά καί ξανά τήν ἐμφάνιση στό προσκήνιο τῆς πατερικῆς θεολογίας. Ἐπί τούτου γίνεται λόγος γιά ἀποκάλυψη, ἀλήθεια καί ἀγαθότητα, θεωρία καί πράξη, πού ἀπορρέουν ἀπό τό Θεό, καί ἀπό τό ἄλλο διαμορφώνονται ἐπιστημονικές καί φιλοσοφικές ἀρχές, πού ἀφοροῦν ὀλάκερη τή συμπαντική πραγματικότητα. Στό σημερινό πολιτιστικό κλίμα, ἄν πάρει ἡ θεολογία αὐτή δημιουργικές μορφές ἔκφρασης, σίγουρα θά μπορέσει νά σαρκώσει ἐπαναστατικά ἐπιτεύγματα στήν ἄκρως δραματική πορεία τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἰδιοφυΐα, συνδυασμένη μέ τήν ἀγιότητα, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης συμπυκνώνει στό ἔργο του ὀλάκερη τή θεολογία τόσο ὡς χαρισματικό πλοῦτο καί ζωή, ὅσο καί ὡς στοχασμό καί δημιουργία. Καί στήν προκειμένη περίπτωση, ὕστερα ἀπό τήν ὀραματική σύλληψη τῆς γένεσης τοῦ σύμπαντος κόσμου, μέσω τῆς ἐν ἀκαρεῖ σπερματικῆς καταβολῆς τοῦ Θεοῦ καί τῆς μετά ταῦτα πορείας τοῦ καθόλου σύμπαντος καί τοῦ καθόλου ἀνθρώπου, ὀραματίστηκε ὀλάκερη τή συμπαντική πραγματικότητα ὡς μία εἰκόνα τοῦ ὄντος. Ὡν εἶναι ὁ Θεός, καί τά πάντα εἰκόνα του· ἐπομένως κτιστότητα καί εἰκόνα συγκροτοῦν τήν ὀμοιογένεια καί τήν κοινότητα τοῦ κόσμου καί πάσης τῆς φύσεως, ὅπως λέγει ὁ Νύσσης. Βέβαια, τούτη ἡ εἰκόνα δέν εἶναι φυσική, ὅπως ὁ Υἱός, ὡς ὀμοούσιος μέ τόν Πατέρα, εἶναι φυσική του εἰκόνα, ἀλλά κτιστή καί ἑτερούσια, ἔχοντας κατά χάρη ὀμοιότητα πρός τόν ὄντα Θεό, ὀπότε εἶναι προικισμένη μέ τό εἶναι, τή ζωή, τό λόγο, τή θέωση σέ μία κινητική τελείωση. Ὁ ἀνθρωπος καί αὐτός μέσα στό συνολικό κόσμο εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, προικισμένος ὀμως ἰδιαίτερα καί μέ τό καθ' ὀμοίωσιν, ὀπότε ἡ συνολική εἰκόνα τοῦ κόσμου εἶναι στά μέτρα του καί γιά χάρη του, καί συνάμα μέ τήν ἄσκηση καί τήν αὐξητική

προκοπή μπορεί να μοιάσει τό Θεό, με άλλα λόγια να τον δει και να λαμπρυνθεί, ως ανώτατο καλλιτέχνημα, στή δόξα του. Ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, μάλιστα, θεωρεῖ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι εἰκόνα τῆς τριαδικῆς κοινωνίας, ἐπειδή ἔχει α) αἰτία ὑπαρξης, β) λογική δομή στήν ποικιλία τῶν πραγμάτων, καί γ) κίνηση καί ζωή.

Ἡ εἰκόνα αὐτή ὀλάκερης τῆς δημιουργίας δέν εἶναι στατική· διήκει ἀπό τά *πρῶτα* ὡς τά *ἔσχατα*, ἐπεκτείνεται καί ἡρέμα προκόπτει, ὅταν δραματικά δέν κακύνεται μέ διαβρωτικές ἀλλοτριώσεις. Ἐδῶ ὁ Νύσσης τό δυναμισμό, τή διήκουσα ἐξελικτική γραμμή συνδέει σέ *μιά συνέχεια* μέ τίς πρῶτες καταβολές, τά πρῶτα βήματα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς, καί μέ τήν ἐσχατολογική καί τελειωτική ὀλοκλήρωση. *Πρωτολογία* καί *ἐσχατολογία*, λοιπόν, συνυφαίνονται καί συνολοκληρώνονται στή *μιά εἰκόνα* τῆς φύσης, ὅπου ὁ ἄνθρωπος καί ὡς *καθ' ὁμοίωσιν* Θεοῦ δημιουργήμα ἔχει θέση καί μάλιστα κεντρική. Τούτη ἡ ἐνότητα τοῦ κόσμου, ἰδωμένη μέ μακροσκοπικό μάτι φανερώνει ὁμορφιά καί αἰσθητική συνάμα προδίδει *ιδιάζουσα* διακριτικότητα.

Στίς ἀπέραντα ἀσύλληπτες διαστάσεις τῆς σημερινῆς εἰκόνας τοῦ σύμπαντος, μέσα στό ὅποιο εἶναι καί ὁ δικός μας πλανήτης, θλιβερός στήν ἀσημαντότητά του, καί κατά κάποιο τρόπο *ιδεώδης ἐν τῇ λύπῃ του*, ὁ ἄνθρωπος φαντάζει ἀκόμη *πιό* θλιβερός καί λυπημένος. Ὅμως, *σάν ἓνα καλάμι στοχαζόμενο, σφραγιζόμενος μέ τήν ἀνθρωπική ἀρχή, κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν* τοῦ δημιουργοῦ του, ἐξάπαντος μπορεί νά βρεῖ καί νά κάνει πολλά μέσα σ' αὐτή τήν κοινότητα τῶν πάντων· προπαντός ἄλλου νά θέτει ἐπιστημονικά καί φιλοσοφικά ἐρωτήματα σέ σχέση μέ τήν κοινή πραγματικότητα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Δεμένος μέ τήν κοινότητα τοῦ σύμπαντος δέν εἶναι νοητό νά δίνει λύσεις στά προβλήματα καί τά ἐρωτήματά του ξεκομμένες ἀπ' αὐτή

τήν κοινότητα ἐρήμην αὐτῆς τῆς νομοτέλειας καί ἐξάρτησης. Παρ' ἡμῖν ἡ ρωμαλέα παράδοσή μας ὀρθώνεται ὡς δημιουργικός οἴστρος πολιτισμοῦ.

7. Σχετικότητα

«Ὁ μὲν γὰρ Θεὸς φύσει καὶ παντελῶς ἀσώματος· ἄγγελος δὲ καὶ ψυχὴ καὶ δαίμων πρὸς μὲν Θεὸν συγκρινόμενοι τὸν μόνον ἀσύγκριτον σώματά εἰσι, πρὸς δὲ τὰ ὑλικά σώματα ἀσώματοι... Πᾶν γὰρ συγκρινόμενον πρὸς Θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχὺ τε καὶ ὑλικὸν εὐρίσκεται, μόνον γὰρ ὄντως ἄυλον τὸ θεῖόν ἐστι καὶ ἀσώματον».

(Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας· Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* PG 94, 1345A· 868 A)

Βιβλικὴ καὶ πατερικὴ θεολογία ἀπορρίπτουν κάθε ἀπολυτότητα· τίποτα τὸ ἀπόλυτο δὲν ὑφίσταται στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Ἡ κτιστότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων, καὶ τὰ ἐνεργούμενα συμβάντα καὶ συμβαίνοντα, σημαίνουν μεταβολή, ροή, ἀνάπτυξη, πτώση, ἄνοδο καὶ προπαντός ἐξάρτηση. Καὶ ὅλα αὐτὰ σ' ἓνα πλέγμα σχέσεων. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ προκύπτει καὶ προβάλλεται μὲ ἄκρα συνέπεια, ἐξαιτίας τῆς πίστεως στὸν ἓνα καὶ μοναδικὸ καὶ ἀπόλυτο δημιουργὸ κάθε ἐκ τοῦ μὴ ὄντος πραγματικότητας. Εἰπώθηκε ἤδη, ὡστόσο πρέπει νὰ ξαναειπωθεῖ, ὅτι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος σημαίνει ὄχι ἀπὸ τῆς θεῖας οὐσίας. Τοῦτο ἔχει μέγιστη σημασία καὶ σπουδαιότητα, ἐπειδὴ ὁ κτιστὸς κόσμος, πού προκύπτει ἀπὸ τὴ βουλητικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἑτερούσιος, μὲ ἄλλα λόγια, ριζικὰ διαφορετικὸς κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὸ Θεό. Ἐπομένως ὀλάκερη ἡ δημιουργία, αἰσθητὴ καὶ νοητὴ, ἄγγε-

λοι και δαίμονες, σώματα και ψυχές είναι πράγματα έξαρτώμενα, σχετιζόμενα και υποκείμενα σέ μιὰ νομοτελειακή *σχετικότητα*. Καταλαβαίνει κανείς στην προκειμένη περίπτωση ότι ή *σχετικότητα*, τήν όποία έπισημαίνουν οί σημερινοί έπιστήμονες στίς διαστάσεις τοῦ κόσμου, έρμηνευτικά ξαστερώνει τίς ανάλογες θέσεις τής θεολογίας και τής φιλοσοφίας τῶν θεολόγων πατέρων –χωρίς ώστόσο τοῦτες οί θέσεις νά χρειάζονται δικαίωση από τήν έπιστήμη· αὐτή ή άρχή πρέπει νά τονίζεται ξανά και ξανά, χωρίς καμιά διακοπή! Ἐπόλυτος, άχρονος, άυλος, άσώματος είναι μονάχα ό Θεός. Ὅλα τά κτίσματα, από τόν άκρότατο άγγελο ώς τό τελευταίο σωματίδιο τοῦ μικρόκοσμου –θά λέγαμε σήμερα– είναι *σχετικά, χρονικά, ύλικά και σωματικά*.

Ἐνας πλατωνικός φιλόσοφος, ή ένας σημερινός άνθρωπος, χριστιανός πιστός ή άκόμη και ήρέμα άθεος, άκούγοντας ότι ή ψυχή είναι ύλική και σωματική ή θά άπορήσει ή θά άγανακτήσει ή θά τρομάξει και σέ κάθε περίπτωση θά μάς πεί ότι έν πάση περιπτώσει ή άποψη αὐτή δέν είναι χριστιανική, ξέρει δέν ξέρει από Χριστιανισμό· άλλωστε σέ θέματα Χριστιανισμοῦ και γενικῶς θρησκευτικά ύπάρχει *άσυλία*, και μπορεῖ ό καθένας νά πεί δ,τι θέλει μέ τό *σοβαρό αιτιολογικό* ότι αὐτός δέν τά πιστεύει ή ότι τά πιστεύει! Ὅμως ή *σχετικότητα*, πού άφορᾶ κοσμολογικά και ανθρωπολογικά δεδομένα, επιβάλλεται από τό περιεχόμενο τής πίστης, και έχει και ή ίδια διαβαθμίσεις. Λόγου χάρη, συγκρινόμενη ή ψυχή πρὸς τό σῶμα είναι άυλη· συγκρινόμενη ή ψυχή δμως πρὸς τό Θεό είναι ύλική και σωματική. Τήν άποψη αὐτή ένας πλατωνικός ή νεοπλατωνικός φιλόσοφος θά τή θεωροῦσε έξάπαντος βλάσφημη, γιατί ή νοούσα ψυχή είναι *φυσικῶς* άδημιούργητη και *φυσικῶς* συγγενής πρὸς τό θεό. Δέν είναι δυνατόν ή ψυχή νά έχει συγγένεια μέ αισθητά και ύλικά πράγματα. Τό ίδιο θά θεωροῦσε άκόμη και ό άκατατόπιστος

και εξαιτίας κακής αγωγής πιστός, μιά και οι παραστάσεις του, ληληθότως τουλάχιστον, είναι καθαρά πλατωνικές. Όμως μιά τέτοια αντίληψη, αν δεν είναι θεωρητικά προς θάνατον, σίγουρα μειώνει τη σοβαρότητα της σχέσης ζωοδότη Θεού και ανθρώπου. Μόνο ο Θεός είναι ο ζωής χορηγός· αυτοδυναμία ζωής δεν έχει κανένας στον κόσμο, και καμιά πηγή. Όλα χορηγούνται από το μόνο απόλυτο, άχρονο, άυλο και άσώματο τριαδικό Θεό.

Έτσι τούτη ή σχετικότητα, θά έλεγε κανείς, δεν έχει μονάχα ανθρωπολογικές, αλλά και κοσμολογικές επιπτώσεις. Χωρίς νά διδάσκει επιστημονική μέθοδο και νά υποδεικνύει προτιμήσεις στον τρόπο έρευνας –άπαγε της άνοησίας!–, μπορεί άπλως νά υπενθυμίσει στους επιστήμονες ότι και τά πορίσματα άκόμη τών έρευνών τους δεν σημαίνουν πλήρη εξάντληση και φανέρωση τών μυστικών της συμπαντικής πραγματικότητας. Μέ άλλα λόγια, μιά Α ή Β επιστημονική άλήθεια ποτέ δεν μπορεί νά 'ναι τόσο άπόλυτη, ώστε νά μήν υπάρχει τίποτα άλλο πέρα άπ' αυτήν ή παράλληλα προς αυτήν. Λόγου χάρη, ή άλήθεια για τήν εξέλιξη τών ειδών της ζωής δεν σημαίνει ότι πέρα από τή διαπίστωση και τήν περιγραφή αυτής της άλήθειας αποκλείεται κάθε έρμηνεία, άξιολόγηση και προέκταση. Τήν άπολυτότητα τών θέσεών τους υπεράσπιζαν και διεκδικούσαν πάση θυσία θεολόγοι, κυρίως προτεστάντες –βρόγχος ήταν άλλωστε ή κατά γράμμα θεοπνευστία της 'Αγίας Γραφής– και εξέλικτικοί στην κωμικοτραγική διαπάλη στό χώρο της Δύσης, και έπειτα κατά καρικατούρα και στην 'Ανατολή. 'Η σχετικότητα τών πάντων έχει κοσμολογικές και ανθρωπολογικές παραμέτρους, πράγμα που κάνει συνετούς τούς επιστήμονες και τούς φιλοσόφους. Ένώπιον ενός στατικού σύμπαντος και μις άκίνητης γής, κατά τίς επιστημονικές και όχι θεολογικές αντιλήψεις τών παλαιών εκείνων εποχών, ή θεολογία και τά βιβλικά δε-

δομένα ἐπιχειροῦσαν νά ἐπεκτείνουν καί νά πυρπολήσουν τό στατικό κοσμοεἶδωλο· σήμερα, ἐφόσον ὑπάρξει ἕνας ἀνάλογος θεολογικός ὄργασμός καί δυναμισμός, ἡ ἐρμηνευτική μπορεῖ νά κάνει θαύματα στό σημεῖο ὅπου συναντιοῦνται πολιτισμός καί ἐνεργός ζωὴ τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο μέσω τῶν δοξαστικῶν του ἐνεργειῶν, ἐνῶ αὐτός ἀπουσιάζει ἐκτός τοῦ παντός κατ' οὐσίαν.

Τούτη ἡ νομοτελειακὴ σχετικότητα δέν σημαίνει ἀνερμάτιστη ποικιλία ἀξιῶν καί τρόπων συμπεριφορᾶς, ἀτομικῆς καί κοινωνικῆς. Ἡ σχετικότητα, ἀπεναντίας – καί αὐτό πρέπει νά τονιστεῖ μέ ἔμφαση-παρέχει τὴν κατάλληλη εὐλυγισία καί τό κατ' οἰκονομίαν στίς κοινωνικῆς καί διαπροσωπικῆς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Αἶρεται κάθε ἀκαμψία, κάθε ὀλοκληρωτισμός καί κάθε ὑποκρισία. Ἡ σχετικότητα, μέ ἄλλα λόγια, ἀναφέρεται σέ νομοτελειακῆς ἐξαρτήσεις, καί ὄχι σέ ἀλύγιστη καί ἀτεγκτη συμπεριφορὰ, μήτε σέ ἀναρχη καί ἀτακτη ἐλευθερία, ἀλλά σέ δράση καί στρατηγική στά ὄρια τῶν σχέσεων. Γι' αὐτό, ἐξάπαντος ὑπάρχουν διαχρονικοὶ δρόμοι, πού ἐπιβάλλονται ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς νόμους τῆς ζωῆς· ἄλλο ζήτημα εἶναι ἢ ἐκ μέρους γνώση τῶν πραγμάτων, ἢ πᾶλη γιὰ συνεχὴ αὔξηση τῆς ἀνθρωπιᾶς καί τῆς ἀγάπης. Ἄλλο πορεία γιὰ τὴν πρόοδο καί τὴν καλὴ ἀλλοίωση τῆς ζωῆς, καί ἄλλο ὑπαρξὴ διαχρονικῶν ἢ καί αἰώνιων πραγμάτων, πάντοτε μέ σχετικὴ σημασία, γιατί ἀπόλυτος εἶναι μονάχα ὁ Θεός. Ἡ ἐπιδίωξη, ὅμως, τῆς συνεχοῦς τελείωσης κατὰ τοὺς νόμους τῆς ζωῆς, εἶναι ἢ μέσα σέ ἀποτυχίης ὄραση ἑνός μόνημα ὑψηλοῦ ἀγαθοῦ τῆς ζωῆς σέ σχέση μέ τόν ἀπόλυτο χορηγό αὐτῆς τῆς ζωῆς, πού εἶναι ὁ τριαδικός Θεός.

8. Ὑπαρξιακή ἐνότητα

«Σιγησάτω τοίνυν πᾶσα στοχαστική ματαιολογία τῶν μορίοις τισί σωματικοῖς τήν νοητήν ἐναποκλειόντων ἐνέργειαν, ὧν οἱ μὲν ἐν καρδίᾳ τὸ ἡγεμονικὸν εἶναι τίθενται, οἱ δὲ τῷ ἐγκεφάλῳ τὸν νοῦν ἐνδιδαιτᾶσθαι φασί, ἐπιπολαίοις τισί πιθανότησι τὰς τοιαύτας ἐπινοίας κρατοῦντες... Τὸν δὲ νοῦν ὁμοτίμως ἐκάστω τῶν μορίων, κατὰ τὸν ἄφραστον τῆς ἀνακράσεως λόγον ἐφάπτεσθαι νομιστέον».

(Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44, 156C καὶ 160D)

«Οὐ γὰρ ἐκ τῆς οὐσίας ὧν, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὄντος ἢ οὐσία· αὐτὸς γὰρ ὁ ὧν ὄλον ἐν ἑαυτῷ συνείληφε τὸ εἶναι».

(Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κατάλογος τῶν ἐκβαινόντων ἀτόπων* 12)

Ἄρση τῆς διαλεκτικῆς δυαδικότητος δὲν ἐπέβαλε ἡ θεολογία μόνον στὴν κοσμολογία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνθρωπολογία. Δὲν συζητοῦν οἱ θεολόγοι πατέρες σοβαρῶς τὴν διαρχία σώματος καὶ ψυχῆς, μήτε καημὸς μήτε πονοκέφαλος εἰσβάλλει γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ τὸ μέρος ὅπου ἐδρεύει ἡ ψυχὴ, καταπῶς συζήτησαν διαμέσου μακρῶν αἰώνων φιλόσοφοι, ἀκόμη καὶ ἐπιστήμονες. Στὴν προκειμένη περίπτωση κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα ἀντιπροσωπευτικὸς φιλόσοφος εἶναι ὁ Πλάτων: ἡ καθαρότητα τῆς νοητῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, καὶ τὸ σῶμα, ὡς τάφος τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ ἄλλο –πάντως ἡ νοοῦσα ψυχὴ, φυσικῶς συγγενῆς μὲ τὸ νοητὸ κόσμον τῶν ἰδεῶν, ὅσο βρίσκεται στό σῶμα τὸ ὁμορφαίνει καὶ τὸ καθιστᾶ, κατὰ τὰ κλασικὰ πρότυπα, ἕνα καλλιτέχνημα. Ἔτσι ἡ ψυχὴ, γιὰ νὰ συσχετιστεῖ πρὸς τὸ σῶμα, πρέπει νὰ διαρθρωθεῖ ὡς τριμε-

ρές δλο, σέ λογιστικό, θυμοειδές και επιθυμητικό· αλλά τό λογικό μέρος τῆς ψυχῆς θά διακριθεῖ ἀπό τό ἄλογο, τό ὁποῖο προφανῶς χρησιμεύει γιά τό δεσμό σώματος και ψυχῆς. Ὡστόσο ὁ Πλάτων και οἱ ποιητές δέν προβληματίστηκαν μέ σχολαστικό τρόπο, ἀλλά ἀπλῶς ἄλλοι δέχονταν ὅτι ἡ ψυχή ἐδρεύει στό ἥπαρ, και ἄλλοι στήν καρδιά ἢ στόν ἐγκέφαλο.

Οἱ νεότεροι δυτικοί φιλόσοφοι, ὅμως, ἦταν περισσότερο ἐπίμονοι, σχολαστικοί και προβληματισμένοι. Κλασική εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Descartes και τῶν συγχρόνων του. Ἐντόπιζε τήν ἔδρα τῆς ψυχῆς στόν ἐγκέφαλο· τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ ψυχή κινεῖ τό σῶμα ἐξηγοῦσε μέ τή θεωρία ὅτι στό αἷμα υπάρχουν ζωτικά πνεύματα, λεπτά και ἀέρια μόρια· τοῦτα χρησιμοποιοῦ ἡ ψυχή γιά νά κινεῖ τό σῶμα! Οἱ σοβαρές αὐτές ἐνασχολήσεις τοῦ Descartes, προβληματίσαν πολύ τούς κατοπινούς φιλοσόφους. Ἔτσι ἐπινοήθηκαν παράδοξες θεωρίες. Ὁ Ὁλλανδός Γκέλιντις, μαθητής τοῦ Descartes, διατύπωσε τή θεωρία τοῦ συγχρονισμοῦ, γνωστή μέ τήν ὑπόθεση τῶν δύο ρολογιῶν. Ἔχουμε δύο ρολόγια κουρντισμένα ἔτσι, ὥστε νά δείχνουν τήν ἴδια ὥρα. Κι ὅταν τό ἓνα δείχνει τήν Α ὥρα, τό ἄλλο χτυπάει ταυτόχρονα, πράγμα πού φαίνεται σάν νά ἔναι τό ἓνα αἰτία τοῦ ἄλλου. Ὁ ἴδιος, λοιπόν, συγχρονισμός ὑπάρχει μεταξύ σώματος και ψυχῆς, ὁ ὁποῖος ἔγινε ἀπό τό Θεό. Ἔτσι ὅταν θέλει ἡ ψυχή νά κινηθεῖ τό χέρι, λόγου χάρη, αὐτό κινεῖται, ὄχι γιατί ἄμεσα τό ἐπηρεάζει ἐκείνη τή στιγμή ἡ ψυχή, ἀλλά γιατί σῶμα και ψυχή ἐκ Θεοῦ εἶναι ἔτσι ρυθμισμένα. Ἐξάλλου ὁ Malebranche θεώρησε τήν κάθε κίνηση, σωματική και ψυχική, ὡς προερχόμενη κατευθείαν ἀπό τό Θεό. Ἡ ἀποψη αὐτή ἀποτέλεσε τή θεωρία τοῦ occasionalismus.

Μνημόνευσα, μέ μιά περιεκτική λεπτομέρεια, ὅλα τά παρὰπάνω, μόνο και μόνο γιά νά φανεῖ ἡ μεστή και σοβαρή

θέση τῆς πατερικῆς θεολογίας, ριζικά διαφορετική ἀπό ἐπισημονικές καί φιλοσοφικές ἀπόψεις, ἡ ὁποία, μολονότι ἀπορρέει ἀπό τό περιεχόμενο μιᾶς πίστεως –αὐτό πρέπει νά τονιστεῖ στό ἔπακρο– ἔχει σοβαρό ἐπιστημονικό χαρακτήρα. Ἄκόμη ἓνα δεῖγμα, πού δείχνει ὅτι θεολογικές ἀρχές γέννησαν ἐπισημονικές καί φιλοσοφικές θέσεις. Ἄγνοώντας κανεῖς τήν πατερική θεολογία καί τίς συνέπειές της, ἔχει τήν ἐντύπωση ὅτι αὐτές οἱ διαρχικές, στό ἔπακρο ὀξυμμένες ἄλλωστε, καρτεσιανές ἀντιλήψεις ἀνατράπηκαν γιά πρώτη φορά ἀπό τήν κατοπινή χειραφετημένη δυτική ἐπιστήμη. Ἔτσι ὅλοι κάνουν λόγο γιά νέα δεδομένα θεώρησης, τά ὁποῖα ἐπέβαλε αὐτή ἡ ἐπιστήμη, αἶροντας τή δυαδικότητα σώματος καί ψυχῆς καί τονίζοντας τήν ἐνιαία ψυχοσωματική ἐνότητα.

Τί θά ἔλεγαν ὁμως, ἄν, σὺν τοῖς ἄλλοις, διάβαζαν τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό, ὁ ὁποῖος ἀποφαίνεται ὅτι ἡ ψυχὴ ὡς ἐνέργεια περιέχει τό σῶμα καί δέν περιέχεται σ' αὐτό; Τό ἐμψυχωμένο σῶμα μοιάζει νά ἔναι σάν τό πυρακτωμένο σίδηρο. Ἐξάλλου ὁ Γρηγόριος Νύσσης, πού μέ τόση διεισδυτικότητα καί ὀραματική ὀρμή προσδιόρισε τήν ἐνότητα τοῦ παντός ὡς μιᾶς εἰκόνας τοῦ ὄντος, οἰκτίρει ὄσους μέ στοχαστική ματαιολογία προσπαθοῦν νά ἐντοπίσουν τό νοῦ ἢ τό ἡγεμονικό μέρος τῆς ψυχῆς, σέ μερικά σωματικά μόρια, στήν καρδιά, στόν ἐγκέφαλο καί ἄλλοι· ὁ νοῦς ὁμοτίμως εἶναι σ' ὅλα τά μόρια τοῦ σώματος, ἐπειδή μιᾶ ἐνιαία ὑπαρξη εἶναι ὁ ἄνθρωπος, σῶμα καί ψυχὴ, ἐξαιτίας τῆς ἀνάκρυσσης, δηλαδή τῆς ἄκρας ἐνότητας ὄλων τῶν μελῶν αὐτῆς τῆς ὑπαρξης. Ἄλλωστε σ' ὅλα τά πατερικά κείμενα, δογματικά, λειτουργικά καί ἀσκητικά, ἐξαίρεται τούτη ἡ ὑπαρξιακή ἐνότητα, γιατί ἡ σωτηρία ὡς θεραπεία καί ἀνακαίνιση εἶναι καθολική, δηλαδή ἀφορᾷ τόν ὅλο ἄνθρωπο. Γι' αὐτό σῶμα, νοῦς, λόγος, βούληση, καρδιά, αἰσθήσεις κτλ. σώζονται,

ἀγιάζονται και τελειοποιούνται στην ολότητά τους. Ἡ περιγραφή τῶν πατέρων μοιάζει νά ἔναι παράθεση τῶν μελῶν μιᾶς φυσιολογίας. Τίποτα καινούργιο ἢ περισσότερο, κατά βάση καί κατ' οὐσία, δέν μποροῦν νά ποῦν νεότερες ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Ἐπομένως ἡ γνώση αὐτῆς τῆς παράδοσης καί ἡ ζωντανή καί σαρκωμένη σέ μορφές ζωῆς προβολή της πολύ εὐκολύνει τή θεολογία, τήν κατανόηση τοῦ πολιτισμοῦ καί τήν παραπέρα δημιουργική πορεία.

Ἐπὶ τό ἀνωτέρω πρίσμα συμπληρώνεται καί ἡ εἰκόνα περί προσώπου τῆς πατερικῆς παράδοσης. Τό πρόσωπο ὡς ἰδιαιτερότητα συγκεντρώνει σέ μιᾶ ἐνότητα φύσης ὅλα τά μέλη καί τίς λειτουργίες τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας. Ὅλακερο τό εἶναι συγκροτεῖται στό πρόσωπο, στή φυσική του κατασκευή. Ὁ πολὺς Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός, σχολαστικός θεολόγος τοῦ 14^{ου} αἰῶνα, διαλεγόμενος μέ τόν Παλαμᾶ ὑποστήριξε ὅτι μόνη ἄκτιστη εἶναι ἡ θεία οὐσία καί αὐτή ὅλο κι ὅλο εἶναι ἡ θεία ἐνέργεια· ὅλα τά ἄλλα, ἐνέργειες καί ιδιότητες, εἶναι χρονικά καί κτιστά. Ὁ Παλαμᾶς τότε εἶπε τήν περιώνυμη ρῆση ὅτι ὁ ὢν δέν προέρχεται ἀπό τήν οὐσία, ἀλλά ἡ οὐσία ἐκ τοῦ ὄντος. *Οὐσία ἀπρόσωπη σημαίνει καί πράγμα ἀπρόσωπο*. Τό πρόσωπο, ἐντούτοις, εἶναι ἐνότητα ὅλης τῆς φύσης, ὀλάκερου τοῦ εἶναι, εἴτε εἶναι τοῦ ἄκτιστου Θεοῦ εἴτε τοῦ κτιστοῦ ἀνθρώπου. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἐνότητας τοῦ εἶναι στά πρόσωπα, εἴτε τῆς Τριάδας ἢ τῶν ἀνθρώπων, οἱ φυσικές ἐκδηλώσεις εἶναι ἐνιαῖες· στόν ἄνθρωπο, ὅπως εἰπώθηκε, ψυχή μέ τίς λειτουργίες τοῦ νοῦ καί τοῦ λόγου, παραδείγματος χάριν, καί σῶμα βρίσκονται σέ μιᾶ κατά ἀνάγκραση ὑπαρξη· στά πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας ἡ ἄκτιστη οὐσία καί οἱ ἄκτιστες ἐνέργειες σέ μιᾶ ἐνότητα βρίσκονται καί ἐκδηλώνονται, ὅποτε καί οἱ ἐνέργειες εἶναι ἄκτιστες, καί ὄχι κτιστές, ὅπως ἤθελε ὁ Βαρλαάμ.

Ἡ θεολογία, διατυπώνοντας τίς ἀλήθειες τῶν δογμάτων –τοῦτο πρέπει νά τονίζεται ξανά καί ξανά– καταλήγει κατά συνεπή φυσικό τρόπο καί σέ ἀντιλήψεις ἐπιστημονικές καί φιλοσοφικές, ὅπως συμβαίνει καί σ' αὐτή τήν περίπτωση, πού ἀφορᾷ τήν ὑπαρξιακή ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου.

9. Προσπέλαση τῆς γνώσης

«Ὡστε μετὰ τὸ πρῶτον ἡμῖν ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως ἐγγινόμενον νόημα τὴν λεπτοτέραν καὶ ἀκριβεστέραν τοῦ νοηθέντος ἐπενθύμῃσιν ἐπίνοιαν ὀνομάζεσθαι. Καί ἀπαξαπλῶς πάντα τὰ τῆ αἰσθήσει γνῶριμα καὶ ἀπλᾶ μὲν εἶναι τῷ ὑποκειμένῳ δοκοῦντα, ποικίλον δὲ λόγον κατὰ τὴν θεωρίαν ἐπιδεχόμενα, ἐπινοία θεωρητικὰ λέγεται. Ἐγγὺς δὲ τοιοῦτου τρόπου τῆς ἐπινοίας τὴν χρῆσιν καὶ παρὰ τοῦ θεοῦ δεδιδάγμεθα λόγου».

(Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εὐνομίου 1* PG 29, 524BC)

Τὸ ἐνιαῖο κοσμοεἶδωλο καί ἡ ὑπαρξιακή ἐνότητα, καί οἱ λοιπές θεωρήσεις τῆς θεολογίας καί φιλοσοφίας, πάντοτε νοοῦνται σέ σχέσεις. Βασική σχέση σ' ὅλα αὐτά, ὅπως εἰπώθηκε πολλές φορές, εἶναι αὐτή, πού ἰδρύει ἡ ἐνεργητικὴ βούληση τοῦ Θεοῦ, καθὼς συνάζει τὰ θραύσματα καὶ τίς κινήσεις τῆς κτιστῆς πραγματικότητας πρὸς τὸ δικό του κέντρο. Ἔτσι πρέπει νά παρασταθεῖ τούτη ἡ σχέση, καταπῶς τὴν ἐντοπίζει καὶ τὴν περιγράφει ἡ θεολογία. Σ' αὐτὴ τὴ σχέση κινεῖται λεύτερα καὶ ἄνετα ἡ ἀνθρώπινη δημιουργικότητα. Ἡ νομοτέλεια, πού διέπει τὴ θεογνωσία –ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά γνωρίσει μονάχα τίς θεῖες ἐνέργειες, ποτέ τὴ θεία οὐσία–, καθορίζει καὶ τὴ γνώση ὅλων τῶν πραγμάτων. Ξέρουμε ὅτι οἱ Εὐνομιανοί, οἱ ὅποιοι ἰσχυρίζονταν ὅτι ὁ

ἄνθρωπος νοῦς μπορεῖ νά γνωρίσει τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ, κάμίζαν σφόδρα τούς Καππαδόκες, ἐπειδή αὐτοί ἀπορρίπτοντας αὐτονόητα τή δυνατότητα τοῦ νοῦ νά γνωρίσει τή θεία οὐσία καί νά δώσει στό Θεό ὀνόματα, πού ἐκφράζουν αὐτή τήν οὐσία, ὑποστήριζαν ὅτι μόνο τήν πραγματικότητα τῶν θείων ἐνεργειῶν μπορεῖ νά γνωρίσει ὁ ἄνθρωπος καί σ' αὐτές νά δώσει ὀνόματα *κατ' ἐπίνοιαν*, τά ὅποια μόνο τήν ὑπαρξη πραγμάτων καί τίς ιδιότητες καί ἐνέργειες ἐπισημαίνουν. Οἱ Εὐνομιανοί ὥστόσο ἐπέκριναν σφόδρα τούς Καππαδόκες, ἀφού ἰσχυρίζονταν ὅτι τά *κατ' ἐπίνοιαν* ὀνόματα εἶναι κενά περιεχομένου καί δέν ἐκφράζουν τίποτα, προφανῶς κατά τίς ἀντιλήψεις τῶν σκεπτικῶν φιλοσόφων. Ὅμως οἱ Εὐνομιανοί, μὴν ἔχοντας τίς θεολογικές προϋποθέσεις τῶν Καππαδοκῶν, δέν μποροῦσαν νά ἀντιληφθοῦν ὅτι τό *κατ' ἐπίνοιαν* οἱ Καππαδόκες τό εἶχαν μεταπλάσει καί εἶχαν προσδώσει σ' αὐτό νέα φιλοσοφική βαρύτητα· ἔτσι σήμαινε γνώση πραγμάτων, ιδιοτήτων καί ἐνεργειῶν. Ἐπρόκειτο γιά ἓνα νέο φιλοσοφικό δεδομένο. (Ὁ καθηγητής Γιώργιος Μαρτζέλος ἔχει κάνει εἰδική ἔρευνα πάνω σ' αὐτό τό θέμα).

Ἐδῶ, λοιπόν, καταφαίνεται ἄριστα ὁ μεταπλαστικός ρόλος τῆς θεολογίας, κατά τήν ὁποία στόν κόσμον, καί συγκεκριμένα στή σχέση κόσμου καί Θεοῦ, μονάχα *ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίοντα* ὑπάρχουν. Σ' αὐτές τίς σχέσεις ὁ ἄνθρωπος, μήτε τή θεία οὐσία μήτε τήν οὐσία τῶν πραγμάτων μπορεῖ νά γνωρίσει. Ἐπομένως, τότε τόν 4^ο αἰῶνα στή Ἀνατολή ἤδη εἶχε τεθεῖ μέ ἄλλη προοπτική καί μέ ἄλλες προϋποθέσεις τό πολύ κατοπινό πρόβλημα τοῦ δυτικοῦ σχολαστικισμοῦ, δηλαδή τῆς *πραγματοκρατίας* τῶν οὐνιβερσαλίων καί τῆς *ὀνοματοκρατίας* τοῦ Γουλιέλμου Ὀκκαμ. Ἐν πάση περιπτώσει, καταχρηστικά θά μποροῦσε νά πει κανεῖς ὅτι οἱ Καππαδόκες, καί *κατ' ἀναλογία* καί οἱ

λοιποί θεολόγοι πατέρες τῆς ἴδιας παράδοσης, ἦταν νομιναλιστές, δηλαδή ὀνοματοκράτες. Ὄταν διαβάξει κανεὶς, λόγου χάρη, τὴν ἀπάντηση τοῦ Μ. Βασιλείου πρὸς τοὺς Εὐνομιανούς γιὰ τὸ νόημα τῆς *κατ' ἐπίνοιαν* ὀνοματοδοσίας, ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι διαβάξει κείμενα τοῦ John Locke. Ἐπαγωγικά καὶ μέσω αἰσθητηρίων, κατὰ τὸ Μ. Βασίλειο, γίνεται ἡ διαμόρφωση καὶ ἡ περαιτέρω λεπτομερειακὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀντιλήψεων καὶ νοητικῶν παραστάσεων. Ἡ *ἐπίνοια*, ἐπομένως, εἶναι μιά γνωστικὴ κατάκτηση, πού ξεκινάει ἀπὸ συγκεκριμένα δεδομένα. Μιά τέτοια πορεία σημαίνει ὅτι μόνο τὴν ὑπαρξὴ πραγμάτων, ἐνεργειῶν καὶ περιγραφικῶν καταστάσεων μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε, καὶ ὄχι οὐσίες, ἀρχέτυπα καὶ γενικὲς ἐννοιες ὡς τύπους ἀληθειῶν. Ἡ *κατ' ἐπίνοιαν* πορεία, πού εἶναι μιά προοδευτικὴ μέσω ιδιοτήτων καὶ ἐνεργειῶν τῆς κάθε πραγματικότητας κατάκτηση γνώσεων, ἀποτελεῖ τὸν τρόπο πού δείχνει ὁ ἴδιος ὁ θεὸς λόγος, κατὰ τὸ Μ. Βασίλειο. *Θεολογία καὶ γνωσιολογία θεῶν πραγμάτων ὁδηγοῦν καὶ στή διαμόρφωση ἐπιστημονικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἀπόψεων σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν προσπέλαση τῆς γνώσης.* Ἡ θεωρία, λοιπόν, τῆς *κατ' ἐπίνοιαν* ὀνοματοδοσίας τῶν πραγμάτων καὶ ἡ προσπέλαση τῆς πραγματικότητας μέσω ιδιοτήτων καὶ ἐνεργειῶν ἀποτελοῦν γιὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα μιά ἄκρως ἐνδιαφέρουσα ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ τακτικὴ. Θεολογία, ἐπιστήμη καὶ πολιτισμὸς μποροῦν νὰ βροῦν δημιουργικὲς ἀφετηρίες.

Πάντως, κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία, ἡ ἐνότητα τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἐξασφαλίζεται στή σχέση Θεοῦ καὶ κόσμου. Σ' αὐτὸ τὸ περιορρὸν κλίμα ἐνοποιοῦνται πράγματα καὶ γνώσεις. Γιατί, ὅπως τονίζει πολὺ χαρακτηριστικά ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς, ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι περιορισμένη, ἢ *ἀμιγῆς* καὶ *ἀσυνύπαρκτος*· ὀφείλουν νοῦς, αἰσθήσεις καὶ ἄλλες ἀντιληπτικὲς

ικανότητες νά ξεετάζουν τά πράγματα κατά σειρά καί κατά διαδοχή, καί δέν μποροῦν νά συλλάβουν συγχρόνως καί ἐν ἀκαρεῖ τήν πραγματικότητα. Ὅμως τήν ἐνότητα καί τή συνολική σύλληψη ἐξασφαλίζει, κατά τή θεολογία, ἡ μέσω τῶν θείων ἐνεργειῶν ἐνότητα αἰσθητῶν καί νοητῶν. Τελικά οἱ λόγοι τῶν ὄντων σέ μιᾶ ἐπεκτεινόμενη ἀγαθοτοπία συνεχουν ὀλάκερη τή δημιουργία. Προκαλεῖ, ὡστόσο, ἐντύπωση τό γεγονός ὅτι σήμερα ὁ ἄνθρωπος, αὐτό τό κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ πλάσμα, ὡς συνδημιουργός μέ ἄλλα λόγια, κατορθώνει μέσω τῆς εὐφυΐας του νά δημιουργεῖ συνθηκῆς ταχύτατης πρόσβασης σέ ἀπειράριθμα σύνολα γνώσεων καί πληροφοριῶν μέσω τῆς ἠλεκτρονικῆς τεχνολογίας. Ἐπομένως αἶρει τό ἀμιγές καί ἀσυνύπαρκτον τῶν γνωστικῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Τούτη ἡ ἐνοποίηση τῶν κατακερματισμένων πραγμάτων καί γνώσεων, ἀνεξάρτητα ἀπό τή συσσώρευση καί ἀρχηστων, τυποποιημένων καί βλαπτικῶν πληροφοριῶν, καί τή διαρκή μόλυνση τοῦ ἐγκεφάλου, ἐξάπαντος μέ τήν κυριαρχία τῆς κριτικῆς σχέψης στό χῶρο μιᾶς ἄλλης παιδείας μπορεῖ νά ἔναι ἡ ἐλπίδα τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ σέ ἀντίθετη περίπτωση ἡ καταστροφή της!

Ἡ πατερική θεολογία, λοιπόν, ἀπό τά πρῶτα της βήματα, ἀποσαφηνίζοντας τί σημαίνει Θεός κατ' οὐσίαν, κατ' ἐνέργειαν καί ποιᾶ ἡ σχέση του πρός τόν κόσμον, καθιέρωσε καί τίς θετικές ἀρχές μιᾶς γνωσιολογίας, πού ἀφορᾶ τόσο τή θεογνωσία, ὅσο καί τή γνώση κάθε κτιστῆς πραγματικότητας, στήν ὁποία συμπεριλαμβάνονται καί τά μνημεῖα τῆς ἀποκάλυψης, ὁ πολιτισμός πού δημιουργοῦν καί οἱ διαπρωσωπικές καί κοινωνικές σχέσεις. Μέ τίς ἀποσαφηνίσεις αὐτές ἀντιλαμβάνεται κανεῖς πολύ εὐκόλα ὅτι ἡ πορεία τῆς γνώσης τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου, ἡ διαρκῆς προσπέλαση, συντελεῖται βῆμα βῆμα, περνάει σταθερά ἀπό τήν πραγματικότητα, εἴτε φυσική εἴτε πνευματική, καί πάντοτε εἶναι

άνοιχτή, σέ αναθεωρήσεις και προπαντός σέ αύξηση και πρόοδο. Ἡ θεολογική γνωσιολογία τῆς πατερικῆς θεολογίας ὄχι μόνο δέν ἔχει νά ζηλέψει τίποτα ἀπό σοφές ἐπιστημολογικές θέσεις τοῦ σημερινοῦ ἐπιστητοῦ, ἀλλά συναντᾶται δημιουργικά μέ ὄλες τίς σύγχρονες ἀντιλήψεις. Ἡ σημασία καί ἡ σπουδαιότητα μιᾶς τέτοιας συνάντησης εἶναι κατά πάντα φανερή.

Τέλος, σέ τοῦτο τό σημείο εἶναι ἀπαραίτητη μιά διευκρίνιση: ἡ γνωσιολογία καθορίζει τόν τρόπο, μέ τόν ὅποιο ὁ ἄνθρωπος θηρεύει τή γνώση· τό ρόλο πού διαδραματίζουν ὁ νοῦς, οἱ λοιπές ἀντιληπτικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, τά ὄρια τῶν γνωστικῶν του δυνατοτήτων, τό ἐπιστητό καί τά τεχνικά μέσα, πού χρησιμοποιοῦνται. Ἡ θεολογική γνωσιολογία, ἐπομένως, ἐξετάζει καί περιγράφει τόν τρόπο, μέ τόν ὅποιο ὁ πιστός καρπώνεται τή θεογνωσία· δέν εἶναι ἡ ἴδια ὁ τρόπος πού ὁδηγεῖ στήν πείρα αὐτῆς τῆς θεογνωσίας.

Ὅσοι κατά καιρούς, πολυπλόκως στοχαζόμενοι ἐνδεχομένως, ἀπορρίπτουν τή θεολογική γνωσιολογία, μή κατανοώντας ὅτι δέν εἶναι ἡ ἴδια ἡ θεογνωσία, ἀλλά ὅτι ἀπλῶς ἐξετάζει τόν τρόπο, μέ τόν ὅποιο οἱ πιστοί προσπελάζουν μιά τέτοια γνώση, κατά τό *γνώσεσθε τήν ἀλήθειαν, καί ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς* (Ἰω. 8,32), ἀνακαλοῦν στή μνήμη μου τήν περιώνυμη ρήση τοῦ Ἀριστοτέλη περί τοῦ φιλοσοφητέου, ἐπειδή μερικοί καί στήν ἐποχή του ἀπέρριπταν τή φιλοσοφία: *Εἴτε φιλοσοφητέον, φιλοσοφητέον, εἴτε μὴ φιλοσοφητέον, φιλοσοφητέον, πάντως φιλοσοφητέον... Πάντως οὖν φιλοσοφεῖ καί ὁ ἀναιρῶν αὐτήν καί ὁ μὴ ἀναιρῶν* (W. D. Ross, *Aristotelis Fragmenta Selecta*, Oxford 1970, σελ. 27-28). Θά ἔλεγα, λοιπόν, γλωσσοπλαστικῶς μιμούμενος τόν Ἀριστοτέλη: *Εἴτε γνωσιολογεῖν, γνωσιολογεῖν, εἴτε μὴ γνωσιολογεῖν, γνωσιολογεῖν, πάντως γνωσιολογεῖν... Κάνει θεολογική γνωσιολογία καί ἐκεῖνος πού τήν ἀπορρίπτει καί ἐκεῖνος πού τήν ἀποδέχεται!*

10. Κοινωνική ισοτιμία

«Δουλεία καταδικάζεις τὸν ἄνθρωπον, οὗ ἐλευθέρα ἡ φύσις καὶ αὐτεξούσιος, καὶ ἀντινομοθετεῖ τῷ Θεῷ, ἀνατρέπων αὐτοῦ τὸν ἐπὶ τῇ φύσει νόμον; Μόνου Θεοῦ τὸ δυναθῆναι τοῦτο· μᾶλλον δὲ οὐδὲ αὐτοῦ σχεδὸν τοῦ Θεοῦ... Ὁ ἐν πᾶσι τὸ ἴσον ἔχων, ἐν τίνι τὸ πλεον ἔχεις, εἰπέ, ὥστε ἄνθρωπον ὄντα δεσπότην ἀνθρώπου ἑαυτὸν οἶεσθαι;».

(Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν τοῦ Σολομῶντος* PG 44, 664CD· 605B· 668A)

Μεγάλος ὁ καημός τοῦ ἀνθρώπου νά βρεῖ καὶ νά πραγματώσει τίς σωστές διαπροσωπικές σχέσεις καὶ τήν, ὅσο εἶναι ἐφικτό, ἰδανική κοινωνία. Τίς ἐντάσεις καὶ τίς κυριαρχικά ἐγωκεντρικές βλέψεις τοῦ ἀνθρώπου τόσο ἐπὶ τοῦ συνανθρώπου του, ὅσο καὶ ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος, *διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν*, καταπῶς λέγει ὁ Θουκυδίδης, ἐρμηνεύουν οἱ ἐπιστήμονες πότε ψυχολογικά πότε βιολογικά καὶ πότε κοινωνικά, ἐπιχειρώντας νά ἐντοπίσουν τήν πιό καλή πολιτεία. Μεγάλο πρόβλημα καὶ αἰχμηρό ἀγκάθι εἶναι ἡ ἐξουσία μέ τίς λογιῶν λογιῶν μορφές της· πότε εἶναι πανάκεια, πότε ὠμή καταδυνάστευση, πότε ἐγγυᾶται τήν ἐξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας, γιά τήν ὁποία ἀκατάπαυστα διψᾷ ὁ ἄνθρωπος, καὶ πότε ἀπηνῶς βάλλεται ἀπό ἀναρχικούς, ὄνειροπόλους ἢ ἀσύνειδα στό ἔπακρο κυριαρχικούς τύπους.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ θεολογία, πού προβάλλει ὡς ὑψιστο ἀγαθὸ καὶ λύση *τῆ διακονία*, τὸ ὄλο πρόβλημα ἐντοπίζει στή σχέση ἐξουσίας καὶ ἐλευθερίας. Αὐτές οἱ δύο δυνάμεις πότε φαίνονται ἀσυμβίβαστες καὶ πότε γυρεύουν νά συναδελφωθοῦν. Γιά νά καταλάβει κανεὶς τή θέση τῆς θεολογίας, ὀφείλει καταρχήν νά ἀναγνωρίσει τήν ἐλευθερία ὡς ἄνθρω-

πολογικό στοιχείο τό πιό βασικό, ώς τό συστατικό τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης. Ἐάν ἀφαιρέσει κανεῖς τήν αὐτεξούσια φύση τοῦ ἀνθρώπου, λέγει ρητῶς ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, δέν ὑφίσταται ἄνθρωπος. Ἐξοῦ καί ὁ *σεβασμός* τῆς ἐλευθερίας, *πρωταρχικός καί ἀμεταμέλητος*, ἀπό τόν ἴδιο τό Θεό ἀπέναντι στόν ἄνθρωπο. Ἀνέχεται καί τήν ἁμαρτία ὁ Θεός, γιά νά τή θεραπεύσει, χωρὶς νά ἐμποδίζει τόν ἄνθρωπο νά τή διαπράξει! Ἡ χριστιανική διδασκαλία εἶναι στό ἔπακρο ἀνθρωπιστική, ὅσο κι ἂν φαίνεται, σέ πλείστους ὅσους ἀδαεῖς ἢ κακοπληροφορημένους, τοῦτο παράδοξο. Ὁ Αὐγουστίνος, ἐξάλλου, λέγει ὅτι *προτιμᾷ ἕνα ὄν μέ βούληση, κι ἄς ἁμαρτάνει, ἀπό ἕνα ἄλλο πού δέν ἔχει βούληση καί δέν μπορεῖ νά ἁμαρτήσῃ*. Κατά κάποιον τρόπο ὁ Αὐγουστίνος ἔχει προλάβει –πόσο δύσκολο πράγμα εἶναι ἡ πρωτοτυπία!– τούς σημερινούς ὑπερασπιστές τῶν δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν, ὥστόσο ἐνίοτε οὐκ ὀλίγον ὑποκριτές καί λαϊκιστές, οἱ ὁποῖοι λένε ὅτι προτιμοῦν τή δημοκρατία, πού παρεκτρέπεται, ἀπό ἕνα ὁποιοδήποτε καθεστῶς ἀνελευθερίας. (Ἐδῶ νά σημειώσω –ἀτυχῶς εἶναι κανεῖς ἀναγκασμένος νά κάνει τέτοιες σημειώσεις– ὅτι λέγοντας τό θεολογικό ὄρο ἁμαρτία τόν ἐννοοῦμε ὡς τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ καί ὄχι ὅ,τι ἀποκλειστικά ἀφορᾷ τό σέξ!).

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης καταδικάζοντας μέ σπάνια δριμύτητα τή δουλεία, τή θεωρεῖ ὡς βλάβσημη ἀντιστράτευση στό νόμο τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος δημιούργησε τόν ἄνθρωπο φύσει ἐλεύθερο. Κανεῖς συνεπῶς δέν μπορεῖ νά ἀφαιρῇ τήν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου· θά μποροῦσε τοῦτο νά τό κάνει ὁ Θεός, ἀλλά κατά μείζονα λόγο (=μᾶλλον) μήτε ὁ Θεός μπορεῖ νά ἀφαιρέσει τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου –ὄντως πρόκειται γιά μιά κατεξοχὴν ἀνθρωπιστική ἀρχή. Ἐξάπαντος ἐντυπωσιάζει τό γεγονός ὅτι ὁ Νύσσης μέ τόλμη καί προσήλωση στίς θεολογικές ἀρχές καταδικάζει τή δουλεία. Τέτοια κείμε-

να και τέτοιες απόψεις ήταν άκρως επαναστατικά ανοίγματα εκείνης της εποχής. Τήν παραπάνω περικοπή του Γρηγορίου Νύσσης θά τή ζήλευαν σημερινοί ένθερμοι ύποστηρικτές των ανθρώπινων δικαιωμάτων –είλικρινείς ιδεολόγοι και οί μέ τό άζημίωτο ύποκριτές. Ίσως θά μπορούσε νά άντείπει κανείς ότι άκόμη και τήν εποχή του Γρηγορίου Νύσσης ύπήρχαν ούκ όλίγοι δουλοί. Τοϋτο είναι σωστό μέ τήν έξης παρατήρηση. Οί χριστιανικές αυτές απόψεις ήταν άκρως πρωτοποριακές, άν αναλογιστεί κανείς ότι πριν από όκτώ περίπου αιώνες ή δουλεία, κατά τόν Άριστοτέλη, ήταν φυσική νομοτέλεια. Ήπειτα, άν κρίνουμε τήν άξία άρχων και άξιων μιās εποχής, από τό κατά πόσο πραγματώνονται, ένμέρει ή έντελώς, τότε δέν ξέρω τί θά μπορούσαμε νά ποϋμε γιά τίς σημερινές βαρύγδουπες διακηρύξεις διεθνών όργανισμών, συνταγμάτων και άλλων παρόμοιων θεσμών.

Πάντως ή χριστιανική αυτή άρχή τής ισότητος των ανθρώπων –τίποτα παραπάνω δέν έχει ό δεσπότης άνθρωπου από τούς έξίσου ίσους μέ αυτόν συνανθρώπους του, κατά τό Γρηγόριο Νύσσης– άπορρέει από τή σχέση Θεού και κόσμου και τήν κοινωνική ίσοτιμία μεταξύ των ανθρώπων, πρωτίστως και καταρχήν στό σώμα τής εκκλησιαστικής κοινότητας. Άλλά τό πιό άξιοσημείωτο είναι ή έπισήμανση του άκρου σεβασμού τής ανθρώπινης έλευθερίας. Κατά τήν πατερική θεολογία, ή έλευθερία είναι καταρχήν βασικό συστατικό τής ύπαρξης, κεντρικό άνθρωπολογικό στοιχείο· τόν έπλασε τόν άνθρωπο ό Θεός φύσει έλεύθερο, και μήτε ό ίδιος μπορεί νά του πάρει τήν έλευθερία– *άμεταμέλητα τά θεϊα χαρίσματα*. Πλείστοι όσοι διανοούμενοι κάνουν τό όλέθριο λάθος νά νομίζουν και νά διακηρύσσουν ότι τέτοιες άρχές είναι θεοκεντρικές, και γι' αυτό δέν έχουν άξία· ζοϋμε, λένε παραπλανημένοι, σέ μιá άνθρωποκεντρική έπο-

χή. Ὅμως, τόσο ἡ θεωρία, ὅσο καί ἡ πράξη τῆς χριστιανικῆς ζωῆς εἶναι θεοκεντρική καί συνάμα ἄκρως ἀνθρωποκεντρική. Ὁλος ὁ καημός ἑνός ἀντιαιρετικοῦ ἀγώνα, ἦταν νά ἐδραιωθεῖ ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας στίς συγκεκριμένες ιστορικές καί κοινωνικές σχέσεις. Γι' αὐτό καταδικάστηκαν ρητῶς δοκητισμός καί μονοφυσιτισμός. *Ρίζες θεοκεντρικές εἶναι ἀδιανόητες, ἂν δέν εἶναι συνάμα ἀνθρωποκεντρικές.* Ἄλλωστε ἔτσι ἐξηγεῖται καί ὁ θαυμάσιος πολιτισμός, πού δημιούργησαν οἱ πιστοὶ Χριστιανοί.

Ἴσοτιμία καί ἰσότητα κοινωνική, καί κατεξοχήν ἡ ὀλοκληρωτική ἐμμονή στό σεβασμό τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας –τῆς μόνης ἐγγύησης γιά τή δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου– ἀποτελοῦν τά παντοτινά καί ἀναντικατάστατα στοιχεία μιᾶς προοδευτικῆς κοινωνίας καί πολιτείας. Ὁ σοφός Ἀριστοτέλης, ἄριστος σὺν τοῖς ἄλλοις πολιτειολόγος, σωστά ἔχει ἐπισημάνει στό πρῶτο καί τό ἔβδομο βιβλίο τῶν *Πολιτικῶν* του ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι ζῶον πολιτικόν· οἱ ἀπαραίτητες ἀρετές γιά σωστή κοινωνία καί πολιτική ὀργάνωση εἶναι ἡ εὐψυχία καί ἡ εὐστροφία τοῦ νοῦ. Κανείς δέν μπορεῖ νά ἔχει ἀντίρρηση σ' ὅλα αὐτά, ὅμως τά στοιχεία, πού παρέχει ἡ χριστιανική θεώρηση, τῶντι εἶναι ὄχι μόνο πρωτοποριακά καί συμπληρωματικά σέ σχέση μέ τήν ἀριστοτελική ἄποψη, ἀλλά σίγουρα αὐτά πού μέ καημό καί πάθος ἐπιδιώκουν νά τά δοῦνε πραγματωμένα ὅλοι οἱ σύγχρονοι ὀραματιστές, οὐτοπικοὶ πολιτειολόγοι καί πολιτικοί σ' ὅλα τά πλάτη καί τά μήκη τῆς ὑψηλίου.

11. Κοινότητα ἀγαθῶν .

«Τί κάλλιον ἀέρος, πυρός, ὕδατος, γῆς, ὑετῶν, καρπῶν ἡμέρων τε καί ἀγρίων, στέγης, ἐνδύματος; Τούτων ἡ μετουσία κοι-

νή, και τῶν μὲν παντάπασι, τῶν δὲ μετρίως· και οὐδεὶς οὕτω τύραννος, ὥστε μόνος ἀπολαῦσαι τῆς κοινῆς χάριτος».

(Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγος 32 PG 36, 200BC-201A)

Πολύ συχνά οἱ πολλές (καί ἐνίοτε ἄχρηστες) γνώσεις, οἱ σοφίες, κυρίως σημερινῶν μέσω δημοσιογραφιοπροβολῆς φιλοσόφων, καί ὁ καταγιγισμός τῶν πληροφοριῶν μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπό βαθιές καί ἀπλές ἀλήθειες. Πάντοτε ἡ ἀλήθεια εἶναι πολύ ἀπλή, ἐνῶ ἡ πλάνη καί ἡ πλανημένη ζωή ἀβάσταχτα πολύπλοκη. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ὁ Ναζιανζηνός, ὑπενθυμίζει τήν ἀπλή καί ἄκρως λαγαρή ἀλήθεια ὅτι δέν ὑπάρχουν *ἴδια ἀγαθά*, ἀλλά *μονάχα κοινά*. Ὅσες ἀνακαλύψεις καί ἄν κάνει ἡ ἐπιστήμη, ἀναλύσεις ἐπὶ ἀναλύσεων καί διασπάσεις ἐπὶ διασπάσεων, τά ἀγαθά τῆς φύσης, συνδεδεμένα μέ τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου ἄμεσα καί ζωτικά, ἀριθμοῦνται στά δάχτυλα τοῦ ἑνός χεριοῦ: *ἀέρας, νερό, φωτιά, γῆ, βροχή, καρποί*. *Κοινά εἶναι* τούτα τά ἀγαθά, πράγμα πού σημαίνει ὅτι κάθε ἐγωκεντρική ἰδιοποίηση καταλήγει σέ *μιά ἀλόγιστη σπατάλη καί σέ μιά ἄφρονη ἰδίωση*. Ἡ *κοινή μετουσία* ἀποτελεῖ τήν ὑπακοή καί συμμόρφωση πρὸς τή σοφία τῆς φύσης. Ἡ *κοινότητα* τῶν ἀγαθῶν ἐξασφαλίζει ἐξάπαντος τήν ἰσορροπία τῶν ἀνθρώπων. Ὁ *ἄνθρωπος ὀφείλει* *νά καταλάβει* ὅτι *τά ἀγαθά αὐτά τοῦ παρέχονται, τοῦ χορηγοῦνται ἀπό τό ἀπέραντο ταμεῖο τῆς φύσης, καί ὄχι ἀπό δική του ἀποθήκη· εἶναι χάρη κοινή*. Στό περιρρέον αὐτό κλίμα τῆς *κοινῆς χάρης* κάθε ἰδιοτέλεια ἀτομική καί κάθε βουλιμία ἀρπακτική ἀποτελεῖ *ὑβρη*, *μιά καί ἡ κοινότητα* κατά κανένα τρόπο δέν μπορεῖ *νά μεταβληθεῖ σέ ὄντοτητα ἰδιωτική*, καί τελικά τό πρόβλημα παραμένει ἀτόφιο ὡς αὐτοκαταστροφικό ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Στήν προκειμένη περίπτωση μέγιστη σπουδαιότητα ἔχει τό γεγονός ὅτι *τά κοινά ἀγαθά* συνάμα εἶναι *κοινή χάρη*. Ἰδιόκτητα χαρίσμα-

τα δέν υπάρχουν· και όταν μεταβάλλονται τά χαρίσματα σέ ιδιοκτησία συντελείται ὁ ὑβριστικός σφετερισμός, ἡ ἐγωκεντρική συσπείρωση, ὁπότε τό κατά φύση γίνεται παρά φύση, μέ τά ἀναπόφευκτα αὐτοκαταστροφικά ἀποτελέσματα. *Εἰ δέ καί ἔλαβες, τί κανχᾶσαι ὡς μὴ λαβῶν;* (Α΄ Κορινθ. 4,7). Πέρα ἀπό τήν ὑβριστική καύχηση, ἡ *ιδίωση* προξενεῖ ἀλόγιστες φθορές, ἀνταγωνισμούς καί μιᾶ ἐναγώνια πάλη γιά περισσότερη ἀπόκτηση *ἰδίων ἀγαθῶν*.

Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ἐρμηνεύοντας ἄριστα τό βιβλικό κόσμον καί ἀκολουθώντας τήν κοινή παράδοση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἀριθμεῖ αὐτά τά *κοινά ἀγαθά*, τά ἄκρως ζωτικά καί ἀπαραίτητα γιά τή διάνυση τῆ ζωῆς. Νερό, ἀέρας, ἥλιος, βροχή, καρποί καί τά παρόμοια πρέπει νά παραμένουν *κοινά* καί πάντοτε ἀπλά καί ἀνόθευτα. Ἀλλιώτικα ἐπέρχεται ἡ διάβρωση καί ἡ διασάλευση τῆς κατά φύση πραγματικότητος. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τοῦτα τά *κοινά ἀγαθά* ἀναγνωρισμένα ὡς *κοινή χάρη* ἐγγυῶνται ἐξάπαντος καί τήν καλύτερα, ἀκόμη καί ἰδανικά, ὀργανωμένη κοινωνία. Βλέπει κανεῖς ἀπό τό ἕνα μέρος πόσο προσγειωμένη, *φυσιοκρατική* θά ἔλεγα, εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης, καί ἀπό τό ἄλλο πόση μεγάλη προχειρολογία κυριαρχεῖ σέ ἀπόψεις μύριων ὄσων, πού ἀποφαινόνται μέ ἀγέρωχη ἄνεση ὅτι ἡ ἀποκάλυψη καί ἡ χριστιανική διδασκαλία εἶναι γιά τό ὑπερπέραν καί χωρίζει οὐρανό καί γῆ, περιφρονώντας ριζικά τήν ἀνθρωποκεντρικότητα μέ τόν ἀποκλειστικό ἐναγκαλισμό τῆς θεοκεντρικότητος· ὁπότε πολύ εὐκόλα βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νά στηριχτεῖ στά πόδια του, σάμπως νά μή στηριζόταν στά δικά του, ὅσες φορές συναισθανόταν ὅτι νερό, ἀέρας, ἥλιος, γῆ, βροχή, καρποί εἶναι *κοινά ἀγαθά* καί *κοινή χάρη*. Ἀπειναντίας, ἱστορικά ἀποδεικνύεται ὅτι μέ τήν ἐγκατάλειψη αὐτῶν τῶν ἱερῶν καί ἐξάπαντος γήινων αἰσθημάτων, καί μέ

τά συμπαρομαρτούντα βήματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξέλιξης, ὁδηγήθηκε σέ στρεβλές σχέσεις πρὸς τὸ φυσικὸ περιβάλλον –ἴσως ἐξαιτίας τοῦ ὅτι τώρα στηρίζεται στὰ δικά του πόδια!–, γιὰ νὰ τὸ κουρσέψει *ιδιοτελῶς* καὶ νὰ κυριαρχήσει πάνω στό συνάθρωπό του *ἐγωκεντρικῶς*. Δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη πλάνη ἀπὸ τὴν ἄκρως ἐπικίνδυνη πεποίθηση τοῦ σύγχρονου δυτικοῦ ἀνθρώπου ὅτι τέτοιες παραδόσεις, ὅπως εἶναι ἡ ἐκκλησιαστικὴ σοφία καὶ ζωὴ, εἶναι γιὰ τὸν οὐρανὸ καὶ τὸ ὑπερέραν. Τοῦτο ἀφορᾷ ὄχι μόνο ἀνθρώπους, πού μέ τὸν Α ἢ Β τρόπο διάκεινται ὄχι φιλικὰ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ διδασχὴ καὶ τὴ συμπαρομαρτούσα ἀγαπητικὴ καὶ χαρισματικὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀσύνητους ὑπερασπιστὲς τῆς παράδοσης.

Κοινὴ χάρη εἶναι τὰ πιὸ ζωτικὰ ἀγαθὰ τῆς φύσης, πού ἡ ἀνόθευτη μετουσία, καὶ μάλιστα *κοινή*, τὰ κάνει θεμέλια τῆς πιὸ σφριγηλῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, πού, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, ἐκφράζει τὸ πεντόσταγμα τῆς παράδοσης, εἶναι ἄκρως κατηγορηματικὸς: κανεὶς δέν μπορεῖ νὰ ἔναι τόσο *τυραννικὸς*, ὥστε νὰ θέλει μόνος ν' ἀπολαμβάνει τοῦτα *τὰ κοινὰ ἀγαθὰ*. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ Γρηγόριος δέν θέλει νὰ πιστέψει ἕνα τόσο φρικαλέο κατάντημα τοῦ ἀνθρώπου. Δέν θέλει νὰ τὸ πιστέψει, ἀλλὰ σίγουρα τὸ ξέρει καὶ ἴσως πιστεύει πῶς μπορεῖ νὰ φτάσει ὁ ἄνθρωπος σ' αὐτὸ τὸ σκαλοπάτι τῆς καταβαράθρωσης. Ἐνδεχομένως στίς μέρες μας ἕνας τέτοιος Γρηγόριος νὰ μὴν ἐκφραζόταν ἔτσι, ἀλλὰ νὰ θρηνοῦσε γιὰ τὸ ἀλόγιστο *ἐνεργειακὸ οἰκοδόμημα*, πού χτίζει ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, καὶ πού προμηνύει *βροχὴν θείου καὶ πυρός ἐκ τοῦ οὐρανοῦ*, κατὰ τὴ φοβερὴ ρήση τῆς *Γένεσης 9,24*. Ἀπλῶς καὶ ἐνδεικτικὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μνημονεύσει τὸν ἐγκλωβισμό τῶν *ὑπερέρυθρων ἀκτίνων* στὸν πλανήτη μας, ἐξαιτίας τοῦ λεγόμενου *θερμοκηπίου*, καὶ τὴν εἰσβολὴ τῶν *ὑπεριωδῶν ἀκτίνων*

στή γῆ, ἐξαιτίας τῆς διάβρωσης τοῦ προστατευτικοῦ ὄζοντος. Βέβαια, ὁ ἄνθρωπος, μολονότι ἀμαυρωμένος, ὡς πλάσμα κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ –καί ὄχι ἀπλῶς ὡς προικισμένος μέ λόγο καί νοῦ–, ὀλοένα καί αἰσθάνεται τόν κατήφορο, κατανοεῖ καί ἀναπολεῖ μέσα ἀπό τά κύτταρά του τίς παραπάνω ἀλήθειες *περὶ κοινῶν ἀγαθῶν*, ὁσφραίνεται *τὴν κοινή χάρη*, ἔτσι ὥστε ν' ἀναζητεῖ τρόπους θεραπείας μέ τή νέα ἀνάγνωση τῶν νόμων τῆς φύσης, τῶν ἀπλῶν καί ἀνόθευτων μορφῶν ἐνέργειας. Καί τοῦτο σημαίνει ἐλπίδα σωτηρίας.

Πάντως ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση, ζωντανή ἐν μέσῳ τῶν ἐπιβλητικῶν μνημείων της καί μέσῳ μιᾶς δημιουργικά ἀνανεωμένης θεολογίας, εἶναι σέ θέση νά προβάλει καί αἶτημα καλύτερης ζωῆς, ἀνώτερου πολιτισμοῦ, καί πρότυπο θεραπείας καί προόδου. Τοῦτο τό πρότυπο εἶναι ἡ *ἀσκησις*. Στό προβαλλόμενο ἦθος καί στά διδασκόμενα μαθήματα αὐτοῦ τοῦ ἦθους χρειάζεται ἡ κατά θεωρία καί πράξι ἐνσωμάτωση *τῆς ἀσκήσεως*. Ἡ ἀσκησις σημαίνει ἀπό τό ἕνα μέρος περιορισμό τῶν ἐγωκεντρικῶν βλέψεων, καί ἀπό τό ἄλλο δημιουργία κοινῶν ὀραμάτων καί προσανατολισμό στά ἀγαθὰ τῆς κοινότητος καί ὄχι τῆς ἀτομικότητος. *Ἡθική δέν διδάσκειται μέ ἀφηρημένους κώδικες ἢ μέ ἐντολές, χωρίς συνάμα σαρκωμένα πρότυπα ἦθους καί χωρίς μορφές καί τρόπους ζωῆς μέσα στήν κοινότητα τῶν ἀνθρώπων*. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ μεγάλη θά εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης τόσο κατὰ τὴ θεωρία, ὅσο καί κατὰ τὴν πράξι. Κοινότητα ἀγαθῶν σημαίνει ἐνταξί στήν κατὰ φύση νομοτέλεια τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητος.

12. Φυσιολογία και παθολογία

«Οί πονηροί λογισμοί μὴ δημοσιεύόμενοι καρποφοροῦσιν εἰς φθοράν».

(Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* PG 94, 158D)

Ἐνότητα καὶ ὁμοιογένεια τοῦ σύμπαντος κόσμου, καὶ ὑπαρξιακὴ ὀλοκλήρωση, κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία, ἀποτελοῦν θεϊκὰ χαρίσματα. Σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα, ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ κανένα στοιχεῖο, ποῦ νὰ μὴν εἶναι δημιουργία τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ μὴν εἶναι ἐνταγμένο στους λόγους τῶν ὄντων. Ἐξοῦ καὶ ἡ σφοδρὴ ἀντιμανιχαϊκὴ πολεμικὴ τῶν πατέρων. Ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, τό κακό δὲν εἶναι πράγμα, δὲν ἔχει ὑπόσταση, καὶ γι' αὐτό χαρακτηρίστηκε ὡς *παρυπόσταση*: κλέβει τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐπομένως ἀποτελεῖ παραμόρφωση καὶ διάβρωση κάθε (ἀγαθῆς) κτιστῆς πραγματικότητας. Ἔτσι στὴν ἐνότητα κόσμου, ζωῆς καὶ ὑπαρξιακῆς ὄντοτητας εἰσβάλλει τό κακό, ἐξαιτίας τῆς κτιστότητας τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν λογικῶν πλάσμάτων, ὡς διαίρεση, ἀρνητικὴ ἀλλοίωση καὶ παρσιτικὴ κυριαρχία· ὁμως οἱ ἴδιες αὐτὲς φθοροποιὲς δυνάμεις μποροῦν πάντα νὰ ἀναστροφοῦν καὶ τό κάθε δημιουργία, λογικὸ ἢ ἄλογο, νὰ βρεῖ τὴν ἀγαθὴ του κατάσταση, καὶ ἐφόσον εἶναι αὐτεξούσιο νὰ πορευθεῖ στὴν τελείωση καὶ τὴ συνεχὴ προκοπή. Ἡ ἀναστροφή αὐτὴ σημαίνει πρωτίστως ἀποκατάσταση τῆς ἐνότητας, σ' ὅλες τίς περιοχές, καὶ ἀνάταξη ὄλων τῶν στάσιμων καὶ διαβρωτικῶν στοιχείων. Ἡ ἀντιμανιχαϊκὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, ποῦ πα-

ρέχει ή πατερική θεολογία, έχει άκρως σοβαρές επιπτώσεις στην εκτίμηση τής φυσικής κατάστασης όλων τών όντων. Καταλαβαίνει κανείς πολύ εύκολα ότι καταρχήν δέν μπορεί κανένα αίσθητό και ύλικό στοιχείο νά θεωρηθεϊ ως έδρα του κακού, άκόμη μήτε και ως ένδεχόμενη έγγενής κακή τάση! Γι' αυτό ύλικά και νοητά στοιχεία θεωρούνται ως θετικά και άγαθά έξολοκλήρου. Μόνο ή δυνατότητα ύφίσταται νά ύποστουν άρνητικές και παραμορφωτικές άλλοιώσεις. Ώστόσο τούτη ή εικόνα τής πατερικής θεολογίας, ή όποια άφορᾶ όλάκερη τή δομή τών όντων είναι από τό ένα μέρος ένθαρρυντική για τήν πρόοδο και τό ξεπέραςμα τών μηδενιστικών άλλοιώσεων, και από τό άλλο προσγειώνει τόν άνθρωπο μέ τέτοιο τρόπο, ώστε νά ξέρει ότι ή πορεία τών πραγμάτων και γεγονότων δέν είναι ένας άνέμελος και εύδαιμονιστικός περίπατος, αλλά δραματικά δημιουργική προκοπή και άγωνιστικός πόλεμος άντιθέσεων. Σ' αυτές τες άντιθέσεις ζητᾶ τήν άρμονία και τήν πληρότητα τής συνδημιουργίας.

Ύπό τό παραπάνω πρίσμα κατανοεΐται πολύ εύκολα και ή στάση του Θεού και κατ' αναπότρεπτη συνέπεια ή δική μας άπέναντι στο κακό και τά άδικήματα· πρωτίστως είναι διορθωτική και θεραπευτική. Ήξοϋ και ό θεραπευτικός χαρακτήρας τής σωτηρίας μέ όλα τά συμπαρομαρτοϋντα τής χριστιανικής διδαχής. Οί θεολόγοι πατέρες ήταν άνένδοτοι και άκρως έπιθετικοί έναντίον κάθε μανιχαϊκής ιδέας, έπειδή ό Μανιχαϊσμός λυμáινεται τά βάθρα τής ένότητας τών πάντων και τής ύπαρξιακής όλότητας του ανθρώπου. Άλλωστε και ή εικονομαχία, όπως ιστορικά και ιδεολογικά είναι πλήρως έπιβεβαιωμένο, ως προς τό πνευματικό και πολιτιστικό περιεχόμενο ήταν έντονα επηρεασμένη από τό διαποτισμό ποικίλων μανιχαϊκών ρευμάτων τής Άνατολής. Έτσι έξηγεΐται και τό γεγονός ότι σφόδρα άντέδρασε ή θεο-

λογία και τό ἐκκλησιαστικό πλήρωμα ἐναντίον τῆς εἰκονομαχίας. Τυχαῖα δὲν ταυτίστηκε ἡ νίκη τῶν εἰκονοφίλων πατέρων μέ τὴν ἀνάδειξη καὶ τὴν κυριαρχία τῆς Ὁρθοδοξίας, γιατί τό ὀρθόδοξο πνεῦμα εἶναι ἄκρως ἀντιμανιχαϊκό.

Ἐπομένως αὐτός ὁ ἀντιμανιχαϊσμός ἐξασφαλίζει καὶ τὴ λαγαρή εἰκόνα τοῦ καταρχὴν ἀγαθοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ σύμπαντος χωρὶς σκοτεινές καὶ σατανικές κυριαρχίες. Λαγαρό σύμπαν καὶ λαγαρή ἀνθρώπινη ὑπαρξη συνθέτουν τὴν κατὰ φύση ἐνότητα τῶν πάντων καὶ τὴ *φυσιολογία* τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Δὲν μπορεῖ τίποτα ἀπὸ τὰ συστατικά τῆς ὑπαρξης νά θεωρηθεῖ κατώτερο ἢ νά ἐκπέσει σέ σκοτεινὴ κυριαρχία ἢ ἡ ὑλικὴ πλευρὰ νά θεωρηθεῖ ἀπόβλητη. Σῶμα, αἰσθήσεις, νοῦς, λόγος, καρδιά, βούληση, αἰσθήματα κτλ. κτλ. εἶναι ὁ ὅλος καλὸς ἄνθρωπος, πού καταξιώνεται, σώζεται καὶ ἀγιάζεται. Γι' αὐτό, ὅταν οἱ πατέρες κάνουν λόγο γιὰ σωτηρία καὶ ἰατρεία, ὀλάκερη ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη συμπεριλαμβάνεται στό περιρρέον κλίμα τῆς ἀλλαγῆς καὶ τῆς ἀναγέννησης.

Τούτη ἡ *φυσιολογία*, κατὰ κύριο λόγο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, στὴν τυχόν διασάλευσὴ της παρουσιάζει συμπτώματα φθορᾶς ἐκτεινόμενα σέ ὅλα τὰ μέλη. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ἐκφράζοντας τὴ διάγνωση ἀρνητικῶν παθῶν τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας τοῦ ἀνθρώπου –κατὰ τὴν πατερική θεολογία καταρχὴν τὰ πάθη εἶναι θετικά ὡς *καλὴ ἀλλοίωση* σώματος καὶ ψυχῆς–, διατυπώνει ἄκρως ἐπιγραμματικά μιὰ (ἀρνητικὴ) παθολογία, πού δὲν ἔχει τίποτα νά ζηλέψει ἀπὸ τίς ἀναλύσεις –ἐνίοτε φλύαρες– τόμων ὀγκωδῶν τῆς ψυχολογίας τοῦ βάρθους. Μᾶς λέγει ὅτι *οἱ πονηροὶ λογισμοὶ* (καὶ φυσικά δὲν ἐννοεῖται κατ' ἀποκλειστικότητα τό σέξ!), ὅταν ἀπωθοῦνται καὶ δὲν φανερώνονται, *μὴ δημοσιεύόμενοι*, καταπῶς χαρακτηριστικά ἐπισημαίνει, τότε *καλλιεργοῦν τὴ φθορά*. Αὐτὴ ἡ φθορὰ ἀφορᾶ τὴ συνολικὴ ὑπαρ-

ξη, και δέν εἶναι ἀπλῶς μερικές ψυχολογικές διαταραχές, ὅπως οἱ ψυχολόγοι τοῦ βάθους διατείνονται ὅτι οἱ ὅποιες ἀπωθήσεις δημιουργοῦν διαταραχές τῆς ψυχῆς. Στήν πατερική θεολογία πουθενά δέν μπορεῖ κανεῖς νά συναντήσῃ τή φθορά ὡς κυρίαρχη σέ ἓνα ἢ σέ μερικά μέλη τῆς ὑπαρξῆς. Ἡ φθορά ἀφορᾷ ὀλάκερο τόν ἄνθρωπο, μιά και τό πρώτιστο, πού ἐπιφέρει, εἶναι ἡ διάσπαση τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας, ὁ μετεωρισμός τοῦ νοῦ, πού κόβει τήν ἐπικοινωνία πρὸς τήν καρδιακή χώρα, και κυρίως ἡ λήθη Θεοῦ, δηλαδή ἡ πολύ κακή σχέση πρὸς τό περιρρέον κλίμα τῶν ἁγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ὡς φυσιολογία μέ (θετική) παθολογία εἶναι συγκροτημένος μέ εὐστάθεια τῶν ψυχοσωματικῶν λειτουργιῶν ἀφενός, και συνάμα μέ σταθερή σχέση πρὸς τό δοτήρα τῆς ζωῆς ἀφετέρου. Οἱ θέσεις αὐτές, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή διάγνωση τῆς νόσου ἀπό τό ἓνα μέρος, και τή θεραπευτική ὁδὸ ἀπό τό ἄλλο, εἶναι ἀνοιχτές και συγχρονιστικές πρὸς τά σημερινά δεδομένα. Θά ἔλεγα μάλιστα ὅτι μποροῦν νά πλουτίσουν σημαντικά τήν πείρα τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης. Καί προπαντός ἄλλου, δέν ἔχουν κανένα Μανιχαϊσμό, ὅποτε, θά ἔλεγε κανεῖς μέ σύγχρονη ὀρολογία, δέν ἐπισημαίνουν *κακά γονίδια!* Ἀξίζει ὁ κόπος νά διαλεχθοῦν μέ τέτοιες θέσεις οἱ σημερινοὶ βιολόγοι, ἔθνολόγοι και ἠθολόγοι!

Σύμφωνα μέ τό πεντόσταγμα τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, και συγκεκριμένα αὐτό πού ἀφορᾷ τή σωτηρία και τήν ἀνάδειξη τοῦ ἀνθρώπου ὡς καλλιτεχνήματος θεϊκοῦ, ἡ φυσιολογία αὐτή μέ τήν (ἀρνητική) παθολογία ἀποσαφηνίζει τό θεραπευτικό περιεχόμενο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Εἰπώθηκε στά οἰκεία κεφάλαια ἐπαρκῶς ὅτι κατά βάθος ὅλες οἱ τριαδικές, χριστολογικές, εἰκονοκλαστικές και λοιπές αἱρέσεις ἀμφισβήτησαν τήν ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ και κόσμου, και τό θεραπευτικό χαρακτήρα τῆς σωτηρίας, ἐπι-

χειρώντας νά επιβάλουν τήν αντίληψη γιά μιά ἠθική σχέση Θεοῦ καί κόσμου, καί τόν ἠθικοπλαστικό χαρακτήρα μιᾶς κατ' αὐτούς χριστιανικῆς θρησκείας. Ὅμως, κατά τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ καί τά μνημεῖα της, ὁ Χριστιανισμός μήτε θρησκεία εἶναι μήτε καημό εἶχε νά προσθέσει ἀκόμη μιά ἠθική διδασκαλία στίς τόσες ἄλλες, πού κυκλοφόρησαν καί κυκλοφοροῦν στόν κόσμο. Ὡστόσο ὀφείλει κανεῖς νά προσέξει κατά πολύ τήν ἀκόλουθη ἀμείλιχτη διευκρίνιση: ἠθική θρησκεία σημαίνει ἀπαραίτητα περιορισμό τῆς ἐλευθερίας καί ἐξουσιαστική ἐπιβολή ἀπόψεων· θεραπευτική σωτηρία σημαίνει ἐξάπαντος ἐλευθερία καί ἐξοβελισμό κάθε ἐξουσιαστικῆς κυριαρχίας.

Βιβλιογραφία κατά χρονολογική σειρά και κατ' επιλογή

1. H. G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen 21965.
2. Ludwig Wittgenstein, *Bemerkungen über Frazers «The Golden Bough»*, Dordrecht 1967.
3. Werner Heisenberg, *Ἡ εἰκόνα τῆς φύσης στή σύγχρονη φυσική* (μετάφραση Ἀ. Τσαμκιράνη -Γεωργαντοπούλου), Θεσσαλονίκη 1971.
4. Φίλωνος Μ. Βασιλείου, *Φιλοσοφία τῶν μαθηματικῶν*, Ἀθήναι 1971.
5. Konrad Lorenz, *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit*, München 21973.
6. H. Autrum, *Humanbiologie*, Berlin 1973.
7. Δημητρίου Θ. Δημαρᾶ, *Φιλοσοφία τῆς μαθηματικῆς*, Ἀθήνα 1975.
8. Θεοφίλου Βέικου, *Ὁ μύθος τοῦ λόγου*, Ἀθήνα 1977.
9. Theodosius Dobzhansky, «Θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς δαρβινικῆς βιολογίας», στό *Δευκαλίων* 23-24, Ἀθήνα 1978.
10. H. Butterfield, *The Origins of Modern Science 1300-1800*, London 1980 (μετάφραση Ἰ. Ἀρζόγλου καί Ἀ. Χριστοδουλίδη, Ἀθήνα 1983).
11. Jean Piaget, *Psychologie et épistémologie* (μετάφραση Γώργου Λογοθέτη), Ἀθήνα 1981.
12. R. Harré, *Scientific Thought 1900-1960* (συλλογικός τόμος σέ μετάφραση), Ἀθήνα 1982.
13. Paul Davies, *God and the New Physics* (μετάφραση Θ. Τσουκαλάδακη καί Πρόλογος Ευτύχη Μπιτσάκη), Ἀθήνα 1983.
14. C.C. Gillispie, *The Edge Objectivity* (μετάφραση Δημοσθένη Κούρτοβικ) Ἀθήνα 1986.
15. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Λόγος καί μύθος μέ βάση τήν ἀρχαία*

έλληνική φιλοσοφία (Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 12), Θεσσαλονίκη²1990.

16. R. P. Feynman, *Surely you 're Joking Mr. Feynman!* (μετάφραση Κίκα Πύριλλου και Πρόλογο Γιώργου Γραμματικάκη), Αθήνα 1990.
17. Νίκου Ά. Ματσούκα, *Ίστορία τής φιλοσοφίας - μέ σύντομη Είσαγωγή στή φιλοσοφία* (Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 6), Θεσσαλονίκη⁴1991.
18. -, *Ίστορία τής βυζαντινής φιλοσοφίας - Μέ παράρτημα τό σχολαστικισμό του Δυτικού Μεσαίωνα*, Θεσσαλονίκη 1994.
19. Γιώργος Γραμματικάκης, *Η κόμη της Βερενίκης*, Ηράκλειο⁹1996.

ΕΙΔΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΙΔΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A

Ἄν ὁ Ἡράκλειτος ἦταν Χριστιανός,
θά ἴταν προφήτης

Ὁ Λόγος τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι τό *Μέγα Περιέχον*, καί ὅλα τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς ἀποτελοῦν τό ἐπίσης *Μέγα Περιεχόμενο*. Θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ ἀκόμη ὅτι ὁ Λόγος εἶναι τό αἰώνια ἀνώλεθρο πύρινο ὑφάδι τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητος, ὅπου τὰ πάντα ἀνακυκλώνονται ζωογονούμενα. Ἄλλωστε ὁ Ἡράκλειτος τόν ἀποκαλεῖ *πῦρ ἀείζων*. Παραδόξως οὐκ ὀλίγοι ἀδυνατοῦν νά μεταφράσουν καί νά ἐρμηνεύσουν τή βασική αὐτή θέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἡρακλείτου. Λόγου χάρι, ἐκπλήσεται κανεῖς διαβάζοντας τή μετάφραση τῶν *Ἀποσπασμάτων* ἀπό τό Hermann Diels καί τό Bruno Snell, οἱ ὅποιοι ἀποδίδουν τόν Ἡρακλείτειο Λόγο ὡς *Lehre* καί *Sinn*! Ἐξάλλου ὁ Ἄξελος, αὐτονοήτως μὴν ἔχοντας ἰδέα ἀπό Χριστιανισμό καί θεολογία, νομίζει ὅτι ἡ χριστιανική διδασκαλία δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ «ποινές» καί «ἀμοιβές», καί ὅτι τό Εὐαγγέλιο χωρίζει ὄρατό καί ἀόρατο κόσμο, ἐνῶ ὁ Ἡράκλειτος ἐπισημαίνει τόν ἀκατάλυτο δεσμό τους. Ἐξάπαντος ἔχουμε τήν ἐλευθερία –δικαίωμα δημιουργικό– νά προεκτείνουμε ἐρμηνευτικά ὅποια φιλοσοφία καί θεολογία θέλουμε, ὅμως εἴμαστε δεσμευμένοι ἐπιστημονικά ν' ἀποδίδουμε τὰ κείμενα μέ ἀπόλυτη κατά τό ἐφικτό ἀκρίβεια, σύμφωνα μέ τή νομική ρῆση *de lege lata*.

Μιά ἄκρως βασική ὁμοιότητα μεταξὺ ἠρακλείτειας φιλοσοφίας καὶ Χριστιανισμοῦ εἶναι τὸ ἀντιμανιχαϊκὸ πνεῦμα. Τούτη ἡ ὁμοιότητα δένει γερὰ τίς δύο φιλοσοφίες. Καί στό Χριστιανισμό οἱ ἀντιθέσεις νοῦνται στή μιά καί τήν ἴδια κτιστή πραγματικότητα. Μὲ ἄλλα λόγια, εἶναι τοῦ ἴδιου περιεχομένου, τῆς ἴδιας δομῆς. Πολλοί, λόγου χάρη, λένε ὅτι τὸ καλὸ καί τὸ κακὸ πᾶνε μαζί· ὅμως καί τὰ δύο αὐτὰ τὰ ἐννοοῦν μανιχαϊκὰ· ἀπὸ τῆ μιά τὸ καλὸ ὡς πράγμα καί ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ κακὸ πάλι ὡς ἄλλο πράγμα. Στόν Ἡράκλειτο καί στό Χριστιανισμό, ὡστόσο, τὸ καλὸ καί τὸ κακὸ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα, τὸ *συναμφότερον* κατὰ τὴν πατερική ρῆση. Γι' αὐτὸ ἡ ἠρακλείτεια διαλεκτική δέν ἔχει καμιὰ οὐσιαστική σχέση μέ τὴ δυτική ἐγγελιανὴ διαλεκτική, πού καταλήγει στή *σύνθεση*, ἀλλὰ εἶναι *λειτουργική* καί δημιουργός τῆς ἁρμονίας τῶν ἀντιθέτων τοῦ αὐτοῦ ὄργανισμοῦ. Ὁ ἴδιος ὄργανισμός ποτε ὑγιαίνει καί ποτε νοσεῖ· ποτε καλλύνεται καί ποτε κακύνεται. Δέν ὑπάρχουν, λοιπόν, τὸ ἀπολύτως καλὸ καί τὸ ἀπολύτως κακὸ ἀνεξάρτητα.

Συντάσσομαι μέ τόν Ἰουστίνου, τὸ φιλόσοφο καί μάρτυρα, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος εἶναι Χριστιανός, ὅμως ὄχι μέ τὴ σημασία τῆ δικῆ του. Τοῦτο θά φανεῖ ἀπὸ τὴν ιδιότυπη ἀνάγνωση τῶν *Ἀποσπασμάτων*, τὴν ὁποία ἐπιχειρῶ εὐθύς ἀμέσως. Θά προσπαθῶ ὄχι νά μεταφράσω τὰ *Ἀποσπάσματα* τοῦ Ἡρακλείτου, ἀλλὰ νά τὰ γράψω ἐξαρχῆς σάμπως νά τὰ ἔγραψε ὁ ὑποτιθέμενος *μυθιστορηματικῆ ἀδεία* Χριστιανός Ἡράκλειτος! Προσωπικά ἄλλοτε θλίβομαι καί ἄλλοτε νιώθω παράξενη εὐφορία, καθὼς βλέπω, ψηλαφῶ καί διαβάζω ὀγκῶδεις τόμους γιὰ τόν Ἡράκλειτο, τόν τόσο σιωπηλὸ καί λιτό στίς ἐκφράσεις του. Τὸ ὅτι τέτοιοι *δημοσιογραφοπρόβλητοι* συγγραφεῖς διαπρέπουν, τοῦτο ἀποτελεῖ μιά ἄλλη ἱστορία.

Τέλος δέν ἐπιθυμῶ νά σημειώσω τίποτα ἄλλο, ἀνακαλῶντας στή μνήμη μου τὸ περιστατικὸ ἐκεῖνο μέ τόν Ἡράκλει-

Είδικό Παράρτημα

το, πού ἀναφέρει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος. Τόν
ποιος γιά ποιό λόγο πάντοτε μένει σιωπηλός,
τοῦ ἀπάντησε: ἵνα ὑμεῖς λαλεῖτε!

B

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ
ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

Κατά τήν έκδοση τοῦ H. Diels

- B1. Τοῦ δέ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινόμενων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπίροσιν εἰκάσι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων ἐγὼ διηγεῦμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅπως ἔχει. Τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὁκώσπερ ὁκόσα εὐδοντες ἐπιλανθάνονται (βλ. B45).
- B2. Διὸ δεῖ ἐπεσθαι τῷ ξυνῷ· ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός. Τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνῷ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν.
- B3. (Περὶ μεγέθους ἡλίου) εὖρος ποδὸς ἀνθρωπέου.
- B4. *Si felicitas esset in delectationibus corporis, boves felices diceremus, cum inveniant orobum ad comedendum.*
- B5. Καθαίρονται δ' ἄλλω αἵματι μαινόμενοι οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῷ ἀπονίζοιτο. Μαίνεσθαι δ' ἂν δοκοίη, εἴ τις αὐτὸν ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιέοντα. Καὶ τοῖς ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὐχονται, ὁκοῖον εἴ τις δόμοισι λεσχηνεύοιτο, οὐ τι γινώσκων θεοῦς οὐδ' ἥρωας οἵτινές εἰσι.

- B1. Μολονότι τά πάντα συνέχει ὁ δημιουργός Λόγος, ὑπάρχουν ἄνθρωποι ἀπερίσκεπτοι εἴτε τόν ἀφουγκράζονται εἴτε ὄχι· ὅλοι πού ἑναρμονίζονται μέ αὐτόν μοιάζουν νά ἔναι θεϊκά ὄντα μέ λόγους καί ἔργα πού θά σᾶς πῶ κατατάσσοντάς τους σέ κατηγορίες· οἱ ὑπόλοιποι ἄνθρωποι χωρίς πίστη δέν ξέρουν τί κάνουν, ἐνῶ εἶναι ξύπνιοι, ὅπως εἶναι χαμένοι στόν ὕπνο τους.
- B2. Τά ὄντα ἀκολουθοῦν τό κοινό σῶμα τοῦ σαρκωμένου Λόγου, ὅπου συνυπάρχουν τά πάντα· μετέχοντας στόν κοινό Λόγο, ἀποκτοῦν δική τους φρόνηση.
- B3. (Μέγεθος τοῦ ἡλίου) ἓνα ἀνθρώπινο πέλμα.
- B4. Ἐάν εὐτυχία ἦταν μονάχα σωματική εὐχαρίστηση, εὐτυχησμένα τά ζῶα πού βρίσκουν τροφή καί τρῶνε.
- B5. Ἐπιχειροῦν νά καθαρθοῦν μέ αἷμα καί κριματίζονται περισσότερο, σάν ἐκεῖνον πού λούζεται μέσα στή λάσπη· ὅποιος τόν δεῖ σίγουρα τόν θεωρεῖ τρελό. Καί προσκυνᾶνε κάθε λογῆς εἰδωλα, ὅπως κανεῖς ματαιολογεῖ χωρίς περίσκεψη γιά μεγάλοπρεπα παλάτια, μήν ξέροντας τί εἶναι μήτε Θεός μήτε ἅγιοι.

B6. (Ὁ ἥλιος) νέος ἐφ' ἡμέρη.

B7. Εἰ πάντα τὰ ὄντα καπνὸς γένοιτο, ῥίνες ἂν διαγνοῖεν.

B8. Τὸ ἀντίξουν συμφέρον... ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν.

B9. Ὅνους σύρματ' ἂν ἐλέσθαι μᾶλλον ἢ χρυσόν.

B10. Συνάψεις ὄλα καὶ οὐχ ὄλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συναῖδον διᾶδον, καὶ ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἑνὸς πάντα.

B11. ... πᾶν γὰρ ἐρπετὸν πληγῇ νέμεται.

B12. Ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ· καὶ ψυχαὶ δὲ ἀπὸ τῶν ὑγρῶν ἀναθυμιῶνται.

B13. Βορβόρω χαίρειν.

B14. Νυκτιπόλοις, μάγοις, βᾶκχοις, λήναις, μύσταις· τούτοις ἀπειλεῖ τὰ μετὰ θάνατον, τούτοις μαντεύεται τὸ πῦρ· τὰ γὰρ νομιζόμενα κατ' ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωστὶ μυεῦνται.

B15. Εἰ μὴ γὰρ Διονύσω πομπὴν ἐποιοῦντο καὶ ὕμνεον ᾄσμα αἰδοίοισιν, ἀναιδέστατα εἴργαστ' ἂν· ὡυτὸς δὲ Ἄιδης καὶ Διόνυσος, ὄτεω μαίνονται καὶ ληναῖζουσιν.

B16. Τὸ μὴ δύνόν ποτε πῶς ἂν τις λάθοι;

B17. Οὐ γὰρ φρονέουσι τοιαῦτα πολλοί, ὀκόσοι ἐγκυρεῦσιν, οὐδὲ μαθόντες γινώσκουσι, ἑωυτοῖσι δὲ δοκέουσι.

- B6. (Ὁ ἥλιος) κάθε μέρα καινούργιος.
- B7. Στή θεία φωτοχυσία γνωρίζουμε λόγους καί νόμους τῶν ὄντων.
- B8. Ἐναρμονίζονται οἱ ἀντιθέσεις... ἄριστη ἁρμονία μέ τίς ἰδιαιτερότητες.
- B9. Τά γαΐδουράκια ἄχερα διαλέγουν καί ὄχι χρυσάφι.
- B10. Ὅλα τά δημιουργήματα μαζί, ὅλα χώρια· ἔναρμονίζονται, διαφοροποιοῦνται· συμφωνοῦν, συγκρούονται· ὅλα ἢ κτιστή εἰκόνα τοῦ ἑνός Θεοῦ.
- B11. σκληρή νομοτέλεια κυβερνᾷ ἔρποντα ὄντα.
- B12. Τά ἴδια ποτάμια ἄλλα καί ἄλλα νερά κατεβάζουν· ἄλλά τά ἀνθρώπινα πλάσματα δημιουργοῦνται ὡς ἰδιαίτερα πρόσωπα.
- B13. Χαίρονται λάσπη.
- B14. Περιφερόμενοι ὄπαδοί, μάγοι, βάρχοι, μαινάδες, μύστες δέν ξέρον τά μετά θάνατον· θά ξεγυμνωθοῦν στό φῶς τό ἀληθινό· μέ τρόπο ἀνίερο ἐπινοοῦν μυστήρια.
- B15. Θά ἴταν ἄσεμνες πράξεις: πομπή, ἄσματα, ἔξαλλες φαλλικές ἐπιδείξεις, ἀν τό μένος τους δέν τό κάλυπτε ὁ Διόνυσος, ἴδιος μέ τόν Ἄδη.
- B16. Ποῖός μπορεῖ νά κρυφτεῖ ἐνώπιον τῆς θείας παρουσίας;
- B17. Μῆτε ὄσα συναντοῦνε πολλοί, μῆτε ὄσα ἀκόμη μαθαίνουν τά ξέρον· ἀπλῶς τά φαντάζονται.

- B18. Ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερευνη-
τον ἔον καὶ ἄπορον.
- B19. Ἀκοῦσαι οὐκ ἐπιστάμενοι οὐδ' εἰπεῖν.
- B20. Γενόμενοι ζῶειν ἐθέλουσι μόρους τ' ἔχειν, μᾶλλον δὲ
ἀναπαύεσθαι, καὶ παῖδας καταλείπουσι μόρους γενέσθαι.
- B21. Θάνατός ἐστιν ὀκόσα ἐγεροθέντες ὄρεομεν, ὀκόσα δὲ
εὐδοντες ὕπνος.
- B22. Χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ
εὐρίσκουσιν ὀλίγον.
- B23. Δίκης ὄνομα οὐκ ἂν ἦδεσαν, εἰ ταῦτα μὴ ἦν.
- B24. Ἀρηιφάτους θεοὶ τιμῶσι καὶ ἄνθρωποι.
- B25. Μόροι γὰρ μέζονες μέζονας μοίρας λαγχάνουσι.
- B26. Ἄνθρωπος ἐν εὐφρόνῃ φάος ἄπτεται ἑαυτῷ ἀποσβεσθεῖς
ὄψεις, ζῶν δὲ ἄπτεται τεθνεῶτος εὐδων, ἐργηγορῶς ἄπτεται
εὐδοντος.
- B27. Ἀνθρώπους μένει ἀποθανόντας ἄσσα οὐκ ἔλπονται οὐδέ
δοκέουσιν.
- B28. Δοκέοντα γὰρ ὁ δοκιμώτατος γινώσκει, φυλάσσει· καὶ
μέντοι καὶ Δίκη καταλήφεται ψευδῶν τέκτονας καὶ μάρτυ-
ρας.
- B29. Αἰρεῦνται γὰρ ἐν ἀντι ἀπάντων οἱ ἄριστοι, κλέος ἀέναον
θνητῶν· οἱ δὲ πολλοὶ κεκόρηται ὀκωσπερ κτήνεα.

- B18. Νά ἐλπίζεις τό ἀνέλπιστο, ἀλλιώτικα θά παραμείνει ἀνεξερεύνητο κι ἀπρόσιτο.
- B19. Ἐνήξεροι ν' ἀκοῦνε, νά μιλάνε.
- B20. Γεννιοῦνται θέλοντας νά ζήσουν ἦσυχᾶ· τούς κυνηγᾷ ὁ θάνατος· ἀφήνουν ἀπογόνους βορά στό θάνατο.
- B21. Ζώντας ζοῦμε τό θάνατο, ὅπως κοιμώμενοι ζοῦμε τά ὄνειρα.
- B22. Γυρεύουν χρυσάφι σκάβοντας τή γῆ πολύ βαθιά, καί βρίσκουν λιγάκι.
- B23. Δικαιοσύνης τό ὄνομα δέν θά ἤξεραν, χωρίς τήν ἀδικία.
- B24. Ἅγιοι, Θεοῦ καί ἀνθρώπων φίλοι.
- B25. Ἐνδοξότερος θάνατος, περισσότερο λαμπρό στεφάνι κερδίζει.
- B26. Ὁ ἄνθρωπος ἐξαιτίας σκότους πηγαίνει στό φῶς· ζώντας ἀγγίζει τό θάνατο κοιμώμενος· ξύπνιος προσεγγίζει τόν ὕπνο.
- B27. Τούς ἀνθρώπους πού πεθαίνουν, περιμένουν πράματα καί θάματα.
- B28. Τά πρέποντα ξέρει ὁ σοφός καί τά φυλάγει· ἡ δικαιοσύνη θά ξεγυμνώσει τούς ἄνομους ἐργάτες.
- B29. Ἐγιοσύνη ἀπ' ὄλα τά πράγματα τοῦ κόσμου διαλέγουν οἱ ἄριστοι· οἱ πολλοί χορταίνουν ὅπως τά κτήνη.

- B30. Κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰεζῶον, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.
- B31. Πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἡμῖσιν γῆ, τὸ δὲ ἡμῖσι πρηστήρ... θάλασσα διαχέεται καὶ μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον, ὁκοῖος πρόσθεν ἦν ἢ γενέσθαι γῆ.
- B32. Ἐν τὸ σοφὸν μῦνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα.
- B33. Νόμος καὶ βουλή πείθεσθαι ἑνός.
- B34. Ἀξύνεται ἀκούσαντες κωφοῖσιν εἰκασί· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπεῖναι.
- B35. Χρῆ γὰρ εὖ μάλα πολλῶν ἱστορας φιλοσόφους ἀνδρας εἶναι.
- B36. Ψυχῆσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι, ἐκ γῆς δὲ ὕδωρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δὲ ψυχὴ.
- B37. *Sues caeno, cohortales aves pulvere vel cinere lavari.*
- B38. Θαλῆς δοκεῖ πρῶτος ἀστρολογῆσαι.
- B39. Ἐν Πριήνῃ Βίας ἐγένετο ὁ Τευτάμεω, οὗ πλείων λόγος ἢ τῶν ἄλλων.
- B40. Πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεά τε καὶ Ἐκαταῖον.

- B30. Ὅτι ὄντως ὑπάρχει, ὑπάρχει ἀπό μόνο του· ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται· αὐτός ὁ κόσμος κτίζεται καὶ ἔχει τὸ εἶναι μετέχοντας στό ἀληθινὸ φῶς.
- B31. Ἀλλαγὴς φωτιᾶς· πρῶτα γίνεται νερό· ἔπειτα τὸ μισό γῆ, καὶ τὸ ἄλλο φλεγόμενος ἀέρας... τὸ νερό σκορπίζεται καὶ μετριέται μέ τὴν ἴδια ἀναλογία, ποῦ ἴσχυε πρὶν γίνε γῆ.
- B32. Μία δὲν εἶναι ἡ σοφία; ἐντούτοις ἓνας εἶναι ὁ σοφός Θεός.
- B33. Νόμος: ἰσχύει ἢ βούληση ἑνός.
- B34. Ἀσύνετοι, ἀκοῦνε καὶ εἶναι κουφοί· παρόντες ἀπόντες, ὅπως λένε.
- B35. Χρέος ἔχουν οἱ φιλόσοφοι πολλὰ πράγματα καλὰ νά ξέρουν.
- B36. Ὅσο ἡ ψυχὴ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τίς φωτοδοτικὴς ἐνεργεῖες τοῦ Θεοῦ, νεκρώνεται· προσεγγίζοντας ξανά τὸ περιορῶν ἐνεργειακὸ κλίμα, ἀνασταίνεται.
- B37. Χοίρων βοῦρκος, πουλερικῶν σκόνη ἢ στάχτη τὸ ἐνδιαίτημα.
- B38. Ὁ Θαλῆς πρῶτος ἀστρονόμος.
- B39. Ὁ Βίας ὁ Πριηνεὺς, τοῦ Τευτάμεου, ξεπερνοῦσε ὅλους μέ τὸ λόγο του.
- B40. Ἡ πολυμάθεια δὲν κάνει τὸ νοῦ· θά τὸν εἶχαν ὁ Ἡσίοδος καὶ Πυθαγόρας, ἐπίσης Ξενοφάνης καὶ Ἐκαταῖος.

- B41. Ἐν τῷ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὁτέη ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων.
- B42. ... τὸν τε Ὅμηρον ἄξιον ἐκ τῶν ἀγώνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι καὶ Ἀρχίλοχον ὁμοίως.
- B43. Ὑβριν χρηὴ σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊήν.
- B44. Μάχεσθαι χρηὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου δκωσπερ τείχεος.
- B45. Ψυχῆς πείρατὰ ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει. (Βλ. Β1).
- B46. Τὴν τε οἴησιν ἱερὰν νόσον (ἔλεγε καὶ τὴν ὄρασιν ψεύδεσθαι).
- B47. Μὴ εἰκῆ περὶ τῶν μεγίστων συμβαλλόμεθα.
- B48. Τῷ οὖν τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος.
- B 49. Εἷς ἐμοὶ μύριοι, εἰάν ἄριστος ἦ.
- B49α. Ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἰμέν τε καὶ οὐκ εἶμεν.
- B50. Οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστὶν ἐν πάντα εἶναι.
- B51. Οὐ ξυνιᾶσιν ὄκως διαφερόμενον ἐωντῶ ὁμολογέει· παλίντροπος ἀρμονίη δκωσπερ τόξου καὶ λύρης.
- B52. Αἰὼν παῖς ἐστὶ παίζων, πεσσεύων· παιδὸς ἢ βασιληίη.

- B41. Μία ή σοφία· ξέρει τρόπους, κυβερνά τὰ πάντα μέσω πάντων.
- B42. ... ἔξω ἀπό τούς ἀγῶνες ὁ Ὅμηρος· νά τόν ἀποδοκιμάσουμε, ὅπως καί τόν Ἀρχίλοχο.
- B43. Ἄλαζονεῖα νά σβήνουμε παρά τήν πυρκαγιά!
- B44. Τό νόμο νά ὑπερασπίζεται ὁ δήμος, ὅπως τὰ τείχη.
- B45. Ἄνεγγιχτα μένουν τῆς ψυχῆς τὰ πέρατα, ὅσο κι ἂν τρέξεις· ἀπέραντο λόγο ἔχει.
- B46. Τήν ἀλαζονεῖα ἐπιληψία (ἔλεγε καί ὅτι τὰ μάτια μᾶς ξεγελᾶνε).
- B47. Γιά τὰ σπουδαῖα δέν μιᾶμε ἐπιπόλαια.
- B48. Τό τόξο λοιπόν ὀνομάζεται βίος (βιός = τόξο), ἐνῶ σκορπίζει θάνατο.
- B49. Ἕνας ἴσον μύριοι, ἂν εἶναι ἄριστος.
- B49α. Στά ἴδια ποτάμια μπαίνουμε καί δέν μπαίνουμε, εἴμαστε καί δέν εἴμαστε σ' αὐτά.
- B50. Τό Λόγο ἀκοῦτε, ὄχι ἐμένα, καί πεῖτε σοφά: ἕνας ὁ Θεός ὄλων.
- B51. Ἄγνοοῦν ὅτι τὰ ἀντιτιθέμενα συμφωνοῦν, ὅπως ἡ παλίνοτροπος ἁρμονία τόξου καί λύρας.
- B52. Χρόνος εἶναι παιδί πού παίζει κύβους· βασιλεία παιδιοῦ.

- B53. Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους.
- B54. Ἄρμονιή ἀφανῆς φανερῆς κείτων.
- B55. Ὅσων ὄψις ἀκοή μάθησις, ταῦτα ἐγὼ προτιμέω.
- B56. Ἐξηπάτηνται οἱ ἄνθρωποι πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν φανερῶν παραπλησίως Ὅμηρῳ, ὃς ἐγένετο τῶν Ἑλλήνων σοφώτερος πάντων. Ἐκείνόν τε γὰρ παῖδες φθειρας κατακτείνοντες ἐξηπάτησαν εἰπόντες· ὅσα εἶδομεν καὶ ἐλάβομεν, ταῦτα ἀπολείπομεν, ὅσα δὲ οὔτε εἶδομεν οὔτ' ἐλάβομεν, ταῦτα φέρομεν.
- B57. Διδάσκαλος δὲ πλείστων Ἡσίοδος· τοῦτον ἐπίστανται πλείστα εἰδέναι, ὅστις ἡμέρην καὶ εὐφρόνην οὐκ ἐγίνωσκε· ἔστι γὰρ ἓν.
- B58. (Καὶ ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἓν ἐστίν). Οἱ γοῦν ἰατροὶ τέμνοντες, καίοντες (πάντη βασανίζοντες κακῶς τοὺς ἀρρώστους) ἐπαιτέονται μηδὲν ἄξιοι μισθὸν λαμβάνειν (παρὰ τῶν ἀρρωστούντων), ταῦτά ἐργαζόμενοι (τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰς νόσους).
- B59. Γναφεῖω ὁδὸς εὐθεῖα καὶ σκολιή μία ἐστὶ καὶ ἡ αὐτή.
- B60. Ὅδὸς ἄνω κάτω μία καὶ αὐτή.
- B61. Θάλασσα ὕδωρ καθαρώτατον καὶ μαρώτατον, ἰχθύσι μὲν πότιμον καὶ σωτήριον, ἀνθρώποις δὲ ἄποτον καὶ ὀλέθριον.
- B62. Ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες.

- B53. Πόλεμος και αγάπη αλληλομάχονται στην κτίση και την ιστορία· ο πόλεμος γκρεμίζει, δουλώνει· η αγάπη χτίζει και ελευθερώνει· τό μέλλον ανήκει στην αγάπη.
- B54. Κρυφή άρμονία υπέρτερη φανερώς.
- B55. Ὅραση, άκουσμα ίσον μάθηση· τούτα έγώ προτιμῶ.
- B56. Παραπλανώνται οί άνθρωποι στή γνώση τῶν πιό φανερῶν πραγμάτων, ὅπως τήν έπαθε ὁ Ὅμηρος, ὁ σοφότερος τῶν Ἑλλήνων· νεαροί πού ξεψειρώσθηκαν τόν ξεγέλασαν λέγοντάς του· ὅσα είδαμε και πιάσαμε, τά έγκαταλείψαμε· ὅσα μήτε είδαμε μήτε πιάσαμε, τά κουβαλάμε.
- B57. Ἡσίοδος δάσκαλος πολλῶν· πιστεύουν διτι γνώριζε πάμπολλα· ὅμως δέν ήξερε ὅτι μέρα και νύχτα εἶναι ένα πράγμα.
- B58. (Ἄγαθό και καλό τό ίδιο πράγμα). Γιατροί ένῶ κόβουν, καινε (κάνοντας τούς άρρώστους νά υποφέρουν) αμείβονται (άπό τούς άρρώστους) χωρίς νά δικαιούνται, άν δημιουργούσαν τά ίδια (τά άγαθά και τίς άρρώστιες).
- B59. Μιά και ίδια εἶναι ή άσβεστωμένη γραμμή, ίσια και λοξή.
- B60. Δρόμος πάνω και κάτω ίσον ένας.
- B61. Καθαρό και βρόμικο τό θαλασσινό νερό· στά ψάρια πόσιμο, σωτήριο· στους ανθρώπους μή πόσιμο, δλέθριο.
- B62. Ἄθανατοι θνητοί, θνητοί άθανατοι· άποστρέφονται τό Θεό πεθαίνουν· πλησιάζουν τό Θεό και ζοῦν.

B63. ... ἔνθα δ' ἔοντι ἐπανίστασθαι καὶ φύλακας γίνεσθαι ἐγε-
 ρτι ζώντων καὶ νεκρῶν.

B64. Τὰ δὲ πάντα οἰακίζει κεραυνός.

B65. Τὸ πῦρ χρησιμοσύνη καὶ κόρος.

B66. Πάντα γὰρ τὸ πῦρ ἐπελθὸν κρινεῖ καὶ καταλήψεται.

B67. Ὁ Θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνη,
 κόρος λιμός· ἀλλοιοῦται δὲ δκωσπερ πῦρ, ὁπότεν συμμειγῆ
 θυώμασιν, ὀνομάζεται καθ' ἡδονὴν ἐκάστου.

B67α. *Sicut aranea stans in medio telae sentit, quam cito musca
 aliquem filum suum corrumpit itaque illuc celeriter currit quasi
 de fili persectione dolens, sic hominis anima aliqua parte
 corporis laesa illuc festine meat quasi impatiens leasionis
 corporis, cui firme et proportionaliter iuncta est.*

B68. ... ἄκεα (προσεῖπεν ὡς ἐξακεσόμενα τὰ δεινὰ καὶ τὰς
 ψυχὰς ἐξάντεις ἀπεργαζόμενα τῶν ἐν τῇ γενέσει συμφορῶν).

B69. (... τὰ μὲν τῶν ἀποκεκαθαρμένων παντάπασιν ἀνθρώ-
 πων, οἷα ἐφ' ἑνὸς ἄν ποτε γένοιτο σπανίως).

B70. Παίδων ἀθύρματα (τὰ ἀνθρώπινα δοξάσματα).

B71. ... τοῦ ἐπιλανθανομένου ἢ ἡ ὁδὸς ἄγει.

B72. Ὡ μάλιστα διηνεκῶς ὀμιλοῦσι λόγῳ τῷ τὰ ὄλα διοι-
 κοῦντι, τούτῳ διαφέρονται, καὶ οἷς καθ' ἡμέραν ἐγκυροῦσι,
 ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται.

- B63. ... Ἀνασταίνονται ἀπό τήν πτώση τῆς ἁμαρτίας στήν κοινωνία ζώντων καί τεθνεώτων.
- B64. Ὅλα κυβερνᾶ τό ἀληθινό φῶς.
- B65. Φωτιά, διακόσμηση καί πλήρωμα πάντων.
- B66. Ἡ θεϊκή φωτιά κρίνει καί θεραπεύει τά πάντα.
- B67. Ἡ δημιουργία παραμένει ἡ ἴδια πραγματικότητα μέσω ἀλλοιώσεων σά νά ἔναι ὁσμὴ θυμιάματος· μέρα νύχτα, χειμῶνας καλοκαίρι, πόλεμος εἰρήνη, χορτασμός πείνα.
- B67α. Ὅπως ἡ ἀράχνη ἀλγεῖ, σά νιώσει τό δίχτυ της νά ξεσκί-
ζεται ἀπό βαρὺ ἔντομο, καί σπεύδει νά τό γιάνει, ἔτσι καί ἡ
ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἁρμονικά, λειτουργικά καί γερά δεμέ-
νη μέ τό σῶμα, ὀδυνώμενη σέ κάθε σωματικό τραῦμα κι-
νεῖται γιά νά τό θεραπεύσει.
- B68. ...φάρμακα (θεραπείας καί ἀθανασίας ὀνομάζουν οἱ
Χριστιανοί τίς μυστηριακές τελετές, πού ἀφθαρτίζουν τόν
ἄνθρωπο τῆς πτώσης).
- B69. (...στῶν κεκαθαρμένων ἀγίων τά χαρίσματα μπορεῖ κά-
θε πιστός νά μετέχει γιά τήν τελείωση).
- B70. Παιδιῶν ἀθύρματα (οἱ ἀνθρώπινες δοξασίες).
- B71. ... ὅπου πάει ἡ ὁδός τοῦ ἀνήξερου.
- B72. Ἀπό τόν κυβερνήτη Λόγο, τήν κατεξοχήν κοινωνία τους,
ἀπομακρύνονται, καί ὅσα συναντοῦν καί βλέπουν, ὅλα τά
καθημερινά, ξένα τούς φαίνονται.

- B73. Οὐ δεῖ ὡς περ καθεύδοντας ποιεῖν καὶ λέγειν· καὶ γὰρ καὶ τότε δοκοῦμεν ποιεῖν καὶ λέγειν.
- B74. Οὐ δεῖ ὡς παῖδας τοκεῶνων...
- B75. Τοὺς καθεύδοντας ἐργάτας εἶναι καὶ συνεργοὺς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων.
- B76. Ζῆ πῦρ τὸν γῆς θάνατον καὶ ἀῆρ ζῆ τὸν πυρὸς θάνατον, ὕδωρ ζῆ τὸν ἀέρος θάνατον, γῆ τὸν ὕδατος.
- B77. ... Ψυχῆσι τέρψιν ἢ θάνατον ὑγρῆσι γενέσθαι.
- B78. Ἦθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνώμας, θεῖον δὲ ἔχει.
- B79. Ἄνῆρ νήπιος ἤκουσε πρὸς δαίμονος ὄκωσπερ παῖς πρὸς ἀνδρός.
- B80. Εἰδέναι δὲ χρῆ τὸν πόλεμον ἐόντα ξυνόν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεῶν.
- B81. (Ἡ τῶν ρητόρων εἰσαγωγή) κοπίδων ἐστὶν ἀρχηγός.
- B82. Πιθήμων ὁ κάλλιστος αἰσχρὸς ἀνθρώπων γένει συμβάλλειν.
- B83. Ἀνθρώπων ὁ σοφώτατος πρὸς θεὸν πίθηκος φανεῖται καὶ σοφία καὶ κάλλει καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν.
- B84. ... μεταβάλλον ἀναπαύεται.
- B84α. Κάματός ἐστι τοῖς αὐτοῖς μόχθειν καὶ ἀρχεσθαι.

- B73. Νά μήν ἐνεργοῦμε μήτε νά μιλάμε σάν κοιμισμένοι· γιατί καί στόν ὕπνο ἐνεργοῦμε καί μιλάμε.
- B74. Ὅχι σάν παιδιά τῶν γονιῶν...
- B75. Οἱ ὑπνωτισμένοι *χλιαροί* γίνονται ἐργάτες καί συνεργάτες στά συμβαίνοντα τοῦ κόσμου.
- B76. Ἡ φωτιά ζεῖ τό θάνατο τῆς γῆς, ὁ ἀέρας τῆς φωτιάς, τό νερό τοῦ ἀέρα, ἡ γῆ τοῦ νεροῦ. [φωτιά, ἀέρας, νερό, γῆ].
- B77. ... Οἱ ψυχές ποθοῦν τήν καλή ἀλλοίωση.
- B78. Ἡ ἀνθρώπινη φύση δέν ἔχει αὐτοδύναμη σοφία, ἐξάρτημα τῆς θείας.
- B79. Νήπιος ὁ ἀνθρώπος ἐνώπιον Θεοῦ, ὅπως παιδί μέ ἄντρα.
- B80. Στήν κτιστή φύση ὁ πόλεμος εἶναι κοινός· τό δίκαιο μαχόμενο· ὅλα ὑπόκεινται στήν ἀναγκαιότητα καί τῆ μάχη.
- B81. (Τῶν ρητόρων τό προλόγισμα) *χασάπικο μαχαίρι κοφτερό*.
- B82. Ὁ ὁμορφότερος πίθηκος, συγκρινόμενος μέ ἄνθρωπο, ἀποκρουστικός.
- B83. Ὁ πιό σοφός ἀνθρώπος, συγκρινόμενος στή σοφία καί τήν ὁμορφιά μέ τό Θεό, φαίνεται πίθηκος.
- B84. ...ἐξελισσόμενο ξαποστένει.
- B84α. Κουραζόμαστε πολύ τούς ἴδιους ἄρχοντες νά προ-

B85. Θυμῷ μάχεσθαι χαλεπὸν· ὁ γὰρ ἂν θέλη, ψυχῆς ὠνεῖται.

B86. ... ἀπιστίῃ διαφυγγάνει μὴ γινώσκεισθαι.

B87. Βλάξ ἄνθρωπος ἐπὶ παντὶ λόγῳ ἐπτοῆσθαι φιλεῖ.

B88. Ταυτὸ τ' ἐνὶ ζῶν καὶ τεθνηκός καὶ τὸ ἐργηγορός καὶ καθεῦδον καὶ νέον καὶ γηραιόν· τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι κάκεινα· ἴλιν μεταπεσόντα ταῦτα.

B89. Τοῖς ἐργηγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι (τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεισθαι).

B90. Πυρός τε ἀνταμοιβῆ τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων ὄκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός.

B91. Ποταμῷ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷ αὐτῷ... Σκίδνησι καὶ πάλιν συνάγει καὶ πρόσσει καὶ ἄπεισι.

B92. Σίβυλλα δὲ μαινομένων στόματι ἀγέλαστα καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα φθεγγομένη χιλίων ἐτῶν ἐξικνεῖται τῇ φωνῇ διὰ τὸν θεόν.

B93. Ὁ ἄναξ, οὗ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει.

B94. Ἡλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἑρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν.

B95. Ἀμαθίην γὰρ ἄμεινον κρύπτειν, ἔργον δὲ ἐν ἀνέσει καὶ παρ' οἶνον.

σκυνᾶμε.

B85. Τά πάθη δέν ξεριζώνονται, μεταπλάσσονται μέ τή θεία χάρη.

B86. ... ἀπιστία διώχνει τή θεογνωσία.

B87. Βλάξ ἄνθρωπος ἐνώπιον τοῦ λόγου δεινῶς ταράζεται.

B88. Τό ἴδιο πράγμα εἶναι αὐτό πού ζεῖ καί πεθαίνει· κινεῖται καί κοιμᾶται· νεάζει καί γερνάει· τοῦ ἴδιου πράγματος ἡ μιά κατάσταση διαδέχεται τήν ἄλλη.

B89. Ἕνας καί κοινός ὁ κόσμος τῶν ξύπνιων (κάθε κοιμώμενος ἔχει τό δικό του κόσμο).

B90. Τά πάντα μέσω ἐνεργειῶν, καί ἐνέργειες μέσω ὄλων, ὅπως χρήματα χρυσοῦ, καί χρυσός χρημάτων.

B91. Στόν ἴδιο ποταμό κανεῖς δέν μπαίνει δύο φορές... Σκορπίζεται καί ξανά συνάγεται, κι ἔρχεται καί φεύγει.

B92. Προφῆτες καί ἅγιοι μέ χαριτωμένη λαλιά σέ χιλιάδες χρόνια μέσω θείας ἔμπνευσης ἀπαγγέλλουν ῥήματα ἄλατι ἠρτυμένα, καλλιεπή, μυροβόλα.

B93. Ὁ Κύριος τῆς δόξης, βασιλιάς τῶν πάντων, ἀποκαλύπτει σημαίνοντα ῥήματα σοφίας, δύναμης, σωτηρίας καί θεραπείας.

B94. Ἡλιος, δλάκερο τό σύμπαν συνέχονται στή θεία παλάμη· κινοῦνται κατά τό θεῖο θέλημα.

B95. Καλύτερα νά κρύβουν τήν ἀμάθεια· δύσκολα σάν εἶναι

B96. Νέκυες γάρ κοπρίων ἐκβλητότεροι.

B97. Κύνες γάρ καταβαῦζουσιν ὧν ἂν μὴ γινώσκωσι.

B98. Αἱ ψυχαὶ ὁσμῶνται καθ' ἑαυτὰς.

B99. Εἰ μὴ ἥλιος ἦν, ἔνεκα τῶν ἄλλων ἀστρῶν εὐφρόνη ἂν ἦν.

B100. ... ὥρας, αἱ πάντα φέρουσιν.

B101. Ἐδιζησάμεν ἑμεινυτόν.

B101α. Ὁφθαλμοὶ γάρ τῶν ὄτων ἀκριβέστεροι μάρτυρες.

B102. Τῶ μὲν θεῶ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἀνθρώποι δὲ ἅ μὲν ἄδικα ὑπειλήφασιν ἅ δὲ δίκαια.

B103. Ξυλὸν γάρ ἀρχὴ καὶ πέρασ ἐπὶ κύκλου περιφερείας.

B104. Τίς γάρ αὐτῶν νόσος ἢ φρήν; Δήμων ἀοιδοῖσι πείθονται καὶ διδασκάλῳ χρεῖωνται ὁμίλῳ οὐκ εἰδότες ὅτι «οἱ πολλοὶ κακοί, ὀλίγοι δὲ ἀγαθοί».

B105. Ἀστρολόγον τὸν Ὀμηρον.

B106. *Unus dies par omni est.*

B107. Κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὄτα βαρβάρους ψυχᾶς ἐχόντων.

B108. Ὁκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστὶ πάντων κεχωρισμένον.

χαλαρωμένοι και μεθυσμένοι.

B96. Νεκρότητα, βρόμα και δυσωδία.

B97. Τά σκυλιά γαβγίζουν εκείνους που δέν ξέρουν.

B98. Οί ψυχές βλέπουν θεία φωτοχυσία.

B99. Ή αν δέν υπήρχε ήλιος, νύχτα θά βασίλευε παρά τά άλλα άστέρια.

B100. ... καιρός, πλήρωμα τῶν πάντων.

B101. Ήρεύνησα έαυτόν.

B101a. Μάτια καλύτεροι μάρτυρες από τ' άφτιά.

B102. Τοῦ Θεοῦ τά πάντα εἶναι άγαθά και δίκαια, κτιστά και ρευστά τά κριτήρια τοῦ ανθρώπου μποροῦν νά πλανηθοῦν.

B103. Ήρχή και πέρας εἶναι κοινά στην περιφέρεια κύκλου.

B104. Ποιός ό νοῦς και ή φρόνησή τους; Ήκολουθοῦνε άκρι-
τως ψεύτικους δασκάλους και πονηρούς δημαγωγούς, μήν
ξέροντας παντελῶς ότι πολλοί κλητοί, όλίγοι εκλεκτοί!

B105. Ή όμηρος άστρολόγος.

B106. Μιά μέρα ίδια ή άλλη.

B107. Κακοί μάρτυρες μάτια και άφτιά ανθρώπων μέ ψυχές
ανεξερεύνητες.

B108. Ήσων λόγους άκουσα, κανείς δέν ξέρει ότι ή σοφία

- B109. Κρύπτειν ἀμαθίην κρέσσον ἢ ἐς τὸ μέσον φέρειν.
- B110. Ἀνθρώποις γίνεσθαι ὀκόσα θέλουσιν οὐκ ἄμεινον.
- B111. Νοῦσος ὑγίειν ἐποίησεν ἠδὺ καὶ ἀγαθόν, λιμὸς κόρον, κάματος ἀνάπαυσιν.
- B112. Τὸ φρονεῖν ἀρετὴ μέγιστη, καὶ σοφίη ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαίοντας.
- B113. Ξυνόν ἐστι πᾶσι τὸ φρονεῖν.
- B114. Ξὺν νόμῳ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῶ ξυνῶ πάντων, ὀκωσπερ νόμῳ πόλις, καὶ πολὺ ἰσχυροτέρως. Τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θείου· κρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὀκόσον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνε-
ται.
- B115. Ψυχῆς ἐστι λόγος ἑαυτὸν αὔξων.
- B116. Ἀνθρώποισι πᾶσι μέτεστι γινώσκειν ἑωυτοὺς καὶ φρο-
νεῖν.
- B117. Ἀνὴρ ὀκόταν μεθυσθῆ ἄγεται ὑπὸ παιδὸς ἀνήβου σφαλ-
λόμενος, οὐκ ἐπαίων ὀκη βαίνει, ὑγρὴν τὴν ψυχὴν ἔχων.
- B118. Αὐγὴ ξηρὴ ψυχὴ· σοφωτάτη καὶ ἀρίστη.
- B119. Ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων.
- B120. Ἦοῦς καὶ ἐσπέρας τέματα ἢ ἄρκτος καὶ ἀντίον τῆς
ἄρκτου οὔρος Διὸς αἰθροῖου.

είναι απολύτως ξέχωρη από όλα.

B109. Τήν ἀμάθεια νά κρύβει κανείς ἀπό τή δημοσιότητα.

B110. Κι ὅσα θέλουν καμωμένα δέν συμφέρουν.

B111. Ἐρωστία κάνει ὑγεία γλυκύτατη, πείνα τό χορτασμό, μόχθος τήν ἀνάπαυση.

B112. Φρόνηση μέγιστη ἀρετή· σοφία νά λέμε καί νά πράττου-
με τά κατά φύση ἀληθινά.

B113. Σ' ὅλους κοινή ἡ φρόνηση.

B114. Μιλώντας μέ νοῦ πρέπει νά στηριζόμαστε στόν κοινό
Λόγο, ὅπως ἡ πόλη στό νόμο, καί πολύ περισσότερο· ὅλοι οἱ
ἀνθρώπινοι νόμοι τρέφονται ἀπό ἕνα, τό θεῖο· κρατεῖ ὅσο
θέλει συνέχοντας καί πληρώνοντας τά πάντα.

B115. Αὐξητικός ὁ λόγος τῆς ψυχῆς.

B116. Σ' ὅλους ἔχει δοθεῖ αὐτογνωσία καί φρόνηση.

B117. Μεθυσμένος ὀδηγεῖται ἀπό μικρό παιδί, σκοντάφτο-
ντας καί μήν ξέροντας ποῦ πηγαίνει, ἔχοντας φθείρει τήν
ψυχή του.

B118. Σοφότατη καί ἄριστη ἡ φωτισμένη ψυχή.

B119. Ἄνθρωπος θεϊκά χαριτωμένος.

B120. Πρωينوῦ καί ἐσπέρας ὄρια ἡ ἄρκτος καί ἀπέναντι τό
σημάδι τοῦ φωτεινοῦ Δία.

B121. Ἄξιον Ἐφεσίοις ἠβηδὸν ἀπάξασθαι πᾶσι καὶ τοῖς ἀνήβοις τὴν πόλιν καταλιπεῖν, οἵτινες Ἐρμόδωρον ἄνδρα ἑωυτῶν ὀνήστον ἐξέβαλον φάντες· ἡμέων μηδὲ εἷς ὀνήστος ἔστω, εἰ δὲ μή, ἄλλη τε καὶ μετ' ἄλλων.

B122. Ἄγχι βασίην.

B123. Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ.

B124. Ὡσπερ σάρμα εἰκῆ κεχυμένον ὁ κάλλιστος κόσμος.

B125. Καὶ ὁ κυκεῶν δίσταται μὴ κινούμενος.

B125α. Μὴ ἐπιλίποι ὑμᾶς πλοῦτος, Ἐφέσιοι, ἴν' ἐξελέγχοισθε πονηρευόμενοι.

B126. Τὰ ψυχρὰ θέρεται, θερμόν ψύχεται, ὑγρὸν αὐαίνεται, καρφαλέον νοτίζεται.

B127. Πυθαγόρης Μνησάρχου ἱστορίην ἥσκησεν ἀνθρώπων μάλιστα πάντων καὶ ἐκλεξάμενος ταύτας τὰς συγγραφεῖς ἐποίησατο ἑαυτοῦ σοφίην, πολυμαθίην, κακοτεχνίην.

A6. Πάντα ρεῖ.

A16. Καθ' ὅ,τι ἂν κοινωνήσωμεν αὐτοῦ τῆς μνήμης ἀληθεύομεν, ἃ δὲ ἂν ἰδιάσωμεν, ψευδόμεθα.

Σημείωση: Ἀπὸ τὰ 134 Ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου τὰ 42 μεταφράστηκαν χριστιανοποιημένα, ὥστόσο μὲ ἀπόλυτο σεβασμὸ σὸ Ἡρακλείτειο κείμενο. Τοῦτο τὸ *Εἰδικὸ Παράρτημα*, ὅπως καὶ ἡ ἔκδοσις τῶν *Διαλεκτικῶν* τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, ὑπαγορεύτησαν ἀπὸ ἓνα ζέοντα καημὸ τοῦ συγγραφέα: τουλάχιστο οἱ νέοι νὰ ἐθιστοῦν στὴν ἀκριβή, λιτή, ἀπλή καὶ σαφῆ ἔκφραση. (Ἐκανα κατάχρησις ἐπιθέτων, ἀλλὰ ἦταν ἀναγκαῖο). Ὁ Ἡρακλείτος δὲν εἶναι διόλου σκοτεινὸς φιλόσοφος· σκοτεινοὶ καὶ πολὺπλοκοὶ εἶναι μύριοι ὄσοι ὑπομηματιστὲς τῶν ἔργων τῆς Ἀρχαιότητος –πα-

B121. Ἐπιβάλλεται ὅλοι οἱ ἐνήλικοι Ἐφέσιοι νά κρεμαστοῦν, καί ἡ πόλη νά παραδοθεῖ στά παιδιά· αὐτοί τόν Ἐρμόδωρο, ἄνδρα ὠφελιμότατο, τόν ἐξόρισαν λέγοντας· δέν θέλουμε μεταξύ μας ὠφελιμότατο, εἰδάλλως, ἄλλοῦ μέ ἄλλους.

B122. Ἄμφισβήτηση.

B123. Κρυπτόφιλη ἡ φύση.

B124. Σά σκουπίδια σκορπισμένα ὁ πανέμορφος τέλειος κόσμος.

B125. Καί ὁ κυκεών ἀποσυντίθεται μή κινούμενος.

B125α. Νά εἶστε πλούσιοι, Ἐφέσιοι, ὥστε νά δείχνετε διεφθαρμένοι.

B126. Ψυχρά θερμαίνονται, θερμά ψύχονται, ὑγρά ξεραίνονται, καί ξερά νοτίζονται.

B127. Πυθαγόρας τοῦ Μνησάρχου γνώρισε περισσότερα ἀπ' ὅλους· μαζεύοντας ξένα ἔργα, ἔφτιαξε γιά τόν ἴδιο σοφία, πολυμάθεια, κακοτεχνία.

A6. Ὅλα ρέουν.

A16. Ὅσο κοινωνοῦμε μέ τή μνήμη Θεοῦ, ἀληθεύουμε· ὅσο ἔχωρίζουμε ζοῦμε σέ εἰδωλικό κόσμο.

λαιοὶ καί νέοι μέ τίς διατριβές τους. Ἄμποτε νά ἔχόταν ἓνας εὐεργετικός καί σαρωτικός χεῖμαρρος, καί νά ἐξαφάνιζε στήν ἀνυπαρξία ὑπομνήματα καί διατριβές τῶν σοφῶν, καί νά λειτέρωνε τήν ἀπλότητα τῆς ἀρχαίας σοφίας. Πιστεύω ὅτι, ἂν ὁ σημερινός Ἕλληνας εἶχε μητρική γλώσσα τήν ἀρχαία ἑλληνική μέ τίς διαλέκτους της, θά μπορούσε νά διαβάσει καί νά προσπελάσει, λόγου χάρι, τά ἔργα τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη μόνο μέ μιᾶ ἐγκύκλια μόρφωση. Αὐτό λέγεται κλασικό ἔκρος καί περιεχόμενο.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Α

Ἄβραάμ 123,124, 257
ἀγαθοτοπία 51,102,149, 181, 236, 312 ἔξ., - ἐπεκτεινόμενη 366
ἀγαθό, - καί ἔν 144
ἀγάπη, - καί θέωση 303
ἄγγελος 109, 185 ἔξ.
ἀγγελότητα 63, 350
ἀγγελοφάνεια 188, 189, 192
ἀγέννητο, - καί γενητό 106 ἔξ.
ἀγιασμός, - διά τῶν μυστηρίων 265 ἔξ.
ἄγιος, - τῆς Ἐκκλησίας 33
Ἄγουρίδης Σ. 119, 149
Ἄέτιος 80
ἀθανασία 300 ἔξ.
Ἄθανάσιος ὁ Μέγας 9, 26, 81, 83, 86, 87, 90, 92, 96, 97, 98, 112, 124, 126,147, 191, 192, 202, 214, 217, 226, 259, 264, 302, 339
αἰτία, - προκαταρκτική ὁ Πατήρ 83
αἰσθητήρια, - γεγυμνασμένα 26, 37, 54, 129, 132, 325
αἰσθητό, - καί νοητό 105 ἔξ., 138
αἰωνιότητα 179 ἔξ., 340
Ἄκαδημία, - Βασιλική Λονδίνου 330
ἀκαταληψία, - Θεοῦ 142, 143
Ἄκινδυνος 113
Ἄκινάτης Θωμᾶς 209, 272, 314
ἀκρίβεια, κατ' ἀκρίβεια 298
ἄκτιστο, - κτιστό 42, 64, 103 ἔξ., 111, 141, 162 ἔξ., 195, 243, 263, 301
ἀλλοίωση, - καλή καί κακή 53, 109, 349, 358, - καί τρεπτότητα 219
ἀλογία 98
ἀμάρτημα, - προπατορικό 200 ἔξ., 212, 221, 230, - μεταπατορικά 345

Ἄμείνωφης Δ' 169, 178
 Ἄναγέννηση 67, 321
 ἀνακεφαλαίωση 52, 97, 102, 181, 216, 236, 312 ἔξ.
 ἀναμύθευση 331
 Ἄνδρόνικος Μ. 168
 Ἄνδρουῦτσος Χ. 16, 147, 266, 274
 ἀνθρώπινο ἀξίωμα 59, 337, 354
 ἀνθρωποκεντρικότητα 30
 ἄνθρωπος, - γελαστικόν καί δακρυοπετές 53, - ἐνότητα 224
 ἀνθρωπότητα 350
 Ἄνσελμος Καντεβουρίας 215
 ἀντίδοση, - ἰδιωμάτων 250
 ἀντίτυπο, - ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος 282
 Ἄντωνιάδης Ε. 152
 Ἄντώνιος Μ. 26, 191
 ἀπόδειξη, - ἠθική 72, - ἱστορική 72, - κοσμολογική 71, 72, - ὄντολο-
 γική 73, - τελολογική 71, - ψυχολογική 72, ἀποδείξεις περὶ τοῦ Θε-
 οῦ 68 ἔξ.
 ἀποκαλυπτική 20
 Ἄποκάλυψη 20, 40, 45, 103, 336
 ἀποκάλυψη 84, - Θεοῦ καί ἱστορία 30, 56, 68, 72, 79, 254, - Θεοῦ καί
 θεία οἰκονομία 89, 99, 234, - οἰκουμενικότητα 312 ἔξ., - φυσική καί
 ὑπερφυσική 69, 70, 98
 ἀποκατάσταση 312 ἔξ.
 Ἄπολογητές 80, 86
 Ἄπολινάριος 80, 246
 ἀπομύθευση 307, 331
 ἀπόφαση 141
 ἀποφατικός, - ὁδός θεογνωσίας 139
 Ἄποφθέγματα, - πατέρων 311
 Ἄρειανοί 252, 297

ἄρειος 45, 80, 88, 114

ἄριστοτέλης 182, 367, 371

ἀρχέτυπα 343 ἔξ., 347, 365

ἄσκησις 375

ἀσπύργος 252

Αὐγουστίνος 99, 183, 211, 215, 220, 340, 341, 369

αὐτοαγαθότητα 222

αὐτέκφανση 82

αὐτεξούσιο 217

αὐτουργία, - τοῦ Υἱοῦ 79, 89, 96, 100, 143

ἀφροσύνη

Βαλαμών Θεόδωρος 296

βάπτισμα 268, 277, - εἶδη 278

Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός 133, 362

βασιλεία, - Θεοῦ 85, - καὶ ἱερωσύνη 297

Βασίλειος ὁ Μέγας 9, 74, 83, 90, 104, 107, 112, 125, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 180, 183, 186, 285, 299, 310, 319, 320, 333, 339, 341, 347, 363, 365

Βασιλείου Φ. Μ. 381

Βασιλίσκος 297

Βέλλας Β. Μ. 119

βία 229 ἔξ.

βιασύνη 229 ἔξ.

Βλέτσης Α. Β. 206

βούλησις, - Θεοῦ 95

Γαλιλαῖος 330, 329

γάμος 208, 268, 277, 279, 284, 285

γένεσις, - καὶ δημιουργία 103, 171 ἔξ.

γενητό, - καὶ ἀγένητο 106 ἔξ.

Γεννάδιος Σχολάριος 296

Γκάτσος Ν. 67

Γκέλιντις 360

Γκιλγκαμές 202

γνώση 362

γνωσιολογία, - θεολογική 130, 131, 328, 365, 367

Γραμματικᾶκης Γ. 339, 382

Γραφή, Ἁγία Γραφή 34, -ιστορική συνέχεια, -Κανόνας 148 ἐξ., -
Μεταρρύθμιση, -παράδοση 147 ἐξ., 151, - πίστη 153 ἐξ., -Ἵπομνή-
ματα 33, 84, 121, 123

Γρηγοῤῃς 113

Γρηγόριος, - Θεολόγος 71, 83, 88, 90, 126, 128, 152, 186, 233, 247,
287, 372, 373, 374, - Νύσσης 26, 35, 51, 83, 97, 126, 169, 172, 173,
174, 175, 186, 198, 207, 298, 213, 217, 225, 228, 263, 303, 312, 313,
319, 320, 333, 336, 351, 353, 359, 368, 369, 370, - Παλαμᾶς 19, 22, 39,
63, 74, 75, 85, 90, 113, 115, 117, 118, 124, 126, 128, 139, 154, 167,
168, 197, 198, 243, 348, 359

γυμνασία 205

Δάμος Στάθης 67

δαρβινισμός 18

δαίμων 185 ἐξ., - ἔχουν μοίρα ἀγαθοῦ 220

Δημαῤῃς Δ. Θ. 381

δημιουργία, - καὶ βουλητική ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ 156 ἐξ., - καὶ Γένεση
171, - καὶ ἥλιος 178, - συλλήβδην καὶ ἐν ἀκαρεῖ 186, - καὶ ἐκκλησια-
σμός τῶν ὄντων 258 ἐξ., - καὶ ἐξελικτικό σχῆμα 172 ἐξ., 185 ἐξ., 343
ἐξ., - ἐκ τοῦ μή ὄντος 69, 105, 155 ἐξ., - τό πῶς 176 ἐξ., - συνεχῆς
338, - καὶ φιλοσοφία 156

δημιουργικῶς 252

Δημόκριτος 131

δεκτικότητα 85, 196, 198, 205, 263 ἐξ.

δέντρο, - τῆς ζωῆς 201
 Διαλλαγές, Ἐκθεση πίστεως 295
 διακονία 368
 διάκριση 129
 διαρχία 62, 346
 διάστημα 181
 Διαφωτισμός 67, 321
 Δίδυμος ὁ Τυφλός 130
 δικαιοσύνη, - ἱκανοποίηση 215
 Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης 52, 83, 85, 135, 136, 139, 141, 168, 188,
 219, 220, 224, 269, 275, 285, 305
 δόγμα, - ἀκρίβεια 13, 71, - καί ἐπιστήμη 15, - καί λειτουργικά κείμε-
 να 26, - τριαδικό 17, - χριστολογικό 17, - Χαλκηδόνας 242, 246, 252,
 δογματική, - Οἰκουμενική 29
 Δόϊκος Δ. 149
 δοκητισμός 371
 δόξα, - Θεοῦ 84, 96
 δοξασμός 300 ἔξ.
 Δοσίθεος Ἱεροσολύμων 296
 δυνάμει, 117, 195, 343

Εἶδος 157
 εἰδωλολατρία 59
 εἰκόνα, - κατ' εἰκόνα 192 ἔξ., 236, 366
 εἰκονομάχοι 298
 Εἰρηναῖος 9, 86, 126, 214, 219, 222, 280, 281, 300
 Ἐκκλησία 28, 36 - ἅγιοι 33, - καί ἀποκάλυψη 30, - καί ἱστορία 76, -
 ἱεραρχικό σῶμα, - καί κτίση 31, - ὡς κοινότητα 37, - μνημεῖα 30, 32,
 33, - μυστήρια 100, 263 ἔξ., - οἰκοδομή 37, - καί πολιτισμός 47, - συ-
 νέχεια 100, - συνοδικό σύστημα 294, - σῶμα Χριστοῦ 261 ἔξ., 287
 ἔξ., - φάσεις 260

εκκλησιασμός, - όντων 31, 258 έξ., 316
 εκμύθευση 331
 εκρηξη, - μεγάλη εκρηξη 337, 339, 341
 εκουγχρονισμός 47
 ελευθερία 17, 330, 368
 Έλληνισμός 109
 Έλύτης Όδυσσέας 130
 εμπειρία 32 έξ.
 έν, - και αγαθό στή φιλοσοφία 144
 ένδημία, - του Λόγου 150
 ένέργεια, ένέργειες του Θεού 42, 50, 82, 83, 100, 110 έξ., 267, 362,
 366, - προσωπική ή ύποστατική 115 έξ., 295, - στή φιλοσοφία 117
 ενεργεία 117, 196, 343
 ένότητα, - ύπαρξιακή 359 έξ.
 ένοχή, - κληρονομική 215
 έντελέχεια 117
 ένυπόστατο, - ένυπόστατη ή ανθρώπινη φύση του Χριστού 249,
 250, - όντα 99
 Έξαήμερος, - Μ. Βασιλείου 171 έξ.
 εξέλιξη, - όντων
 έξουσία 46, 368, - αρχή άνοιχτής έξουσίας 298 έξ., - βασιλική 299
 Έπαναγωγή 297
 επέκταση, - και τελείωση 141
 Έπίκουρος 327
 επίνοια 364
 επιστήμη 75, 319 έξ., - και μύθος 332
 Έπιφάνιος 197
 Έρασμος 50
 έργα, - και λόγος 29, 43
 έσχατολογία 21, 41, 234 έξ., 308, 314, 315, 354
 έτερότητα 195

έτερουσιότητα 195

Εὐαγγέλια, - Συνοπτικά 20

Εὐάγριος Ποντικός, 130174, 224

εὐδοκία, - Πατέρα 79, 89, 90, 100, 241

Εὐημερισμός 61

Εὐήμερος 61

Εὐνομιανοί 363

Εὐνόμιος 80

εὐρυθμία 97

Εὐσέβιος 56, 123, 136, 255, 299, 304

Εὐχαριστία, - Θεία 28, 269, 277, 280

εὐχέλαιο 277, 284

Ἐχνατών, - ὕμνος 169, 178

Ἐωσφόρος 189

ἐγωκεντρικότητα 230

Ζεὺς 60

Ζήνων 297

Ἠθική 45

ἠθικισμός 45, 46, 75

ἦλιος, - κατά τή δημιουργία 178

Ἡράκλειτος 9, 96, 154, 185, 298, 334, - Ἀποσπάσματα 388 ἑξ.

Ἡρόδοτος 95

Ἡσαΐας 39, 126

Ἡσίοδος 159

Θαβώρ 113, 290

θάνατος 206, 208

θέλημα, - γνωμικό 255

θεογενεσία 52, 276

θεογνωσία 33, 70, 112, 127 ἑξ., 140, 367- ἀποφατική καί καταφατι-

κή δόδος 139

θεογονία 159

Θεοδώρητος Κύρου 108, 187, 218, 178, 295

Θεόδωρος Μοψουεστίας 295

Θεοδώρου Ε. 274

θεοκεντρικότητα 30

θεολογία 8, - αποκάλυψη 171, - βιβλική 16 έξ., 119 έξ., 194, - βιβλική
καί πατερική 17, 77, 78, 116, 119 έξ., 128 έξ., 216, 264, 320, 337, 366,
- έπιστήμη 114 έξ., 320 έξ., - εὐχαριστιακή 38, - οἰκονομία 56, 57, 81,
94, 108, - οἰκουμενική 29, - ὀρθόδοξη 27, - προσώπου 17, - μνημεῖα
25

θεοπνευστία 152

θερμοκήπιο 374

Θεός, - σημασία λέξης 61, - ἄκτιστος 64, - ἀνώνυμος καί πολυώνυ-
μος 138, - ἀπρόσιτος 133 έξ., 140, 336, - βιβλικός 84, 105, - ιδιότη-
τες 133, - κόσμος 66, - τριουπόστατος 76 έξ., - ὕπαρξη 59 έξ., - ὑπερ-
βατικός 62, 79, 80, 84, 112 - φῶς 85, 137

Θεοτόκος 254, 248

θεότητα, - κτίση 104, 166

θεοφάνεια, θεοφάνειες 71, 77, 113, 118 έξ., 120, 120, 123, 124, 125,
127 έξ., 132, 143, 150, 172 έξ., 188, 189, 192, 239 έξ.

Θεόφιλος Ἀντιοχείας 126

Θέων 201

θεωνυμία 133

θέωση 300 έξ.

Θουκυδίδης 47, 331, 368

Ἰβας Ἐδέσσης 295

Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας 37, 101, 241, 261, 269, 280

ἰδεαλισμός 130

ἰδιοτέλεια 303

ιδίωμα, - αντίδοση ή κοινοποίηση 250
 ιδίωση 372
 Ίερεμίας 124
 ίερωσύνη 268, 277, 279, 282 έξ., 297
 Ίουστινιανός 297
 Ίουστίνος ο Μάρτυς 9, 39, 124, 125, 129, 226
 Ίππόλυτος 126, 129
 Ίσίδωρος Πηλουσιώτης 245
 ίσοθεΐα 204, 205
 Ίσραήλ 122, 201, 209, 210, 212
 ιστορία, - και έκκλησιαστική παράδοση 19, 26, 30, 56, 68, 76, 119
 Ίωάννης, - Δαμασκηνός 16, 53, 55, 60, 68, 71, 73, 92, 94, 95, 99, 108,
 109, 116, 124, 126, 140, 142, 149, 156, 164, 170, 186, 187, 189, 197,
 205, 208, 222, 220, 225, 226, 231, 248, 249, 251, 253, 254, 265, 269,
 273, 278, 279, 281, 282, 285, 286, 310, 346, 355, 361, - Εὐαγγελιστής
 39, 120, 122, 239, - Χρυσόστομος 47, 262, 286

Καβάσιλας Νικόλαος 270, 271, 272, 278, 291
 Καζαντζάκης Ν. 322, 323, 331
 καθόλου, τό - και τό κοινόν 229
 Καϊμάκης Δ. Β. 168
 καισαροπαπισμός 297
 κακό, - πρόβλημα 216 έξ.
 κανόνας, - θεραπευτικός σκοπός 298 έξ.
 Κανών, - Άγίας Γραφής 148 έξ.
 Κάντ 182, 339
 Καλπαδόκες, - πατέρες 364
 Καραβιδόπουλος Ι. 80, 149
 Καρμίρης Ι. 68
 Καρτέσιος 225
 κατάσταση, - μέση 306 έξ.

κατάφαση 141

Κεφάλαια, - Τρία 295

κίνημα, - χρονικό 187

κλαυσίγελος 53

Κλίμαξ 287

Κλήμης Ἀλεξανδρεύς 124, 126, 202

κοινόν, - καί τό καθόλου 224, - ἀγαθά 371 ἔξ.

κοινοποίηση, - ἰδιωμάτων 250

κοινωνία 368

Κόντογλου Φ. 36

κόλαση 308 ἔξ.

κόρος 190

κοσμογονία 159

κοσμοείδωλο 363

κοσμολογία 97

κόσμος 96, - καί χρόνος 183

κοσμόχρονος 184

κτίση, - ὡς μή ὄν 138, 221, - καί θεότητα 104, 132, 166

κτισιολογία 42, 97

κτιστό, - ἄκτιστο 42, 64, 103 ἔξ., 11 ἔξ., 141, 162 ἔξ., 195, 243, 263, 301

κτιστότητα 97, 109, 110, 351 ἔξ., 355

κουρά, - μοναχική 277, 286

Κύριλλος, - Ἀλεξανδρείας 38, 206, 249, 261, - Ἱεροσολύμων 124, 125, 126

Κωμωδία, - Θεία 306

Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας 123, 299, 298, 304

Λειτουργία, - Θεία 37

Λεκατσᾶς Π. 159

λήθη, - Θεοῦ 232 ἔξ.

Λιάλιον, Δ. Ἰθ. 23, 80

λογικό 77

λογοσύνη, - πίστη 12, 27

Λόγος, - ἄσαρκος καὶ ἕνσαρκος 265, - Μεγάλης βουλῆς ἄγγελος 124, 125, - Υἱός 92 ἔξ., - ἐνανθρώπησι 239 ἔξ., - ἐνδημία 180, - παρουσία 214, 239 ἔξ.

λόγος, - ἔργα 29, λόγῳ καὶ ἔργῳ 43, - δραση 131, 328

λόγοι ὄντων (δημιουργικοί), 162 ἔξ., 259, 345, 376

Μακάριος, - Αἰγύπτου 310, 311, - Παλαιστίνης 123

Μακρόστιχος Ἐκθεσις 124

Μανιχαῖοι, 202, 218

Μανιχαϊσμός 45, 47, 167, 377

Μάξιμος, - Ὁμολογητής 9, 31, 51, 78, 80, 87, 85, 90, 96, 97, 102, 115, 116, 117, 120, 139, 157, 163, 165, 175, 181, 208, 213, 217, 218, 227, 228, 256, 259, 264, 269, 312, 313, 343, 354, 365, 369, - Μάξιμος ὁ Γ΄ 296

Μάρκος Ἐφέσου 296

Μαρξισμός 322

Μαρτζέλος Γ. Δ. 255, 364

Ματσούκας Ν. Α. 23, 28, 31, 45, 87, 91, 97, 108, 112, 121, 171, 202, 179, 222, 243, 255, 259, 276, 305, 381, 382

μέθεξι 129

μέθοδος, - διαλεκτική 76, - διπλῆς γνώσεως 57, 63, 127, 139, 172, 328

Μελχισεδέκ 257

μεταβολή 281

μεταεπιστήμη 324

μετάληψη 265 ἔξ.

μεταμόρφωσι 113

μετάνοια, - καὶ ἔξομολόγησι 277, 283 ἔξ.

Μεταρρύθμιση 28, 151
 μεταφυσική 62, 64, 72, 323
 μετεωρισμός 142, 301, 302, 379
 μετουσία 282
 μετοχή 203
 Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος 279
 μνήμη, - Θεοῦ 232 ἐξ., - νεκρῶν 277, 285 ἐξ.
 μονοενεργητισμός 295
 μονοθελητισμός 255, 295
 μονοφυσιτισμός 371
 Μουτσούλας Η. 173
 Μπούκης Χ. 173
 μύθος 201, 319 ἐξ., 332
 μυστικισμός 131
 μυστήρια, - ἁγιασμός 265, - ἀριθμός 268, 272, 274, 275, - Ἐκκλησίας
 100, - θεοφάνειες 127, 268
 Μωσῆς 105, 121, 123, 124, 130

 Νεῖλος, - Θεσσαλονίκης 296, - Ρόδου 296
 Νεστοριανισμός 249
 Νεστοριανοί 252
 Νεστόριος 45, 80, 248
 Νεύτων 182, 339
 νοητό, - αἰσθητό 105

 Ὀδυσσεύς 234
 οἰκονομία, - στή θεολογία 18, 33, 35, 38, 41, 44, 56, 57, 81, 89, 99,
 149, 239 ἐξ., - κατ' οἰκονομίαν 298
 Οἰκονόμος Κωνσταντῖνος 296
 οἰκουμενικότητα 27
 Ὄκκαμ Γ. 344, 364

Ὅμηρος 48

ὁμοίωση, - καθ' ὁμοίωσιν 192 ἔξ., 236, 366

ὄνομα, - θεῖα 132 ἔξ., - ὑποστατικά τοῦ Θεοῦ 134

ὄνοματοδοσία 137

ὄνοματοκρατία 344, 364, 365

ὄραση, - καί λόγος 131, 328

Ὄρος, - Χαλκηδόνας 245, 249, 250

ὄνιβερσάλια 167, 364

οὐσία 110 ἔξ., - πρόσωπο 362, - ἐνέργεια 362, 366

οὐσίωση 42

οὐτοπία 49

Παγχαία 61

πάθη 74

παθολογία 191, 376 ἔξ.

παράδεισος 308 ἔξ.

παράδοση, - Ἐκκλησίας 26, 34, 74, 147 ἔξ., 151, 211

παρακοή 203, 204

παραχώρηση 253

παρουσία, - Δευτέρα 306, 307

παρυπόσταση 376

Πατήρ, - ἀγέννητος 82, 89, - προκαταρκτική αἰτία 79

πατρομονισμός 39, 91

Παυλίδου Ἑλένη 11

Παῦλος Ἀπόστολος 22, 29, 36, 37, 39, 79, 120, 121, 129, 151, 204, 233, 239, 246, 280

Παχυμέρης Γ. 141

πεῖρα 74, 75, 111, 122, 128, 129, 170, 367

πειρασμός 191, 210

πελαγιανισμός 244

Πελαγιοί 252

Πεντάτευχος 155

περσοναλισμός 18

Πηνελόπη 234

πίστη 12, 27, 153, 154, 328

Πλάτων 36, 48, 60, 61, 62, 105, 131, 155, 167, 182, 209, 225, 234, 335, 359

Πλήθων 146

Πνεῦμα, - Ἅγιο 98 ἔξ., - πρόβλημα 82, 89

πνευματομονισμός 39, 91

πολιτισμός 47, - βυζαντινός 325, - δυτικός 321, 326

πραγματοκρατία 73, 344, 364

Πράξεις Ἀποστόλων 34

προαίρεση, - γιά τά κτιστά 95

Πρόκλος 145

προορισμός, - ἀπόλυτος 199

προσευχή 289

προσόντα, - ὑποστατικά 82

Προτεσταντισμός 199, 200

πρόσωπο 44, 81, 82, 115 ἔξ., 250, - οὐσία 362

προσωπικῶς, - ὑπάρχειν 43

Πρωτευαγγέλιο 207

Πρωτολογία 234 ἔξ., 314, 315, 354

Πυθαγόρας 167

Ρεαλισμός 130

Ροδόπουλος Π. (Μητρ.) 80

Ροῦθης Ε. 13

Ρωμαιοκαθολικισμός 200

Ρωμανίδης Ι. 16, 114, 206

Σάρξ 46, 113, 224

σατανοφάνεια 191
 σημείο, - σύμβολο 234
 Σινά 113, 290
 Σπιτέρης Ι. 11
 Σταμούλης Χ. Α. 254
 Στουδίτης Θεόδωρος 273
 συγχρονισμός, - θεωρία 360
 σύμβολο 140, - βαπτιστήρια 79, - Νικαίας 218, 245, 246, 294
 Συμεών, - Θεσσαλονίκης 296, - Νέος Θεολόγος 66, 108
 σύμπαν, - αρχή και γένεση 333 έξ.
 συνδημιουργία 194
 συνεργία, - Άγίου Πνεύματος 79, 89, 96, 100
 συνέχεια, - ιστορική 130
 σύνοδος, - Άποστολική 292, - Β΄ Βατικανού, - Λυών 274, - οίκου-
 μενικές 291: Α΄ Νικαίας 245, 292, 294, - Β΄ Κωνσταντινουπόλεως
 246, - Γ΄ οίκουμενική 248, 295, - Χαλκηδόνας 245, 295, - Ε΄ οίκου-
 μενική 255, - ΣΤ΄ οίκουμενική 255, 295, - Πενθέκτη 292, 295, - Ζ΄
 οίκουμενική 295, - Η΄ οίκουμενική 296, - Τριδέντου 151, - Φλωρε-
 ντίας (1439) 296
 συνοδικότης, - συνοδικό σύστημα Έκκλησίας 294
 σχέση, - ενεργειακή σχέση Θεού και κόσμου 76, 111 έξ., 198, 264,
 348, 352 έξ.
 σχετικότητα, - κτίσης 227, 355 έξ.
 σχολαστικισμός 199
 σχολή, - Άλεξανδρείας και Άντιοχείας 247
 Σωζομενός 56, 123
 Σωκράτης (ιστορικός) 56, 123, 131, 292, 299
 σώμα, - ψυχή 223 έξ.
 σωματότητα 230
 σωτηρία, - όλου ανθρώπου 224 έξ.

Τατιανός 226

ταυτότητα 77, 119

τελείωση 140, 237, 239 έξ.

Τερτυλλιανός 316

Τόμος, - Λέοντος Α΄ 295

Τρεμπέλας Π. 11, 16, 152

τρεπτότητα 217,

Τριάς, - Άγία 17, 92, - πρόσωπα 18, - αίδιες σχέσεις 39, 44, - αίτια

προκαταρκτική ό Πατήρ 79, 82, - οικονομική 87, 92

τριαδοκεντρικότητα 38

Τσαρούχης 324

Τσελεγγίδης Δ. Ι. 108, 195, 215

Υβρη 206, 372

Υίός, - γέννημα 82, 89, - λόγος, σοφία, δύναμη, ενέργεια 86, 91, 92

ύλη 157

ύπακοή 203, 231

ύπερφύση, - καί φύση 140

Υπομνήματα, - Άγία Γραφή 33, 121, 123, 147 έξ., 315, 316

ύπομονή 230

ύπόσταση 81, - καθ' ύπόσταση 250, 253

ύποταγή, - Χριστού 87

Φαντασία 191, 192

Φεραϊός Ρήγας 321

Φιλόθεος Κόκκινος 168

φίλος, - Θεού 124

φιλοσοφία 13 έξ., 81, 113, - διαρχική 61, 131, 342, - Δύσης 326, - έπι-

στήμη 75, 319 - θεολογία 42, - μεταεπιστήμη 324

Φίλων 202

φλογιστό 343

φόβος 303

φύση, - ανενέργητος 116, - μεταφυσική 62, 72 - υπερφύση 62, 64, 72, 140

φυσιολογία 191, 301, 302, 328, 376 έξ.

Φώτιος 296

φωτισμός 113

φωτοφάνεια 135, 188

Χρήστου Π. 74, 85, 90, 115, 144, 173

χρίσμα 268, 277

χάρισμα, - ποικιλία 316

Χριστιανισμός, - έξελληνισμός 20

χριστομονισμός 39, 91

Χριστός, - άναμαρτησία 17, 251, - άπαύγασμα 194, - άρχιερεύς 255

έξ., - βασιλιάς 255 έξ., - πέτρα 122, - μία προσκύνηση 253, - προφήτης 255 έξ., - τρισσό άξιωμα 255 έξ., - χρίων και χριόμενος 254, 280

Χριστοτόκος 248, 254

χρόνος 179 έξ., 340

Ψυχή 360, - σώμα 233 έξ.

Ώριγένης 124, 126, 163, 164, 190, 207, 313

ώριμανση 230

EYPETHPIO

B

Albright W. F 119

anthropical principle 337

Asik Ihsani 67

Autrum H. 381

Balthasar H. u. v. 173

Barbel J. 22

Barth K. 69, 79, 108, 200

big bang 337

Brightman F.F. 277

Butterfield H. 184, 330, 335, 381

Chung Hang Kyung 42

Coyrtonne Y. 22

Cullman O. 342

Daniélou J. 173

Davies P. 381

Dérrida J. 15

Descartes 225, 360

Diels H. 60, 158, 185, 385, 388

Dobzhansky Th. 381

Einstein 59, 334

Feynman R. P. 382

Filioque 28, 199

Florovsky G. 16, 164, 258, 298

Frankenberg W. 130, 174

Gadamer H. G. 381

Gillispo C. C. 381

Harré R. 381

Harvey 343

Hegel 66

Heiler F. 242

Huxley A. 326

Intellectus sacrificium 77

Jaeger W. 22

Kerényi K. 60

Kotter B. 22, 265

Lavoisier 343

Locke J. 365

Lorenz K. 331, 381

Mango C. 171

Malebranche 360

Monsaingeon M. J. 31

More Th. 50

nephilim 210

Nietzsche 66

nominalismus 344

occasionalismus 360

Orwell G. 326

Pascal 66

Piaget J. 381

Podskalsky G. 171

Rahner K. 108, 200

realismus 73, 344

Riemann B. 348

Ross W. D. 367

Rydén L. 287

Sartre J. P. 311

Schleiermacher 16

Schlink E. 29

Snell B. 385

Spiteris Y. 28

subordinatio 87

Toybee A. J. 49

transubstantiatio 282

universalia 73, 344

Vendryes 30

via affirmationis 134

via eminentiae 135

via negationis 134

Völker W. 173

434

Voltaire 68

Weber M. 41

Wittgenstein L. 331, 381

Zahrnt H. 108

Zimmerli W. 211